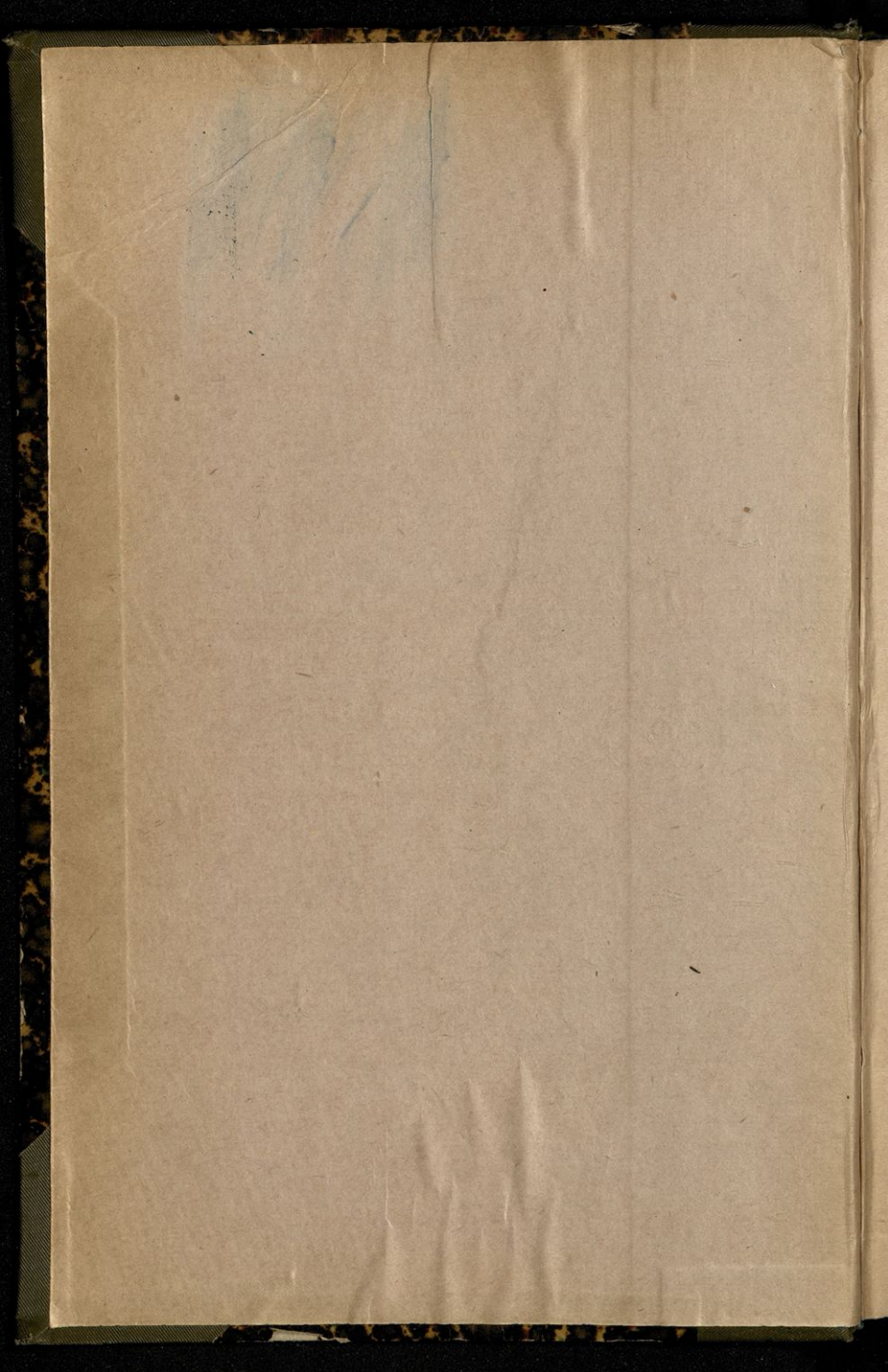
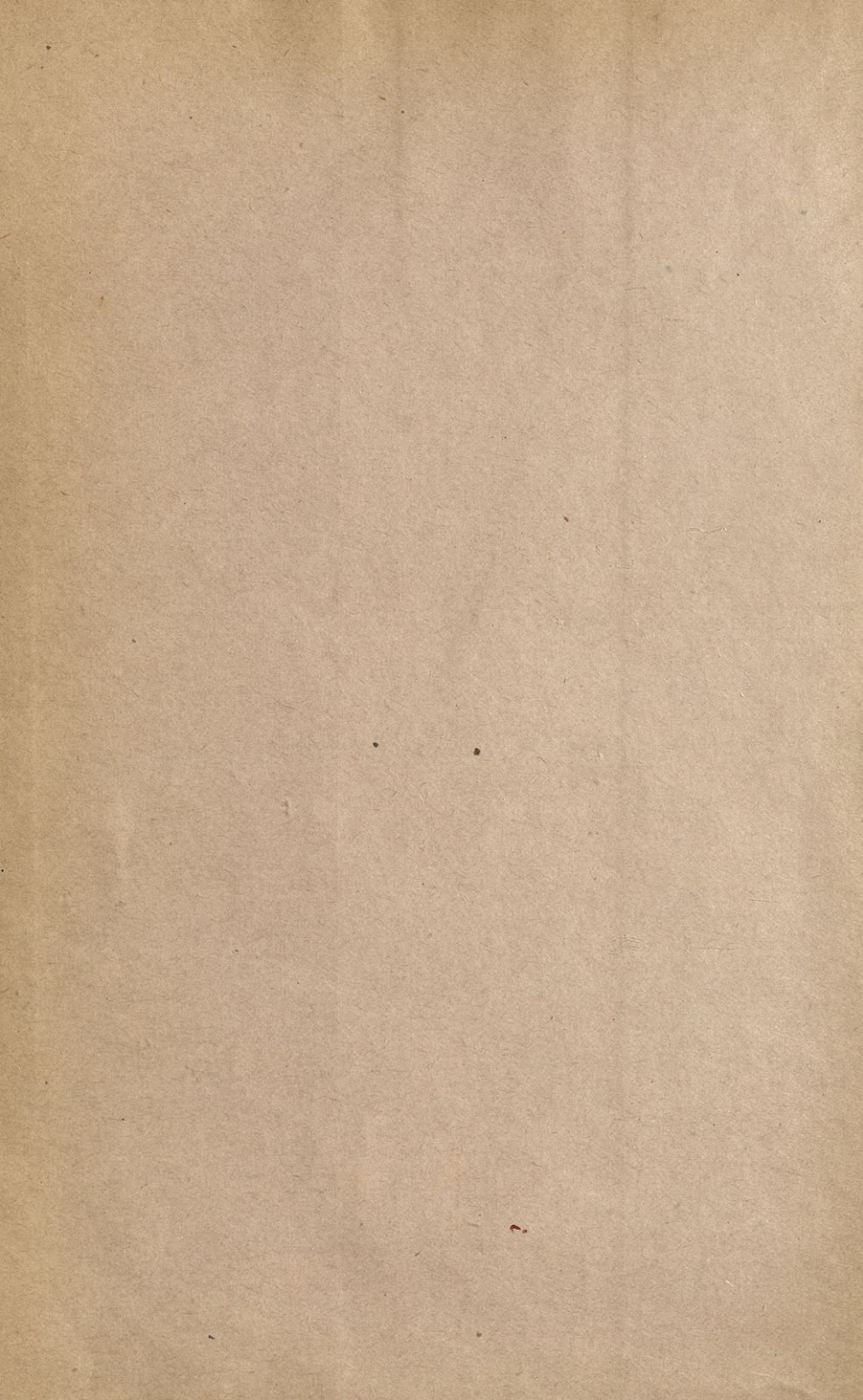

NARODNA IN UNIVERZITETNA KNJARNICA

DS 76 101

COBISS 0

Slovanstvo.

Prvi del:

**Občni pregled. — Jugoslovani: Slovenci.
Hrvati in Srbi. Bolgari.**

Z dvema zemljevidoma.

Spisali

**Janez Majciger, Maks Pleteršnik
in Božidar Raic.**

Založila in na svitlo dala

MATICA SLOVENSKA.

Tisk Blaznikov v Ljubljani.

[1873-1874]

Vvod, spisal Janez Majciger.

Slovenci

Hrvati in Srbi

{ spisal Maks Pleteršnik.

Bolgari, spisal Božidar Raić.

Narodopisni zemljevid slovenske in hrvatsko-
srbske zemlje

} narisal Maks Pleteršnik.

Narodopisni zemljevid bolgarske zemlje

76101

9. XI. 1946 / 2413

Obční pregled.

V v o d.

Slovani, ta velika betev indoevropskega debla, se razširjajo po vzhodni Evropi in sosednem delu Azije, po jugovzhodnem koncu Evrope (Balkanskem polotoku) kakor tudi po srednjem jenem delu kot ostanki narodov slovanskih nekdanj dalje na zahod segajočih. Slovani tedaj zauzemajo dežele od Šumave na vzhod noter za Ural k mejam činskim, od morja Baltiškega in Ledovega k morju Jadranskemu, Egejskemu in Črnemu v številu 86 milionov duš.

I. Na vzhodu prebiva naj številnejši narod slovanski, narod Ruski, kateri razpada na dva glavna oddelka: Ruse (Velikoruse) in Rusine (Maloruse in Beloruse) okoli 56 mil. duš.

II. Na jugu so Slovenci ($1\frac{1}{2}$ mil.) Hrvati in Srbi (6 mil.) Bolgari (6 mil.); vseh Jugoslovancev je okoli 14 mil.

III. Na zahodu prebivajo Čehi (Moravani in Slovaki) 7 mil. Polaki 9 mil. in ostanki nekdanjih polabskih Srbov v Lužici (150000). Baltiški Bodrici in Lutici (Veleti) so deloma izginili, deloma premenili se v Nemce.

Glede vere so Slovani veči del pravoslavni, 62 mil. (Rusi, Bolgari, Srbi) grško-zedinjeni (uniati) 3 mil. (nekoliko Rusinov in Srbov), rimskokatoliški 19 mil. (Čehi veči del Slovakov, Polaki, Slovenci, Hrvati in Bolgari — Pavlikiani) protestanti $1\frac{1}{2}$ mil. Srbi lužičanski večidel, Slovaki manjši del in nekoliko Čehov, Polakov in Slovencev, mohamedanci, skoro 1 mil. (hrvaški in srbski žlahtneži v Bosni, Hercegovini, Stari Srbiji, Bolgari — Pamakovci).

Po državah prebiva Slovanov v Ruskem 58 mil. (Rusi, Polaki in naselbe Srbov in Bolgarov) v Avstriji $16\frac{1}{2}$ mil. (Čehi, Moravani, Slovaki, Polaki, Rusini, Slovenci, Hrvati, Srbi in nekoliko Bolgarov, na Nemškem (Pruskem in Saksonskem) $2\frac{1}{2}$ mil. (Polaki, Srbi Lužičanski in nekoliko Čehov) na Turškem (na Srbskem, v Črni gori in Rumunskem) 9 mil. (Bolgari, Srbi in Hrvati).

A. Zgodovina Slovanstva.

I. Pregled naj starših zgodeb Slovanških.

Od prastarih časov krijočih se v nedosegljivem mraku prebival je veliki in ljudnati rod Slovanški v vzhodni Evropi v pokrajinah namakovanih od rek Dnjepra, Visle, Odre in Donave od samega morja Jadranskega globoko za Tatre k vrhovom Dnjepra in k jezeru Ilmenskemu (Mojsku) in sicer vprosred sorodnih rodov Germanskega (Nemškega na zapadu v Poodriju), Litevskega na pomorju Baltiškem, in Trako-Ilirskega (v Podonavju); na severu in na vzhodu je sosedoval z tujim severskim rodом Finov ali Čudov. Kdaj so Slovani, tako kakor Galci, Nemci, Traki in drugi rodovi indoevropski (arski) iz srednje Azije v Evropo prišli, ni znano: zgodilo se je to za časov predhistoričnih, o katerih ni mogoče imeti natančnega znanja.

Izvirno se je nazival rod slovanški z domačim imenom Srbi (t. j. rojaki); tujcem posebno Nemcem so sluli Srbi od pradavna Venedi, Vinidi, Vindi. Pod imenom tem (pomena neznanega) bili so Slovani znani Grkom in Rimljanom (od VII. stoletja pred Kr.), kateri so iz njih pobaltiških krajin dobivali jantar. Sosednjim Skandinavcem so se imenovali Vane.

Po nekoliko več sporočil podava oče grške zgodovine Herodot (v V. stol. pred Kr.). Pri njem se nahajajo nedvomljivo slovanški rodovi: Budini nekde na Voliniji in Beli Rusi naseljeni in sosedji jihovi Nuripo Bugu, Narvi in Nurci. Južnejši rodovi slovanški naseljeni po obeh straneh Dnjepra, bili so vpadli pod gospodstvo mongolskih Scitov, in zaradi tega slujejo Herodotu Sciti orači in poljedelci (poznejši Poljani?). Od teh svojih gospodov so slule vzhodne dežele slovanske še dolgo potem Scitija.

Novega prirastka so dobili Slovani zatatranski v IV. stol. pred Kr. po mnogobrojnih rodovih slovanških z Podonavja. Pridrli so v polovici tega stoletja bojevni Galci (Vlahi) v Panonijo in Ilirijo in po mnogih bojih so tamošnje Slované ali zatrli ali za Tatre potisnili, in se deloma sami za njimi vrinili; tako Ombri, in Kotini nekde do Poodrija in Povislja, Bastarni in Peukini

k Dnjestru. Ali tudi v Podonavju in v krajinah podtatranskih, kakor tudi najprej na pobočju morja Jadranskega (Veneti) po-zaostali so nekteri rodovi slovanski od bratov svojih oddeljeni; imena Pleso (Blatensko jezero), Bistrica, Črna, Srbec in d. nahajoča se za poznejših dob v Podonavju pričajo o davnih jegovih prebivavcih slovanskih. V ti dobi pa so izpotisnili tudi na severu bojejni Goti in drugi Nemci Venede z krajin jantaroplodnih v Pobaltiju globočeje v notrajne dežele in podvrgli so si Litvane.

Slovani tako i na jugu i na severu od sovražnikov obdani in tlačeni razširjevali so se tim prosteje na sever in na severovzhod med slaba plemena čudska.

Nekteri rodovi slovanski na jugu so prišli pod gospodstvo medskih Sarmatov, kateri potrevisi ali podvrgši sebi Scite vstavili so na pobočju čnomorskem svoje kraljevstvo. Slovani in jihove dežele so dolgo zaznamovane s tim imenom svojih gospodov sarmatskih.

Z širjenjem rimskega gospodstva dobivali so Rimljani nekoliko boljše znanosti o Venedih ali Srbih. Pri Venedih, ktere Tacitus dobro posaja med Germane, Peukine, Sarmate in Fince nastopujejo tudi že jednotlivna plemena: Slovani (Ilmenski), Kri- viči, Veleti (v sosedstvu Litve), Severjani, tatranski Horvati, Polaci i. d.

Ko so v drugi polovici II. stol. po Kr. germanski in galski rodovi krdeloma se tlačili z Podrija in od Baltiškega pomorja na zahod, na jug, in zraven tudi na vzhodu nekteri rodovi povolginskih in uralskih Čudov, potisnili so se tudi Slovani, „severni tujejezičniki (superiores barbari)“ dalje na zahod med Odro in Vislo, v kterih krajinah so se od pradačna mešali Nemci z Slovani (Suevi). Takrat so se pomeknili tudi bojejni Veleti do Pomorja, Gote in druge Nemce izpodivši. Tudi na Rimljane so trčili nekteri rodovi slovanski (v III. stol. po Kr.), kakor je imenoma znano o Hrvatih (Karpih), kateri so z Bastarni in Nemci vkup vojskovali se nektrekrate proti Rimljanom. (192—306.)

Po naseljenju Gotov na pobočju Črnega morja je prišlo vsaj del rodov slovanskih pod gospodstvo Gotskega kralja Ermanarika (332—350), iz kterega so je osvobodili uraločudski Huni. Gospodstvo Hunov je bilo mirno, in razmere med obema narodoma so bile dosti prijateljske; Slovani so od teh zvez z Huni dolgo potem pri tujcih imenoyani bili z tem imenom.

Po razrušenju velikih kraljevstev Hunov in Rimljanov so se jeli Slovani širiti dalje na jug in na zahod do Podonavja in Polabja, kder so se javili deloma ko novi naselniki, deloma pa so razmnožili zredčen tam v begu časovem živelj slovanski. Takrat je tudi izginilo starodomače ime Srbov, ko splošni naziv celega debela in oviselo je na nekterih rodih posebno polabskih in južnih. Mesto njega nastopuje pri spisovateljih od VI. stol. po-

čenši vedno več naprej ime Slovani, Slavi, Selavi, Sclavini, izvira nejasnega, prestari naziv roda vsedšega se okoli Novgoroda in jezera Mojskega (pozneje Ilmenskega). Že v VI. in VII. stol. se je delil veliki rod Vindov na dve glavni betvi: Slovane in Ante. Slovani so prebivali v severozapadnem delu dežel slovanskih vsaj od Novgoroda na jezeru Mojskem (tako se vsaj mora razkladati Jornandovo Novietunum a lacus Musianus) na jugozahod k Dnjestru in Visli. Bojevni Anti so sedeli na pobrežju Črnega morja od ustja Dnjestra globoko na severovzhod. Nad njimi je gospodoval ok. l. 384 po Kr. knez Bože, v kterega deželo je Gotski kralj Vinithar vdrl, ga vjel in ga z sini in velmoži vred dal križati.

Ali že v VII. stol. se je zgubilo ime Antov potem takem popolnoma in ime Slovani zaznamuje pa več nekdanje Srbe kakor pri domačih tako pri tujih spisovateljih. Tudi germansko ime Vinidi, Vindi, Vendi se nahaja redkeje, in oviselo je tako, kakor ime Srbov, končno na posameznih rodovih slovanskih, posebno na rodovih baltiških, polabskih in na Slovencih korotanskih. *)

II. Notrajne razmere starih Slovanov.

Slovani spadajo po svedočbah naj starših izvirnikov od davna v vrsto stalno naseljenih narodov, različnih od kočevnikov. Kakor je Tacitus pripovedoval o Venedih, da na razliko od Sarmatov kočevnikov hiše stavijo in v njih prebivajo, tako so poznejši Prokop, Jornandes in dr. ravno to potrdili. Stavljenje hiš vodi ljudi k določenim mestom, obmejuje njihovo delavnost na tesni krog domače vasi, kder si oni jedino z obdelovanjem zemlje morejo sebi priskrbeti in zagotoviti potrebni živež.

Nagnjenost Slovanov k poljedelstvu je delo same prirode, nasledek dolgega njihovega prebivanja v pokrajinah k poljedelstvu v Evropi naj ugodnejših, v pokrajinah Vislanskih in Dnjeprovskih. V ti pradomovini Vindov je že za časov Herodotovih cvetela oratev in kupčija z žitom: v krajini Budinov se je nahajalo veliko leseno mesto, obiskovano in veči del tudi naseljeno od samih kupcev grških. Vse pri njih je merilo k temu poslovanju, vse je mu bilo primerno; prirojena mehkost njihovega značaja, šeg, nagnjenost k življenju svobodnemu je jedino v samem poklicu kmetovavskem mogla najti upokojenja. Razdrobljenje njihovo na male in neodvisne občine, in ljudovladna uprava domača je ustavljala

*) Da je oblika Slovani, Sloveni, Slavjani izvirno domača, oblika pa Slavi, Selavi, Sclavini i. t. d. tujka, obširno dokazuje Šafařík v Slovanskih Starožitnostih §. 25. č. 8.

vsaktero odtrganje od poljedelstva. Sam naposled poljedelstvu nad mero prijazni način stavljenja hiš v znamenitem oddaljenju od sebe, tako, da je vsaka rodbina v sredi svojih polj in posestev prebivala, kar še dan današnji pri južnih Horvatih in Srbih, kakor tudi pri Lotiših Staroslovanom sorodnih nahajamo in, kateri je nekdanj po Prokopu bil vsem Slovanom občen, daje o tem jasno svedočbo, da je prvotni in glavni živelj Staroslovanov, iz kterega so se še le vsi ostali izvili, bilo poljedelstvo in gospodarstvo. Ljudstvo v resnici se z tim pečajoče krotko, mehko, izobraženejšim tujcem negrozno, marveč pristopno in gostoljubno, ni moglo dolgo brez drugih ugodnosti življenja iznajdeb, rokodelstev, kupčijstva i. t. d. ostati. In zares že pri najstarejših Slovanih nahajamo sledi ne zadnjega družbinskega izobraženja, obrtništva ali rokodelstev, umetnosti in pravne zvednosti.

Prirojen njihov značaj celo neprijatelji jihovi hvalijo. Prokop o njih pravi, da niso zlobni in zvijačni ampak iskri (odkritosrčni) in priprosti in Mauricius, da so inostrancem dobrotljivi, z marljivo skrbijo za njihovo ohranitev skrbeči, iz mesta v mesto, kamor za svojo potrebo idejo, je spremljajoči. Potem tedaj priprostost brez zlobe in zvijače, iskernost in lagodnost in človečnost so bili glavni znaki v pravem značaju narodov slovanskih.

Jihovo naboženstvo, prava, običaji in sam način življenja je bil povsodi takega duha navzet.

So dokazi, da so Slovani častili jedinega naj višega boga, stvarnika nebes in zemlje, poleg kterega so še manjšim bogovom, kakor posrednikom med njimi in onim naj višim, žrtve prinašali, obstoječe v govedih, ovcah in drugih živalih in plodih zemlje. Ubijanje ljudi v žrtve bogom pri njih ni imelo mesta, akoravno je pozneje iz tujine k nekterim njihovim betvam na baltiskem pomorju in v Rusiji ta krvavi obred vpeljan bil, se vendar tudi tukaj ni za stalno vkoreninil. Verovali so v življenje duše po smrti in prihodnjo plačo za dobra in zla dela.

Uprava občnih stvari je ležala v rokah naroda samega (*ἐν δημοκρατία ἐκ παλαιού βιοτέονσι*, pravi Prokop) čeledni očetje so vladali neomejeno svoje rodbine; izbirani in postavljeni od njih na narodnih zborih ali shodih (večih) starešine, vojvodi, knezi pozneje z različnimi drugimi imeni, kakor lehov, panov, vladik, županov, bojarov, knezov i. t. d. imenovani so oskrbovali stvari domače in občne, naboženstvo, red, pravo, sodbe, kupčijo in obrtništvo, vojskovanje in sklepanje miru z tujci. Ni dvombe, da so Slovani že v prastari dobi davno pred izstopom iz prvotnih sedežev imeli svoje lastne zakone in prava, kateri so deloma ustmeno od pradedov na sine prehajali, deloma pa tudi vsaj v svojem jedru, od duhovnikov v pismu vajenih na deskah pisani ali rajši v podobi run načrtovani bili.

Vsi Slovani so bili sicer v prvotni dobi, kar se tiče svoboščin in prav jeden drugemu ravni, vendar se zdi, da se je različnost stanov in podedovavnost naj višega dostojanstva v deželi brez ujme ljudovlade pri nekterih posebno z Nemci sosedujočih in z njimi se mešajočih pokolenj že jako davno vkoreninila. Da v najdavnejši dobi robstvo in sužanstvo v tem smislu, v katerem pozneje te besede rabimo, pri Slovanih v obče govoriti skozi in skozi ni mesta imelo, je stvar gotova. Vsi Slovani od naj višega deželnega dostojnika noter do najprostejšega seljaka so uživali v svoji domovini enakih svoboščin. Celó tudi takrat, ko je pri Slovanih vrsta plemenitnikov in gospodov nastala, so ljudje slovanski v vrsto plemenstva ne spadajoči ostali svobodni, akoravno je njihova osoda in razmere k ostalim bratom skoz to naposled k veliki premeni priti morala. Robstvo in sužanstvo je prišlo k zahodnim Slovanom še le pozneje od Nemcev, k južnim od Grkov in Vlahov. K naj davnejšim vstanovitvam narodov slovanskih je spadalo sledeče važno pravilo, da je Slovan ožnik ali jetnik, bodi si v katerikoli oblasti, kakor hitro je stopil na zemljo slovansko, v tem trenutku prenehal biti nesvobodnik niti je imel še kdo pravice do osebe njegove. V oziru tujezemskih nesvobodnikov jednako ljudsko pravo omenja cesar Mauricius. Jetnikov in ožnikov pre ne držijo v večnem porobstvu kakor drugi narodi ampak le do odmerjenega časa dajajoči jim potem na voljo, da bi, če hočejo, odkupivši se povrnili se k svojim, ali pa ostali pri njih ko svobodni in prijatelji.

Preskrbovanje starcev, nedožnih (bolnih) in siromakov je bila glavna dolžnost in občna čednost Slovanov: v deželi njihovi ni bilo videti niti beračev niti potepuhov. Nadobičajno prijaznost njihovo k prišlecem in gostom iz prirojene ljudstvu slovanskemu dobrotljivosti in zlahtnosti srca izvirajočo in vrh tega še z vlastnimi zakoni za sveto dolžnost potrjeno, celo neprijazniki njihovi Mauricius, Helmold i. d. na naj više povzdigujejo.

Mmogoženstvo splošni običaj tedajšnjega veka ni bilo sicer pri Slovanih prepovedano; je pa stvar ne le prirojena ampak po svedočbah poznejših pisateljev zagotovljena, da se je večina ljudstva držala jedne žene, in da se je večje število žen le premožnim vladarjem in gospodom dovoljevalo. Žene njihove pa niso bile stražene niti zaklenjene kakor pri vzhodčanih: ampak prosto je jim bilo stopiti po volji kakor pred domače tako pred goste prišelce. To varovanje prirojenega prava slabjšega spola daje jasno spričalo o nravni njihovi izobraženosti.

Razun pokojnega pečanja z poljedelstvom, bčelarstvom, pastirstvom in lovstvom so Slovani vsak čas javili nagnjenost k obrtništvu in kupčijstvu. Sodečemu po položenu njihovih dežel in njihovih okolnosti se zdi, da se je že v nedosegljivem mraku davnovekosti veliki del kupčijskega obrtništva med Azijo

in zahodno Evropo ali nahajal v rokah njihovih ali pa vsaj posredno skozi njihove dežele šel. Besede kakor knjiga — kineško king, šelk — sericum, od imena Seres t. j. kinežani, madri — mandarin (uračnik ali moderc kineški) slon, velblod, raj in dr. kažejo na dobo cvetočega nekdanj občevarja med vzhodom in Slovani. Kupčija z jantarom je bila le v početku v njihovih rokah, pozneje pa je vsaj deloma skozi njihove dežele šla. Od njih se je kožuhovina, žito, med, vosek, izdelki leseni i. t. d. k drugim, na vzajem od drugih k njim plodi prirode in obrtnije tujih dežel, zlato in srebro, svila, orožje i. t. d. izvažala in privržala. Za časa Herodotovega je cvetela kupčija na Boristenu (Dnjepru in Berezini) obivanem od Slovanov. V I. stol. pred Kr. omenjajo se vindiški ali slovanski kupci priveslavši po morju Baltičkem zaradi kupčije do tujih dežel. Odtod so povstala pri njih v obilnem številu kupčijska mesta, ktera so že od časov nepomljivih vzrastla na znamenito ljudnatost, bogatstvo in obrtnijo. Vsa večja mesta in mestica na Ruskem, Polskem in v Pomorju i. t. d. so cvetela že davno pred prijetjem kristjanske vere, tako, da se njihov početek in rast ne brez razlogov more položiti nazaj, noter do naj starejših časov. Ta mesta so bila vsled ravnega in lesnatega značaja dežele, lesena.

Od II. do VII. stol. po Kr. nahajamo različne sledi in stopinje, da so Slovani na severu in jugu od Skandinavcev in Grkov bili čislani za narod zveden imajoč nauke in pismo. Duhovniki in modrijani so glavni obseg njihovih narodnih prav na drevenih deskah zapisovali, z pomočjo vlastnega runskega pisma prihodnost prerokovali in skrivno razodevali in morda izvoljene iz ljudstva nekoje nauke in znanosti posebno naboženstvo, lekarstvo, pesništvo, časošetje i. t. d. podučevali. V skandinavskih pripovedih in sporočilih se Vani t. j. Vindi opisujejo za ljudi razsvetljene. Do Vanaheima t. j. do dežele Vindov so izpošiljali Normani po predstavah bajepiscev svoje boge in slavne može po nauke modrosti; od Vanov so prijeli nektera božanstva, obrede in posamezne izraze vztegajoče se k predmetom obraženosti kakor torg (trg), serkr (sraka = srakica = srajca), pfluac (plug), trumba (tromba), crosna, krusna (krzno) i. dr.

V narodnem pesništvu, v spevu, v godbi in plesu, sodé po sporočilih Teofilaktovih o njihovih poslancih k Avarom, o spevih slovanskih bojevnikov, in po prisloviici latinskih spisateljev na početku srednjega veka (Slavus saltans) in mnogih drugih okolišnih prekosovali so Staroslovani vse druge evropske narode. Da so v mnogih rokodelstvih, posebno v tesarstvu, kovaštvu, v staviteljstvu in ladjetesarstvu, v jirharstvu in jernarstvu, rudarstvu in rezbarstvu i. t. d. si pridobili nevsakdanje izurjenosti, je stvar dognana. Že v prvi polovici VI. stol. niso se

le Avari ampak celo Grki posluževali njihovega delanja in napravljanja ladij.

Narod, kateri vdavši se poljedelstvu in obrtništvu in nepozna je neobmejene samovlade, se je sam navadil ocenjevati nasledke vsakterega podvzetja, in kakor do napadovanja nima volje in sposobnosti, tako običajno previšuje druge v obrambi svoje domovine in v varovanju svojih svoboščin. Ta resnica se potrjuje po zgodovini Slovanstva. Kar Tacitus o vojni hrabrosti tedajšnjih Venedov, v čemur so bolj Nemcem nego Sarmatom podobni, memo gredé omenja (da se bojujejo kot pešci in se poslužujejo ščitov) zavrača prazno povest pristranskega Jornanda o nesposobnosti in nevkretnosti Slovanov v orožju, ktera se pa še vrh tega po raznih in mnogobrojnih spričalih drugih mu sočasnih in poznejših spisateljev o nepremagljivi hrabrosti in moči Slovanov kot neresnična pokazuje. Iz opisovanja vojne sposobnosti Slovanov pri Mauriciu je dosti jasno, da so se odlikovali ne le po osebnih hrabrosti in moči ampak tudi po zdravem preudarku, okretni vajenosti in vojni premišljenosti. Kako so bili navajeni v ogromnem številu stopati v boj, moremo soditi iz tega, kar Konstantin Porfirogeneta o številu bojevnikov pri južnih Horvatih pripoveduje. Vojske Slovanov z svojimi sosedi so bile večidel vojske obrambe ali povračbe.

Dve glavni napaki ste bili v нравnem značaju Slovanov. Prva izmed njih že od cesarja Mauricia na koncu VI. stol. očitana in iz lahkomiselnosti njihove izvirajoča je: da so Slovani zavidni sebi vedno med seboj v neprestanem razporu in raztrganosti živeli. Na neštevilne male občine razdrobljeni in razkosani so živeli brez skrbi in marnosti za sedajnost in bodočnost, za svojo slavo in srečo svojih potomcev in nikdar se niso mogli povzdignoti k višemu političnemu duhu, k zjedinjenju vseh namenov, k zadušenju osebnih strasti in sovraštva za domač blagor in proti tuji premoči. Druga napaka, imajoča svoj izvir v živi njihovi domišljiji ali v preveliki vnetljivosti zvnajnih utiskov in v neki tekavosti čustva za posnemanje brez vstavljanja ne tem jedinem, česar je najbolj potreba, to je nevrejena ljubezen do tujezemstva, k kateremu so se srca slovanska od vekov nagibala, tako da jim je vse inostransko vedno bolj bilo po godu nego domače, tuji jezik in način življenja zmirom bolj priljubljen nego vlastni in materni. Že Tacitus očita Venedom, da so običaje svoje z sarmatskimi nakvasovali.

Iz tega obojega je prišlo, da so Slovani narod tako velik, ljudnat in razširjen že v prastari dobi tako lahko kteremukoli dobro družnemu bodi si manjšemu narodu, Celtom, Scitom, Sarmatom, Gotom, Hunom, Avarom, Kozarom, Bolgarom i. dr. v podlostvo in službovanje prihajali in svadivši se med seboj, sebi rajši (gospode) vladarje in odiravce iz tujine poklicevali iz Var-

jagov, Bolgarov, Frankov i. dr., kakor da bi se bili pustivši svoje medsebojne razpore na strani drug drugemu podvrgli.

III. Slovanske starožitnosti. *)

Predniki Slovanov so v pradavnih časih prebivali med gornjim Donom in Vislo. Herodot pa pripoveduje, da so se na severnem bregu Črnega morja nahajale naselbine grške, katerih delovanje je daleč na sever, do krajin Scitov, in kolikor se soditi sme, tudi Slovanov segalo. Ako tedaj hočemo naj davnejše gmotne spominke Slovanov preiskovati, moramo k onim pokrajinam svoje poglede obračati in na razliko gledati, ktera med grškimi, scitskimi in temi spominki vlada, ki so od onih različni in lastni raz na sebi imajo in za ostanke rodov slovanskih veljati morejo. Na polnočnem bregu Črnega morja nahajajo se marmorove deske z grškimi napisi in z izbuknjenimi obrazi starovinskega lica, novci in okrasni grški, kar priča o gospodovanju grškega življa v onih pokrajinah. Podobni spominki grške umetnosti nahajajo se poleg orožja in strojev barbarskega lica v guberniji Jekatarinoslavski v kurhanih Scitov t. j. v grobih na poseben način z velikih kamenov napravljenih, iz česar sklepamo, da se je v onih pokrajinah izobraženost grška z življenjem scitskih barbarov srečavala. Čim dalje pa preiskovanje starinoslovsko k severu stopa, tem več se pozgubivajo iz mogil spominki helenski in scitski, redki sledi jihovi se še prikazujejo v guberniji Kijevski; dalje pa na Beli Rusiji in na obeh straneh Visle se ti spominki pogrešajo popolnoma; za to pa se množi število mogil in grobov, obsegajoči kameneno in železno orožje in stroje, steklene in jantarove okrase, bronzove kroge, naušnice in prstene, kakor tudi glinaste posode, katerih je navadno večja v sredi okoli nje pa več manjših. V drugih mogilah se pa prikazujejo na dan kostnjače z podobnimi bronzovimi in steklenimi okrasi previdjene, pri katerih se posode glinaste nahajajo. Bronzi v teh mogilah najdeni se skladajo iz medi, cina, olova in znamenitega dela iz cinka; posode iz mogil polskih dobljene imajo dna šestokrat z posebnimi znamenji previdjena.

Vidimo toraj, da kurhani in mogile potrjujejo z svojim obsegom, kar iz naj starejših sporočil zgodovinskih na jasno stopa, da je tedaj na bregu Pontskem živelj grški vladal, čegar vpliv je dosti daleč na sever segal, in dalje nahajamo kako sledi jegove nagloma redkeje postajajo, dokler da se umaknejo popolnoma sa-

*) Tukaj je govorica le o gmotnih starožitnostih paganskih, kajti starožitnosti srednjega veka spadajo veliki del k spominkom umetnosti posameznih narodov slovanskih.

morodnemu življu slovanskega prebivavstva. Prevdarivši pa, da so se rodovi slovanski noter do Baltiškega morja, na zahod k ustju Labe k Moganu, k planinam Tirolskim in na jug k morju Jadranskemu razširili, moramo spoznati v pravekih mogilah na onem razseglem prostoru se vzdvigajočih gmotne starožitnosti, ktere so podobne spomenikom dobljenim iz grobov v praslovanskih pokrajinah med Vislo in Dnjeprom.

Ker se pa nahajajo v pravekih mogilah v Franciji, v Angleškem, Nemškem, na Českem, v Maravskem, na Ogerskem in Sedmogradskem, celi krogi, meči, srpi, noži, sekire (tako imenovane celtke in taranbalta — sekire z bronza, kateri se sklada z medii in cina, običajno v razmeri do 10:1) pri kterih bronzih pogrešamo stvari železne; iz česar sledi, da prihaja tako orožje in take stvari, iz veka, ko narodi v sredini Evrope prebivajoči še železa niso poznali. V drugih grobih paganskih po onih pokrajinah se nahajajo poleg krogov, sponek, naušnic in okrasov iz bronza, po licu in složenju svojem od snovi onih starejših izdelkov bronзовih se ločečih, stroji, meči, noži, sekire, sulice iz železa narejene. Starožitnosti oboje vrste se je na svetlo spravilo v preobilnem številu v pokrajinah sredoevropskih in v deželah zahodnih Slovanov, v kterih so v drevnejših dobah razni neslovanski rodovi prebivali. Naloga starinoslovja slovanskega je tedaj ustanoviti in zaznamovati, kteri izmed onih grobnih spominkov z svojim izvirom segajo do predslovanske dobe in ktere izmed njih se za ostanke narodov slovanskih smatrati smejo.

K razrešenju tega vprašanja pomaga naj več regresivno ali natražno preiskovanje starinoslovskih reči. Zaznamovaje tedaj, kako se v domovini naši v grobih drevnejše kršanske dobe nahajajo obroči, naušnice, spone, stekleni okraši i. t. d. ktere so popolnoma podobne rečem te vrste v mogilah, o kterih paganskem izviru pričajo posode z pepelom sožganih mrličev napolnjene, ne moremo dvomiti o tem, da so te mogile nad ostanki Slovanov za poslednje dobe paganske bile nasipane. Označivni znaki te poznejše dobe paganske so obroči in naušnice z bronza, kteri je po primešanem cinku podoben cinu in kterih konci so na podobo S zaviti; nekteri izmed takih krožkov so z srebarno preobleko preblečeni, drugi pa iz čiste medii narejeni in pozlačeni. V grobih kakor poslednje paganske tako drevnejše kršanske dobe našle so se na Českem posode iz glin na lončarskem krogu delane, ktere imajo na spodnji strani dna vtisnjene znake skladajoči se iz krogov, četverovoglov, morjih nog in črt na način križa, kolesa i. t. d. položenih.

Ako se ogledamo po starožitnostih v drugih slovanskih pokrajinah, vidimo, da so tam reči onim celo podobne v grobih najdene bile, posebno pa, da je na Polskem bilo najdeno obilno posod z znaki na dnu in sicer kakor v grobih iz kršanske tako poz-

nejše paganske dobe prihajajočih. Poleg označivnih onih krogov in posod nahajajo se v mogilah paganskih krogi navratni (grivne), sponke, verižice, na katerih so lepšavne ploške obešene, bronzova kovina pasov, drati na način cevek zvarjeni, koralde iz stekla in nježne gline, biseri jantarovi, in v obče stvari, katerim podobne so se tudi v grobih našle, kateri so kroge z zapono gadovito (S) in posode z znaki obsegovali, iz česar sledi, da so te mogile, če bi se ravno označivni znaki onih ne nahajali, vendar le za paganske pa starejše dobe nad ostanki Slovanov nasipane bile. V bronzih te starejše paganske dobe ne nahajamo še cinka, ktereга mesto običajno olovo (svinec) zastopuje. Iz medi, cina, in olova pa skladajo se navadno tudi bronzi tako imenovane merovinske dobe (V.—VIII. stoletja) kateri so bili na Angleškem, Francoskem, na Nemškem in v drugih krajih iz grobov dobljeni in kateri posebno obliko in označivne čudovite načine olepšanj na sponkah, zapinjalih, presekah, in pasih i. t. d. kažejo, in se zavzetno in temeljito od bronzov slovanskih ločijo. Mogoče je tedaj že sedaj z gotovostjo izreči, ktere vrste so bronzi in ž njimi vred v paganskih grobih na svitlo spravljene starožitnosti v obče paganskim Slovanom pripisovati smemo in z tim vred označiti in pregledati preobilno zalogo gmotnih spominkov paganskih Slovanov v temnem krilu grobov noter do našega veka ohranjenih. Iz takih stvari smemo soditi o obredih pogrebnih in nekoliko vsaj o kroju paganskih Slovanov; kajti le reči iz snovi glodajočemu času kljubujejo t. j. iz kamna, bronza, železa, gline in stekla so se v ležiščih grobnih ohranile, ko so se med tem odevi iz platna, sukna, kože in drugega že davno v prah razsule. Ali namen starinoslovstva narodnega ni, da bi se starine iz grobov dobljene samo popisovale in po zvnajnosti in izviru svojem v zbirkah urejevale; ampak namen njegov dalje sega in dobiva viši pomen. Premišljujoči tedaj o starinah gmotnih paganskega veka vidimo, kako se tedaj pogled v delokrog praktičnega življenja prednikov slovanskih odpira. Kajti gotovo k zgotavljenju okrasa iz zlata, srebra in bronza, lišpa in posod iz stekla, železnega orožja in strojev, kakor tudi posod iz gline, čestokrat okusno ozalšanih, je potrebno bilo izurjenih rokodelcev in umetnikov, kateri so oblike takih reči narisati in deloma v vosku ali glini izvesti znali. Morale pa so se različne snovi, kakor gre, pripraviti, da bi bile k narejanju orodja, posode, lišpa i. t. d. pripravne, prej nego se je na resnično izdelovanje takih reči roka položila. K vsemu temu je bilo potrebno mnogo skušenosti in znanosti, različnih strojev, orodja in mnogobrojnih sredstev tehniških. Nahajajo se na primer med starinami českimi krogi iz močnega železnega gladko izdelanega drata, kateri po tvrdjenju poznateljev jako znamenitih ni bil; drugače, nego na ta način potegnjen, na kateri se še zdaj v železnih plavžih drati potegujejo. Iz vsega je jasno, da so Slovani rokodelstva vršé de-

lavnice in celo plavže imeli, v katerih so razne reči iz kovine, gline, stekla, in drugih snovi izdelavali.

Premislivši to, vidimo kako naglo obraz praktične delavnosti praočetov slovanskih iz megle neznanosti na svetlo stopa in kako starine iz grobov dobljene preoblikovno tvarino k slaganju kronike dela prednikov paganskih podajajo. V takem preiskovanju leži viši pomen in naloga starinoslovstva slovanskega. Vsa kaka pa je potreba, da se tega dela mnogi preiskovavci, različnih betev znanstvenih lotijo in z krepko marljivostjo k preiskovanju in razbiranju teh starožitnosti obrnejo. Kajti pomočke in sredstva za izpolnovanje te naloge obsegajo ne le primerjajoče starinoslovje, ampak tudi prirodoznanost, ločba, tehnologija, kakor tudi narodopis in potopisi obsegajoči sporočila o načinu, po katerem tuji oddaljeni narodi tkanine, orodje in stroje narejajo. Starožitnosti Slovanov, spričala, katerim podobnih bi v zgodovini zastopali iskali. Že sam jezik slovanski zapira v sebi jasno potrjenje tega, kar iz preiskavanja gmotnih starožitnosti na dan prihaja in sicer v besedah jednako se glasečih v vseh narečjih slovanskih in segajočih na poznamenovanje snovi, strojev, in reči sploh izpeljevanju poljedelstva, rokodelstva, obrtništva, v domačem in javnem življenju potrebnih na primer: plug, ralo, lemez, železo, kosa, dleto, klešče, sekira, jigla, žlica, voz, kolo, stol, roba, riza (dolga obleka), platno, sukno, plašč, obroč, prsten, pečat, remeslo, kovar (č), lončar, suknjar, tkalec, zlatar i. t. d.

Kar se tiče načina pogrebov in oblike grobov slovanskih, na katero so dosedaj starinoslovci naj bolj gledali, je dokazal slavni, češki starinoslovec Vocel, da lice grobov in način pokladanja pozostankov zamrlih v zemljo, ne podavajo nobenega znaka, po katerem bi se soditi moglo, ali je grob in starine v njem založene slovanske ali ne. Kajti skozi in skozi sebi podobne posode in pepelnice, bronzove in steklene lišpi in železno orodje se nahajajo po celem Slovanstvu kakor v grobih, v katerih se nahajajo posode z pepelom sožganih mrličev, tako pri kostenjačah v krilu zemlje ležečih, kakor v mogilah iz same prsti nasipanih, tako v grobih, kateri so bili z kamenjem in drvni obloženi ali pa tudi izobokani, da celo v grobih, kakor studenci izdelanih, v katerih so pepelnice v vrstah bile postavljene.

K starožitnostim paganske dobe gre končno še prištevati nasipe iz prsti nasute in z prekopi obdane ali gradišča, ktera se po vseh pokrajinah slovanskih po vrhah, otokih ali tudi v planinah pri potokih vzdigujejo, in za ostanke bivših gradov, razseglejša pa izmed njih za spominke nekdanjih mest slovanskih veljajo.

IV. Razširjenje Slovanov na jug in zapad.

Po padu kraljevstva Hunskega in cesarstva Rimskega so se začeli Slovani v večih trumah pomikati na zahod in na jug po vzgledu Nemcev stranama zavolj gostega obljudjenja njihovih domovin, stranama tiskani od uraločudskih plemen, Hunov, Avarov, in drugih.

Za gospodovanja Hunskega, na koncu IV. in v teku V. stol. po Kr. pomeknili so Slovani meje svoje na jug in vzhod, noter do Črnega morja; pa hitro so uraločudski Ogri in Bolgari opustivši dežele svoje na Uralu in Volgi preobladali pobrežje črnomorsko in Taurido (ok. 474) in zamejili tako daljše širjenje Slovanov na vzhod. Slovani so se tedaj tim bolj tiščali na jug do Dacije in k Donavi tako, da je na razpotju V. in VI. stol. severno pobrežje dalne Donave bilo v njihovih rokah.

Na zahodu so postopovali Slovani še pozneje za narodi germanskimi in galskimi dalje na zahod in na jug se pobirajočimi, in v IV. stol., ako ne prej, zasedli so kraje na Odri; in pred koncem V. stol. pomeknili so se noter do Sale, dolnega Labja in zahodnega morja baltiškega in zraven še dalje na jug do gornjega Labja in k Voltavi in Moravi, tudi do Bavarskega, Frankovskega, Durinka, Saksonskega, do Helvecije in dr., da nekatere rodovine mogočnih Veletov so zašle do Batavije in Angleškega. Tako so obljudnili Bodrici, Veleti, ali Lutiči, Srbi, Čehi in Moravani svoje poznejše dežele razširjajoči se na vzhod od Labe, Sale in Šumave.

Slovani naselivši in naseljajoči se v Daciji so se od tod od konca V. stol. in v preteku VI. vedno dalje na jug pomikali do zadonavskih dežel cesarstva vzhodnorimskega, do Mesije, Tracije, Macedonije, te dežele za stalno posedši, mnogobrojna plemena slovanska so se naseljevala tudi drugod v cesarstvu vzhodnorimskem, Tesaliji, v Epiru, da v samem Peloponesu tako, da se takratni spisatelji grški pritožujejo na poslovanjenje celega Grškega. Posamezne rodovine Slovanov so se preselile ali preseljene bile do Male Azije in Sirije. Med Slovani v Mesiji so vtemeljili l. 678 samostalno kraljevstvo uraločudski Bolgari, kateri so pa kmalu izginili v številnejšem in obraženejšem plemenu slovanskem, zapustivši mu samo svoje ime.

V tem času k koncu VI. stol. imenovito po prehodu Longobardov v Italijo (568) so se širili Slovani iz Podonavja in Panonije, posebno po vzrokovanju Avarov v Panoniji gospodujočih, tudi v krajine alpinske, v sedajno Avstrijsko, Štirsko, Korotansko, Kranjsko, Furlansko, Istrijo, da celo do samih virov Drave.

Ti Slovani naselivši se v vzhodnorimskem cesarstvu, pa v Panoniji in v Noriku imenovali so se prav z tim domačim imenom doma in pri tujcih več nego kterikoli ini rod slovanski. Jezik,

kterega so govorili Slovani v vzhodnorimskem cesarstvu in kateri je postal cerkveni jezik pri vzhodnih Slovanih, je bil poznamenovan napored z tim imenom, „slovanski, slovenski“ tudi takrat še, ko so Slovani sami z nagla prijemali po svojih gospodih ime Bolgari. V ožjem smislu se je imenoma severna Macedonija imenovala dežela Slovanska, Slovani. Ne manje niso prenehali tega narodnega imena rabiti še dandanas Slovenci Korotanski, Štajerski, Kranjski, Goriški in Ogerski. Razun teh so si ohranili tudi še Slovani podtatranski, Slovaki do sedaj to ime, kakor so se ga posluževali nekoliko časa še tudi Slovani Novgorodski.

V prvi polovici VII. stol. (634—638) so mogočno nastopili iz zatatranskih pokrajin Belih Horvat, in Belega Srbskega Horvatje in Srbi in prešedši Donavo so se razširili sred Slovanov Korotanskih in vzhodnorimskih: polastili so se južne Panonije, Dalmacije in Ilirije odtod Avare izgnavši.

Sedaj pa je bilo celo Slovanstvo zadeto v VI. in VII. stol. tako kakor prej od gospodstva Hunov od podjarmljenja Avarov (Obrov) roda uraločudskega, kateri so se ok. l. 557 vzeli na Donu, podjarmili na kratko Ante in Duljebe na Volini, potem pa se v Podonavje obrnili in tamošnje Slované kakor tudi Slované na Českem in Moravskem, v Noriku i. d. sebi v službovanje podvrgli. Gospodstvo njihovo pa je tu uničeno bilo od kneza Sama (623), v Dalmaciji in Iliriji od Horvatov in Srbov.

V VII. stol. je bilo končano to veliko preselovanje Slovanstva na zahod in na jug. Slovani pa se pokazujejo v stol. VIII. —IX. kot rod neizmerno razširjen, zaujemajoč, srednjo, jugovzhodno in vzhodno Evropo. Sedeži njihovi so se razprostirali od Labe, Sale, Šumave, Ina in Alp do morja Jadranskega globoko na vzhod k gornjemu Donu in doljnemu Dnjepru; od morja Baltiškega, jezera Ilmenskega na jug noter do morja Črnega in Egejskega.

Na zahodu so bili v sedajnem Holšteinu in Meklenburgu Bodrici (Borožani, Vogri, Varni, Polabci, Smolinci, Glinjani in zalabski Drevani); med Labo in Odro in ob Baltiškem morju mnogobrojni rodovi Lutičev ali Veletov (Kičani, Crezpenjani, Dolenci, Ratarji, Ukranji in Lutiči na otokih Ranu, Volini in Ugnojmu, Havolani ali Stodorani, Brižani, Moračani, Sprevani i. dr.) južno od Veletov med Salo in Bobrom po obeh stranéh Labe polabski Srbi (Susli, Žitici, Nišani, Hutici, Glomaži, Milčani, Lužičani in dr.; na jug od Srbov Čehi (Čehi, Lučani, Sedličani, Lemuzi, Lutimirici, Pšonani, Horvati, Dudlebi in od Čehov na vzhod po reki Moravi in do krajin podtatranskih Moravani in Slovaki, kateri so se pa še dalje na jug do Panonije noter do jezera Blatenskega širili. (Dudlebi). Razun te celine so prebivali obilni naselniki teh zahodnih Slovanov še dalje na zahodu med Nemci

v Bavarskem, Frankovskem (Moganski in Radniški Srbi), v Durinškem in Saksonskem i. t. d.

Na vzhodu od Lutičev in Srbov, severno od Moravanov in Slovakov so prebivali v deželah po Odri in Visli se razdevajočih v ti pradomovini slovanski (Belih Horvatih in Belih Srbih) mnogoštevilni Lehi ali Poljani, naj sorodnejši Lutičem, (Hezani, Poljani, Pomorjani, Mazovani, Krakovski Horvati).

Jugoslovani so se razširjali od dežel alpskih, Donave in Karpat k morju Jadranskemu, Egejskemu in Črnemu. V krajinah alpskih na gornji Dravi in Savi so bili Slovenci, (Vindi) v južnem Avstrijskem, Štirskem, Korotanu, Kranju, Furlanskem in v Istriji (posamezni rodovi jihovi, Horvati, Stodorani, Susli i. d.). Od njih na jugovzhod so bili Horvati panonski in dalmatinski od Drave do Cetine, od morja Jadranskega k Vrbasu; Srbi so prebivali v deželah južno od Save noter do Šarske planine in jezera Skaderskega, od Vrbasa, Betine, in morja Jadranskega do Morave in Ibra, v Zahlumju, v Nerečanih, Travuniji, Konavljju, Dukli ali Zeti, Bosni, Srbskem. Na vzhod in na jug od Srbov je prebivalo mnoštvo plemen slovanskih, deloma pod gospodstvom bolgarskim, deloma v cesarstvu vzhodnorimskem, v stari Mesiji (na zapadu Braničevci, Ručani in Timočani v „dolni Moravi“), v Traciji (Zagorje, Dragoviči, Morava), v Macedoniji (Slovani, Berzjaki, Smoleni, Sakulati, Dragoviči, Runhini) potem pomešani z Škipetari in Grki v Epiru (Vajuniti) v Tesaliji (Velegostiči), v Peloponesu (Jezerci, Milčani.) Razun teh so bili še Slovani v Mali Aziji in Siriji. Na severu od Donave v nekdašnji Daciji kakor tudi v jugovzhodnem kotu Panonije so prebivali Slovani in dalje (tropoma preselivši se za Donavo in razmnoženi po Slovanih od Bolgarov obilno iz Zadonavja semkaj preseljenih) pomešano z ostanki Avarov in z Rumuni; omenjajo se tukaj Bodrici, Severani, in Milčani.

Na severovzhodu v krajinah zatatranskih, v ti pradomovini Slovanstva, so stanovali poleg Lehov mnogobrojni rodovi slovanski, kateri pa so prijeli ime Rus. Na rebrih Tater so bili Horvati, po Dnestru Tiverci in Uliči, na Bugu Bužani, poznejši Volinjan, med Bugom in Stikom Dulebi in na vzhodu od njih Drevani (Drevljani); na desnem bregu Dnjepra okolo Kijeva Poljani, na levem po Desni, Semi in Suli Severani, od njih na sever na Soži in Oki Radimiči in Vjatiči, naj vzhodnejša vejica slovanska; na gornjem Dnjepru in Dvini Kriviči okolo Smolenska in Polocka (Poločani); jih sosedji na zahod med Pripetijo in Dvino na meji Litve Dragoviči; na severu pa okolo jezera Ilmenskega in Novgoroda je stanoval sred plemen čudskih naj severnejši rod slovanski imenovan ravno z tem imenom Slovani (Sloveni).

Naselbine slovanske omenjajo se tudi v Siciliji (v Palermu), dalje v Afriki, Siriji, posamezni Slovani celo na dvorih arabskih vladarjev.

V. Pregled daljši zgodovine narodov slovanskih.

Neizmerno je bilo zares prostranstvo zauzeto od naroda slovanskega, in ako imenujejo že spisovatelji VI. stol. (Jornandes in Prokop) Slovane narod nad mero ljudnat in neskončno razsegel, tako se je zdelo poznejšim, da jih ni mogoče še prešteti: „tako se je pre jezik slovanski razširil“ (Helmolo v XII. stoletju.)

Ni bilo vendar dovoljeno vsem tem mnogobrojnim rodom slovanskim, da bi položili krepek temelj k daljšemu življenju in izdatnemu razvitku; posrečilo se je le nekterim vstvariti države, povzdigniti se tako nad običajno dotod začetno življenje posameznih rodov in plemen od sebe popolnoma neodvislih. Z vstanovljenjem teh držav se je pa vtrdilo razdrobljenje posameznih rodov slovanskih in se razvijalo čim dalje tim bolj z razlogov jako raznovrstnih.

Države, t. j. obseg nekoliko rodov z močjo vsredno, naj je že bila kakoršnakoli, stvarjene ste bile na daljšo dobo v zahodnem Slovanstvu le dve: česka in poljska, pri vseh ostalih Slovanih zahodnih ni imelo prizadevanje, zbrati pod močnejšo vladno vsredno več rodov, dolgega trpeža, marveč ostale so le same poskušnje: tako je bila imenoma država moravska in nekoliko manjših oblasti pri Slovanih baltiških. Državotvorni živelj je bil na Českem pleme lastnih Čehov, sred dežele se naselivših, v (poznejšem) Poljskem pleme Poljanov, okeli obeh so se vrstili sosedni, bližnji in daljši rodovi slovanski, v močnejše celote, nad katerimi so vladali knjezi omenjenih obeh plemen.

Pri Slovanih vzhodnih se ni vstanovila država iz njih samih, ampak iz tujne; postali so jim namreč živelj državotvorni, skandinavski Varjago-Rusi, l. 862 iz zamorja prišli „knjažit' i vladět.“ Ti knjezi Varjagoruski, so pa v begu jednega stoletja (X) zjediniili mnogovrstna plemena vzhodoslovanska v neko celoto (Rus). Podobno se je godilo pri Slovanih jugovzhodnih, med kterimi so založili državno telo tudi tujci, uraločudski Bolgari (678). Ali pri obeh teh deblih slovanskih je bil vpliv tujcev preslab, da bi se bil na dolgo ohranil; poginil je jako brž tuj živelj, po številu le pičel, v ogromni množini slovanski, zapustivši za seboj le nekatere neznatne sledi, za to pa ste obe debli slovanski prijeli od njih ime za svoje narodno, Rusi (Rusini) in Bolgari pomenjajo odtod narode slovanske, med kterimi so vstanovili države, tujci izvirno tako se nazivajoči. Pri Srbih, Horvatih in ponekoliko tudi pri Slovencih so vstanovili države, čeravno le male, domači knjezi. Sprijetje kristjanstva — kakor je vobče

pri vseh narodih dogodba imenitna in o njih daljšem razvitku odločivna — je bilo posebno narodom Slovanskim dogodba jako imenitna in odločivna. Narodi, katerim so bili Slovani sosedi na zahodu in jugu (Nemci, Lahi in Grki), so postali kristjani mnogo prej, in prizadevali so se pridobiti kristjanski veri tudi sosede slovanske. Prvi začetki kristjanstva pri Slovanih so bili le minljivi brez trpežnega podloga. Še le apostoloma bratoma Cirilu in Metodu in junim učencem se je posrečilo v begu IX. in X. stol. pri velikem delu Slovanov vcepiti vztrajajno seme uka Kristovega, in ni dvombe, da, ako bi jedinstvo takratna cerkve bila dalje trpela, bili bi brž ko ne vsi Slovani prijeli od teh apostolov ali junih naslednikov kristjanstvo in imeniten simbol (znamenje) jedinstvi narodne, slovansko pismo in jezik, v kterega so bile izvirno blagoslužbine knjige predstavljene.

Ali že takrat so se vedno silneje prikazovala znamenja razcepljenja cerkve kristjanske na dve polovici, že takrat je bil veden boj za prednost med Rimom in Carjigradom. Ta borba je postala posebno Slovanom osodonosna, in jihovemu daljšemu razvoju odločivna. Ležali so seveda Slovani zahodni in južni ravno na meji obeh patriarhatov, rimskega in grškega, in ko je končno nastalo vztrajajno razcepljenje med cerkvo zahodno latinsko in vzhodno grško, so bili po prirojenem načinu Slovani zadeti od te borbe in jenih nasledkov. Pri južnih Slovanih je morala cerkev zahodna veči del ustopiti cerkvi vzhodni. Bolgari in Srbi so ostali stalno pri cerkvi vzhodni, akoravno so Rimski papeži ne jedenkrat poskušali pridobiti ta dva naroda pokornosti stolice papeževe. Cerkvi vzhodni pa so bili pridobljeni Rusi, Horvati in Slovenci so se nagnoli k cerkvi latinski.

K cerkvenemu razcepljenju pa so pristopile tudi druge imenitne okolnosti, ktere so pripomogle k razdrobljenosti slovanski. Dosegla je bila stolica papeška z prenesenjem korone cesarske rimske na kralje Frankovske in potem Nemške močnega zaveznika v širjenju svoje veljave in moči, in cesarji Rimskonemški že sami po sebi bojevatni in „vedni razmnoževalci države“ domišljevali so se biti v pravici, da bi vse narode podrobovali sebi in stolici papeški.

Razun tega je bilo raztrgano Slovanstvo po navalu divjih med seboj sorodnih Hunov, Avarov in Bolgarov — Madjarov, kateri so na razvalinah države Velikomoravske in v podunajskih Bolgarih vstanovili v Panoniji in Daciji kraljevstvo svoje (900); tudi to je pozneje po prizadevanju Čehov se naklonilo k cerkvi zapadni. Jugoslovani so tako oddeljeni od Slovanov zapadnih in ti so bili dani v pest pribojevatni politiki Rimskonemškega cesarstva in z njim spojene cerkve latinske.

Cerkve latinske je zmagala tako tudi na Českem (in na Moravskem) in na Poljskem, kamor je bila prinesena iz Českega, in početki slovanske bogoslužbe, v obeh teh deželah lepo

se razvijajoči, so poginoli popolnoma. Cerkev česka in poljska postale ste dela cerkve zapadne katoliške, in z tem je bil tudi potegnjen narod česki in poljski v krog narodov zapadnih, v obseg kulture romanskogermanske. Z tem je bila tudi odločena osoda Slovanov baltiških in polabskih sred kristjanskih Poljakov, Čehov, Nemcev in Dancev položenih; morali so ti postati ali kristjani ali pa kot pogani biti iztrebljeni.

Za časa teh zmen je začela nastopovati zmirom bolj tudi grozna burja spremljujoča celo zgodovino slovansko — sovraštvo obeh narodov skupaj sosedujočih, Nemškega in Slovanskega. To sovraštvo, katerega pričetki so skriti v nedosegljivi temi, pokazuje se od samega početka dotikanja med seboj obeh narodov, in vedlo je k bojem že drugače strašnim a vendar še sedaj ne dokončanim. Skoro cela zgodovina zapadnega Slovanstva (da i deloma vzhodnega) so glavno stikanje in potikanje in nastopovanje obeh teh življev bojevnega nemškega in slovanskega, kateri pospevši se na razmere lastne je moral pred vsem braniti svoje bitje. *) Pravda ta še dan današnji ni končana in odločena in traja v obliki, dobi primerni, peljana na različnih poljih. „Dolga doba je zares minula, ko so z različno srečo Nemci se borili za slavo in veliko pa razširjeno gospodarstvo, Slovani pa za svobodo in naj togši robstvo“, pravi že nemški letopisec X. stol. Vidukind. Dosedaj je bil nemški živelj zmagovalec vkljub vsemu, togemu in drugače tudi groznemu odporu življa slovanskega; dosedaj je stopal in še stopa živelj nemški vkljub vsemu naj krutejšemu zoperstavljanju vedno dalje na vzhod na ujmo slovanskega življa.

Mrzost življa slovanskega in nemškega se javi prirojeno naj silnejše pri slovanskih narodih Nemcem naj bližnjih, pri Čehih, Slovanih polabskih, Slovencih in deloma tudi pri Poljaki. Ostro se je napenjalo duhovništvo nemško že proti bogoslužbi slovanski in slovanskim knjezom na Moravskem, kder je po navalu Nemcev „od prirode pre surovih in ljutih“ (kakor je imenuje životopisec sv. Klimenta) podlegla in slovanski duhovniki so bili izgnani. Prodiranja tega sovraštva ni pomirilo pri Čehih

*) Ne mislimo, da bi bilo Slovanom manjkalo popolnoma duha bojevnega, duha iztezovavnega; vsaj postopanje bojavnih Veletov, Antov, Slovanov, (pozneje bolgarskih), katerih knjez Dobreta, (Lauritos) je tako ponosno odbil poslanca avarske, pohod Horvatov in Srbov na jug, podvzetja prvih knjezov Českih in Poljskih, Srbskih in Moskovskih, — ne priča ravno o mirnem značaju Slovanstvo ne iskajočem bojev. Da pozneji Slovani posebno zapadni niso postopali bojevano, tega vzrok iščemo le v ti okolnosti, da pri njih ljubezen k samostalnemu življenju v rodbini in rodu ni bila ugodna vstanku močnejših državnih teles in da so tedaj pri svoji razdrobljenosti bili preslabi proti sousredjenim Nemcem.

Slovencih in Poljakih še krščanstvo ne, vsem z Nemci skupno, Nemci niso nehali z neke prirojene ošabnosti in nadutosti zaničevati Slované, (kakor se pritožuje že česki letopisec XII. stol. Kosmas.)

Velika nesreča zapadnih Slovanov je bila, da se jim ni dalo vstanoviti stalno veliko državo zapadoslovansko, ktera bi bila z vspehom mogla na se vzeti boj z močnim in dosti sovsredjenim cesarstvom rimskonemškim. Vse velike države zapadoslovanske so razpadale po smrti vstanovnikov. Tako je združil že Samo (627—662) veliko množstvo Slovanov od Alp noter na sever do Polabja, Poodrja in Povislja, pod svojo vlado in je z srečo vojskoval se z Avari in z Franki; tako tudi veliki Svatopluk Moravski (870—894), k katerega vkrotitvi so morali Nemci poklicati na pomoč divje Madjare; tako so si trudili v drugi polovici X. stol. tudi česki Boljeslavi, celo Bretislavi 1038—1039) z združenjem kolikor naj več rodov zapadoslovanskih v jedno državo celoto upreti se navalu cesarstva in življa nemškega. Ali po smrti teh knjezov so razpadale te od njih vstanovljene države in slovanski rodovi so obnovili prejšnje prvobitno življenje.

In naj svetlejša prikazen zgodovine zapadoslovanske v tem obziru vstanovitev slovanske države od Boljeslava Hrabrega knjeza poljskega (992—1025) se je le zablistala kakor meteor. Praga je imela takrat biti sedež Boljeslava, „kralja Slovanskega“, v sredi močne države zapadoslovanske, ktera bi obsegala vse Čehe, Moravane, Slovake, Polabljané in Poljake; pod udarci „okrutnega Slovana“, „rujevečega leva“, „strupenega gada“ (tako sluje Boljeslav pri sočasnem nemškem letopiscu Thietmaru) se je zvijala vojska nemška, tresla celo rimskonemško cesarstvo in moralo je konečno trpeti poleg sebe veliko njegovo kraljestvo, iz katerega so se samovoljno izmehnoli Čehi k svoji lastni škodi. Ali z smrtjo Boljeslavovo je poginolo tudi jegovo kraljestvo in na dolgi čas celo idea vstanovljenja države zapadoslovanske. Rodi zapadoslovanski vedejo odtod življenje pohlevno v senci mogočnega Nemštva. Čehi so se morali pridružiti nemškemu cesarstvu, akoravno so vživali inace lastnega postavljenja; Poljsko, na ktero so povzdigovali že vsi mogočnejši cesarji svoje pravice, je obvarovala podobne osode le večja odaljenost, kakor neprestari boji Nemcev z Slovani polabskobaltiškimi, kateri so za ta stoletja dali opraviti raztezavni moči nemški.

1. Slovani baltiški in polabski.

Okrutni boji Slovanov baltiških in polabskih z Nemci so se morali končati z pogubo ali tega ali onega roda; in ni bilo dvomljivo pri tadajšnjem stanu stvari, da poginejo Slovani stiskani od sile cesarstva Nemškega in od Dancev, da celo kot pagani od sorodnih Čehov in Poljakov, in vrh tega še med seboj nesložni in razruvani skupaj „o moč in hrabrost“ strastno se boreči in

na pomoč Nemce kličejoči. Vera Kristova je bila širjena med njimi na tak način, na kakoršen inde islam (mohamedanstvo); mnih nemški jezika slovanskega neznajoči ali zopet cela truma oboroženih žolnirjev (najetnikov), kateri oboji so Slovanom krst prijemšim nakladali hitro vsakojaka bremena — glej to so bili „apostoli“ božjega nauka Kristovega v Palabju! Latinske ceremonije in spevi, katerih Slovani niso umeli (obračali n. pr. „kyrie eleison“ v „U kri volsa“ — „v grmu jelše“), plače: biskupovnica in vojvodnica in druga težka bremena in vrh tega še zaničevanje od strani gospodujočih Nemcev — to so bile pa glavne reči pri sprejetju kristjanstva; res mali razloček v primeri z prejšnjim stanom!

Po obilnih spričalnih sočasnih letopiscev nemških ni bilo mar Nemcem razširjanja kristjanstva, ampak mnogobolj podjarmljenja in davkov Slovanskih; v kristjanskih vojskah nemških bojujejo ne jedenkrat tudi poganski polki slovanski proti svojim bratom. *)

Ni tedaj se čuditi, da so Slovani to nasilno jim vrivano „kristjanstvo“ pri vsaki vgodni priliki se trudili odvreči, iz česar so nastale zmirom trdovratnejše vojske vedene včasih z brezprimerno divjostjo. Naj prej so se morali Nemcem podati polabski Srbi (968) in prijeti kristjanstvo potem vsakojako vtrjevano. Trdovratnejše so se vpirali Bodrici in Lutici ali tudi ti so končno padli pod udarcih zmagovitih Nemcev (1157, 1160, 1168). Na razvalinah pobitega Slovanstva je bilo vstanovljenih nekoliko nemških gospodstev; jako zredčeni Slovani so bili tukaj komaj trpeni, ako niso bili do konca izgnani in so se umikovali osadnikom nemškim, na pozivanje nemških knjezov in duhovnikov tropoma se v te dežele ženočim in po naselbinah (Slovane izključujočih) v nabitranju bogatstva varovanim.

Ali ta prod nemški se ni omejeval samo na dežele podvržene gospodom nemškim, ampak valil se je dalje na vzhod do krajin, kder so ostali še domači knjezi krvi slovanske, tako v knještvih, Meklenburškem, Ranskem, Pomorskem in Šleških. Ti knjezi so sami prijemali narodnost nemško in so na vse mogoče strani podpirali naselovanje Nemcev v svojih deželah, jim v obče jako prijatelji, da Ranski knjez Vislav (1221) je razglasil ta prigodek, ko bi se Slovani sopet opomogli na ujmo Nemcev za „nesrečni prigodek, katerega naj Bog blagovoli odvrtnoti.“

Niso se vendar spolnili strahovi Vislavovi; ginol je slovanski živelj jako naglo, uničevan in silama in drugače stiskan. Viši stanovi pokod so bili še izvira slovanskega, so se naglo ponemčevali, mesta in samostani, kakor i mnoštvo drugih naselbin so bili naselovani od samih Nemcev, ostali Slovani komaj trpeni so bili izklju-

*) Vse kakor dandanašnji.

čevani iz cehov, morani prebivati na posebnih mestih i. t. d. Že v drugi polovici XIV. stol. so bile dežele polabske in pobaltiške večji del ponemčene; kar je tukaj slovanskega ostalo, so bili le borni ostanki. (Na doljnem Labju v Lüneburškem so se ohranili ostanki bodriških Drevjanov noter do konca XVIII. stol., v obeh Lužicah — spadajočih jinde k kroni Česki in tedaj bolj le družbinsko a ne toliko državljansko tlačenih v narodnosti svoji — ostanki Srbov še dan današnji). Jezik nemški je gospodoval povsodi v teh deželah, v Pomorju, Meklenburškem, in na Sleskem, v Braniborskem, Mišenskem in v Lužici.

Ginoli so ti Slovani i po nasilstvu, i notrajni slabosti in neslogi; sami niso znali in mogli vstanoviti večje države. Tako se še tudi ni vstanovila v njihovem sosedstvu na vzhodu po Boljeslavu močna država poljska, ktera bi jih bila branila navala nemškega; tiščal je živelj nemški vedno dalje na vzhod in Poljaki so morali brž po poginu polabskih sorojakov z njim začeti kruti boj ne le od zapada, ampak tudi od severa, kder so se vsled nesprevidnosti poljske vgnjezdili deroči nemški vitezi v deželah baltiških vedno dalje na vzhod se širеči.

2. Čehi.

Posebno postavljenje zavjemajo med Slovani zapadnimi Čehi, kateri so na način dosedaj čuden ušli osodi sorojakov polabskih. Drugi pa je bil razvoj naroda Českega na Českem in na Moravskem, nego je bil razvoj Slovanov onih. Posrečilo se je brž knjezom Českim vstanoviti na Českem (in pa na Moravskem), deželah že zemljepisno celoto činečih, ponekod večo državo z močno vlado vsredno; mogočnemu knjezu Praškemu so morali brž se umeknoti ali popolnoma se podvreči vsi drugi knjezi na Českem in pa pridruženem Moravskem. Primši kristjanstvo latinskega izpovedanja obvaroval se je ponekod narod Česki razbojnih poželjenj nemških, ktera bi mogla vesti k vojskam pod zastorom naboženskim, kakor se je to godilo v Polabju; konečno je postal knjez (pa kralj) Česki celo prednji ud — akoravno drugače popolnoma samo svoj — volivnih knjezov nemških, izvršuje prava v cesarstvu Nemškem.

Ta spona z Nemškim cesarstvom in cerkvijo zapadno je obvarovala narod Česki osode Slovanov polabskih, ohranila mu je državljansko samostalnost in mogočnost, da bi se razvijal na podlagi narodni; kajti gotovo vkljub vsem zmagam Boljeslava, Bretislava, Sobeslava i. t. d. bi ne bil narod česki, po številu le majhen vendar mogel konečno izdržati navala cele Nemške države in naroda Nemškega, posebno, ker se ni mogel opreti na nobenega mogočnega zaveznika. Ali to spojenje z Nemškim je peljalo k vzrasti različnih nemških šeg v narodu Českem in bilo bi na drugi strani o svojem času peljalo tudi k podobnim razmeram, kakoršne so se napravile v drugih deželah izvirno slovanskih, v Meklen-

burku, Ranjskem, Pomorju v Šleskem, če bi zavest narodna ne bila ostala na Českem živa in močna skoz vse vse veke, napenjajoča se vedno več v borbi z tujstvom. Knjezi Česki, Premislavci, so sicer res začeli tudi tako ravnati, kakor drugi slovanski knjezi v Polabju; pozivali so obilno naselnikov iz Nemškega v mesta in vasi, bili so prijazni življu in šegam nemškim nad mero, in po vzgledu dvorovem so delali to tudi mnogi gospodi česki. Jezik in običaji nemški so bili na Českem in Moravskem v XIII. in XIV. stoletju jako razširjeni ne le v mestih, izvirno skoraj izključno nemških, ampak tudi med višimi stanovi.

Ali tudi odpor domačega narodnega življa slovanskega proti vdirajočemu se tujstvu postajal je vedno silnejši, pojavlja se tudi v slovstvu in življenju praktičnem. Samostalna in gotovo druge Slované presegajoča delavnost Čehov v izobraževanju samih sebe v umetnosti in obrtništvu je ohranila v njih veči ponosnost in zavednost narodno in krepčala ta odpor, kateri je konečno v burjah husitskih prelomil vse ograje in popolno zmago si pridobil. Dobro in zadetno so označeli takrat Pražani v svojem razglasu od l. 1420 cel tek nemškoslovanske zgodovine rekši, „da Nemci, kateri pre nobenega vzroka nimajo, se vendar na naš jezik jezijo, in kakor so storili našemu jeziku na Renu, Mišenskem, na Pruskem in ga izgnali, tako ravno menijo storiti nam in obsesti mesta izgnancev.“ Po husitstvu se je vzdignol narod Česki ne v jednom oziru na visoko stopnjo, z množtvom vsakojakih, sicer prek mero smelih nagledov tedajšnih o cerkvi, o državljanskem in družbinskem redu, kateri so se od nagledov navadnih po veljavi cerkovni in državni pripoznanih razločevali, se je povzdignola narodna slovanska zavednost na neobičajno višino, in se vzdržala tudi še v daljšem stoletju. Sicer so seveda ostali nasledki gibanja husitskega deloma ali izginoli ali na mal obseg obmejeni bili, tako misli o staroslovanski ljudovladi in ravnosti, o ločenju cerkve iz področja države in hierarhije in jenega ponarodovanja. Po nasilnem potlačenju burij husitskih se je močno opomoglo feudalno gospodstvo; goreče se je napenjalo izgnati ideje demokratične, podjarmilo si je prosto ljudstvo in podvzelo pa z mesti združeno starodavni boj z močjo kraljevsko, ktereга je bilo noter do pada države česke.

Že po več nego stoletju po burjah husitskih po dokončanem vkrepljenju redov zapadovropskih in po okrepitvi feudalnega plemstva, se je vsejal živelj nemški sopet v dežele česke, glavno z pomočjo nemške reformacije, h kateri se je veči del Čehov nagnol; okrepčanje nemškega življa in obivateljstva je bilo prekomerno, da je l. 1615 se zakonodarna moč sama primorano videla, da napravi obrambe, „za ohranitev starožitnega življa českega in za njegovo izobraženje.“

Z padom samostalne države česke, kateri je brž potem nastal po nesrečni oposiciji protestantskih stanov proti okrepčujočemu se katoliškemu absolutizmu kakor tudi po preganjanju velikega dela viših stanov in razumništva iz dežele in konečno po strašnih izgu-

bah 30letne vojske, se je pogreznol narod Česki v stoletno spanje, kakor se je zdelo smrtno. O njegovi smrti že niso ne dvomili več blagosrčni domoljubi sami poznejših dob; iz globočine duše svoje kliče žalostni Balbin (ok. 1670) na pomoč ginečemu narodu Českemu, — kteremu svaré kaže osodo Slovanov polabskih — k pradedu Českemu sv. Večeslavu: „Ne daj poginoti nam in bodočim“, in žalostne slutnje o bodočnosti jezika českega ima še l. 1791 Pelcel napisavši na koncu razprave svoje o zgodovini Nemcev v Českem, „da se Čehi, kar se tiče jezika, nahajajo v takem stanu kakor zdaj Mišensko, Branibori, in Šlesko, kder se sedaj govori skoz in skozi nemško, in kder sedaj od jezika slovanskega nič več ne ostaja nego imena mest, vasi in rek.“

3. Poljaki.

Pad države česke je preživela država poljska, še pol drugo stoletje. Tudi na Poljskem je bila vstanovljena mogočnejša država, koja je sicer potem po neprestalem deljenju med rodovino kraljujočo in po okrepčanju aristokracije skoro dve stoletji motjena bila po velikih burijah, konečno pa na začetku XIV. stol. se z nova porodila kot zjedinjeno telo. Velike naloge, koja je bil sebi postavil Boljeslav Hrabri in o ktero se je poganjal še Boljeslav Krivousti: združiti zapadno Slovanstvo, ali je braniti proti bojevnim Nemcem — se je Poljsko moralo odpovedati nimaje samo na sebi in pa po svojem razdrobljenju dosti moči, da bi z izdatnim prospehom podvzelo boj z cesarstvom Nemškim. Pozornost Poljska je bila odvrnjena od zapada k veliki škodi vesoljnega Slovanstva zapadnega in Poljskega samega, in je bila obrnjena odtod glavno na vzhod, do dežel ruskih, kterih manjši del je bil neposredno pridružen k državi Poljski, veči del pa so jej še le z veliko državo Litevsko pripadle. To združenje Poljskega in Litve je postalo (1386) glavni nasledek vgnjezdenja Nemških vitezov na Pruskem in v ostalih deželah pobaltiških; k njih ukrotitbi je bilo obema sosednima državama potrebno združenih sil. Boji z temi vitezi so trpeli pol drugo stoletje in so bili bojovani z veliko grozovitostjo, ravno tako kakor boji Nemcev z Slovani baltiškimi, kterih nadaljevanje so prav za prav bili; končali so se sicer z velikim oslavljenjem, nikoli pa z popolnim uničenjem vitezov.

Zajedno z to odbijavno borbo z Nemci moralo je Poljsko prenašati notrajni boj z življem nemškim, kteri pogoltnovši Slovane polabske in baltiske se je vedno silnejše vrival v dežele poljske, naj prej v Šlesko, ktero je v begu XIII. in XIV. stol. bilo veči del že ponemčeno, in sicer po vsilovanju domačih knjezov in gospodov samih, cerkve, mest in mnogobrojnih nemških naselnikov. Iz Šleskega je rilo nemštvo dalje na vzhod do samega Poljskega, glavno do mest in stana duhovskega; sami nekteri knjezi Piastovci so bili prijazni Nemcem in jihovim običajem; v staro-

slavnem Krakovu, Poznanju, da celo v Levovu, je gopodoval ali bil mnogo razširjen jezik nemški noter do konca XV. stol. in močno se jezi proti neredom, narodu Poljskemu le k sramoti in škodi služočim slavnim domoljub poljski Jan Ostrorog.

Po okrepitevi narodnega plemstva poljskega in padanju mest je nastala odločna reakcija proti Nemštvu na Poljskem. Dosegalo je namreč plemstvo poljsko v begu XIV. in XV. stol. vedno večje pravice in postalo je konečno jedina predopravičena skupščina na Poljskem, jedina moč zakonodavna; mesta so izgubila veliko veliko veljavo državljansko, ljudstvo je postalo podano plemstvu; kralj sam je bil pa popolnoma obmejen po plemstvu; Poljsko je postalo dovršena republika plemštveno-demokratska, plemstvo je bilo i v prvotnem Poljskem i v Litvi in v deželah ruskih z Poljskim združenih njegov jedini opravičeni zastopnik. Ko se je v sosednih deželah na Nemškem, Českem, v Moskvi in d. moč vladarjeva bolj in bolj množila na ujmo stanov in napravila polagoma absolutno monarhijo, novodobno državo centralisovano; izgubil je vladar na Poljskem vedno več moči in postal je konečno nastroj vladujočega stana plemenitega. Vredba poljska je bila za ta čas v temelju do tje dobra, da se je vlade vdeležilo veliko mnoštvo državljanov in da se moč vladarjeva ni mogla zvreči v ljubovolno despotično vlado; bilo pa je sopet dotje slabo, da je mesto jedne glave vladalo mnogo glav in z tim na stežaj odprte dveri vsakojakim spletkarijam tujstva in častilakomnih posameznikov, kateri so se vsemogočnega plemstva drugače še neizobraženega mogli posluževati k naklepom Poljskemu nevarnim.

Razun tega se je na Poljskem javila vedno bolj grozeča kletba vesoljnega plemena slovanskega, iz razločka verskega izpovedanja izvirajoča — razpori naboženski, kateri so se po navadi tedajšnjih časov prenašali na polje državljansko. Husitsko gibanje je bilo sicer izvir tudi velikega povzdiga narodnosti slovanske na Českem ali zraven pa je zabranilo tudi ožje združenje Poljakov in Čehov; ni vdrlo husitstvo v Poljsko z tako silo, da bi zlomilo bilo moč hierarhije, ktera je na vsak način si prizadevala vbrantiti in oslabilo občevanje Poljakov z „krivovernimi“ Čehi. Z pridruženjem mnoštva dežel ruskih se je srečalo izpovedanje katoliško z pravoslavnim i na Poljskem i na Litvi. Vladujoči rod v obeh državah, pozneje združenih, Jagelovci, pripoznavši se k katoliški veri, so imeli za svojo dolžnost, širiti jo tudi med pravoslavnimi svojimi podložniki, in to tim bolj, ker je jeden metropolita vse Rusije prijel Florentinsko unijo cerkve vzhodne z zapadno, po čimur je širjenje vrhovne moči papeževe dobilo neko pravno obliko. Ali ta unija ni bila sprejeta od naroda Ruskega, in v jedini samostalni državi Ruski v Moskvi je bila popolnoma zavržena; poginovša sopet kmalu popolnoma — zlasti pri nastopu protestantizma, kateri je v XVI. stol. našel na Poljskem in na Litvi neizmerno mnoštvo privržencev — je bila še le pozneje obnovljena k veliki škodi in pogubi države in naroda Poljskega. Vpletanje

verskega izpovedovanja z politiko v XVI. stol. v znašljivem Poljskem stvar neznan, je rastle do konca tega stoletja vedno bolj in postalo je tako vzrok sovražnega srečanja države poljske z rusko-moskevsko, ktera poslednja je bila v sosesstvu Poljskega in Litve med tim k veliki moči prišla, in kot samostalna država Ruska je imela veliko pritegljivost na ostali narod Ruski.

4. Rusi.

Ruski narod je bil zjedinjen, kakor je že večkrat omenjeno, v neko državno celoto, od knjezov Rusovarjaških. Znamenje narodne jedinosti je bil Rusom razun jednega jezika, jednih običajev in vere pravoslavne tudi rod knjezujoči Rurikovičev, kteri je vladal Rusijo skupno, na čelu imaje naj starejšega v rodu, velikega knjeza, naj prej v Kijevu, potem (1169) v Vladimeru na Kljazmi. Rusija se je drobila v kose vedno obilnejše. Razsegle dežele Evrope so vabili k naselovanju, česar se je posluževal narod ruski v polni meri razširjaje se samohoté in pozivan od knjezov neprenehoma na vzhod med čudske in tatarske narode, je ali iz njihovih sedežev iztiskovaje ali pa je sebi upodabljae. Ravno na tem razmejišču plemena slovanskega in čudskega, okoli Vladimera, se je usedel veliki knjez Ruski, zastopnik celega roda knjezujočega in sedaj vse Rusije, in tukaj je bil položen temeljni kamen k jedru bodoče samovlade ruske. Med tem ko je v ostali Rusiji, v Kijevu, Vladimeru volinskem, Smolensku, v Palocku, v Pskovu in v Novgorodu, zarad neprestalih sporov in bojev knjezovskih narod pridobival vedno večega vpliva v državni opravi, poklicaval in izganjal knjeze po svoji volji, odločeval vse na velikih zborih (večih), v obče staroslovanska načela in običaje demokratske privel k polni veljavnosti, so se stvari v Vladimiro-Suzdalski drugače imele. Tukaj na severovzhodu pokazujejo se naj prej staroruski običaji; ruši se odločno načelo rodbinskega starešinstva, slabí rodbinske vezi med knjezujočimi linijami, mesto celega roda nastopuje že ožja rodbina tega ali onega knjeza, iz kterih si vsaktera trudi podvreči ostale; tu se že preskočuje volja narodova javljena na zborih in na njeno mesto stopa vedno bolj volja knjezova.

Po navalu Mongolskem (v polovici XIII. stol.) je bila sicer Rusija ohromljena na dolge veke, razbita na dva dela; ali drugače je bilo z tem dan le silnejši podnet k ustvarjenju močnejše države ruske. Mongoli se niso mešali v notrajne zadeve Rusije, zadovoljni z davki in pripoznanjem svoje vrhovne moči. K temu je jim bilo potreba posrednika, in vgoden tak zastopnik vse Rusije pri velikih kanih je bil veliki knjez, kterega moč je z tim znatno naraščala; stare pravice rodbinske, starešinstvo je se vedno bolj pozgubljalo, dostojanstvo velikoknjezovo je dobil ta knjez, kteri si je umel pridobiti kakorkoli velikega kana.

Dostojanstvo velikoknjezovo so dosegli v prvi polovici XIV.

stol. knjezi Moskovski, in znali so si je zdržati že naprej. Moskva sedež knježevine, izvirno le male, je poslala odtod po premedeni politiki svojih knjezov jedro Rusije vzhodne; v Moskvi se pozgubijo konečno rodovi in rodbinske razmere popolnoma in se umaknijo ideji države. Knjezi Moskovski, zajedno tudi veliki knjezi „vše Rusi“ so širili dežele svoje na vsakojaki način po skupovanju udelov, podjarmljevanju i. t. d. prestol je prehajal le v njihovi rodbini od otca na sina, moč davne družine knjezujoče je slabela, udi družinski so postajali naseljeni velikoposestniki, kateri za službe dobro poplačani so bili prijatelji razcvetu knježevine Moskovske. Moč knjeza Moskovskega je rastla z tem, da je mnogo udelnih knjezov Rurikovičev prihajalo v Moskvo služiti bogatemu velikemu knjezu in so postajali ji-hovi bojari; razmere rodbinske preminjale so se v razmere službinske, iz sorodnih knjezov udelnih postajali so podložniki velikega knjeza, carja. Razun tega je dosegla Moskva veliko veljavo i z tem, da je postala sedež metropolita ruskega; ne le veliki knjez, (pa car) „vši Rusi“, ampak tudi metropolit (pa patriarh) „vši Rusi“ je stoloval v Moskvi. Tako je podpirala tudi cerkev okrepitev Moskve in absolutne monarhije, in konečno tudi narod severvzhodne Rusije po značaju resnobnejši, davno svobode odvajen, prejšnih, neprestanih preprirov knjezov sit in po trdnem redu hrepeneč — je bil prijatelj okrepčanju močne vsrednje vlade. Moskva je zbrala do konca XV. stol. celo severvzhodno Rusijo, se je osvobodila mongolskega jarma in je vstvarila močno državo, kder je občevala volja velikega knjeza skoro po ničem neomejevana; osebni zajmi (interesi) so si morali popolnoma podrejevati zajmom celote, zajmom države, ktere zastopnik je bil sam vladar namestnik božji. „Volja božja, sud carjev.“

Drugi je bil razvoj južne Rusije, po navalu Mongolskem strašno spustošene. Napenjali so se sicer Gališki Romanoviči zjediniti tudi južno Rusijo v jedno celoto; ali ni se jim to posrečilo, in nalogo to so prevzeli sopet tujci — Litvini. Bojevniki knjezi litevski vgodno se posluživši pogonobe tatarske in preprirov knjezov so prišli iz dežel ponemenskih in zbrali v teku jednega stoletja (1250—1350) celo Rusijo podneprovsko, zapadno in južno. Tako je nastala poleg Rusije severovzhodne, poleg Moskve druga država ruska, Rusija jugozapadna, Litva; kajti tudi ta je imela več del rusko prebivalstvo, ruske običaje, vero pravoslavno; surovi knjezi in gospodi litevski pa so prijemali rusko narodnost in vero pravoslavno. Obe te državi ruski ste se dolgo borili za prednost in borba ta ni prenehala tudi takrat ne, ko je Litva in sosedno Poljsko se združilo pod litevsko dinastijo v neko celoto, akoravno z početka le jako rahlo.

Posebno postavljenje zaujema Novgorod, kateri oddaljen od središča Rusije je skupaj z Pskovom in Vjatko (Hlinovim) staroslovansko svobodo mnogo več in dalje ohranil nego kterakoli druga dežela ruska. Veliki knjezi ruski drugače po drugih oprav-

kih zadrževani morali so se pri oddaljenem Novgorodu zadovoljiti le z pripoznanjem svoje vrhmoči, sicer pa pustiti popolno prosto pot svobodomiselnim običajem Velikega Novgoroda: poleg knjeza, z početka voljenega, kdar se je Novgorodčanom poljubilo, pozneje pa velikoknjezovega namestnika, je bil tukaj voljen predsednik (posadnik), tisijaški in drugi od naroda na čas voljeni uradniki; staroslovansko Veče, izraz narodne naj više oblasti, je cvetelo v polni moči. Ali svobodomiselno vrejenje Novgoroda se ni zravnovalo z nameni absolutne samovlade Moskovske; pri ugodni priložnosti je vničila Moskva to vredbo in si pripojila razširjene dežele Novgorodske, Vjatko in Pskov. Staroslovanska svoboda, načela demokratična iz severovzhodne Rusije Moskovske iztiskana, na Ruskem poljskolitevskem po vplivu nastajajočega plemstva vedno bolj propadajoča, so utekla na samo pomejišče sveta ruskega, kder so se od doljnega Dnjepra na vzhod noter za Jaik (Ural) stvarjale demokratične republike kozaške; v vrstah in krogih kozakov na Zaporožju, Donu, Jaiku in Tereku so živela nekdanja staroruska Veča in drugi običaji.

Veliki knjezi Moskovski „vši Rusi“ po vničenju neodvisnosti Novgoroda okrepivši se, so obrnoli odtod svoje oči k Rusiji jugozapadni, litevski, do ktere so si mislili imeti pravice in ktero so nazivali tudi svojo „otčino“ (lastnino) po pradedu svetem Vladimiru. Zbrati vse dežele ruske, včiniti pravni titul (naziv) veliki knjez (potem car) „vši Rusi“ resničen — k temu merijo odtod pred vsem napori vladarjev Moskevskih. K dosegu tega cila jim je mnogo pomagala vera pravoslavna, k kateri se je priznaval veliki del Litve in Poljske, Rusini, in ktera tam ni vživela ravnih prav z gospodujočim katolištvom.

5. Poljsko in Rusko.

Preganjanje pravoslavnega veroizpovedanja na Litvi je bilo vzrok, da so že na koncu XV. stol. odpadale mnoge dežele litevskoruske k Moskvi. Za razsvetljenejših kraljev Sigmunda I. in Sigmunda Avgusta je prestalo to nerazumno in nepolitično postopanje, akoravno si je katolištvo še naprej lastilo moč gospodujoče cerkve, in n. p. biskopi pravoslavni niso sedevali niti v senatu litevskem niti v zjedinenem senatu poljskolitevskem. Nič manje pa različnost veroizpovedanj kristjanskih (katoliškega, protestantskega in pravoslavnega) v XVI. stol. ni delala nobenih zaprek v Poljskem slasti za razsvetljenega Sigmunda Avgusta v vživanju političnih pravic, in plemstvo rusko, vživaje tukaj pravic mnogo razseglejših in postavlja vedno važnejši faktor v državnem življenju ni moglo hrepeneti po razmerah v Rusiji Moskevski vladajočih, kder je absolutna monarhija bila v polnem razcvetu in vse dvorjanstvo (plemstvo) je bilo hlapčevstvo (hlapi) slepo poslušno volje carjeve. Prostemu ljudstvu se je godilo, kakor takrat v Evropi vobče, povsodi jako slabo.

Ali taka obširna snašljivost, kakoršna je bila takrat v Poljskem, mnogim ni bila po volji; po spletkah prenapetnežev je bila razglašena (1596) znova davno pozabljena unija cerkve latinske in grške, kar je vzbudilo občno burjo v deželah ruskih. Unija je bila širjena z vsakojakimi sredstvi, vera pravoslavna v deželah ruskih starodavna, z narodnostjo rusko tako rekoč zraščena (vera ruska) je bila preganjana pogosto in grozno. Narod v svojem najsvetejšem v svoji veri razžaljen, se je močno proti temu vpiral; naj prej je protestovalo proti temu pravoslavno plemstvo, kakor jedini takrat opravičeni zastopnik naroda ruskega; ali plemstva tega je zmirom manj postajalo, ker se je slasti po prizadevanju bistroumnih jezuitov preobračalo na katoliško in na poljsko; na mestojeno stopa vojaško tovarištvo rusko, kozaki; mesto protestov na zborih in malih zborih se javijo protesti oroženi na bojiščih. Kozaki zaporoški odtod vsak čas razpenjajo zastavo vpora in bojujoči i za svoje koristi i za pravoslavno vero, so nahajali najživejše sočutje med prostim ljudstvom ruskim, izdanim popolnoma v roke svojega plemstva, katero se je tropoma zbiralo pod zastavo kozaških vodcev.

Največi dobiček iz teh prepиров je imela seveda Rusija Moskovska. „Kakov dobiček ima kralj iz takovih prepиров z narodom Ruskim“, je rekel l. 1627 na zboru poljskem dobroknjez Zbarazki „in kak drugi zadržek mira z Moskvo je, nego žaljenje ruske vere?“ Prepiri ti so bili tim nevarnejši, da se je carstvo Rusko okrepivše se iz groznih škod, ktere so je zadele na začetku XVII. stol. po prizadevanju poljskega plemstva podpirajočega dobrodružne samozvance, sopet opomoglo med tem, k veliki sili in moči. Boji in spori ti v Poljskem so vzplameneli konečno v veliko povstanie kozaštva in naroda Ruskega za Chmielnickega (1648). Pomirjenje med obema življema katoliškim plemeništvem in pravoslavnim kozaškim in narodnim ni bilo mogoče, v kruti bor obeh se je vmešala konečno Rusija Moskevka, klicana od Rusije Male na pomoč, in je odvzela Poljskemu za ta čas le pomejne dežele ruske, ne mogoča še zdaj doseči davnega svojega cilja; zbrati vse dežele ruske. Nič manj pa so se razmere Rusije Moskevke in Poljskega jako spremenile; Rusija dotod pobita in na vzhod tiskana, stopa odtod na zahod na ujmo države poljske. Med tem ko je Poljsko stalno propadalo, je mogočnela Rusija Moskevka. Ideja absolutne države je tu zmagała popolnoma in podvrgla si vse nasprotujoče življe (kozaštvo in z njim združeno ljudstvo.) Rusija se je porivala naprej na zahod, da se jej je konečno posrečilo popolnoma se približati k zahodni Evropi in k morju Baltiškemu cesarju Petru Velikemu. — Rusko je postalo država z evropskimi običaji, akoravno z početka le naobličnimi; in kolikor je Peter napredujoč v delu Ivana Groznega in predhodnikov svojih Romanovih razvil še v najvišji meri idejo vsredovane absolutne monarhije, se je bližalo Rusko tudi tako ostalim modernim monarhijam v takratni Evropi se nahajajočim.

Poleg takih držav, kakoršna je bilo Rusko, okrepivše se Prusko in dežele Avstrijske — kder je povsodi odločevala volja vladarja podpiranega od velike vojske in vradništva — je bila republika poljska prava anomalija. Na Poljskem kralj, voljen na čas življenja, ni bil nič, nebrzdano plemstvo je bilo vse, vojska in financije v sila revnem stanu in nesrečne zadeve nekatoličanov (dissidentov) zmirom stiskanih so podavale sosednim državam z veseljem prieto priložnost, vmeševati se v notrajne razmere malo-močnega Poljskega. Poljsko ni bilo le dober plen sosednim državam, ampak tudi potrebno k daljšemu njihovu razvoju in niso se obotavljale se v nje razdeliti. Rusko je pograbilo z tim konečno skoro vse dežele ruske. Poljska država je bila sicer z silo vničena, ali tudi iz nasledkov notrajne slabosti, imela je v sebi od konca XVI. stol. počivaje, vse zarode svojega propada, kateri so pozneje počili v znameniti sili in dajali le sad skazovavni; vse poprave vpeljane in namenjene so bile že prepozne in niso nič pomagale, kakor tudi vse poznejše revolucije in naporji k obnovljenju nek-dajnega Poljskega namerjajoče.

6. Jugoslovani.

Naj žalostnejši obraz podava zgodovina Jugoslovanstva. — Slovenci kmalu priklenjeni na državo Nemško, razkosani med večje in manjše gospode nemške duhovne in posvetne, so izgubili večjo severno polovico svojih dežel na Nemce, in ohranili so se le na južni strani v sosedstvu bratov svojih Horvatov; jezik njihov se je počel obdelovati še le od časov reformacije, in je ostal lastnina le prostega ljudstva. — Horvati so sicer vtemeljili državo dosti močno in ohranili so si svojo samostalnost, ali država ta ni bila sama na sebi dosti velika, da bi bila vedla nadaljno življenje, in pridružila se je brž k sosednim Ogrom; odtod delijo Horvati postavši del korone Ogerske (1102) tudi zgodvino jeno, kakor i drugi narodi slovanski, kateri so stopili v to korono. — Srbi so dolgo bili razdrobljeni na mnogo malih deželic, katerih knjezi so bili med seboj v neprestanem boju in še le Stefanu Nemarjevemu se je posrečilo (k koncu XII. stol.) zbrati vse dežele srbske in stvariti silno državo srbsko, ktera se je razširjevala dalje na jug do dežel cesarstva Grškega. Zajedno je bila odločena zmaga pravoslavnega veroizpovedanja skoro v celem narodu Srbskem, kateri je dobil veliko podpore po usredjenju svoje narodnosti v nasledujočih žalostnih dobah. — Država Bolgarska komaj vstanovljena (678) je nastopila dolgovečni kruti boj o prvenstvu na polotoku Balkanskem z cesarstvom Grškim in ne jedenkrat je bilo dvomljivo ali ostane cesar Vzhodorimski prvi vladar na polotoku, ne jedenkrat je stala vojska bolgarska pod samim Carjigradom. Vendar so konečno ostali Grki na vrhu in cesarstvo Bolgarsko je dvakrat padlo pod zmagonosnim orožjem grškim; ko je pa konečno

sopet obnovljeno bilo (1186), tu je bilo obmejeno le na pohlevno zemljišče in moralo je ustopiti prednost Carjigradu. Tudi pri Bolgarih je zmagala k političnemu njihovu prospehu vera pravoslavna, ko se niso ne jedenkrat vladarji bolgarski nagibali glavno iz vzrokov političnih in davne zamrže do Grkov k rimskim pažem. Mnogoobljubni početki krasno razcvetajoče litarature slovan-ske pri Bolgarih so se pogubili po burjah vojnih. — Pri Jugoslo-vanih prebivajočih po pobrežju morja Jadranskega so se stvarile po vplivu in pomešanju se naglo vzobrazujočega življa vlaškega z slovanskim občine mestne, med kterimi se nad drugimi odlikuje Dubrovnik; za to mestno občino so se neprestano trgali Ogrri in ljudovlada Beneška, ktera se je konečno vsedla na pobrežju Ja-dranskem. Na tem pomorju v sosedstvu izobražene Italije se je razcvetela krasna tudi slovanska literatura, po poznejšem barbarstvu turškem izgnana od povsod v ostalem Jugoslovanstvu.

V XIV. stol. je poskusil Srbski car Stepan Dušan do-seči vrhmoč na polotoku Balkanskem in vstanoviti tukaj jedno veliko državo, kar se mu je nekoliko malo posrečilo; ali razde-livši državo svojo med mnoge namestnike je dal z tim podnet k oslavljenju Srbskega, tako da so Turki v kratkem pokončali carstvo Srbsko (1389) in zraven tudi Bolgarsko. Bunčuki (zastave) turški so zaveli tudi nad sedeži carskimi Prizrenom in Trnovem, konečno tudi v Bosni in Hercegovini (1463, 1483) in so se pomi-kovali vedno dalje na sever do Horvaškega in Ogerskega. Narod Srbski in Bolgarski je bil pogreznjen v dolgovečno temo, vržen v sužnost islamu in surovim barbarom in konečno je pal tudi v du-hovno sužnost davnih neprijateljev svojih Grko-Fanariotov. Ostali Jugoslovani v koroni ogerski tedaj glavno Horvatje so začeli kruti boj z bojaželnimi Turki, napenjali so v teh bojih vse sile noter do vtrujenja in zaslužili so z vso pravico častni priimek „predgraja kristjanstva.“ Ti boji z početka nevspešni in še le po-zneje srečnejši so glavni izraz cele poznejše delavnosti Jugoslo-vanstva, in na Horvaškem in v Črni gori ne jenjajo še dan da-našnji ne; posrečilo se je dosedaj le delu Srbov izviti se iz pod-ročja turškega, med tem ko ostali Jugoslovani, Bosnjaki in Bolgari čakajo še dne svojega osvobodjenja. Pri Jugoslovanih v Dalmaciji slasti po mestih je zmagal živelj vlaški nad slovanskim, kteri je po izrečnih sklepih deloma izločen iz življenja javnega in živi do-sedaj tam le ko gostač.

Kakor zapadnemu Slovanstvu se tudi Jugoslovanstvu ni po-srečilo, akoravno sebi tako blizemu, da bi vstvarilo državno in narodno jednoto; po nasledkih neblagih dogodkov so razdvojeni Jugoslovani še zdaj na nekoliko državnih družeb od sebe po navadah in običajih različnih, da često sebi neprijateljskih, ali pa so postali sopet plen tujine evropske in azijske; in za pričino razdvojenja cerkve in po spreobrnjenju mnogih k islamu je nastala tudi med njimi različnost veroizpovedanja, pisma in vobče vsega duhovnega razvitka, kar še zdaj trpi. —

Pregledali smo v kratkosti zgodovine narodov slovanskih. Videli smo, da Slovani dognavši do razmer posebnih, so izgubili izvirno narodno jednoto in se razdrobili na nekoliko delov tu večih tam manjših; razdrobljenje to pa je še večje postalo po naslednjih različnosti historičnega razvoja posameznih rodov izvirajočih iz raznovrstnih prilogov in iz razpoltjenja cerkvenega, in tedaj tudi kulturnega. Drugače zares so se razvijali Slovani zapadni, drugače Slovani južni in vzhodni. Po borbi z življem tujim je poginol del Slovanstva polabskega in baltiškega popolno, bodi si da je poginolo ali prišlo narodnost tujo. Čehi so si ohranili in vzdržali seveda za visoko ceno, državo da si tudi malo in narodnost na druge veke noter da so konečno tudi oni podlegli nadvladi življa nemškega, tako da se je zdelo, da zdaj zdaj stopijo v stopinje bratov svojih v Polabju. Poljaki so si postavili — po izgubi velikega dela sorojakov — sicer imposantno poslopje državno, katero vendar počivajoče na podlagah preveč nezanesljivih, in kakor se je pokazalo, tudi na nepopravljivih, se je moralo konečno zrušiti pri prvem močnejšem potresu. Jugoslovani, koj za prvih dob preveč razdrobljeni, so bili hitro vstavljeni u daljšem razvoju po turških bojih. Jedinemu narodu Ruskemu se je posrečilo po naj krutejših mukah ustanoviti močno državo počivajočo na podlagah krepkih, vkljub temu, da izvirno v stvarjenju jegovem niso odločevala zmirom načela čisto slovanska.

VI. Staroslovanski redi in običaji.

Slovani pokod so prebivali v krajinah zatatranskih in činili jeden narod ali vsaj soubor plemen sebi dosti podobnih in bližnjih, so imeli — po spričevanju Prokopa in Mavricia — jednake rede in običaje. In ko so se pa v begu časovem mnoge rodovine in rodi slovanski izrinoli iz teh svojih domovin na zahod in na jug, in se vselili v drugem podnebjju, v sosedstvu narodov tujih in ko so se razmere pri posameznih teh narodih slovanskih deloma po vplivu tujem, deloma tudi po naslednjih novih razmer, v kterih se je ta ali oni narod slovanski nahajal, se vsakojako menile; so si tudi tu ohranili posamezni oni narodi mnogo z izvirnega svojega značaja in izvirnih svojih redov. Ne ozirajé se na nahajanje enakih imen mestnih in osebnih celo v naj bolj oddaljenih deželah slovanskih, kažemo tu le na mnoge jednake in podobne rede družbinske, pravne i. t. d., ktere nahajamo pri vseh narodih slovanskih tudi v dobah poznejših, ko na pr. zahodni Slovani (Čehi) z vhodnimi (Rusi) ali južnimi (Srbi) v nobeni bližnji zvezi niso bili in tudi biti ne mogli; da celo dan današnji spominjajo nektare navade Slovanov južnih, kterih so se tuji vplivi manje doteknoli kakor ostalih, na vredbe starih Čehov in Poljakov, kteri kot najzahodnejše vetve plemena slovanskega so tudi naj

več izgubili iz svojih izvirnih redov slovanskih, zamenivši je v begu časov veliki del z redi tujimi imenoma nemškimi.

Naklonjenost staroslovanskega značaja k vredbi demokratični, mrzost k podrejevanju se volji jednega gospoda — o čem priča že Prokop in Mavricius — javi se več manj še v dobah poznejših, ko se je po naslednjih različnih okolnosti in razmer moč vladujoča, monarhija, ostrejša razdeljenje stanov i. d. tudi pri narodih slovanskih prijala in utrdila. — Jugoslovani še v X. stol. niso priznavali drugih gospodov razun starih županov kakor pre i ostali narodi slovanski (po Konstantinu Parfyrogenetu), in v redih današnjega Srbskega stopa na dan demokratični oni duh ravnosti z nova. — Baltiški Slovani (imenoma Lutiči in Bodrici) so vse sile napeli za ohranjenje svobode, katero so nad vse ljubili, niso imeli nad seboj gospoda in odločevali so jednoglasno vse važnejše stvari na občnih zborih (po Widukindu, Thietmaru). Vredba mest v Pomorju v mnogem spominja na vredbo mest ruskih (gl. Novgoroda) in mest dalmatinskih; povsodi je tukaj na zborih shodih (gromadah), večih, odločevalo ljudstvo (v Dalmaciji in Horvaškem) potem le plemstvo o zadevah občnih. — Poljani v dobah starših (po Boguhvalu) niso imeli pre vladarja, ampak volili so si opravitelje; ko je pa k moči prišla gospoda, pobunilo se je prosto ljudstvo v Poljskem ok. 1040. sopet za Boljeslava Smelega 1067, in konečno v vstajah kozaških. Da i v poznejšem državnem vredjenju poljskem, kakor se je začelo napravljati od XIV. stol. počinjaje z propadanjem moči vladarjeve in z okrepitvijo plemstva, so stopili očitno redi staroslovanski na dan, vsakako z tem razločkom, da je tu odločevala le viša vrsta naroda, plemstvo: Poljsko je bilo republika plemstveno-demokratična z kraljem domrtno voljenim; „narod“ t. j. plemstvo je odločeval vse na svojih zborih z jednoglasjem, kakor nekdaj na zborih pri Lutičih. — Pri Čehih so se načela demokratična objavila v polni sili slasti za gibanja husitskega. Taborci so namerjavali k republiki in k zrušenju vsega razdela stanov, k bratovstvu vseh, k zrušenju moči vladarjeve in podložništva; in Žižka je bil goreč demokrat. Republika je bila vredba „velike občine“ Praške (1420—1422), ko so vsi samostalni prebivavci Prage odločevali o rečeh občnih. Vsem tem nameram je bil storjen konec po zmagi plemstva pri Lipanah in po vtrjenju jegovega gospodstva; ali demokratična načela je zastopovalo pa društvo bratov českih, in na početku XVII. stol. tako zvani četerti stan, kateri si je priboril onih pravic, katerih so vživali gospodi vitezi — in mesta. Še l. 1620 so česki stanovi obširno dokazali, da je česko volbino kraljevstvo, ne pa dedično; koj na početku tega dokazovanja pravijo, da je Slovanski narod vobče in Česki posebej že od prirode same svoboden naroden, da nikdar ni bil podvržen dedičnemu gospodu, ampak ko narod svoboden, v kterega rokah je bila jedino (vsaktera moč, da je zmirom imel in izvrševal pravico voliti sebi vladarja, kakor pre že Prokop (historik bizant.) pričuje, da Slovani živijo v „de-

mokraciji“ nepodvrženi nobenemu gospodu. — Načela demokratična, ideja vrhovne oblasti narodne so se ukrepila tudi na Ruskem v polni sili, ko je tukaj moč knježja po domačih prepirih knjezov propadla, in se volja narodova sopet vrh nje povzdignola; v Kijevu, Smolensku, Polocku, Rostovu, Pskovu, Novgorodu volijo in izganjajo si knjeze po svoji volji; knjez tu stoji poleg občnih voljenih urednikov in pod gromado (večem, zborom) celega naroda. In ko je potem po vsiljenju knjezov Moskevskih moč vladarjeva zmagala nad voljo narodovo (naj pozneje v Novgorodu in Pskovu), so utekla demokratična načela v kozaške ljudovlade, — gojena tukaj skupno z selskim ljudstvom, katero vedno z togejšo sužnostjo i v Poljskem, Litvi in v Moskvi stiskano, je javljalo naj živejše sočutje k kozakom — in premagana po absolutni monarhiji še le po nezmernih trudih za dob nedavnih. Sicer pa je ostal demokratični duh v celem društvu ruskem še dandanašnji, in z tem se razločuje plemstvo rusko znatno od plemstev ostale Evrope.

2. Podobno pri vseh Slovanih so se razvijale razmere rodbine knjezujoče, ko se je moč vladarjeva pri njih trdneje vtrdila in pojem države stopal vedno bolj naprej mesto dosedajne razdrobljenosti in množine rodbin knjezujočih (pri Čehih po prizadevanju knjezov Praških posebno Boljeslava I., pri Poljaki po Boljeslavu Hrabrem, pri Rusih po prvih Rurikovičih, pri Srbih po Štepanu Nemanji). Rodbina knjezujoča je živela v nerazdelnosti kakor drugi rodovi v deželi; red dednega nasledstva je bil ustanovljen po samem vladarju ali rodu, in še le pozneje v XI.—XII. stol. je bil vpeljan pri Slovanih seniorat, starešinstvo, t. j. pravo naj staršega v celem rodu knjezujočem namreč, da je bil vrhovni, veliki knjez nad celim narodom in nad ostalimi knjezi svojega roda, kateri je v svojo preživo dobival oddele, apanažo v začasno posest. Seniorat prikazuje se na Ruskem pri potomkih Jaroslava (1054) v rodu Rurikovem, pri Čehih po Břetislavu (1055) v rodu Přemislovem, v Poljskem po Boljeslavu Krivoustem (1139) v rodu Piastovem. Vladajoči knjez je bil vpeljan v svojo moč z posajenjem na „stol oten i deden“ (kakor se je glasilo pri Čehih in Rusih) na Českem, na Ruskem in pri Korotanskih Slovencih. Na prestol je imel pravico le ud vladujočega roda knježjega in če ni bilo moških, tudi ženske, ktere so v obče pri Slovanih uživale ravne pravice z moškimi. Seniorat se veda ni mogel biti ostro izveden in zato nastajajo grozne one domače vojske knjezov na Českem, Poljskem in Ruskem (pri Srbih že prej) napenjaajočih se proti redu o poslopnosti knježjega prestola in trpijo sopet noter do vtrjenja samovlade in dednega nasledstva v ožji rodovini velikega knjeza do vpeljanja prvorojenstva, nasledstva z očeta na sina (v XIII.—XIV.) stol. pri Čehih za Premisla Otokara I., pri Srbih za Štepana Nemanje, pri Poljaki za Vladislava Lokietka, pri Rusih za Ivana Kalite.

3. Od predavnega časa so imeli Slovani svoje vlastne rede, zakone in pravo, z kterimi so se razločevali od ostalih

narodov, bližjih in daljših. Mnogo takih redov se je vzdržalo še po razlitju Slovanov v dežele oddaljenejše: nahaja se pri vseh narodih slovanskih tudi v dobah poznejših mnogo podobnih vredeb, ktere so sebi vkljub vsemu tujemu vplivu ohranili, jedni več, drugi menj kot dedinstvo skupne matere Slave. Vsi Slovani so mogli v resnici reči z českim lehom Ratiborom: „U nas pravda po zakonu svatu, juže přinesehu otcí naši v seže žirne vlasti.“ (Pri nas velja pravica po zakonu svetem, ktero so prinesli očeti naši v te naše žirne (rodovitne) vlasti (dežele). To staroslovansko pravo pri narodih slovanskih, kteri so pa prijeli mnogo pravnih vredeb tujih imenom nemških je temelj onemu pravu dežel-nemu, kakor se je imenovalo na razloček od tujega prava nemškega, kterega so se posluževali naseljenci nemški med Slovani českimi, poljskimi in baltiskimi celo tudi ruskimi v mestih in vasih naseljeni.

4. Staroslovanski rod (rodina) je bil izvirno tak, kakova je dandanašnji jugoslovanska zadruga, t. j. društvo oseb sorodnega izvira, ktero ima skupno ime (v vseh koncih slovanskih je še dandanašnji mnogo mestnih (krajevnih) imen patronimiških na — ice ici, — iči, iči, t. j. potomci na p. Borislava), skupno premoženje in pod voljenim starešino (vladiko) v društvu dela. Taka je bila tudi staročeska rodbina, kakor jo popisuje rokopis Zelenogorski, in rodbina staroruska, ktera se je pa vsaj v vzhodnih deželah ruskih hitro razširila v občino. Iz te rodbinske razmere je izhajala nedeljnost premoženja (dedine, lastine, otčine), razun ako se je razdelilo na jednake dele med vse ude; ta nedeljivost se je vzdržala pri Čehih in na Poljskem na mnogo noter do časov poznejših (noter do XVI. stol.) pri Jugoslovanih (rodbinsko premoženje) in pri Velkorusih (občinsko premoženje) traja še dandanašnji. Iz te razmere so izhajali tudi različni drugi redi kakor n. p. izvirno roka skupna.

5. Sostava gradna ali župna nahaja se pri vseh narodih slovanskih več menj noter do XIII.—XIV. stol. naj dalje v deželah korone ogerske, kder traja ponekod še dandanašnji (vsakako z vsakovrstnimi časovnimi premembami). Slovanske dežele so se delile na župe (ali drugače imenovane kraje, zemlje pogoste i. t. d.) kterih središče je bil grad, mesto vtrdjeno, običajno v lesih in poleg vod postavljeno, sedež knježjega namestnika (župana, kastelana, dvornika, posadnika, namestnika, pozneje vojvoda i. t. d. kakor se je imenoval pri različnih narodih slovanskih), in drugih vradnikov (sodca, komornika, pristava, vladarja, vladalca, tiuna i. d.), kteri so imeli za preživek, za hrano nakazana posestva (na Českem „kladská“). Grad je bil za časov pribežališče župnega prebivalstva. Okoli grada je bilo podgradje, predgradje, kder so prebivali rokodelci, obrtniki i. d. Taki župni gradi jako različni od nemških mest so bili povsodi po Slovanstvu od Holsteina (bodriških Vagroy) noter za Oko, od Baltiskega morja noter do Jadranskega in Črnega.

6. Župno prebivalstvo brez razločka je bilo zavezano k vsakovrstnim robotam (delom) deželskim kakor so bila: stavljenje in popravljanje župnih gradov, mostov, cest, mitnic, lesov, straženje mej, služba vojaška (ohranila se je v poljskem pospolitem rušenju, ogerski insurekciji, v podobni naredbi na Ruskem Moskovskem do časov poznejših), podavanje različnih potreb potujočemu knjezu in jegovemu spremstvu (vožnja, ježa, sprejembe, sprevod, prenočišče, narez, vžitnina za meso, osep, dohodki iz žitnega davka i. d.) Te dolžnosti in težka bremena nahajajo se (pod temi ali podobnimi imeni) pri vseh Slovanih noter do XIII. in XIV. stol. (do propada sostave župne) in v deželah baltiško-slovanskih (Pomorju, Ranu) se imenujejo naročito „slovanske“ (expeditio slavica).

7. Med redi slovanskimi se nahaja pri vseh slovanskih narodih občinska poroka, skupna roka, kder so izvirno vsi udi jedne rodbine (občine) potem vsi prebivavci katerega okraja: kositve (na Českem) opolja (na Poljskem, kakor tudi na Šleskem in Pomorjanskem), okoline (pri Srbih), vrvi (pri Rusih) bili odgovorni, so dobro stali za vse, kar koli se je v njihovem okraju zgodilo in če se ni moglo priti hudodelcu na sled, so morali nositi krivdo za hudodelstvo v gonitvi storjeno. Na krik tega, komur se je škoda godila, „nastojte, pomagajte“ so morali pod kaznijo sosedu na pomoč priteči na Českem, Poljskem, Pomorju (pojďte), Horvaškem. Občinska poroka je propadala pri zahodnih Slovanih, Čehih, Poljakih, Pomorjanih v teku XIII. stol. vedno bolj in sicer po mnogem oproščevanju iz teh vezi podložnikov duhovnih in gosposkih, in obilnih naseljencev nemških tako, da se v XIV. stol. pri Čehih ni o nji nič več slišalo, pri Poljakih pa se še v vstavi Vislički o nji omenja. Pri Jugoslovanih imenoma pri Horvatih (po zakoniku Vinodolskem 1280) in pri Srbih (po zakoniku Stefana Dušana) je bil ta red še v XIV. stol. in vzdržal se je ponekod noter do današnjega dne. Pri Srbih kro-nine (kazen za vmorjenega) ne plača le morivec, ampak tudi okolica, kder se je vmorstvo zgodilo, ako se hudodelec išče, zaročuje se sosed za soseda, za kogar pa se nikdo ne zaroči, pada v sum (kletva). Pri Rusih nahajajo se sledi skupne roke noter do XVII. stol. Na Ruskem polskolitevskem je bila po kopnem pravu vsa občina in cela okolica odgovorna za varnost, za hudodelstva storjena v občinskem obvodu (kopu, stare vrvi); na Ruskem moskevskem je trajalo krogovo poročstvo tudi do polovice XVII. stol. da ponekod še dalje.

8. Izvirna ravnost vseh Slovanov pred zakonom se je kazala v vredbi sodni; ni odločeval stan obtoženca, pred katero sodbo ima biti sojen ampak kakovost čina samega. Sod porotni (po poroti t. j. prisegi) je bil gotovo pri vseh Slovanih, in naj jasnejše stopa na svetlo pri Srbih. Penezna kazen za vmor (glava, vražba itd.) ravnala se je pri Slovanih ne po stanu ubitega ampak po stanu morivca in razločuje se z tim od germanske vire (wergelt),

ktera gleda pred vsem na stan ubitega (nahaja se tudi v Pravdi ruski).

Med provodnimi (dokazovavnimi) sredstvi pravnimi so mnoga pri različnih narodih slovanskih jednaka ali podobna in enakih imen. Svod t. j. izvedenje samega sebe iz suma tatbine, dokler je ukradena stvar (*corpus delicti*) lice, kakor se imenuje v Pravdi ruski, zakoniku Dušanovem, v statutu litevskem, in gotovo se je tako tudi imenovala pri Čehih, Poljaki in Slovencih (privedena bila na krivnika, nahaja se na Českem (do XIII. stol.), pri Srbih in na Ruskem (na poljskolitevskem) noter celo do XVII. stol. lik po pravu kopnem). Vkradena reč se je iskala tudi z pomočjo soka t. j. človeka, kateri ji je mogel pokazati sled, za kar je dobil poplačilo; ta navada je še dozdej pri Črnogorcih (poplačilo se imenuje sočbina), in je bila tudi pri Čehih (po pravu Kunratovem), na Horvaškem (po statutu Vinodolskem), na Litvi (po vstavu Litevskem). Vdanje (vzdanje) ali stava sodnih sopernikov, da imata oba na reč, o kateri je šlo, pravico, je bilo pri Čehih in Srbih do XIV. stol. na Litvi noter do XVI. stol. v rabi. Očiste (ordalije, božje sodbe), kiji, meči, vode, ognji, železa se nahajajo na Českem, Poljskem do XIV. stol.) na Ruskem (dvoboj se je tu imenoval polje, božja pravda) tudi na Srbskem, kder so se še na početku tega stoletja izpeljevali.

9. Telesna sužnost v takem smislu, v kakoršnem na pr. pri Nemcih izvirno pri Slovanih ni bila. Sužniki (hlapi, rabi, meropki) so postajali pri vseh Slovanih le vjetniki vojski, dolžniki, hudodelci, obsojenci na smrt, ali kdor je prostovoljno v sužnost stopil. Selsko navadno ljudstvo, katero ti ni imelo svojega lastnega imetja in je le bilo v najemu gospodov, je bilo zapored osobno svobodno noter do XV.—XVI. stol. in še le potem je bila navajena na nje po deželah slovanskih sužnost telesna, ktera pa je v teku XVII. in XVIII. stol. prihajala vedno bolj težka. Spremena narodnega imena Slovan, v grdivno poimenovanje sužnika (sklav), kakor je pri vseh narodih germanskih in romanskih še dandanašnji v rabi, prihaja odtod, da so v deželah slovanskih, ktere so prišle pod gospodstvo nemško, tedaj imenoma pri Slovencih in Slovanih polabskih in baltiških (v VIII. stol. potem v X.—XI.) vjeti Slovani tropoma bili prodajani v sužnost (od Frankov, Nemcev, Normanov) in da so napolnovali trge zahodnoevropske.

VII. Slovansko bajeslovje.

Slovansko bajeslovje je jedna naj težavnejših strani narodnih znanosti slovanskih, in čeravno je o njem že mnogo bilo pisano, vendar izvzemši nekoliko dobrih člankov o posameznih jegovih delih v celoti svoji vendar še vedno pričakuje temeljitega obde-

lovavca. Slovansko bajeslovje se poklada tako kakor bajeslovje vseh drugih arejskih narodov na občne prikazni v prirodi, na sile, ktere v nji očitno delujejo kot vzroki blagodarnih in pogubnih učinkov, leta in zime, dne in noči, življenja in smrti.

Po sporočilih Prokopovih o Slovanih zdaj ruskih iz VI. stol., in Helmoldovih o Slovanih nekdam polabskih iz XII. stoletja so spoznavali Slovani jedinega boga nebeškega, kateri je vladal cel svet in kteremu so ostali bogovi nižji tako bili podvrženi, kakor člani rodovine svojemu starešini. Ko boga samostalnega, boga bogov ga označuje česki priimek jegov Svebog ali Svojbog, kateri se je ohranil v naj starejših imenih mestnih in osebnih, celo tudi v pregovorih. Ali ker je od tega boga prihajalo naravnost ali nenaravnost vse dobro in zlo, zato se mu je pripisoval dovojnásobni značaj dober in zel, kateri dvojni značaj je bil pričin baje o dveh naj viših bogih. „Dva sut' boží“, pravi stari letopisec ruski: „jedin nebesnyj, drugij vo adě (v peklu, v podzemiju). Prvega so imenovali „Boga“ κατ' ἐξοχήν, t. j. bitje jasno, svetlo (gl. Bog), ali tudi Belbog, kakor imena mestna na Českem v Haliču, v Lužici in v Pomorjanah spričujejo; drugemu pa je bilo ime Zlobog, staro Ljutbog, Helmoldov Črnobog in vseslovanski Črt, akoravno se to ime še le pozneje nahaja v spomenikih pisemskih. Obema pa tema bogoma se je pripisovala moč jednaka, kakor pravi česki pregovor: „Črt vtrhl na Svehoboha“, t. j. prišla je kosa na kamen, ravni na ravnega.

To razdvojenje jednega boga je očitno tudi v baji o stvarjenju sveta. Po baji kranjski ni bilo z početka ničesar, nego Bog, solnce in morje. Bog ugrevši se se je potopil v morju in ko je sopet izplaval zastalo mu je za nohtem zrno peska z morskega dna. Zrnko je potem izpadlo in je ostalo na gladini morski ležeče. To zrnko je naša zemlja in dno morsko jena domovina. Po baji ruski, ktere sledi se nahajajo iz Haliča noter do Sibirje, je Bog hoté vstvariti zemljo poslal Črta po nekterih v podobi gogola,*) da bi mu prinesel pest prsti z morskega dna. Črt je učinil tako; ali hoté sam tudi nekaj imeti od tega, je vteknol kosček prsti v usta in ostanek je dal Bogu. Bog je razvrgel to prst po vodi in zrastle so iz nje tri deli sveta; ali ko je tudi ta kosček v ustih Črtovih rastel, ga je razprskal po vsi zemlji in iz tega so se napravile ledine, puščave in prostori nerodni. Ravno to se vidi tudi v baji o stvarjenju človeka. Po baji kranjski je bil človek stvarjen iz kapljice pota, ktera je iztekla Bogu z čela in padla na zemljo; in zato je pre že z početka sojeno človeku, da bi se potil in trudil.

Nasproti temu pripovedujejo razkolniki ruski, da je Bog stvarivši z svojo besedo naj prej živali, potem naredil iz gline

*) Neko račje pleme po slov. „žličarica.“

telo človečje zelo krasno in prosto vseh bolezni. Pa ko je potem odšel v nebesa, da bi prinesel dušo, prikradel se je k telu Črt in ga poprskal; in to je vzrok vseh grehov, pomankljivosti, bolezni in smrti človeške. Ko pa se je Bog vrnil, akoravno je videl, kaj se je zgodilo, je vložil vendar v telo dušo nebeško, vedé da je tudi tega zlega človeku potreba.

Oblok nebeški so si mislili Slovani v podobi kroglastega oblovicega kamna (zrv. tvrdost firmamentum) in so bajili, da je Bog ta kamen prelomil v poli in polovico v pravi roki pustil sebi in z leve roke polovico podal Črtu. Prej pa nego mu jo je dal, je udaril z jedno polovico tega kamena nekolikrat o drugo, dokler so iskre letale, in iz teh isker si je stvaril družino, duhe dobre, da bi mu dajali hvalo. Črt videč to je hotel tudi podobno družino imeti, ali ni vedel, kako si jo napraviti. In svetoval mu je Bog, da bi sebi vmil roke in obličje in da bi z to vodo brizgal nazaj. Črt je tako storil in kolikor je bilo kapelj, toliko se je naredilo duhov zlih, besov. Imajoč zdaj moč se je jel Črt protiviti Bogu; ali z gromom je bil pobit v brezden.

Oblok nebeski in v ožjem smislu zvezdni krog, pas dvanajstih znamenj nebeških, se glasi staroč. svor, starosl. in sanskr. svar; odtod ima ime svoje naj viši bog slovanski Svarog, stvarnik sveta, bog bogov, katerega so pod tem imenom častili Rusi, Polabani, in brez dvombe tudi Slovenci in Čehi. Po spričbi starega letopisca ruskega je imel Svarog dva sina: Solnce in Ogenj, k katerima se po baji jugoslovanski pridružuje kakor jih brat Mesec in sestra: Zvezda prehodnica č. zvirtnica.

Po Svarogu je vladal pre sin njegov Solnce Svarožič, obdržavši zakon očeta svojega. In stvarno, kar se pripoveduje o Svarogu, kakor stvarniku sveta, se ponavlja o njegovem sinu Solncu, kakor stvarniku leta; ali tudi ta se dvoji v solnce letno, in v njegovega protivnika, solnce zimno, na katerih neprestan vsako leto se ponavljajoč boj se vzteguje mnogo baj slovanskih. Bog Solnce, ko zmagovavec nad zimo in temo je vžival pri vseh Slovanih naj višo važnost in časten je bil pri različnih vetvah in v različnih časih pod različnimi imeni. Kot Svarožiča t. j. sina Svarogovega so ga častili Rusi in Slovani Retranski. Drugače so ga imenovali Rusi tudi Daždbog t. j. Dadibog kakor dajavca svetlobe, polagajoči sebe za njegove potomce; razun tega so ga imenovali z imenom Hors ali Hrs, krs, kres (t. j. bliščeči) z priimkom Veliki, kateri vsakega dne dovršava svojo pot po obloku. Kot dajavca paše letne in varuha živine je imel pri Slovencih in Rusih tudi ime Veles, in pevci ruski so si ga pokladali v tem imenu za svojega praočeta. Polabani so ga častili pod imenom Triglav, kakor gospoda nebes, zemlje in podzemlje, obrazuje ga z tremi glavami; ti so ga tudi imenovali Svato vit (t. j. sveti svit) in so ga obrazovali kot stvarnika štirih letnih časov z štirimi glavami. Dalje se je imenoval tudi v pokrajinah polabskih Jarovit in Juterbog t. j. bog jarni,

jasni, Besomar t. j. gubitelj besa zimnega, Ranovit ali Rujevit t. j. bog otoka Rane ali Rujena i. t. d. Česki krt, Hartesburski krodo in kranjski kurent ali korant, ktereга tukaj mestoma imenujejo svetega, pomenja boga solnčnega, kakor zmagovavca nad zimo in stvarnika nove prirode. Tudi česki Sitivrat ga pokazuje ko vsakoletnega povrnitelja svetlobe in življenja v prirodi in tedaj tudi ko boga časa. Kar se pa tiče solca zimnega razločuje se to v starih sporočilih kakor bog smrti, kakor Besnar' ἐξοχήν (glej više Besomar), v pravljičah ruskih kot neumrjoči Kosteј, zato ker se vsako leto ponavlja, v obče pa naj pogosteje ko Drak ali lita Saň, kakor tudi česki Trut, poljski krak ubijeta Sanj ljuto proizrazuje z tim se samo sopet ko osebljene izraze boga solnčnega. Neredkokrat popisuje se ta Sanj podobno kakor solnce Triglav, ko triglava na znamenje pogubne jene moči v trojem kraljevstvu: v zraku, na zemlji in v vodi.

Drugi sin Svarogov, Ogenj, pomenja pred vsem ogenj nebeški, gromovi blisk, in potem tudi ogenj pozemeljski, kateri po starem mnenju prihaja od onega. Bil je tedaj Svarog, kakor Propok spričuje, poroditelj bliska, kateri se tu vosebljuje v njegovem sinu. Boga gromovega, kakor se zdi, Peruna, Slovani z prva niso častili; vsaj je gotovo, da je Perun prišel še le z Varjagi k Rusom in da je ostal tukaj le Bog vladajoče strane varjaške; narod slovanski vobče o njem nič ni vedel, in v spominkih starega narodnega pesništva ruskega še celo ni spominja o njem, akoravno je n. p. v Igoru bilo dosti k temu priložnosti. Do krajin polabskih Slovanov, kder se tudi častenje Perunovo nahaja, prišlo je to kakor je podobno, od sosednih Germanov, kakor spričuje to ime dne četvrtka, peren-dan t. j. Perunov dan po german-skem thörstag ali donnerstag. Slovaško Parom (pohrom?) in česko Perun v starem glosarju so imena dvomljiva; gotovo pa dokazuje prostonarodni Hřimbog in Hřimal, da je bilo Čehom drugo domače ime tega boga znano in v rabi. Ljudstvo prosto imenuje strelo gromovo vobče le posel božji.

Mesec so imeli Slovani pred vsem za merivca časovega, prištevajoči mu vrh tega neko čarobno moč. Tudi na njem so poznamenovali po njegovih premembah dvojno stranko, temno in svetlo, tolmačeči si ginenje jegove svetle strani z tim, da so ga jedle veštice ali čarodejnice. K temu vrstenju jegovih strani vzteguje se tudi mnenje malorusko, ktero na mesecu vidi dva brata, katerih jeden drugega ubija. Rotba jugoslovanska poklada mesec na ravno z solncem: „Zaklinjem te Suncom i Misecom.“

Zvezda prehodnica, ktero Čehi z večer imenujejo zviřetnice večernica in z rana dennice naša danica, je bila tudi v veliki časti. Danico imenuje jedna pesem narodna jugoslovanska hčero Solnčevu. So temu mnogi dokazi, da je tudi zviřetnik ali pravilno po staročesko svor (zodiacus) in jegova razdelitev v 12 polj ali delov, bil Slovanom od starodavna dobro znan in da so sozvezdju jegovemu skazovali božjo čast. Arabski pisatelj

Ibrahim ben Vasif v X. stoletju pripoveduje o Slovanih, brez dvoma baltičskih, da so praznovali v letu sedem praznikov, ktere so po sozvezdju svorovem imenovali, ali da je naj veči praznik bil Solncu posvečen. Tudi česki Štitný spričuje, da so ljudje še za njegovega časa častili „zvezde, sposob tega vidljivega neba, ktero se zodiak imenuje“, in da so obraze dvanajsterih znamenj zodiakovih obrazovali na zlatu in na medi, da bi to na vratu nosili ali iz tega pili. Vsako tako znamenje so imenovali Čehi vobče svěřočíest', t. j. svorova čest, (del).

Med prirodnimi prikaznimi v zraku odlikuje se posebno doga, mavrica, tedaj oblok nebeški, ali kakor Srbi pravijo nebeško kolo ali po naše božji stol. Častili so jo pred vsem zaradi njene blagodarne povlaživne lastnosti. Z tega vzroka jo imenujejo Malorusi Veselko t. j. deklico zalivavko, pripoveduje o nji, da „vodo nabira“, — podobno kakor Čehi in drugi Slovani o božji dogi rekajo, da „vodo pije“ prištevajoči ji tako moč, da, ako bi človek na to mesto prišel, bi tudi jega izpila.

Nestor imenuje med bogi ruskimi tudi Mokoša, katerega stari maloruski rokopis tolmači za boga dežja. To je brez dvombe bitje, ktero Čehi imenujejo Zmok ali Zmek ali tudi Plevnik (Slovenci Plivnik), pripoveduje, da prinaša gospodarju bogastvo t. j. povlažujoč in rodovitneč polje. Vraža misli si ga v podobi ognjenega pozoja, kar bi izvirno moglo pomeniti gromovi blisk.

Vetre poklada stara basen ruska za vnuke Stribogove, in povest ruska govoreča o štirih vetrih bratih nazvanih po štirih straneh sveta, je sicer opisuje kot bitja ostra, burna, ali dobro-miselna. Le „vihor burnyj“ štejejo Rusi med zle sile ali bese. Ali tudi Čehi imenujejo Viher močno se točeči Rarah t. j. zel duh.

Jedno izmed naj prednejših mest v bajeslovju slovanskem pripada Zemlji. Z pomladi, ko se začinja odevati z zelenim in krasiti se z cvetjem, je po starih povestih nevesta boga Solnčnega, ktero je sebi dobil z močjo Drakovo, Kostejevo i. t. d. Takrat kot boginja mladost in krasote, ljubezni in plodnosti se glasi Lada in kot darica novega življenja in ohraniteljica stvari zemskih Živa ali Žiza; kot boginjo letno jo označuje ime Letnica in Zlata baba. Kakor pa iz pomladnega boga solnčnega v drugi polovici pota svojega letnega postaja bog smrti, tako ga tudi v tem boginja zemska verno nasleduje: iz boginje življenja nastaja boginja smrti Morana, Ježi baba ali Jaga-bura.

V globinah vodnih ima svoj sedež Ruski Vodjanog jugosl. Vodar ali Povodnik, česki Vodnik ali Mužiček, katerega pokladajo za gospoda vode in rib. Značaj jegov je vobče temen in okruten kakor voda sama. Prosto ljudstvo rusko boje se „zlaga Vodjanago“ in hote si ga nakloniti, potod da mu še z pomladi, ko se vode odpirajo, prinaša neko počaščenje.

Razun tega so v zraku, na zemlji in v vodi še tudi neka bitja polovična, dobra in zla, katerih popolnoma niti za boge niti za bese porajtovati ne gre. K tem grejo imenoma jugoslovanske

Vile. So bile oblačne ljubeče petje, škropeče zemljo z roso in posipavajoče jo z cvetjem. Jedna izmed njih je bila posestrima ali izvoljena sestra kraljeviča Marka. So Vile gorske, lesne, poljne i. t. d. Jedna taka Vila je priletela iz gore k detetu slepemu, povrnila mu vid, umivša mu z vodo oči. Rade plešejo pri mesečini, na lokah ali ni svetovati se jim približati. Tem zemeljskim Vilam popolnoma se ravnaajo česke Dive žene ali tudi Bile žene; kradejo deteta porođnicam in povrgujejo jim za nje svoje, ali tudi plačujejo obilno za nevelike službe. Vile vodne so večidel zle: vabijo ljudi v vodo, da bi je vtopile, napravljajo močne vetre, burje in točo i. t. d. Vila brodarica povodnja spava na jezeru in gorje temu, kdor ji vodo skali. K Vilam vodnim spadajo tudi po neki meri jugoruske Rusalka (gl. t.)

Ljudje sprijatelivši se z Vilami ali besi morejo od njih dobiti neke moči nadprirodne k delanju dobrega ali mnogo večkrat še zlega. Žene take prijateljce Vil imenujejo se Vilenice, moški pa Vileniki ali Vilovniki. Pri Rusih se imenujejo taki ljudje Vedme ali Vedomci, pri Slovencih Vedomci. Med Vedmami je pa sopet razložek: so tedaj Vedme prirojene in Vedme učene, prve izmed njih so vobče dobre, druge vobče hude. Zgodovinsko znana v vražah ruskih je vedma Kijevska in zla jena sestra Muromska. Vedmam in Vedomcem se priravnavajo popolnoma česke čarodejnice in čarodejniki.

So tudi bitja božja, katerim je človek že od rojstva izročen, in ktera slasti vladajo njegovo življenje. Ko dete stopi na ta svet, prihajajo temne Sojenice staroslovanske Roždenice, bolg. Urisnice k njegovi zibelki in že naprej vstanujejo, kaj iz njega bode in kako se mu bode godilo. Zajedno z novorojencem se prikaže na obnebu nova zvezda, ktera tega človeka na pozemeljski poti sprejme in z njim tudi zajedno umira. Ali ni varno po nji iskati, kajti ko bi kdo po naključju na njo pokazal, padla bi z višine svoje in človek bi umrl na tem mestu. Kdar človek pride do spomladi svojega življenja, nakloni se k njemu z prijaznostjo svojo pozemeljska boginja spomladi, kakor boginja ljubezni Lada. Ali spomlad in mladost brž ocvete in z cvetom zajedno odpada prijateljstvo krasne boginje. Ko se pa po mnogem trudu in delu, po vsakovrstnem praznem potu in goljufanih nadah približa konec pozemeljske poti, ga sprejme sopet boginja pozemeljska, hladna Morana, v naročje in ga vpokoji v temnem in volhkem krilu svojem.

Razun teh prirojenih občnih božanstev je imel tudi vsak gospodar svoje lastne rodbinske boge, kateri pa so v svojem varstvu imeli le jegov dom in gospodarstvo. Bili so to duhi jegovih prednikov, znani pod imeni Ded, Šelek, Gospodarek, slovaški Božik, rusk. Domovoj in Hozjain, katerih podobice so bivale postavljenje v sobi na mestu naj častnejšem, tedaj v oglu za mizo nasproti dverim. Kdaj pa se je vendar tudi priselil k gospodarju nemili gost in se vsadil za pečjo, ktereга se na noben način ni

znebiti mogel, nego le z svojo smrtjo. Bila je to Beda, ktera se mu je včasih tudi prikazala v podobi suhe, kumerne in blede deklice. In kakor so posamezne rodbine imeli v časti podobe svojih prednikov, tako tudi celi rodi podobe svojih nekdanjih očetov rodovih, in ko se je ktera rodbina ali rod preselil drugam, ni pozabil gospodar ali starešina rodovi vzeti z seboj Dedov svojih, sam je nesoč. Tako pripoveduje staro sporočilo o praočetu Čehu kako je prišel iz dežele Horvaške v te dežele, „Dědky sve na plecu nesa.“ (Dedke svoje na plečih nesoč.)

Kar se pa tiče časti, ktero so Slovani poganski dajali bogom svojim, ni bila pri različnih vetvah slovanskih nikdar jednaka, marveč nahaja se v tem nemali razloček po tem, kakor je ktera vetva prej ali kesneje od poganstva popustila in kakor se je več ali menj dotikovala drugih narodov poganskih, katerih malikovavstvo je bilo izobraženo. Naj menje od prostega častenja sil prirodnih so bili pre oddaljeni Čehi in Jugoslovani. Pri njih ni bilo nobenih žrecev ali duhovnikov poganskih, nobenih skupnih hramov in tudi ne božjih soh ali malikov javno izpostavljenih, da bi se jim ljudstvo poklanjalo in jim žrtvovalo: hram je bil oblok nebeški in naj viši duhovnik knjez ali vojvoda sam, kakor glava svojega roda in svoje vojske; ta je žrtvoval: „bogom spasam“, na mestih jim milih, tedaj na višinah in na skalah; in ko je žrtva slavna, obstoječa v kravici tolsti, plapolala, je šel vsak izmed pričujočih okoli, bogom slavo prepevaje. Drugače že je bilo pri rodbinah. Tukaj je tudi gospodar, kakor glava družine svoje zavjemal mesto duhovnika, ali bogovi domači so že bili v podobljeni v malih sohicah, ktere so bile postavljene bodi si v sobi na častnem mestu, kakor je že gori rečeno, ali v bližnjih lesih pod drevesi, kakor še dandanašnji ljudstvo obeša na lepa in velika drevesa obraze svetnikov. Gost prihaja in odhaja se jim je poklonil. Žrtva pa je obstajala v hranah, ktere je gospodar prinašal o mraku v les bogom prepevaje jim hvalo. Slovani ruski niso imeli sicer tudi nobenega posebnega stana duhovskega in so žrtvovali bogom nebeškim tudi pod širokim nebom na holmih, ali že pred njihovimi podobami, in naj prej je bila podoba Perunova na holmu v Kijevu postavljena. Knjez Vladimir je dal potem to soho ali podobo novo narediti: tedaj „Peruna drevenega, in glavo jegovo sreberno in vose zlate“, k kateremu je še pridjal sohe drugih bogov domačih tedaj: Hrša, Dadiboga, Mokoša i. t. d. vse po vzgledu, po katerem so germanski Varjagi podobovali bogove svoje. Tem malikom pa so pre žrtvovali tudi sine svoje in hčere, na ktere je padel žreb, kakor so to videli tudi pri narodih germanskih. Ali že tudi o početkih hramov poganskih na Ruskem pričuje staro sporočilo, tedaj o Velesu in o Turu svetiščih na izgonu pod Kijevom.

Naj bujnejše je vzrastla in se v sostavo popolno razvila bogoslužba poganska pri Slovanih polabskih. Hrami jihoivi so se imenovali kontini in kolikor je bilo v ti deželi krajev toliko tudi

hramov in vsak hram je imel svoje boge različno vpodobljene in svoje duhovništvo više in niže, katero je na vso moč slavo svojega prvega boga skušalo razširjevati, ljudstvo k sebi privaditi in svoje dohodke pomnožiti, drug drugega v tem prekosujoče, da z časom celo razpore krvave med seboj vedoče. Nikoli ni smel v hram priti brez dara pod imenom žrtve in do svetišča hramovega še knjezu deželnemu ni bilo dovoljeno vstopiti. Naj imenitnejši jih hramovi so bili: hram Triglavov v Štetinu, hram Svarožičev v mestu Ridhosti v deželi Ratarski, v Arkoni hram Svetovitov, v mestu Korenici na otoku Rugenu hram Rugenitov i. d. Z kakim potroškom so bili nekteri hrami in sohe v njih delane, spričuje arabski pisatelj Masudy, kateri je v X. stol. po teh krajih popotoval in ki jeden teh hramov takole popisuje: „Nahaja se na gori obdani z morskim šumom, postavljen je iz rudečega mramorja in zelenega smaragda. V sredi hrama se vidi velika kupla, pod katero stoji soha, ktere udi so napravljeni iz dragega kamenja štirih plemen tedaj chrisolita, rudečega rubina, žoltega karneola in belega kristala in glava jegova iz rumenega zlata.“ Bila je to soha Svetovita. Drugi hram je pre stal „na gori visoki in je bil slaven po svoji stavbi iz kamenja različnih barev in po svoji strehi iz vrst, v kterih so bili nastroji k opazovanju vzhoda solnea po gotovih črtah. Zhranjevali so se tudi v tem hramu dragoceni kamni, na kterih so bila znamenja različna napisana, ktera so oznanjevala stvari bodoče, zgoraj pa iz hrama so izhajali glasovi, in ko so jih ljudje zaslišali, se je pre nekaj čudnega z njimi zgodilo“ itd.

Že vera sama v boge nebeške in v boge rodbinske k temu pelje, da so Slovani poganski verovali v neumrjournost duše in v bodoče življenje. Pa so tudi naravnostni dokazi: Žene slovanske, kakor gori rečeni pisatelj arabski Masudy priča, so se po smrti svojih možev metale v ogenj, da bi bile zajedno tudi z njimi sožgane in zajedno tudi ž njimi všle v raj. Rusi so se bali živi priti v zajetje sovražniškov imajoči za to, da tudi po smrti suženj ostane suženj gospoda svojega. Mesto „vmreti“ so stari Slovani rekali „oditi k očetom“ in prebivališče zamrlih na onem svetu so imenovali vobče na v. Še Hajek pravi o Premislju in o Libuši, da „so odšli do navi in pogrebeni bili“. Kakor stare povesti spričujejo, je šla duša do navi po srebernem mostu; v navi pa je bilo prebivališče ljudi dobrih različen od prebivališča hudobnih; dobri so prišli na mesto jasno in veselo v raj t. j. na prekrasno zeleno livado, ktere krasote se še niso mogli dosita nagledati; hudobni pa so prihajali na mesta polna žalosti, kder so hudodelniki bili na različen način mučeni. Ohranili so se tega očitni sledi pri Rusih, pri Jugoslovanih in pri Čehih, deloma v spomenikih pisemnih, da se je mladina slovanska v poganskih časih v glavnih ukih svoje vere redno podučevala z sredstvom prašanj in odgovorov na način krščanskega katekizma.

VIII. Slovansko narodno pesništvo in njegovo slovstvo.

Slovanska narodna pesem je ali epiška ali pa liriska, in sopet je ali složena v verzih ali vsaj v gotovem ritmu, da bi se mogla spevati, ali je narejena v besedi prosti k prostemu pripovedovanju. Prva se imenuje pesem epiška v ožjem ali vlastnem smislu besede.

Pri Slovanih se more prosto epiško pesništvo razdeliti v nek dajno, z katerega se je še nekoliko ostankov po starih zanimivih rokopisih ohranilo, ki so bili še le za naših časov najdeni, in v sedajno, ki pri nekterih vetvah slovanskih še sedaj v ustih prostega ljudstva živi z pokoljenja na pokoljenje prehajajoče in gojeno od slepcev, goslarjev in drugih prstonarodnih pevcev.

Naj starejši spomenik epiškega pesništva slovanskega je ulomek staročeske pesmi Libušin soud vobče imenovan. Cela pesem je obsegala znani dogodek iz zgodovine, kako je bil Přemysl Stádický Česki knjěz postal in je bila gotovo le člen iz večega cikla pripovedne pesmi, k kateri so tudi Čestmir in Vlaslav potem Zaboј in Slavoj iz rokopisa kraljedvorskega znane mogle pripadati, vsakako pa v obliki mnogo starejši in bolje ohranjeni; kajti rokopis Zelenogorski Sodbe Libušine prihaja celo iz konca IX. stol., pesmi pa rokopisa kraljedvorskega so bile zbrane iz ust pevcev prstonarodnih še le k koncu XIII. stol. Z ostalih pesmi tega poslednjič imenovanega rokopisa spadajo k epiškim Jaromir a Oldrich (ulomek) Beneš Hermanov a Jaroslav tikajoče se deželnih dogodbe iz let 1004, 1203 in 1241.

Naj imenitnejša epiška pesem staroruska je Slovo o polku Igorově opisujoča podvzetje tega Novgorodskega knjeza proti Polovcem l. 1182, pobitje njegovo na reki Suli, njegovo vjetje in končno osvobodjenje. Najdena je bila l. 1795 in prvikrat na svitlo dana 1800 v Moskvi od A. M. Puškina. Ji vsaj v ceni je podobna Zadonšina narodna povest o veliki bitvi med Donom in Dnjeprom na polju Kulikovskem l. 1380, v kateri je veliki knjěz Demeter Ivanovič Donski in brat jegov Vladimir Andrejevič Tatarskega hana Mamaja na glavo pobil. Iz sbornika samostana Be-lojezerskega iz XV. stol. in še iz drugega sbornika XVII. stol. je jo dal na svitlo I. I. Srežnjevski v Petrogradu l. 1858. Spisana je v prozi ravno tako, kakor Igor, z ktero pesmijo še ima v ostalem tudi mnogo podobnosti, ktera se z tem posvetljuje, da ste obe te poetični povesti ostanki nekdanjih pesmi narodnih, ktere Velikorusi imenujejo Biline, Malorusi pa buvalšine t. j. pesmi zgodovinske iz ust ljudstva bivše južne Rusije zbrane in v celoto spravljene. — Kar se pa tiče pesmi epičnih, ktere se še sedaj ozivajo v ustih slovanskega ljudstva vidimo tri velike po mestu, veku in obsegu med seboj različne skupine, ktere bodo, ako se vsi njihovi deli sem tam še raztreseni skrbno zberejo in vredijo, činile tri velike prstonarodne slovanske epopeje, kterih vsaka

sama posebi se more meriti, kar se cene tiče, z naj slavnějšími podobnimi umotvori pesniškimi drugih narodov. Te epopeje so: a) Epopeja velikoruska, ki bi se imenovati mogla: Vladimir, veliki knjaz Kijevski in jega bogatiri. Kakor britanski Artus tako je tudi Vladimir od 981 samovladar cele Rusije, 988 krščen, † 1015) postal v pesmih in sporočilih narodnih velikoruskih središče celega kroga pesmi junaških, ktere se pa od pesmi okrogle mize po tem ločijo, da ruski junaki ne gojijo prostopašnosti kakor Artusovi vitezi. Naj imenitnejši in naj bolj znani izmed njih so tile: Dobrina Nikič, Ilja Muromec, Vasilij Ruslojev, Aleša Popovič, Solovej Budimirovič, Čurila Plenkovič, Daniel Ignatěvič z svojim sinom Mihajlom, Dunaj Ivanovič in dr.

Te pesmi so raztresene delomo po različnih zbirkah narodnih pesmi velikoruskih (Drevn. ros. stihotvorenja Moskva 1818. Saharov skazanja rus. nar. S. P. 1841 T. k. IV. Pamjatniki velikorus. narečja. S. P. 1855; Pesni sobran. P. N. Ribnikovim, č. I. Moskva 1861 in dr.) deloma pa po vsakojakih časopisih, starejših in novejših, da nektore morda še celo zapisane niso. b) Davorija (epopeja) jugoslovanska, z imenom Lazarica, t. j. kolo pesmi, kteri pripovedujejo o rodu cara Lazara, o nesrečni bitvi na Kosovem polju l. 1389 na Vidov dan, v kteri je ta car padel vmorjen od jednega svojih vóvod Vuka Brankoviča in kder se je tudi carstvu Srbskemu konec storil. K ti skupini slišijo tudi pesmi o kraljeviču Marku, ki je vzor jugoslovanskega junaka in o drugih junakih serbskih XIV. in XV. stol. Mnogo teh pesmi je dal na svitlo Vuk Stef. Karadžič v svoji zbirki Srbske narodne pesme (v Beču 1845 in pozneje); nektore pa so tudi prišle na svitlo v drugih zbirkah ne samo v srbskih ampak tudi v bolgarskih. c) Davorija jugoruska o slavnih delih Zaprškega Kozaštva, od njegovega početka v XVI. stol. noter do propada v drugi polovici XVIII. stol. Te pesmi slavijo imena junakov: Večeslava Hmelnickega (ok. 1534. l.), Dmitra Samijlenka Kolomijca (na koncu XVI. stol.), Hveška Khanžu Andibera (do polov. XVII. stol.), Bogdana Hmelnickega (1647—1657), Vasila Moldavskega (ok. 1650), Moroza (1656), Veremija Vološina (1648—1657), Ivasa Vdovičenka (1684), Slarka (1765—1768) in dr., najti so v zbirkah maloruskih pesmi M. Maksimoviča (1827, 1834, 1849), J. Srežnjevskega (Zaporoškaja starina. Harkov č. I. II. 1833—1838), Ambrozija Metlinskega (Nar. južnorus. pesmi. Kijev, 1854), P. Kuliša (Zapiski o južnoj Rusi. S. P. 1857) in dr. Druge prostorodne episke pesmi nižjega roda, ki opevajo dogodke zasebnikov, tedaj balade in romance, nahajajo se pri vseh kolenih slovanskih dosti v obilnem številu; med njimi zaslužujejo posebnega pozorovanja pripovedne pesmi o ljubljenkah Ogerskega kralja Matijaša Korvina († 1490), ktere po Slovenskem, Štajarkem, Koroškem, Kranjskem, na Moravskem, da celo na Českem še potod prepevajo.

Episka pesem prstonarodna složena v besedi prosti, da bi

se le pripovedovala ali pravila, se naziva vlastno pogadka in spada k plemenu narodnih povesti.

Povest je vobče vse, kar se pripoveduje ali pravi, naj je že resnično ali izmišljeno; slasti pa tekoče pripovedovanje o nečem, česar resničnost je dvomljiva. Taka je imenoma narodna povest, v širjem pomenu besede pripovedovanje nekega, da se je zgodilo, katero je iz neznanega vzroka prišlo in prešlo v narodu vobče v ustno sporočilo. V tem smislu spadajo tudi pogadka, povedka, povedčica, bahorka in bajka k narodnim povestim. V ožjem in pravem pomenu besede imenujemo pa narodne povesti, taka pripovedanja kakega prigodka iz ustnega poročila naroda vzetega, kteremu se v neki meri priklada vera, da se je res prigodilo, kar se pripoveduje. Ako se to sporočilo vztega na gotovi čas, na gotove osebe ali mesta se imenujejo narodne povesti zgodovinske ali historične, akoravno je z bajami (miti) večidel namešana, kakor na pr. narodne povesti o Krokovih hčerah, o Premislu Stavickem, o Libušini kopeli pod Višegradom, o Bruncviku, o slepem mladenču in njegovih prerokbah, o Blanskih vitezih, o beli gospi v gradu Jindrihograškem, o kralju Ječminku na Moravskem, o Marku Kraljeviču, junaku jugoslovanskem, o Vladimiru, velikem knjezu Ruskem in njegovih junakih itd. Med historičnimi narodnimi povestmi in med pogadkami v sredi stojijo starodavne povesti o stvarjenju sveta, povest slovenska o paganskem bogu Korentu, bolgarska o gospod Bogu, ki je v podobi deduška hodil po zemlji in ljudi učil; obče znane povesti o Kristu in svetem Petru, kako sta skupaj hodila po svetu in o njihovih prigodkih itd. Nasproti tem imenujemo narodne pogodke taka starodavna sporočila vsakovrstnih prigodkov, ktera se na noben čas in nobeno mesto ne vztegujejo in o kterih tudi nikdo ne veruje, da so se resnično prigodila. Nekatere izmed njih so poroda bajeslovnega obsegajoče ostanke starih sporočil o bogih, kot vosobljenih silah prirodnih; druge pa so le za zabavo izmišljene od ljudi, kterih poklic je bil, z pripovedovanjem pogadek svojim gospodom kratiti čas, kar je še dandanašnji pri nekterih narodih v Aziji v navadi. Sicer pa beseda pogadka izvirajoča iz staroslovanskega gadati, skr. gad, govoriti ima ravno ta pomen, kterega povest ali povedka. V vsakdanjem življenju se pa z besedo povedka zaznamuje pripovedovanje kakega prigodka, ki se je ali v resnici prigodil ali se prigoditi mogel. Take zgodovinske ali izmišljene povedke se imenujejo drugače z tujim imenom novele, in daljše romani. Dalje se imenuje tudi povedčica to je kratko pripovedanje kake izmišljene, navadno šaljive stvari. Od tega se razločuje bahora, pomenjajoča pripovedovanje kakega prigodka resnici nepodobnega, ki se pa za resnico izdava. Tako pravi o Mohametovih umišljenih čudesih Lomnicki, da so bahore, babske basni in klevetanje. Ta zaničljivi pomen ima bahorka tudi pomanjšavnica, ko prazno pripovedovanje izmišljenega prigodka, ločeča se z tem od pogadke, ktera ko starodavno poro-

čilo ostaja v neki važnosti. Izvira pa bahora in bahorka mesto bajora in bajorka iz staroslovanske besede bajati, staroč. báti sobé neco t. j. prazne besede govoriti, marnjati. Ravno ta povod in pomen ima beseda bajka, kakor tudi Komensky prav razlaga rekoč: „Když se věc smyšlena povida, bajka jest“. (Ako se reč izmišljena pripoveduje, je to bajka.) V novejših časih rabijo to besedo za latinsko fabula, tedaj kratka izmišljena pripovedka iz kraljestva živali ali neživih stvari, navadno za podučenje, da bi se kako pravilo življenja bistroumno izrazilo n. p. bajke Ezopove tedaj toliko ko basen. Naj izvrstnejši slovanske pripovedi so: pri Čehih Tyl, Božena Nemcova, Chocho-loušek, Jan z Hvizdy, Kar. Světla, Podlipska, i. t. d. pri Poljaki, Korzeniovsky, Kraszewski i. d., pri Rusih, Puškin, Marlinski, Gogol, Turgênev, Pogoreski in drugi, pri Slovencih, Matija Valjavec, pri Srbih, Karadžič, in drugi zbrali.

In konečno, kar se tiče prostonarodne pesmi liriške, katero vobče nazivamo narodno pesem, je treba še pregovoriti, nekoliko besed.

Pesem, pesen (od pejem, pojem kakor basen od bajam) vobče je pesmotvor, kateri se poje, tedaj tudi episki, v katerem smislu se posamezni oddelki Homerovih junaških pesmotvorov, dokod so se od pevcev helenskemu ljudstvu peli, tako dobro bili pesmi kakor so sedaj zgodovinski junaški spevi Srbov pesmi; v tem smislu se tedaj vgodno tudi jim daje naziv spevi. V ožjem pomenu so pa pesmi oni liriški pesmotvori, kateri so izrečno pred vsem za spevanje namenjeni. Pesmi se delijo glavno na posvetne in duhovne, dalje na prostonarodne in umetne. Posvetne imajo za predmet pred vsem slasti in strasti življenja, ljubezen, družbinstvo, domoljubije, in prehajajo rada v pesmi društvene, z čim se kar se tiče oblike, bliža pesmi duhovni. Oživljenje posvetne, umetne pesmi se datuje od te dobe, odkar se je cena narodne pesmi spoznala, k čemur je posebno prvi in kreпки spodbud dal blagosrčni in duhoviti Herder. Od vlastnih pravih prostonarodnih pesmi gre razločevati z narodne t. j. take umetne, ktere so kakor narodne občno razširjenje našle n. p. Tylova česka „Kde domov moj“, Jenkova „Naprej zastava Slave“, Vilharjev „Rožic ne bom trgala“, Orožnova, „Kde so moje rožice“ in drugih mnogo. Napodobnjeno pesništvo je pri Čehih našlo v Jaru Ramenickem in pred vsemi v Čelakovskem (Ohlas písni ruských a českých), pri nas Slovencih pred drugimi v Vilharju srečne obdelovavce. Vsak narod ima svoje pesmi, ktere so več manj izraz jegovega značaja in vrelec jegove godbe. Jako znamenite so pesmi naroda slovanskega. Za časov verskega gibanja se je pri Čehih začela marljivo obdelovati duhovna pesem. Naj večje zasluge v tem obziru so si pridobili Blagoslav Lukaš, Jan Augusta in starejši izmed bratov českih. Posvetna pesem se je pri Čehih bolj živo začela obdelovati od začetka tega stoletja

sem. Može kakor Kníže, Fr. Škroup, Jelen, Tomašek, Veit, Kittl, Rosenkranz in dr. izmed starejših, Pivoda, Prochazka, Zvonar i. d. izmed novejših skladateljev so goreče delali na tem polju. Epiške pesni prstonarodne so se pri Čehih ohranile noter do konca XIII. stol. pri Rusih pa in Jugoslovanih živijo še potod v polni moči. V to dobo, ko so bili poslednji ostanki starega prstonarodnega eposa na Českem zbrani, katero zbirko imenujemo *Kraljedvorski rokopis*, nahaja se pri Čehih tudi že rimovana umetna epika, naj prej več manj svobodne prestave vzorov izvirnih v Alexandreidi, Tristramu in Thusneldi, v Tandariašu in Floribelli, i. d. več, in ko domači plodi izvirni vsakojake legende o svetnikih med njimi legenda o sv. Katarini, v Štokholmu najdena, stoji zarad starosti jezika in pravilnosti rimov na prvem mestu. Da tudi tako imenovana Dalimilova rimovana kronika je imela nekako namen nadmestovati nekdanji prstonarodni epos. Da je poleg epike se na Českem že jako rano tudi obdelovala narodna pesem liriška, pričajo ostanki ohranjeni v *Kraljedvorskem rokopisu*. Podobno tudi pri Jugoslovanih in Rusih živi poleg pesmi epiških tudi prstonarodna lirika ali le bolj v podružju in po strani povsodi umikaje se mogočnemu življu epiškemu; kder pa živelj epiški že peša, kakor v južni Rusiji, nastopa pesem liriška v čudoviti krasoti in bujnosti. Noter do početka XIV. stol. so bile tudi česke pesmi liriške, kakoršne so potod ruske in jugoslovanske brez rima. Naj starejši primeri takih rimovanih pesmi je dal na svitlo V. Hanka v Čas. česk. Mus. (1838 str. 295 in 459, in 1839 str. 17). Doba husitska je bila pesmi narodni vobče jako neprijazna; utrakvisti in Česki Brati so vsako posveto pesem naravnost zametovali za grešno jo obsodivši. Tako se je zgodilo, da je pesem česka, pokod je bila duhovna, popolnoma obnemela, in ker nikdo starejših pesmi ni spoznaval za vredne, da bi jih zapisal in tako potomstvu ohranil, kakor so to Nemci ravno v ti dobi delali, je mnogo posvetnih pesmi českah se pozabilo, tako da se zdaj ne zna, kaj so Čehi nekdanj imeli.

Samo nektare detinske pesmi in detinski reki, in reki o bolenikih so se ohranili skozi mnogo stoletij brez bitvene premembe noter do naših časov, prvi gotovo zarad tega, ker jih nikdo ni porajtal, drugi pa namreč reki o bolenikih, ker jim je vraža ohranila varno obrambo. Vlada nemška po bitvi Belogorski tudi ni bila mnogo prijazna posvetni narodni pesmi, vendar pa izvira največidel narodnih pesmi liriških in pripovednih predmetov, ktere se zdaj v zbirkah nahajajo, iz te poslednje dobe. Prvi, kateri so začeli med Čehi narodne pesmi zbirati, so bili Fr. C. Čelakovski in Kamarit. Popolnejše zbirke narodnih pesmi so dali na svitlo: med Čehi K. J. Erben (1864,) na Moravskem F. Sušil (1860), med Slovaki J. Kollár (1835). Tudi Srbi, Velikorusi in Malorusi imajo bogate zbirke krasnih starodavnih narodnih pesmi. Med Slovenci so nabirali in na svitlo dali narodne pesmi prvi Poljak Koritko 5 vezkov v Ljubljani, Stanko Vraz

1 vezek v Zagrebu, A. Janežič 1 vezek („Cvetje“) v Celovcu. Mnogo jih je tudi nabral in v Slov. Bčeli oznanil neutrudljivi M. Majar.

Ne preostaja tedaj drugega nego da omenimo še nekatere imenitnejše zbirke povesti in narodnih pesmi slovanskih, pokod se to že prej ni zgodilo. Povesti narodne na Českem so izdali Jakub Malý in Božena Němcová pod naslovom: „Bachorky a povesti“ (v Pragu 1855), pa J. K. z Radostova pod napisom *Nár. pohádky* (v Pragu 1856); dve poslednji zbirki pa imajo za glavno načelo branje zabavno. Na Moravskem je izšla Sbirka povesti moravských a slezských od M. Mikšíčka (v Brnu 1843); potem *Pohádky a povesti z okoli Rožnovskeho*, ktere je zbral B. M. Kulda (v Brnu 1854) in nadaljevanje jihovo od Jos. St. Menšíka 1856. Na Slovaškem: *Slovenskije pověsti* od J. Rimavského (v Levoči 1845), in druga zbirka od A. H. Skultetyho a P. Dobšínského (v Rožnave 1858); končno tudi Slovenske pohádky a povesti od Bož. Němcové (v Pragu 1857). V Lužici: Nekoliko povesti narodnih zajedno z pesmimi izdanih v Budyšinu od Haupta in Smolerja; potem *Sagenbuch der Lausitz* od Karla Haupta (v Lipsku 1862). Poljske: *Wójcickiego Klechdy*, starożytnie podania i powieści ludu Polskiego i Rusi (Varš. 1837); *Powieści ludu* spisane z podań od K. Balińskiego (v Varš. 1842); *Bojarz Polski* od A. J. Głinskega (v Vilni 1853). — Velikoruske zbirke: A. N. Atanasjeva *Narodnyja rus. skazki* (v Moskvi 1858); J. A. Chudjakova *Velikoruskija skazki* (v Moskvi 1860). Nekoliko skazek (pripovedek) maloruskih v spisku Vénok od Ivana B. Slovackega (v Beču 1847) in v spisu *Zapiski o Južnoj Rusi* od J. Kuliša (v Petrogradu 1857); J. Rudčenko *Nar. južnor. zkazki* (v Kijevu 1869). — Pripovedke srbske je izdal Vuk Stef. Karadžić pod naslovom: *Srpske nar. pripovjedke* (v Beču 1853), in horvaške iz okolice Varaždinske Mat. Kračmanov Valjavec (v Varazdinu 1858). Iz pripovedek in pravljič vseh vetev slovanskih je napravil K. J. Erben neki izbor pod naslovom: *Sto prstonárodních pohádek a pověsti slovanskích v nářečích původních* (v Pragu 1865); in drugi izbor taki v prestavi česki je od taistega prišel na svetlo pod naslovom *Vybor z pohádek a pověsti jiných vetví slovanských* (v Pragu 1869).

Kazun prstonárodních pesmi českých, moravských in slovaških, o kterih se je že omenilo, imenujemo še tele: Gornjelužiške pesmi, ktere so izdali Haupt in Smolér (v Budyšinu). Pieśni ludu Krakowskiego, ktere je zbral J. K. (v Krakovu 1840); Pieśni ludu Polskiego w górnym Slasku od Jul. Rogera (Vratislavi 1863), zbirka nekretična, obsegujoča tudi pesmi uenarodne in vrh tega nemalo sicer narodnih pesmi ali českých in v polščino samo prestavljenih. Pieśni ludu Ruskiego w Galicyi, zbral

Žegota Pauli (v Lvovu 1839). Z Bele Rusije: Sbornik pamjatnikov narodnoga tvorčestva v severo-zapadnom kraje. Izd. od redakcije Vilinskega Věstnika (v Vilni 1866). Lepo zbirko pesmi velikorukih obseguje Sacharova Skazanja Rus. naroda (v Petrogradu 1841). Pamjatniki Velikorus. narčija (v Petrogradu 1855); Russkija narodnyja pèsni od P. Kirejevskega (v Moskvi 1848). Iz Ukrajine in južne Rusije so izdali znamenite zbirke: M. Maksimovič Malorusijskija pèsni (v Moskvi 1827) in prof. Bodjanský v Moskvi; Vaclav z Oleska Pieśni polskie i ruskie ludu Galičyjskiego (v Lvovu 1833); potem A. Metlinský Narodnija Južnorus. pèsni (v Kijevu 1854); J. Kuliš Zapiski o Južnoj Rusi (v Petrogradu 1857); O. S. Ballinoi Ukrainski pisni (v Petrogradu 1863); D. Lavrenko Pisni Ukrainskoho ljudu (v Kijevu 1864). — Iz Bolgarskega imamo tele zbirke: P. Bezsonova Bolgarskija pèsni (v Moskvi 1855); St. G. Verkoviča Narodne pesme Makedonski Bugara (v Belemgradu 1860); potem Bulgarski narodni pesni od nesrečnih bratov Dimitrija in Konst. Miladinovičev (v Zagrebu 1861). Narodne srpske pjesme izdal Vuk Stef. Karadžić (1. izd. 1824–1833, 2. izdanje 1841–1862); dalje jugoslovanska mladež v Pragu sbirko pesmi srbskih v česko in deloma poljsko prestavo (v Pragu 1852); Mat. Topalovič je dal na svitlo Tamburaši Ilirski iliti nar. pesme ilirske (v Oseku 1842); Ivan Kukuljevič Narodne pjesme puka Harvatskoga (v Zagrebu 1847), in Stanko Vraz Narodne pjesne Ilirskih Slovincov (v Zagrebu 1839). Emil Koritko Slovenske pesmi kranjskega naroda (v Ljubljani 1839). Izbor iz pesmi narodnih vseh vetev slovanskih je sestavil Fr. L. Čelakovsky (v Pragu 1822).

O dramatičnem prstonarodnem pesništvu slovanskem se ne da mnogo reči; pojavlja se le v detinskih igrach, kterih zbirke imamo iz Českega, Slovaškega, Jugoslovanskega in iz Ruskega (chorovodi) pri pesmih narodnih.

B. Slovanska vzajemnost.

I. Slovanska zavest v slovstvu za starejših dob. (do XVIII. stoletja.)

Slovani akoravno so v resnici izgubili narodno jedinstvo, niso se vendar nikdar znebili jasne zavesti, da so bili nekdaj eden narod, — na kar je kazalo zapored množstvo šeg in običajev pri vseh Slovanih več ali manj enakih in podobnih tudi v dobah poznejših — čutili so se vedno vkljub vsi vzdaljenosti in razdrobljenosti udi velikega naroda in jezika slovanskega, in so za take veljali tudi pri tujih narodih od davno in še dan današnji.

Ako prebiramo stare spominke slovanske, letopisce, listine, gramatike in druge spise, kakor tudi sporočila tujcev o Slovanih, pojavlja se nam ta resnica kolikor naj jasnejše: povsodi stopajo, naj si bodo Čehi ali Poljaki, Rusi ali Srbi, Slovenci ali Bolgari kot udi velike rodovine slovanske na dan.

1. Izmed domačih kronikarjev (letopiscev) slovanskih dobro ve ruski Nestor (1116) o jednom izviru narodov slovanskih pripovedujoč o razširjenju Slovanov (Slovenov) iz krajev podunajskih v dežele severne, kateri vsi Slovani so se razšedši imenovali različno: Moravani, Čehi, Korotani, Lehi, Poljani, Lutici, Pomorjani, Drevljani, Dregoviči, Poločani itd. „Tako razide sja slověnskyj jazyk.“ To sporočilo Nestorovo pa ponavljajo pozneje vsi ruski letopisci noter do XVIII. stoletja naštevajoči na početku svojih kronik in historij posamezne narode slovanske. Podobno imenuje tudi česki Kosmas (1125) Čehe „Slovane“, Dalemil (1310) pripoveduje o razširjenju Srbov (Slovanov), iz katerih so Čehi pošli, tako tudi Pulkava (1374) odvaja Slovane od Babelskega stolpa iz ravnine Senaarske, kateri so posedli dežele podunajske, Bolgarsko, Raško, Srbsko, Dalmacijo, Hrvaško, Bosno, Korotane, Istrijo in Kranj, kder še dan današnji živijo in odtod so se razplodili na sever na Česko, Moravsko, Poljsko, Polabije in na Rusko. V imenitnem državnem spisu krátké sebrání z kronik českých

k vystraze věrných Čechův (ok. l. 1437) se pojavlja zavedenost slovanska v stopnji neobičajni in v pridruženem tukaj majestatnem listu Alexandra Macedonskega, z katerim ta podeluje celega dela dežele „razsvetljenemu pokoljenju slovanskemu in jih narodu ali jeziku“, naštevajo se dežele „velikomočnega, naj slovutnejšega, naj znamenitejšega in naj hrabrejšega naroda našega slovanskega“, tedaj različne dežele česke, poljske, ruske in jugoslovanske, „suma 79 jezikov.“ (Ta majestatni list je prišel tudi v poljske in jugoslovanske kronike.) V podobnem smislu pišejo tudi drugi kronikarji česki, Aeneas Sylvius, Kuthén, Hajek, Paprocky, Stransky, Balbin, (jako obširno imenoma v *Miscellaneih*), i. d. razpravljajoč o izviru naroda Českega in Slovanskega, čegar tukaj ni mogoče vsega navajati. Balbin je spisal obrano jezika slovanskega slasti pa českega, navdušeno vročega domoljublja in žive zavesti slovanske. Še v XVIII. stol. se je učilo na gimnazijah jezuitskih na Českem (po učni knjižici vseobčne zgodovine iz l. 1729) da so „Poljaki, Čehi in Rusi po jeziku in nravih si podobni, ker prihajajo od treh bratov, Leha, Čeha in Rusa.“

Poljski Martin Gallus (1110) imenuje Poljsko deloma deželo slovansko; biskop Krakovski Matouš (l. 1150) našteva dežele Rusko, Poljsko in Česko ko deloma dežele Slovanske (Sclavonia), ktera obseguje mnogo dežel; Boguchval ali Baško (1253) piše, da je mnogo narodov Slovanskih jednega izvira, kateri se vzajemno razumejo, akoravno se v nekterih besedah in v izgovarjanju ločijo. O slovanskem izviru Poljakov in o različnih vetvah slovanskih pišejo pa i ostali zgodovinarji in zemljepisci poljski Długoš, Kromer (jako obširno), Miechowita, Bielski, Strykowski, Sarnicki, Orzechowski, Herbut, Krasinski, Guagnini i m. d. o katerih tukaj na široko govoriti ne gre.

Pri Jugoslovanih omenja Orbini (*Il regno degli Slavi*, 1601) o razširjenosti naroda in jezika Slovanskega, (k katerim prišteva tudi stare Ilire) od morja Jadranskega k Baltiškemu, od Saksonskega noter k morju Kaspiskemu; Dubrovničan Gradič je spisal posebno razpravo o narodih in jeziku slovanskem (1670) in v takovem smislu pišejo tudi drugi jugoslovanski zgodovinarji (Lucius, Vilezovič, Ratkaj in dr.). Znale so končno povesti slasti českih in poljskih letopiscev o treh bratih Čehu, Lehu, Rusu in njihovem izitju iz dežel jugoslovanskih (Hrvaškega) na sever, z čim so hoteli sorodnost rodov slovanskih zaznamovati.

V obilnih listinah vladarjev nemških, českih, pomorskih, ranskih, meklenburških, šleskih, hrvaških in d. (latinskih) se pogostoma naziva jezik in narod v tamošnjih deželah „jezik slovanski“ (*quod slavice dicitur*). V spisu brezimenika solnograškega (*Anonymus Salisburgensis*) iz druge polovice X. stol. se naročito nahaja ime „Slavinija“. Nekteri vladarji se imenujejo naravnost knjezi ali kralji „Slovanov“ (kn. Pomorski, kr. Danski *duces, reges Slavorum*, srbski Mihal in Vukan na koncu XI. stol. *rex Slavorum*). Tako so se imenovale in se še dan-

današnji imenujejo nekatere posamezne dežele v Slovanščini naravnost „dežele slovanske“ kakor n. pr. severna Macedonija, Pomorje, (sprednje in Ransko), severno panonsko Hrvaško (sedaj Hrvaško in Slavonsko), Slovenska stran (Windische Mark), Slovensko ogersko i. d.

2. Ali ne le domači slovanski pisatelji so si vedno bili v zavesti skupnega izvira slovanskega svojih narodov, tudi tuji kronikarji in zemljepisci nemški, grški, laški, arabski i. d. različnih vekov naročito smatrajo narode slovanske za narode jednega izvira, jednega roda. Opuščaje starše Jornanda Prokopa, Mauricia, Leva Modrega in dr. pokazujemo tukaj glavno le na nemške kronikarje sredovečne (Fredegarka, Vidukinda, Ditmara, Adama Bremskega, Raimunda de Aigiles, Helmolda in dr.), kateri različne vetve slovanske od Labe in Šumave noter za Kijev, od Novgoroda noter do morja Egejskega zaporedoma imenujejo Slovane (Vende), na kronikarje bizantinske, od Konstantina Parfirogenete počenši. Zemljepisci arabski X. XI. XII. i. t. d. stol. (Al Bekri, Masudi, Ibn Haukal, Abu Išak, Edrisi in dr.) govorijo o razseglj deželi Slovanski in njenih mnogoštevilnih narodih (Sklab, Seklab, Saklab), kateri, ko bi ne bili tako razdrobljeni in med seboj brez prestanja ne bi bojevali, bili bi pre naj močnejši narod na svetu. Atenčan Laonik Chalkokondylas (v polovici XV. stol.) govori o razsegljosti narodov slovanskih v Evropi, od planin ruskih noter do Moreje, kateri narodi so vkljub vsi različnosti imen vendar po jeziku in običajih sebi docela podobni; Nemca Krantz in Kantzov (XVI. stol.) o jednem narodu „Vandalov“ (Slovanov) delečem se na Čehe, Poljake, Vende, Ruse; Herberstein in Valvazor o veliki razsegljosti jezika slovanskega (kteru oba Kranjca imata za svoj čas dosti obširne znanosti o Slovenih) i. t. d. (Valvazor pravi, da „die Slavonische oder Windische Sprache durch gewaltig viel Mäuler weit und breit gehe“); Kohl (1729) in mnogo drugih.

Razun kronikarjev in zemljepiscev slovanskih in tujih se nahaja pogosto tudi pri slovanskih gramatikarjih, slovničarjih in drugih pisateljih docela jasna zavednost slovanska, znanje jezikov slovanskih; pri nekterih celo neki začetek primerjajočega jezikoznanstva slovanskega.

Pri Čehih Sigmund Hrubý z Jeleni pečaje se z študijami jezikoznanskimi se je trudil soznaniti tudi z drugimi jeziki slovanskimi in v svojem štirijezičnem slovarju (1537) primerjava besede slovanske (t. j. česke obraza vseslovanskega) z latinskimi, grškimi in nemškimi; v njegovo hišo so prihajali tudi Poljaki in Hrvati. Slavni Jan Blahoslav v svoji česki gramatiki (1571) primerjava česki jezik ne le moravskemu in slovaškemu narečju, ampak tudi poljščini, govori v lastnem poglavju celo o „dialektech našeho jazyka“ t. j. o českem, slovenskem (k kateremu prišteva Hrvate od Ogorske dežele noter do Konstantinopola, od tod noter k Benetkam do Vlaškega, kateri imajo različna imena, kakor Hrvati, Bosnjani,

Iliri), o poljskem, ruskem, moskovskem, navaja tudi pesem slovensko od Benetek, in ve da tudi v „krajine bosenske, v kateri je tudi naš jezik alia tamen dialectus, tudi carmina Latinikom podobna imajo.“ Matouš Benešovský imenuje jezik česki naj žlahtnejši cvet govora naroda Ilirskega t. j. slovanskega široko po svetu razširjenega (v predgovoru k gramatiki česki 1577); primerja besede česke z poljskimi, ruskimi, hrvaškimi, slovanskimi, prinaša tudi sedem psalmov v jeziku cerkvenem slovanskem in kaže vobče za ta čas nevsakdanje znanje jezikov slovanskih in slovanske zavednosti. „Česki jezik ni le doma v sami česki deželi, ampak več nego sto dežel je, v katerih v našem jeziku slovanskem govorijo“, in naštevši dežele slovanske deje. „Vsi ti narodi, se poslužujejo jedinega jezika slovanskega zato ne more naš govor ozek biti“ in naš jezik je velik del sveta obsegel docela, tako da se mu noben pod nebom ne more brez zavidnosti na stran postaviti“ (v knjižci slov. česk. 1587). Vaclav Rosa v gramatiki česki (1672) v predgovoru piše o neizmerni razseglosti jezika slovanskega v Evropi in v Aziji. Peter Loderecker je vzel v svoj sedmijezični slovar (slovar (1605) razun českega jezika tudi jezik poljski in dalmatinski rekši (v českem predgovoru), da „jezik slovanski, iz kterega mnogi drugi jeziki kakor iz studenca in vrelca obilnega tečejo in prihajajo, brž prvo mesto po latinskem obdržuje.“

Česke knjige so se dajale na svetlo ne le na korist „narodu Českemu in kraljevstvu temu slavnemu, in tedaj tudi na dobro vseh Čehov, Maravanov in Poljakov, ampak na toliko tudi za te narode, kolikor se ti našega žlahtnega in širokega slovanskega jezika poslužujejo“, (Juri Melantrich v predgovoru k českemu izdanju Mathiolovega herbarja l. 1562) so se izdajale k dobremu in hasku slavnega naroda Českega in drugih narodov posebno z jezikom českim se zravnaočih (brati z Puchova v Münsterovi kosmografiji l. 1554), pripisovale „so se občnega dobrega in jezika slovanskega ljubiteljem“ (Konač z Hodistkona svojo gledišno igro Judi o Janu Hodejovskemu l. 1547). Pozora vredno je tudi to, da so Čehi dobro vedeli o ponemčenju slovanskih dežel polabskih in so se pritoževali na to „izganjanje, raznarodnjenje, potopljenje, zhujsanje našega jezika slovanskega“ v teh deželah, kakor v že omenenjem manifestu Pražanov iz l. 1420; v Sobraju kronik česk. iz l. 1437, v predgovoru Ješina k izdanju Dalemilove kronike (1620), Balbin v Apologiji jezika slovanskega itd.

4. Podobno se imajo stvari tudi pri poljskih pisateljih. Stan. Orzechowski si domišljava, da imajo Poljaki, kakor tudi drugi ljudje slovanskega jezika, svoj govor iz grščine (Quincun 1564), kaže znanje jezika slovanskega (bolgarskega), iz kterega si je tudi jemal besede v poljščino (Politia 1566). J. Górnicki omenja, da so jezik poljski, česki, ruski, hrvaški, srbski, bolgarski in dr. bili prej jeden jezik, kakor tudi jeden narod Slovanski, nasvetuje, naj bi jezik poljski, ako nima lastnih izrazov, si jih

izposodil naj prej iz českega, potem iz ruskega, hrvaškega ali srbskega jezika (Dworzanin 1566); tako tudi Knapski nima nič proti temu, ako rabijo Poljaki „besed ruskih in drugih slovanskih, niso-li preveč od poljskih različne“ (Slovník poljski 1621). Budny v predgovoru k poljski prestavi Novega zakona (1574) pravi o slovanskem (t. j. v cerkvenem jeziku) prevodu svetega pisma, da je to velik zaklad Slovanom in nasvetuje, naj bi „vsi Slovanskega našega naroda sedajni in poznejši tolmači bodisi Poljaki ali Rusaki, Hrvati ali Čehi“ posluževali se ga pri prestavljanju. Ta Budny pripisuje ruski katekizem (1562) knjezom Radziwillom za to, da bi „pečaje se z tujimi jeziki ne pozabili svojega starodavnega in slavnega jezika slovanskega.“ Kwiatkowski je spisal delo o razširjenosti in porabi jezika slovanskega (1569), St. Grochowski se spominja v pesmi Kalliopea Słowieńska (1585), da spada k narodu slovanskemu, Jak. Piekowszczyk v pesmi na čast sv. Ane (1610) piše, da hoče svetnico to slaviti z „slovanskim“ versom, Kašpar Miaskowski imenuje Szczęsnega Herburta „slovanskega Herkulesa“, Kochanowskega „slaviča slovanskega.“ (Hercules sławiański 1612), Vojt. Dębołęcki (bivši vojaški duhovnik pri Lisovčikih na Českem) posvečuje svoje delo Wywod jedynowłasnego państwa świata (1633) „narodom korone Poljske in vsem drugim slovanskega jezika“, in imenuje „jezik slovanski prvotni na svetu.“ Andrej Węgierski (Regenvolscius) je spisal celo delo o cerkvenih zgodbah slovanskih (1652), kder v vvodu pripoveduje o različnih narodih slovanskih, o njihovem pokristjanjenju, glavno pa o reformaciji pri Čehih in Poljaki in končno o uniji v cerkvi ruski; za geslo si je izbral mesto iz Alstedia: „Lingua slavonica (quae et sarmatica dicitur) seu illyrica longe lateque patet per Europam et Asiam. Cujus variae sunt dialecti.“

5. Tudi pri ostankih polabskih Srbov je imel Abraham Frencel (De originibus linguae sorabicae 1693, kder sicer izpeljuje Slované od Židov) jasno zavednost o razseglosti „slavnega in mogočnega naroda Slovanskega, kteremu bi gotovo cel svet bil pokoren, če bi sreča bila ravna čednosti Slovanov“; v slovarju pa jezika srbskega primerja ta jezik z českim in poljskim. Oče Abrahamov Mihal je vredil pravopis jezika srbskega po českem in poljskem (1671), kterega pa je jezuit Ticinus še bolj počel (v srbski slovničici v Pragu 1679); kajti, ker je naša srbska beseda sestra česke, izvirajoča iz iste slovanske matere, je spodobno, da bi se posluževala istih pismenk.“ — Tudi davno pozabljeni potomci bodriških Drevanov v Lüneburškem, skoz meji stol. XVII. in XVIII. da so Slovani: imenovali so namreč svoj jezik „slovanski“ (slivensta ric.)

6. Pri Jugoslovanih je bila združena zavednost slovanska z samim imenom. Že jezik, v kterega so izvirno prestavljene

bile knjige bogoslužbinske in kateri je postal cerkveni in slovstveni jezik mnogih slovanskih narodov, se je od davna imenoval in se še imenuje *αα' έξοχήν* „jezik slovenski“ in to ne le pri narodih slovanskih poprijemših se vere pravoslavne (Bolgarih, Srbih, Rusih), ampak tudi pri zapadnikih, Hrvatih (izmed katerih so mnogi akoravno katoličani opravljali službo božjo v jeziku „slovanskem“ z glagolico pisanem), Čehih in Poljakih.*) Pri Jugoslovanih pristopivših k rimski katoliški veri tedaj pri Hrvatih na Hrvaškem (Slavoniji t. j. deželi slovenski) in v Dalmaciji se je imenoval njihov jezik imenoma od konca XVI. stol. glavno jezik „slovinski, slovenski“ (*lingua illyrica*), v katerim so pisali oni slavni pesniki dalmatinski in dubrovniški; Slovenci pa v Karantaniji so od pradedna sebe in svoj jezik tako nazivali. Izrazov: jezik in narod „slovinski, slovenski“ so se posluževali tudi pri Jugoslovanih tu v ožjem, tam v širjem pomenu.

Po navalih turških barbarov ste bili kruto zadeti imenoma Bolgarska in Srbska, narod je propal v dolgoveko temo; duševno življenje na jugu se je sobralo pri zapadnih katoliških Jugoslovanih, posebno pri Hrvatih v Dalmaciji v Dubrovniku in pri Slovencih. Učeni Jugoslovani pečaje se z svojim jezikom so se vsakako ozirali tudi na ostale jezike slovanske. Hrvat Faustin Vrančič (Verantius) pravi v predgovoru k slovarju slovinskemu (t. j. hrvaško-srbskemu, pri Loderekerju 1605), da „ni večega jezika na svetu, pokod je znano, od našega slovanskega; kajti dobri del Evrope in Azije zavjema“, pripoveduje, kako pred tisoč leti pošli iz Rusije ali Moskve Bolgari za Donavo, iz Poljske dežele pa Slovani polabski, Čehi, na jug pa v Dalmacijo in Macedonijo Hrvati in Srbi (Slovinci), katerih jezik dalmatinski, hrvaški, srbski ali bosenski, kar je vse jeden jezik, je mnogo čistejši negoli jezik poljski ali moskovski.. Slovenec Adam Bohorič v gramatiki svojega jezika (v Vitembergu 1584) koj na naslovnem listu govori o sorodnosti jezika slovanskega z moskovskim, ruskim, poljskim, českim, lužiškosrbskim, hrvaškim in dalmatinskim in v predgovoru o razseglosti narodov jezika slovanskega, v katerem se pre govori v Afriki, na Turškem, v Moskvi, na Ruskem, na Poljskem, na Českem, v avstrijskih deželah, na Srbskem, Bolgarskem i. t. d. in katerega narečja se manje od sebe ločijo nego nemška narečja v Mišnu saksonskem i. dr. Bohorič je tudi vedel, da je Karl IV. poklical od Jugoslovancev mnihe v Prago, da bi tudi Čehi imeli službo božjo slovansko.

Znamenit poznavec ne le jezikov slovanskih ampak tudi zgodovine in obče vseh razmer pri narodih slovanskih je bil katoliški duhovnik Juri Križanič Hrvat iz Bozne (od Bihača), kateri odšedši na Rusko je bil tam v Moskvi slovstveno delaven. Med

*) Tako se že v legendi o sv. Prokopu „dedicu slovenskem“ imenujejo Sazavski mnihi „Slovenci“ kateri „služiet“ slovenskim glagoljem.“

drugim je spisal gramatiko slovansko (v Sibirji 1665) v jeziku hrvaškosrbskem, kder primerjava jezik staroslovanski z ruskim, poljskim in z svojim vlastnim; v predgovoru toži, da je jezik slovanski pri Bolgarih jako pokažen, pri Poljakihi z tujimi besedami prenapoljen, v českich knjigah je sicer jezik čistejši od poljskega, ali tudi tu je nemalo pokažen, srbski pa in hrvaški jezik vgaja le domači potrebi, in vrh tega je pomešan z tujimi besedami. Ko za ta čas izvrsten poznavec zgodovine in razmer slovanskih se kaže Križanič slasti v delu svojem o carstvu Ruskem.

Križanič globoko čuti tužni stan in ponižanje vseh rodov slovanskih, Rusov, Lehov, Čehov, Bolgarov, Srbov in Hrvatov za tedajšne dobe in z nevoljo obrača se imenoma proti Nemcem; jedino rešitev vsega Slovanstva vidi v Ruskem in narodu Ruskem, kateri jedini izmed vseh Slovanov živijo pod vladarjem svojega jezika. Križanič niti ne skriva napak Slovanov, posebno njihovo neizmerno gnanje se po tujstvu in tujcih, glavno po Nemcih, kateri akoravno Slované grdiijo in so jih iz pokrajin polabskih izrinoli, in med Slované razpor sejejo, so vendar od Slovanov iskani; Nemci in Grki so pre tega krivi, da Poljaki in Rusi, čeravno ljudje jednega očeta otroci, živijo posedaj v sovraštvi. Neobičajno razumno sodi Križanič o razcepljenju cerkve na rimsko in grško, ktero je imenoma Slavane zadelo.

Slovanska zavednost kaže se tudi pri pesnikih in pisateljih drugih jugoslovanskih. Gundulič opeva v pesmi Osman (1627) junaška dela Poljakov in kraljeviča Vladislava, pozna ne le zgodovino jugoslovansko ampak tudi poljsko, pravi, da je slavni pevec Orfej zložil svoje speve v „slovinskemu svemu jeziku“ da bi se slavili z njimi slavni čini Aleksandra Srbskega (Macedonskega), srbskih Nemanjičev, Obiliča, kraljeviča Marka, kralja Ludvika, Janka vojvoda, kralja Matjaža, Skanderbega, Šišmana, Batora, poljskih Jagelonov, Vladislavov, Kazimirov in Sigmundov (Šišmanov), zlasti pa Sigmunda III. in sina jegovega kraljeviča Vladislava. V podobnem smislu izražajo se drugi pesniki dalmatinski. Tako imenoma Juni Palmotič († 1657) v Kristiadi poje, da bode oslavoval Krista

„slovinski jezik, koji
od Adrije mora redom (zaporedom)
svukoliku (vso kolikor je je) zemlju svoji
do pučine (morja) mrazne ledom.“

Brat jegov Juri posvetujoč Kristiadi kardinalu Barberinu pravi, da „jezik slovanski (illyrica) je naj več razširjen izmed vseh, z kterimi se kliče in časti ime Kristovo“ da je po svoji vglajenosti in svojim bogastvu čudnu primeren za pesništvo in vobče za reči vznešene, kakor je že cesar Karl IV. priporočal znanje jegovo celo knjezom volilnim. Mik. Bunič v pesmi na postavo Junija Palmotiča pravi, da

„Svedj prosiše dikle znane
od jezika slovinskoga,
ki se od naše stere strane
tja do mora ledenoga.“

Ign. Gjorgjič (1675—1735) navaja rimskega pesnika Ovidija, katerega znajočega pre slovanski poziva, naj pesmari v tem jeziku, v katerem so slavni postali mnogi Dubrovčani in drugi Dalmatinci, Kochanowski poljske krvi pevec prvi, in neštevilno mnoštvo modrijanov in pevcev „slovinske besede“, razlegajoči se od Marice, Drave, Adrije, skozi Krajno do Českega, Litve, Poljskega, Črne Rusije in mogočnega gospodstva Moskevskega, da noter do Nove zemlje, do Azije k mejam kineškim, k Tatarom in Perzjanom, v pokrajinah med morjem Adrijanskim, Črnim, Ledenim in Nemškim, namakovanih od rek Save, Rabe, Dnjepra, Visle, Drave, Dona in Dunaja.

Ravno ta Gjorgjič je zložil v slovenskem jeziku življenje sv. Benedikta, katerega čudeži „kinčajo naš jezik, ki se med drugimi naj razseglejši od Adrijanskih dežel do Ledenege morja v daljavo in v širjavo od nemških mej do črnega pobrežja razprošira“ in vroče zahteva (v predgovoru k Saltjeru slovinskemu), naj bi jugoslovanski učenjaki po njegovem izgledu v spisih se posluževali bolj jezika slovanskega. Kačič Miošič v eposu Razgovor ugodni naroda slovinskoga (1756) našteva dežele, ktere je Aleksander zapustil Slovanom od morja Latinskega do Balta; Sarmacija, Bosna, Dalmacija, Moskovija, Polonija, Boemija, Vngarija, Slavonija, Bolgarija, Srbska dežela, Rusija i. d. „slovinske države“, ktere so Slovani davno v posest vzeli.

7. Kakor je med narodom Ruskim v Rusiji poljskolitevski in moskovski slovstvena delavnost nebogoslovska zaostala za ostalimi Slovani in se začela še le pozneje razvijati, javi se tudi zavednost slovanska v ruski literaturi (izjemši letopise) še le pozneje, akoravno je ta zavednost drugače imela od davna veliko važnost praktično posebno med pravoslavnimi Jugoslovani in Rusi. O tem spregovorimo obširneje niže, ko bomo pregledovali vzajemne razmere, kakošne so bile med posameznimi rodi slovanskimi za starejših dob.

II. Vzajemnost med posameznimi narodi slovanskimi za dob starejših (do XVIII. stol.).

Slovanska zavednost med posamnimi narodi slovanskimi se pa ni obmejevala na samo teoretično priznavanje jednoistega izvira, ampak vedlo je čestokrat tudi k praktičnim nasledkom posebno pri slovanskih narodih sosednih ali sebi bližjih, vedlo je k političnemu vseslovanstvu. To politično vseslovanstvo javi se

že v težnjah českih in poljskih Sama, Svatopluka, Boljeslavov in Břetislava o vtemeljitev močnega kraljestva zapadoslovanskega proti navalu nemškemu, javi se tudi v zvezah, ktere so imeli med seboj različni rodovi zapadoslovanski tudi v svojih neprestalih bojih: tako so živeli Lutiči in Čehi od nepamtiveka noter do XI. stol. v dobrem prijateljstvu in polabski Srbi in Bodrici so se sopet z Poljaki združevali. Z poginom in politično smrtjo polabskega in Baltiškega Slovanstva, k katerega padu so pripomogli tudi češki in poljski križaki bojuje se na strani Nemcev proti Bodricem in Lutičem so obmejeni ostali zapadni Slovani le na dva naroda in državi, češki in poljski. Med tema jedninima dvema ostlima samostalnima narodoma zapadoslovanskima, so pa v teku časa nastale razmere posebno prijateljske.

1. Čehi in Poljaki.

Med Čehi in Poljaki, po domačih povestih potomci bratov Čeha in Leha, pokazuje se že od svitanja v zgodovini samega sem posebno sorodstvo, na katero pokazujejo že naj starše povesti pri obeh narodih zapored, kakor v poljskem Kroku in českem Kroku in junih modrih hčerah Vandí in Libuši, o českem Přemislú in poljskem Piastu, oba rodu nizkega itd. Poljsko je prišlo krščanstvo iz Českega, sv. Vojteh je postal patron obeh narodov, Poljsko je bilo pribežališče mnogih českih knjezov in gospodov (Slavnikovcev in Vršavcev) in narobe so utekali tudi Poljaki v Česko. Mnogi poljski rodovi so bili neki čas podložni českim vladarjem (Samu, Svatopluku, Boljeslavu), Boljeslav Hrabri je vladal na Moravskem in Slovaškem in si prizadeval v imenu slovanskega izvira obeh narodov tudi Čeha nakloniti na svojo stran, akoravno zastoju; zabranilo je to dinastična sebičnost českih knjezov, kteri so se nagibali vedno bolj k cesarstvu Nemškemu, akoravno nikdar v taki meri, v kakoršni knjezi šleski in pomorski.

Sam kralj Přemisl Otokar II., akoravno je sicer bil naklonjen življu nemškemu, je bil v prijateljskih zvezah z knjezi Poljskimi; v listu k biskupu Krakovskemu Prandotu (1255) se kaže velikega častitelja sv. Stanislava, imenuje biskopa in jegovega nastopnika svojega očeta, in hoče biti v naj lepši prijaznosti z knjezi Poljskimi, in je proti vsem sovražnikom braniti. V listu nekemu kardinalu v Rimu toži na stiske, ktere se godijo na Českem in Polskem minoritom „slovanskega jezika“ od minoritov nemških, kar je nespodobno in na sramoto „našega kraljevstva in jezika slovanskega, naroda našega.“ Podobno tudi žena Přemislava, ruska knjeginja Kunguta, v listu na Aneško, opatíco Trebniško, hčer Šleskega knjeza Ariha Vratislavskega in Ane Česke toti očituje, da je naklonjena nemškim minoritom, akoravno pohaja iz krvi poljske in česke, na ujmo mnihov „svojega jezika“ in jo na-

govarja naj zanaprej podpira mnihe „našega in vašega jezika.“ Ko se je pa Otokar II. pripravljaj k osodnemu boju z Rudolfom Habsburškim (1278), tu kliče poljske knjeze na pomoč proti nenasitljivim tirjatvam Nemcev v imenu skupnega izvira obeh narodov, pokazujé na nevarnosti grozeče od bojevavnih Nemcev ne le narodu Českemu, ampak i Poljskemu.

Spojenje obeh kraljevstev zapadoslovanskih na razmejišču XIII. in XIV. stol. se ni po sreči izšlo, trajajoče le nekoliko let. Ali razmere med obema narodoma so ostale prijateljske, zlasti za dobe dobrega sporazumljenja obeh kraljev Karla in Kazimira (kteri je kralja Jana imenoval očeta, Karla pa brata), po obiskovanju Praškega vseučilišča od strani Poljakov in Litvinov in dr. Razmere te pa so postale za dobe močnega gibanja naboženskega in narodnega, ktero se je vnelo na Českem v dobah husitskih, posebno prijateljske, in bile bi gotovo peljale k vstanovitvi velikega kraljevstva slovanskega, česko poljsko-ruskega sredi Evrope, če bi bilo Husitstvo vdrlo v Poljsko z tako silo, z kakoršno se je pokazalo na Českem.

Zavednost slovanska, vseslovanstvo, se je pokazalo takrat v mogočni sili. Čehi, na ktere se je teh dob valil celi zapad evrop-ski, imenoma pa odvečni sovražnik Slovanstva, Nemci, so si prizadevali opreti se na sorodni narod Poljski in združene z njim Rusine. In akoravno je močna poljska hierarhia neustalo grozila in žugala z kaznimi vsem, kteri bi krivovernim Čehom pomagali in akoravno je tudi zabranila, da kralj Vladislav ni sprejel korone česke mu ponujane vendar ni mogla zaježiti, da se je sočutje v Poljskem, Litvi in na Ruskem k „bratom Čehom“ vedno bolj okrepčevalo, da so se Poljaki in Rusini ustavljali pogostoma bojevat se proti „krivovernim“ Čehom, in da so na tisoče hiteli Čehom na pomoč proti Nemcem. Litevski veliki knjez Vitold „kralj Česki zahtevani“ je bil Čehom dober, da na dvoru jegovem, kder se je nekda j vzdržaval Jeronim Praški, ozivali so se glasi, da je bil Hus po krivem obsojen. Sinovec Vitoldov knjez Rusko-litevski Sigmund Koribut in drugi gospodi ruski in poljski so prihajali v vojske česke in se bojevali na strani slavnega Jana Žižka, boritelja „za osvobojenja pravice zakona božjega in slasti jezika českega in slovanskega“ vročega pospeševavca spojenja Čehov in Poljakov, bojevali so na strani tudi jegovi nasledniki.

Navzajemno so pomagali tudi Čehi imenoma nasledniki Žižkovi Siroteci po vzgledu svojega mojstra Poljakom v njih bojih proti nemškimi križakom v Pruskem; združena vojska obeh „pobratimskih in pokrvnih narodov“ pod vojvodom Čapkom in Ostrogom se je borila v Pruskem z skupnim sovražnikom (1433), in ostro je kaznoval Čapek svoje rojake zgrabljene v vojski nemški, da „so se prodali Nemcem proti lastnemu narodu svojemu slovanskemu.“ Trume bojevavnih Čehov se pogostoma nahajajo na Poljskem in v Litvi, in učijo Poljake in Rusine vojnega rekodelstva. („Co Poljak to pan, co Čeh to hetman“). Sam kralj poljski Vla-

dislav, kateri akoravno po hierarhiji zadrževan od vsega občevanja z kriyoverci, je vendar iz političnih in narodnih razlogov bil dober Čehom in se trudil na vse moči je pomiriti sopet z vseobčno cerkvijo, zarotuje jih, naj bi tako storili tudi v imenu slovanskega izvira obeh narodov.

Misel združenja korone Česke in Poljske, iz razlogov političnih in narodnih zdržala se je na Českem in Poljskem še tudi na dalje. Pri voljenju kralja l. 1437 se je trudila močna stranka česka, imenoma gorečih husitov za izvoljenje poljskega kraljeviča Kazimira, zahtevajoča naj bi Čehi — ako že ne morejo iz svojega jezika gospoda imeti — na drugi slovanski pomislili, da je „spodobno slovanskega jezika gospoda iskati in k nemškemu nikdar svoje privoljenje podati.“ Trudi te stranke česke so se srečavali tudi v Poljskem z naj živejšim vdeleževanjem; sam brat kraljeviča kralj Vladislav je trdil v oči soperniku Kazimirovemu, Avstrijskemu Albrehtu, da ima brat večo pravico do korone Česke, ker so Čehi in Poljaki jednega izvira slovanskega. Poljski polki so vdrli na Česko na pomoč stranke poljske, Albrecht je sklical „cel nemški jezik“ v boj zamejit združenje obeh narodov slovanskih, katero se pa ni dalo.

Dobro porazumljenje med Čehi in Poljaki, je trpelo tudi za kraljev Jurija in Kazimira; upozornil je Juri Kazimira v imenu skupnega izvira slovanskega na nevarnost grozečo obema narodoma od Nemcev, sklicaval se je na posredovanje Poljskega kralja med njim in nastalim društvom gosposkim; Kazimir pa ni na noben način hotel prijeti ponujeno korono česko in je na vse moči se trudil napraviti mir med Jurjem in povstalimi gospodi in papežem „veliko obžalovanje imaje nad pogubo našega kraljevstva slovanskega jezika in tega našega prirojenega jezika slovanskega.“ Te dobre razmere med krivovernimi Čehi in krivoverstvu naklonjenimi Poljaki seveda niso bile po volji Nemcem in še manj izvoljenje poljskega kraljeviča Vladislava za kralja Českega (1471). Pri ti izvolitvi je odločivno vago imelo „izvirno sorodstvo in od veka obestrana ljubezen obeh narodov poljskega in českega“, in veliko je bilo veselje i v Česki in v Poljski zarad tega „poveljanja in te slave jezika slovanskega.“

Rod Jagajlovcev je konečno združil pod svoje žezlo tri korone slovanske, česko, poljsko in litevskorusko. Vzajemne zveze med Čehi in Poljaki so postale zelo zaupne; modri kralj Poljski Sigmund je vžival veliko čast pri Čehih in je bil naročito pozvan, naj bi „ko Poljak skrbel, da bi kraljevstvo Česko ne ginolo pod kraljem roda poljskega.“

Ali to vseslovanstvo ni imelo le nasledke politične, ampak tudi druge duševne, naboženske in literarne. Na universiteti Praški je studiralo mnogo Poljakov, Rusinov, in Litvinov in po njenem vzgledu je bila ustanovljena tudi akademija Krakovska. (V dramati Academia craceviensis 1537, v 2. delu pripoveduje Poljsko Čehom o trudih kralja Kazimira, o vstanovitvi universitete in o

propadlem jenem stanu po smrti Kazimirovi; Čehi tolažijo Poljsko, da tudi Poljaki morejo imeti universiteto kakor oni.) Husitstvo je vdrlo vkljub vsemu uporu tudi v Poljsko nahajaje slasti v Velkopolskem mnogo privrženecv, ne le gospodi poljski Ostrogi ampak tudi knjezi so mu bili dobri (Andrej Gałka), zaradi česar trpko tožijo nekteri pisatelji i. d. XV. stol. Močno okrepo je našlo husitstvo na Poljskem, ko je društvo bratov českih ostro preganjano v domovini se veči del preseljevalo v bolj snašljivo Poljsko in si tu vredilo svojo mnogobrojno cerkev, ktera je bila v zvezi z društvom na Českem in Moravskem; mnogi Čehi so postali poljski pisatelji (Turnovský, Rokyta, Rybínský i. d.) nasproti pa so Poljaki sopet prihajali na Česko in napolnovali tukaj imenoma stan katoliškega duhovništva. Zanimivo je, da Simeon Turnovsky na sinodi evangeliški v Torunu 1595 govore o sporazumljenju Lutera z potomci Husovimi je bil rekel Avgustu in Izraelu v Vitembergu l. 1542: „Vi v narodu slovanskem, jaz z svojimi v narodu Nemškem, bodimo poslanci Kristovi.“

Jezik česki prej izobražen in otrebljen nego poljski, je imel na poljščino velik vpliv. Pobožne pesmi pevane na Poljskem (Boga rodzica, Salve regina, pesem k devici Mariji i. d.) so več manj česke; mnogo čehismov, slov in fraz je tudi v drugih bogoslužbinskih delih (v Zaltarju Margete, v pesmi o Viklefu, o Andreju Gałki 1449), v spominkih jančara Konstantinoviča, v Životu Krista pana od Opeca 1522 v biblijah od Šaryšpotocke blizo okoli 1390 začinjaje noter do biblije Leopoldske 1561, 1574, 1577 in d.); potrebo jezika českega vsakemu poljskemu pisatelju slasti bogoslovskemu dokazuje že Hieronym Matecki l. 1574, in Górnicki z neko razdraženostjo očita poljskim plemenitnikom, da mešajo česke besede z poljskimi in stavi češčino nad poljščino (1566). Jezik česki je vžival veliko važnost na Poljskem („Pierwój gdy co zacnego i w Polczce zmawiano, tedy to czeskim słowem zdzierzeć obiecano“) je bil znan ne le na dvoru kraljevskem v Krakovu ampak tudi na Litvi: veliki knjez Litewski Svi-drigajlo je pisal českim vojakom dva lista česko (l. 1431), kralj poljski Kazimir Jagelončik je z českim listom izdanim v Břestu l. 1455 prejel gospoda Urbana z Stařica v svojo službo; českega jezika so se posluževali ko diplomatskega tudi v razpravah (n. pr. poslancev poljskih za kralja Jurja na Českem); Čeni so pisali ne jedenkrat na Litvo in na Poljsko česki (Pražani velikemu knjezu Aleksandru Vitoldu, Vilem z Pernšteina, Arih z Rozenberka i. dr. kralju Sigmundu i. dr.) Tudi na pravopis poljski je imel česki pravopis vpliv. Knjige česke so bile prodajane na Poljsko z posebnimi predpravicami kraljev poljskih (n. pr. Herbar Mathiolov); znanje poljščine pri Čehih, in češčine pri Poljakihi ni bilo nič neobičajnega; na Poljskem je pisal Palidamus (1535) in ponekoliko tudi Bielski (1554) o zgodovini česki, ktero je obdelaval tudi Poljak Paprocký; pisal je namreč ne le poljski ampak tudi česki, z ljubeznijo delaje od mnogo let o zgodovini rodov „slovanskih.“

Podobno je tudi na Sleškem imenoma na gornjem ne tako pomembnem, jezik česki v javnem življenju dosegel prednost pred poljskim. V nekterih knještvih sleških so se opravljale sodbe po česko in v vredbah knještva Opolskega in Ratiborskega (1562, 1671), in Tešinskega (1573, 1592) pisanih česki, se naročito vkaže da „pred sodbo imajo peljane biti pravde česki ali v temu jeziku razumevni besedi in ne drugače od vseh tujih in domačih“. Tako so se tudi v knještvu Zatorskem in Osvetimskem posluževali češčine, ne le za dob gospodovanja českega (n. pr. knjez Slavuš Osvetimski piše knjezu Vaclavu Zatorskemu ok. 1453 česko) ampak tudi za gospodovanja poljskega noter do prve polovice XVI. stoletja.

Na znanje jezika českega pri kraljih Českih iz roda Habsburškega je bila polagana tudi važnost politična, in ne jedenkrat je bila izrečena nada, da bi z jezikom in narodom českim mogli Habsburžani gospodovati tudi nad drugimi narodi slovanskimi (Benešovski 1577). Ko so se po izmrtju Jagajlovcev poganjali Habsburžani za spraznjen prestol poljski, so omenjali med drugim poslanci cesarski, glavno gospodi česki, da ponudniki avstrijski znajo dobro jezik česki; cesarski izposlanec Vilem z Rosenberka, katerega je ko „Piasta“, t. j. domačega plemenitnika hotela jedna stranka poljska imeti na prestolu, se je v tem govoru do zbora poljskega poslužil jezika českega, in česko je govoril tudi ponudnik prestola poljskega cesar Maksimilian z izposlanci poljskimi. Plemstvo poljsko in česko si je tega jasno bilo svesto, da „so Poljaki in Čehi brati“, in Zamojski opisuje (l. 1589) Rosenberku razmere celega Slovanstva ga je opominjal, naj bi se pred vsem skrbelo za blagor obeh glavnih narodov slovanskih, Čehov in Poljakov.

Vse to se je vsakako zmenilo z padom države česke. K temu padu je pripomogel Poljski kralj Sigmund III. z divjimi Lisovčiki, ktere takrat kliče Mat. Zolecki v knjižici (1621), naj bi rajši pripomagali k obrani Poljskega proti Turkom in pustili vojskovanje za tujo reč. In jeden izmed takratnih sovražnikov českih, poljski vojak Bart. Pogodziński, kateri se je lahko bojeval v cesarski vojski proti Čehom, piše v knjižici Nowiny z Czech i o przyrodeniu tych ludzi (1620): „Akoravno se narod Česki po krvi prišteva k Poljakom, ker oba naroda izpeljujeta svoj izvir od dveh rodnih bratov; se je vendar oddaljil dalje od čednosti in animusa poljskega; narod v vsem Moskvi podoben“ itd. Zavednost slovanska med Čehi in Poljaki je v dobah nasledujočih izginola iz praktičnega življenja in omejila se je le na polje vednostno, historično filološko.

2. Poljaki, Rusini in Rusi.

Stare povesti poljske pripovedujejo o tretjem bratu Čeha in Leha o Rusu, kateri je z ljudstvom svojim naljudil deželo Rusko;

stare pripovedi ruske izpeljavajo naj bolj vzhodne rode slovanske Vjatiče in Radimiče iz Lehov t. j. Poljanov; na Poljane Kujavske opominjajo tudi kijevski Poljani. In kakor se je potem narod Ruski prijemši kulturo bizantinskogrško drugače razvijal od naroda Poljskega, kateri se je kakor Čehi k zapadu nagibal, sta ostala oba sosedna naroda slovanska še na dalje v vednih dotikah političnih in kulturnih, ktere so bile pogostoma sovražne in krvave: Stali so ne jedenkrat poljski polki v Galiciji, Vladimeru, Kijevu in Moskvi, ruski pa v Zavihostu, Lublinu, Varšavi in Krakovu, ne jedenkrat v staroslovanskih deželah zatatranskih namakanih od Visle in Dnjepra, v krutih bratomornih bojih so prolivali kri otrok praočetov Meha in Rusa, Vjatka in Radima. In kakor so Poljaki dobro vedeli, da ste dežela Ruska, ta nekošni drugi svet, in narod Ruski, kateri se po množstvu zvezdam primerja (kakor piše krakovski biskop Matouš ok. 1150), dela vesoljnega Slovanstva, tako so imeli tudi Rusini Lehe, deželo Laško za sebi sorodno.

Prirojeno so bile tedaj zveze Poljakov in jugozapadne veje naroda Ruskega, Rusinov (Malorusov in Belorusov), ožje od zveze z severvzhodno v vladarstvu Moskevskem (Velkorusi) in sicer po nasledku bližnjega sosedstva in glavno zaradi tega, da so Rusini postavši potem podložniki državi Poljski skusili tudi praktično vpliv od strani naroda poljskega. Privedla je seboj viša omika poljskoevropska, da so bili na Ruskem mnogi redi poljski v politični vredbi, zakonodarstvu, družbinskem življenju (imenoma z prevstrojstvom nekdanjega ruskega bojarstva v poljsko plemstvo) in dr., da je jezik poljski, prinašajoči seboj več in lepšo literaturo od ruskega sprejeman bil celo od samih Rusinov skupaj z veroizpoznanjem katoliškim in protestantskim, tako da je v teku dveh stoletij (XVI.—XVII.) postal materni jezik vsaj celega plemstva ruskega; plemstvo in više duhovništvo v deželah ruskih so pisali po mnogo več poljsko nego v jeziku ruskem, kateri, obilno pomešan z poljščino, akoravno v javnem življenju (v zakonodarstvu, listinah) in v literaturi (mnogo iz poljščine prestavljene) nikde ni do cela izginol, akoravno se je obmejeval glavno le na polje cerkveno. (Omeniti je tukaj treba, da so meje med narodom Poljskim in Ruskim ostale še podnes ravno te kakoršne so bile noter do IX. stoletja: reke San, Vepř, in Bug.)

Nasproti ni ostal tudi jezik poljski za dob starejših prost silnega vpliva od strani ruščine: i Rusini pišoč i poljsko, i Poljaki živeč med Rusini (imenoma na Črveni Rusi) so presadili mnogo besedi iz bogatega zaklada ruskega v poljščino. (Orzechowski, Rej, Szymonowicz, Strykowski i. dr.) Mnogi Poljaki so znali sorodni jezik ruski, kterege je jedino govoril prvi poljski kralj iz roda litevskega Vladislav Jagajlo neznajé niti latinski niti poljski; kardinal Zbigneu, Olešinski se je prikupil pri Vitoldu slasti z tem, da je znal pisati in brati ruski, zgodovinar Długoš se je učil še na stare dni ruski, da bi mogel zajemati iz Nestora, tako tudi kro-

nikarji Chwalczewski, Bielski, Strzykowski i. dr. posluževaje se kronik ruskih.

Slovanska sorodnost Poljakov in Rusinov je bila vsakako jasna vsem i na Poljskem i na Ruskem, javila se je tudi v praktičnem življenju na poljskih zborih (kder se je rabil tudi jezik ruski, kakor na primer kastelan Smolenski Maleško l. 1589), v literaturi (prim. kronike poljske in ruske; v dramati Mart. Bielskega Sejm newiešči izd. 1595 govori Polyksena ruski) i. t. d. Kallimach v listu na papeža Inocenca VIII. (l. 1490) opisuje Poljsko pravi, da med Dnjeprom, Dnjestrom, Odro, Baltiškim in Črnim morjem prebiva narod jednega plemena, Poljaki: Peter Skarga imenuje v delu O rządzie i jedności kościola bożego (Krakov 1590, 2. izd. v pripisu na kralja) narod Ruski „brate naše po sosedstvu in jeziku in po jedni državi z nami združene.“ Krist. Waroszewski (De origine generis et nominis poloni dialogus 1580) izpeljava Poljake iz Novgoroda; jezik Novgorodčanov je pre poljskemu naj podobnejši, Novgorodčani so po izrazu in licu podobni plemstvu mazovskemu.

In ko so nastali neblagi spori in boji verski med Poljaki in narodom Ruskim, ni zašla nikdar zavednost slovanskega izvira v pozabljenost niti pri Poljakihi niti pri Rusinihi. Mnogi razumni in sodni Poljaki so zametavali počinjanje fanatičnega kralja Sigmunda III. dobro predvidajoči pogubne nasledke prevračivne politike, ktera je storila Poljsko, takrat še naj močnejšo državo slovansko, sovraženo ne le Rusinom ampak i ostalim narodom slovanskim, „kaki hasek pa ima kralj iz tolikih preprirov, ktere ima z narodom Ruskim?“ pravi Dobromilski starašina Herbut v zapisku o narodu Ruskem (1613). „Ta hasek ima, da je nas slovanskih narodov osemnajst; ti vsi so se zanašali na kralje Poljske, da jih osvobodijo, ti vsi so si domišljevali, da bi jih narod poljski imel iz težkega paganskega jarma osvoboditi, ti vsi so bili za vsako potrebo kralja in naroda poljskega tilnike zastaviti gotovi. A zdaj ko se je začela delati krivica narodu Ruskemu, so nam naglavni neprijatelji. Zdaj rajši ginejo v vojni sami, rajši sožigajo žene in deco svojo, kakor so to storili v Smolensku, nego bi se pomirili z nami z krvjo svojo. In kteri je zadržek k pomirjenju Moskve? Le razžaljena vera ruska. In kaj je pripomoglo k pobitju Potockega? Jedina ta nevolja naroda Ruskega do naroda našega.“ Teh besedi se je poslužil tudi l. 1627 na zboru knjez Zbarazký.

Razžalbe vere ruske so peljale k povstajam kozaškim, in ko- nečno k pobuni kozaštva in ljudstva ruskega pod Chmelnickim. Ali tudi za teh groznih bratomornih bojov med Lehi in Rusini in za burnih onih dob, kder na pomirjenje obeh na smrt razdraženih narodov še pomisliti ni bilo, kder so ljudstvo in Kozaki klicali voditeljem: „Pelji nas na Lehe, napravi konec z Lehi“, kder poglavarji kozaški v proklamacijah imenujejo Lehe „podedovne, naglavne sovražnike naroda Ruskega, sklicevaje si v spominj prislovico pre poljsko: „Pokod svet svetem, Lach Rusinu ne bratrem“

— tudi ta čas ni vgasnila zavednost slovanska popolnoma, in zares mnogim iz obeh strani je klical iz duše Rusin Lazar Baranovič (v Lutne Apollinovi l. 1671.)

„Požal się boże nieszczęsněj godziny,
Ze się sarmackie z sobą tłukli syny,
Turczyn się cieszył, że z sobą wadzili,“

(Bogu bodi žal o nesrečni godini,
Da so se slovanski med saboj tolkli sini,
Turčin se je veselil, da so se med saboj svadili,)

gotovo so mu mnogi pritrdjevali z njegovim izpovedanjem naj bi oba naroda, „Rusin mežny in Lach potężny“ popustivša boje skupne sé vzdignola proti Turkom in Tatarom.

Sam Chmelnicki v universalu od Bile Cirkve izdanim (1648), z katerim kliče narod Ruski na vseobčno povstanje proti Poljakom (v nekterih vsakako hudobno preobrnjenih historičnih izpeljavah) pravi, da Poljaki izhajajo „od nas Sauromatov in Rusov, da so z početka z samostalnimi brati našimi Sauromati in Rusi bili“ potem pa „povstali zastonj in brezvestno, kakor Kain na Abela na Ruse ali Sauromate, lastne od davna prirojene brate svoje.“

Ako je imela zavednost slovanska med Poljaki in Rusini nasledke glavno notrajne na polju družbinskem in literarnem: bila je pri Poljaki (in združenih z njimi Rusinih) in Rusih v državi Moskevski glavno pomena političnega, nastopajoča v polni sili slasti takrat, ko se je ponujala priložnost državnega združenja obeh sosednih držav slovanskih, Poljsko-litevske in Rusko-moskevске. Ta zavednost se je vedno ohranilo v kljub vsem groznim bojem, ktere so o prvenstvo na severu med seboj bile obe državi in v kljub vsi strasti razsrdjenosti iz teh bojov izvirajoči. Nikdar se ni pozabilo še na Poljskem ne besed kronikarja Bielskega, da sama jednošč mowy nas i Moskwę jawnie wydaje, żechmy z jednego narodu z sobą poszli, i przetoż spólnega musim być ojca dzieci.“ Da obe državi že davno niste bile združene na mirni način, tudi tega je kriva težka kletba roda slovanskega različnost vere: ni hotel, da ni mogel car Ruski postati katolik — nehoté po takratnih nazorih — izproneveriti se svojemu narodu, in naopak kralj Poljski ni mogel iz ravno tega vzroka prijeti pravoslavno vero.

Po izmrtju Jagajlovcev v Poljskem se je ponudila caru Ivanu Groznemu dvakrat priložnost zasesti prestol poljski (1573, 1575), in dolgo je bilo o tem pogovarjanje; glavni pa zadržek je bila različnost vere. Združenje obeh držav so si želeli slasti Litvini in večidel pravoslavni Rusini, med drugim tudi zaradi „podobnosti jezika in običajev“; ali tudi na Poljskem so priporočali ponudbo Ivana; nikdo pre namreč ne more biti priložnejši kralj Poljski, ker po tem bode pokoj med obema državama in obe sku-

paj bote v stanu delati (v poljskem spisku *Sententia cujusdam de electione regis Polonorum* 1573); sam primas nadbiskop Gnezdinski Uchanski je svetoval Ivanu, naj bi v listih, ktere bi pošiljal na Poljsko se izrekel da „ni krivoverec“ ampak kristjan krščen v imenu sv. Trojice, da Poljaki in Rusi, udi jednega plemena slovanskega ali sarmatskega, morajo toraj kakor brati imeti jednega vladarja.*)

Različnost vere je bila sopet glavni zadržek, da po smrti kralja Stefana Batora (1585) ni car Feodor Ivanovič se vsedel na prestol poljski. Na izvoljenje Feodora so silili sopet slasti Litvini, pokazajoči na velike prospehe, kateri bi izvirali iz združenja obeh sosednih držav „jednega jezika in naroda Slovanskega.“ In ko sta bila izvoljena Maksimiljan avstrijski in Sigmund švedski od dveh straneh poljskih, so se neutrudno prizadevali o izvolitvi Feodora za kralja, ali vsaj za pridruženje Litve, dežel Ruskih, Podlešja in Mazovije k državi Moskevski, Nemca na prestolu imeti ne hotéči ker pre — kakor so memo drugih pravili vojvoda Vilenski Kristof Radziwiłł in vojvoda Trocki Jan Hlebovič izposlanec moskevskim — nemški jezik slovanskemu jeziku nič dobrega ne obmisli.

Brž pod naslednikom Feodarovim Borisom Godunovom so se sopet poganjali za naj ožje združenje obeh držav (1600), in med pogoji večnega pokoja in združenja, predloženimi od izposlanca poljskega, litevskega kanclarja Jana Sapiuhe, je na prvem mestu, naj bi oba vladarja, kakor tudi vsi prebivavci Poljskega, Litve in Moskve bili „v večni neločljivi ljubezni bratovski, kakor ljudje jedne vere krščanske, jednega jezika in naroda Slovanskega; ostali pogoji so se tikali vzajemnega nasledovanja obeh vladarjev in tako rekoč zlitja obeh držav v jedno.

Na početku XVII. stol. se je sopet zdelo, da bode država Moskevka združena z Poljsko-litevsko bodi že na ravnost ali vsaj da se na prestol moskevski vsede kraljevič Vladislav, kateri je vsakako še imel prejeti vero pravoslavno. Veliki dobički, kateri bi bili pošli iz takega združenja Poljskega z Moskvo, je ocenil sam hetman (glavar) Zółkiewski (1611), prikazuje kralju na to, če bi kraljevič Vladislav postal car Ruski, da bi bil lahko izvoljen tudi za kralja Poljskega, „gdyż żaden z competitorów nie mógłby pokazać takich Rzeczypospolitej commoda, jakie by byli złączenia naszój Rzeczypospolitej z państwem Moskiewskim.“ Na te dobičke prikazuje tudi poljski junak Marchocki (1607—1612); Palczowski

*) Iz bodočega združenja Poljskega, Litve in Moskve v jedno državo je bila takrat velika bojazen v Evropi. V sporočilu jednega izmed francoskih izposlancev na Poljskem (1572) pravi se tudi to: Le Bogu se je zahvaliti, da car Moskevski ni obvladal Poljskega. Nemci brez zadostne obrambe bi bili prvi padli kot žrtva dvojnasočne jegove moči, in kaka bi bila potem groza za ostalo kristjanstvo.

(1609, kateri je bil v državi Moskevski noter za Volgo) podaje tudi nasvet, kako bi ta država mogla postati evropska z posredništvom poljskim; imela bi se poglavitnejša mesta obdarovati z takimi pravi, kakoršna uživajo mesta pruska, ali cesarska mesta na Nemškem, dežele v Moskevski državi bi se morale kolonisovati iz Poljskega, in pravice in svoboščine poljske se podeliti tamošnjemu narodu Ruskemu.

Združenje obeh držav se ni zgodilo glavno zaradi vzroka različnosti v veri. Pa tudi grozne zgodbe in burje, od katerih je bila država Moskevskaja pretresovana, ko so družine poljskih gospodov podpirale samozvance in ko je končno se Poljsko samo vzdignolo na vojsko k dobitju prestola Moskevskega, prinašajoče nezmerna trpljenja in zgube narodu Ruskemu v carstvu Ruskem, niso izdrle čuta slovanske zavednosti med Poljaki in Rusi: pri sklepanju končnega mira med obema vtrujenima državama so bili na Poljanovce pri Vjažmi (1634) opetovani isti pogoji kakor za Borisa Godunova, in na prvem mestu sopet „da je potrebno, biti v večni prijaznosti, ko ljudje jedne vere krščanske, jednega jezika in naroda Slovanskega.“

Zavednost slovansko je slavno skazal tudi pravoslavni gospod poljskoruski Adam Kysel, pogajaje se l. 1646 z Ruskim carjem Aleksejem za združenje Poljskega z Rusijo Moskevsko proti Tatarom Krymskim. Slavil je takrat Kysel v cvetnatem govoru veliko dobo večnega združenja obeh dveh mogočnih sosednih držav, ktere je kakor dve cedri libanonske iz jednega korena vstvarila pravica vsevladajočega gospodina iz jedne krvi slovanske in iz jednega jezika Slovanskega, kakor dokazujejo izviri, slasti pa sam jezik, obema velikima državama, kakor jedinemu narodu, skupni in nezmenljivi; opisuje pa zgodovino narodov slovanskih, je jo razdelil na tri dobe, „dobo srečao, v kateri so Slovani po združenju svojih sil sloveli po celem svetu — pričuje namreč Rim stari in novi o hrabrosti slovanski; — dobo nesrečno, dobo neblagih svaj, v kateri so Slovani oddelivši se z obilnim gubenjem samih sebe in v krviprolitju bratovsko ljubezen raztrgali, v kateri so mnoge rastline naših narodov tuji narodi in paganski obladaali; končno je nastala, (po Kyselu) tretja doba, doba večnega združenja bratovske ljubezni, povrat k prvotnemu stanu jednega roda in prijateljske ljubezni.“

Besede te so vendar ostale le prazne besede in niso imele za ta čas praktičnih nasledkov. Ali tudi za groznih vojsk nastavljenih po tem poslanstvu Kiselovem med Poljskim in Rusijo Moskevsko vsled povstanja Chmelnickega, se je sopet izcimila misel o izvoljenju carja Alekseja za kralja Poljskega, ni bila pa izpeljana glavno zaradi različnosti v veri. Rekel je l. 1658 Poljski kralj Jan Kazimir v universalu — sklicuje zbor, na katerem bi se posvetovalo o združenju Poljskega in Rusije Moskevskije — da se na tem zboru „z vladarjem in sosednim narodom Ruskim, kateri je jedne in iste krvi in izvira Slovanskega z nami in se po veri,

jeziku, običajih le malo kaj razločuje, se ima izcimiti in napraviti stalni pokoj in trdno združenje k strahu sosedov, vesolnemu imenu slovanskemu sovražnih.“ Kakor se ni posrečilo izvoljenje carjeviča Feodora, tako tudi ne samega carja Alekseja za kralja Poljskega l. 1673 ne; različenost vere je bila sopet zadržek združenju obeh narodov, „po jeziku, mravih vredbah sebi podobnih, v veri malo kaj različnih.“

Ali tudi literatura in jezik poljski je imel vpliv na literaturo rusko v državi Moskevski; po posredovanju poljskem so se poznali od prve polovice XVII. stol. Rusi z povestimi zapadovropskimi, imenoma z viteškim romanom; na Poljskem so si kupovali knjige latinske in poljske, ktere so si tudi prestavljali (n. pr. kroniko Strykowski). Jezik poljski je bil znan tudi na carskem dvoru Moskevskem: car Feodor odgojenec Simeona Polockega in carica Sofija sta govorila poljsko. Lazar Baranovič, posvečujoč (1672) svoja dela „Življenje sv. očetov“ carjeviču Feodoru in „Duhovne strune“ carjeviču Ivanu pravi, da je dal na svitlo te knjige v jeziku poljskem, ker je pisal tega časa, ko so Poljaki namerjavali poklicati Feodora na prestol, da bi vtrdili pre močno zvezo mirnega združenja; vedel je, namreč, da Feodor in Ivan nečitata le ruski, ampak tudi poljski k svojemu veselju. Poljski vpliv na polju duševnem je le kratko trajal in se je pogubil v Veliki Rusiji, ko je Peter Veliki trud se približati svojo državo Evropi segel do naravnostnih virov izobraženosti evropske na zapad v Nemčijo, Holandijo, Anglijo in Francijo. Daljni dogodki XVIII. stol. so razdvojili in razsrdili oba naroda slovanska, Poljski in Ruski v meri vrhovni, in so napravili med njima razdor še dan-današnji trajajoč.

O vzajemnih razmerah jugozapadnega oddelka naroda ruskega, Rusini, in bratov njihovih v državi Moskevski, ne bomo tukaj na široko govorili. *) Skupni izvir ruski, pravoslavna vera, jezik, pismo, kultura in dr. so vezali narod ruski i na Veliki in na Mali in na Beli Rusiji oddavna k sebi kolikor mogoče naj ožje, bodi si, da so se Rusini vsled raznovrstnih vzrokov in okolinosti v političnem in družbinskem življenju drugače razvijali kakor narod Ruski v državi Moskevski. V jeziku ruskem, naj si bo že v litevskoruskem ali moskevskoruskem, so obravnavali i Poljsko i Litva in Moskva med seboj; iz Poljskega so bili pošiljani v Moskvo pogostoma gospodje ruski; učeni Rusini soznanjeni z evropsko kulturo poljsko so prinašali — v časih poznejših — prve jene početke v Moskvo (Slavinecki, Simeon Polocki). Konečno so vsi Rusini združeni i državno z velikoruskimi brati svojimi. Naj prvi so bili pridruženi k Veliki Rusiji zadnjeprovski Malorusi (1654, 1667), in

*) Obširno se o tem razpravlja v čl. Rusko (zgodovina in narodopis).

hetman Mazepa se je zavezal na vse moči se truditi, „združevati v trdno in nerazvezljivo združbo oba Ruska naroda“, (1687). Po razdeljenju Poljskega pa so prišli tudi ostali Malorusi (razun Galških in ogerskih) in Belorusi k Ruskemu.

3. Čehi in Rusi.

Vzajemne razmere med slovanskimi narodi, kateri so ali po legi zemljepisni od sebe bili oddeljeni ali po neizmerni vzdaljenosti, niso mogle biti vsakako take, kakoršne pri narodih slovanskih sebi sosednih, in so se obmejevale glavno na teoretično priznavanje slovanskega izvira. Take razmere so bile med Čehi in narodom Ruskim.

Čehi so se vedno tega zavedali, da v razširni deželi Ruski bodi že poljsko-litevski ali moskevski, prebiva narod sorodni, posluževajoči se jezika slovanskega (prim. Blagoslava, Benešovskega, in popisanje dežele Ruske in kroniko Moskevsko od Hosiusa, kosmografijo Münsterovo od bratov z Puhova i. dr.); da l. 1615 je trdil ustmeno in pismeno Praški profesor Matija Sudetin, da Čehi izvirajo od Rusov (ex Russia seu Roxolania), z čim je obudil veliko nevoljo svojih kolegov zagovarjajočih izvir Čehov iz Hrvaškega, imenom pa Mik. Troila, kateri je z besedo in peresom (Anti-Roxolania 1616) goreče se bojeval proti Sudetinu, pobijaje jegov nagled o priitju Čehov od barbarov, Scithov, Roxolanov. Trojilu se je pridružilo celo vseučilišče.

Čehom so pomenila imena „Rusin“ „ruski“ izpovedavača vere pravoslavne vobče, kakor n. pr. Dalimil pravi o sv. Metodu „da Rusin biče, mašo svojo slovenski služieše“, in v zapisu, kateri je na koncu tako imenovanega Remskega evangelja (iz l. 1395), imenuje se pravoslavna yera „Ruska“, slovansko pismo „rusko.“*)

Sicer so imeli Čehi z Rusi neposredno malokaj opraviti; posamezni Čehi so bili vsakako v deželah ruskih, kakor Hieronym Praški, kateri je l. 1314 na svojih potih na vzhod prišel celo do Pleskova in Vitebska in se je prijazno obnašal proti veri pravoslavni; neki gospod Moravski, kateri je l. 1447 z 600 jezdcami prispel Novgorodskemu knjezu Juriju na pomoč proti Nemškim vitezom, česki brat Rohyta z poljskim izposlanstvom v Moskvi (1570), skušaji carja Ivana pridobiti svoji veri, jezuit Tanner tudi z poljskim izposlanstvom v Moskvi (1678), kder se je z pomočjo češčine razgovarjal z tamošnjimi ljudmi, primerjaje pogosto ruske besede

*) Poljak Mat. z Mechova pravi sopet v popisanju Sarmacije (1517), „da v cerkvah Rusinov v jeziku Srbov, kateri je slovanski, božjo službo slavijo, čitajo in pojejo.“

z českimi, i dr. Česke trume vojne so prišle ne le v Poljsko, ampak tudi v dežele ruske, kder se je vojska kozaška in vojska moskevskaja soznaniła z staročeskim načinom vozovne gradbe in stavljanja taborov.

Nasproti so prihajali na Česko Rusini, kateri so Čehom bili bližji nego moskevski Rusi, iz jedne strani že po legi zemljepisni, (l. 1252 so bili ruski polki knjeza Daniela Galiskega pod Opavo, pomagajoči Ogrom), iz druge pa ko privrženci sprijateljene države poljske. Za husitskih vojsk je prišlo mnogo bojevavcev ruskih na Česko pomagat sorodnim Čehom proti Nemcem, v bitvi pod Ustjem so se bojevali Poljaki in Rusini na strani Čehov, Korybut, Fridrih Ruski in dr. Pri Rusinih (prijemajočih tudi pod obema podoboma (utrakvisti), slasti v vojvodstvu Ruskem (Galiciji) so nahajali Čehi veliko vdeležništvo; kralj Vladislav je zastojn pozival Poljake in Rusine k boju proti Čehom, akoravno je obljuboval vsekoliče dobrote pozemne in nebesne.

Jezik česki je imel zares velik vpliv tudi na jezik ruski, ker so se ga posluževali v kancelijah knježjih in kraljevskih. Jezik listin in zakonikov ruskih v XV. in XVI. stol. v mnogem opominja na vpliv českega jezika, kateri je, kakor je bilo že zgoraj rečeno, znan bil ne le v Krakovu, ampak tudi v Vilni. V zanimivem predgovoru k črvenoruski prestavi Statuta Visliškega, narejenem po skrbi in zalogu Vaňka Kerdejeviča kastelana Chelmskega, jednega izmed svetovalcev kralja Vladislava Jagajla za vladarja Vladislava Varninskega (1444) se pravi med drugim, da „Čehi sut, ljudi na zapade slonca na gorah, in ljudi dovcepní (pametni), malo od ruskoho jazyka ottrgani; a Ruš jest ljudi bliski riči svy jazyka česka.“ V Pragu, „u slavnem, velikom, Starom Meste Prazskom“ je izdaval l. 1517—1519 dr. Skorina iz Polocka del svet. pisma v jeziku tako imenovanem beloruskem, obilno z češčino pomešanim v pismu slovanskem.

Mogočna oseba Petra Velikega se je pokazala tudi na Českem. Ko je l. 1698 se podajal Petar iz Saksonskega (kder ga je „russovskoho khezora“ pozdravil tudi lužiški Srb Mihael Frenzel l. 1697) v Beč skozi Prago, je pri gostiji českega plemstva izrekel svoje veselje nad tim, da more z njimi govoriti slovanski. Potrebuje pa k izpeljavi svojih namenov različnih uradnikov, je rekel, na Rusko „šrejbery iz Bemčan, (Čehov), iz Šlencov (Slezakov ili iz Moravcov“, kateri bi se lahko mogli naučiti ruski in iskal je v Pragi ljudi, kateri bi z pomočjo Rusov predstavljali knjige v ruščino. Da! tudi politična stranka ni manjkala takrat v razmerah Petra k Čehom. Dunajski državniki so v shodu (1717), v katerem so se posvetovali o izročenju carjeviča Alekseja Petru, pretresovali tudi to okolnost, da bi Petar v primeru odrečene jegove tirjatve mogel z orožjem vdariti iz Poljskega na Sleško in odtod na Česko, kder bi se nepokojno ljudstvo lahko njemu pridružilo.

4. Čehi, Poljaki in Jugoslovani.

Tako, kakor se je med Čehi in Rusi obmejevala zavednost slovanska glavno na polje teoretično, podobno je bilo med severoslovanskimi rodovi českim in poljskim in med Jugoslovani, kateri so od predavnih časov, slasti pa po vpadu Madjarov popolnoma bili odločeni od svojih severnih bratov.

Kakor česki in poljski kronikarji izpeljavajo prevračaje dogodke praočete svoje, Čehe in Lehe iz južnega Hrvaškega: tako sopet jugoslovanski kronikarji izpeljavajo — bližajoči se mnogo bolj resnici historični — Srbe in Hrvate od severa iz pokrajin zatatranskih (iz Belega Hrvaškega in Srbskega Konstantina Parfirogenete), iz pokrajin tedaj „nemških, poljskih in českih“, naj so je tudi imenovali Gote, slovansko pre plemo, kateri pridrevši na jug so se pre pomešali tukaj z praprebivavci Dalmacije in Ilirika z Hrvati „in so postali jeden narod, soroden v živetju, v običajih in jednega jezika.“ (Duklanski letopisec, in arhidijakon Tomaž Spletski). Tako tudi pravi Chalkochondylas o Srbih (Tribalih), da so izprošli iz pokrajin severnih, ruskih, akoravno popolne gotovosti ni; Vrančič pa v predgovoru k slovarju, da so izšli Hrvati in Srbi iz dežele Poljske prek Tater v Panonijo in se nasedli po Dalmaciji od Istrije do Macedonije, od morja noter do Drave. Poljak Gregor iz Sanoka († 1479 ko nadbiskop Levovski), kateri je bil spremljeval kralja Vladislava Varninskega noter do Srbskega in Bolgarskega (1443—1444), pravi, sodé o Kadlubeku o izviru Poljakov, da prihajajo od Venetov, kateri so se razširili po Sarmaciji, potem tudi do Dacije, Moesije, Dalmacije, Ilirije; nagledu temu pritrduje pre tudi jezik, kateri je vsem prebivavcem teh razseglj dežel jednoisti.

Bliže so se soznanili Čehi, potem tudi Poljaki z Jugoslovani, ko je bil l. 1347 v Pragu vstanovljen po prizadevanju Karla IV. samostan „na Slovanih“, poklicani so bili tje mnihi iz Hrvaškega in iz Bosne, katoličani obreda slovanskega (glagoliti), kateri so imeli božjo službo obhajati v jeziku slovanskem, „k časti in na spominj sv. Jeronyma, prestavljavca svet. pisma v jezik latinski in slovanski, iz kterega izvira tudi slovanski jezik kraljevstva Českega, tako, da bi sv. Jeronym oslavljen bil na Českem tako, kakor med svojem narodom.“ Ta samostan je imel krčiti pot k zjedinjenju cerkve vzhodne in zapadne, in ko je močni car Srbski Stefan Dušan pri volji bil zjedinjenje to sprejeti, ga je skušal česki kralj Karol v tem vtvrđiti, očituje nad tem veselje tudi zaradi tega, da je obema skupen „vznešen in zlahten jezik slovanski“ (1355). Ta samostan in božja služba slovanska je bila končana v burjah husitskih.

Po vzgledu Karlovem je vstanovil tudi kralj Poljski Vladislav in jegova žena Jedviga na Kleparju pri Krakovu slovanski samostan in naselil ga z mnihi iz Praga (l. 1390); božja služba v slovanskem jeziku se je tu obhajala še v drugi polovici XV. stol.

in na koncu samem tega stoletja (1490) je natiskan v Krakovu v slovanskem pismu in jeziku Osmoglasnik in Časoslovec po trudu Švajpolta Fiola.

Sicer se je vsakako obmejevalo dotikanje Čehov in Poljakov z Jugoslovani na posameznike (puščamo na strani tukaj vojno srečevanje n. p. pomočnih ogerskih polkov srbskih in bolgarskih z Čehi za Přemislia Otokara II., in Sigmunda, pot českih trum vojnih noter do Bolgarskega pod Jenikom iz Mečkova l. 1443, vdeleženstvo českih trum v bitvi na Kosovem polju 1448, Poljakov pri Varni 1444, itd. V življenjepisu srbskega despota Štefana (za časov burje husitske) se pripoveduje, da je v Pragu se vzdvignolo „krivoverstvo“ Husovo, izmed katerih so neki blizo pravoslavja;“ da je Hus bil tudi v Jeruzalemu in na Sinaju itd. Na Koncilu Basilejskem sta se Čeh Prokop Veliki in Dubrovčan Stojkovič dominikan celo v gorkih prepirih imenovala, „rojaka po jeziku in narodu.“

Omenili smo že gori o delih Blagoslava, Benešovskega, Loderekeria i dr., pri katerih se javi znanost jezika Jugoslovancov. Vaclav Vratislav je omenil o Bolgarih, skozi katerih deželo je popotoval, da se „poslužujejo jezika slovanskega, tako da mi Čehi z njimi govoriti moremo“ (1599). Nasproti se kaže pri Jugoslovancih znanost češčine: v delu Budiniča „Summa nauka kristianskoga“ (iz lat. Canisia 1583) je jasen vpliv češčine; Budinič pozna že pismenki č in ž. Še v drugi polovici XVII. stol. so bile prošene in pošiljane katoliške bogoslužbinske knjige česke, glavno iz matice Svatovaclavske, v dežele jugoslovanske, v Slavonijo, Hrvaško, Dalmacijo, Bosno, celo tudi na Srbsko in na Bolgarsko, „kder se poslužujejo českega ali vsaj nemnogo različnega jezika“, kakor pravi Praški nadbiskop Valdštejn l. 1692.

Izmed Poljakov je bil Strykowski tudi med Jugoslovani, v Carjigradu, kder je slišal junaške speve spevane pri „srbskih goslih v jeziku turškem in slovanskem;“ in drugikrat (1575) svari Poljake naj bi bili pozorni pred Turki, in da bi ne padli v sužnost njihovo kakor vboji Jugoslovani, nad katerih osodo joka z Jeremijem:

Dziedzictwa cudzoziemcom nasze się dostały,
Srogie ręce sierotom chleb własny pobrały,
Wodeśmy własną swoją za pieniądze pili
Drwaśmy sobie u pogan w niewoli kupili
Nad szyją nam okrutni katowie, stojeli
Spracowanym od pracy wyteknąć dać niechcieli.

(Dedištva tujezemcem naša so propala,
Surova roka sirotam kruh lastni je pobrala,
Vodo smo lastno za peneze svoje pili,
Drva smo sebi pri paganih v nevolji kupili,
Nad šijo so nam okrutni rabeljni sedeli
Izdelanim od dela odehniť dati niso hteli.)

Jan Krasinski pa (v popisu Poljskega l. 1574), naštevši vse narode slovanske, kateri se „poslužujejo slovanskega jezika z malimi različnostimi dialektov“, omenja, da tudi Turki znajo dobro slovanski jezik in na dvoru Carjigradskem radi ga poslušajo, kar pre od tod prihaja, da je Turski sultan dobil tudi nekoliko dežel slovanskih; mnogi Slovani postavši mohamedani služijo v vojski Turški. Srb Konstantinovič z Ostrovica prišedši po različnih prigodbah na Poljsko je spisal tu k koncu XV. stol. v jeziku poljskem zanimive pamietniki Janczara, ki so bili tudi v češčino prestavljeni (1665).

Tudi od Poljskega so pričakovali mnogi Jugoslovani osvobodjenje iz jarma turškega, kakor omenjeni gospod Herbut omenja. Gundulič kliče k kralju Sigmundu III. da bi „otmanska težka sabla pod tvojem britkiem mečem puče (je počila)“, slavi kraljeviča Vladislava, kateri je „med Dniestrom in Dunajem napadl, tiskl, zlomil, zdrtil ognjivega ljutega gada“, in katerega glas so vsi narodi slišali; Križanič tudi priporoča carju Alekseju zvezo z Poljskim proti Tatarom in Turkom in k osvobodjenju Jugoslovancov.

Poljsko pa je davno že bilo pozabilo in se ni brigalo za svoj slovanski poklic, kateri mu je bil tako rekoč po sami prirodi pokazan; namesto tega, da bi postalo neko središče in zaščita vseh narodov slovanskih, k čemur so bili storjeni tako izdatni začetki za husitskega gibanja na Českem, je podkurilo na „krivoverske“ Čeha deroče Lisovčike, na „schismatiško“ Rusijo Moskevsko je pa poslalo samovoljne trope svojega razuzdanega plemstva, in je dovršilo konečno svojo državniško bistrournost z krvavimi boji z vsem narodom Ruskim, in je z vso močjo in proti njegovi volji hotelo iz „schismaticov (razkolnikov) napraviti uniate, katoličane — in to vse na voljo poškodovavcev Poljskega in celega Slovanstva, Nemcev in jih prijateljev. *)

Na mesto propadajočega Poljskega stopa na prej druga močna država Slovanska — Rusko.

5. Rusi in Jugoslovani.

Razmere med narodom Ruskim in Jugoslovani so podobne od mnogih strani razmeram, ktere so bile med Čehi in Poljaki. Bilo je namreč oddavna med Jugoslovani, imenoma pravoslavni

*) Proti zvezi Poljskega z Rimskonemškim cesarjem l. 1683 so se goreče vzdigovali že mnogi v brošurah kazaje na to, da Poljaki niso hoteli nikdar kraljev iz roda Nemškega in da bi z tem hoteli pomagati k vtvrdenju gospodstva nad, „brati v Ogerskem, Moravi, Češkem in na Hrvaškem.

in Rusi naj ožje združenje, pojavlja se ne le na polju literarnem ampak pogostoma tudi na polju političnem.

Mnoga plemena potem ruska imenovana so izpeljavala svoj početek od Donave „gde jest nyne Ugorska zemlja i Bolgarska“ (Poljani, Drevljani, Dregoviči, Sloveni, Severjani), in nasproti je izšlo sopet iz teh Slovanov severnih mnogo plemen na jug za Donavo, kder se tudi nahajajo Slovani, Dragoviči, Sevrejani, potem Hrvati, Srbi in dr. Akoravno pa to zjedinjenje ni moglo biti neposredno zaradi mnogobrojnih azijskih trum, neprestano se med Ruse in Jugoslovane vrivajočih (Bolgarov, Kozarov, Madjarov, Pečenegov, Polovcev, Tatarov), in zaradi okrepčanja se Rumunov: so vendar vzajemne razmere med južnimi Slovani in Rusi posebno prijateljske ostale.

Od Jugoslovanov, imenoma od Slovenov Bolgarskih so sprejeli Rusi vero pravoslavno in imenitni simbol jedinstvi cerkvene in narodne jezik „slovenski“ in pismo „slovensko“; v tem jeziku slovenskem, katerega že Nestor zapeljan po veliki podobnosti ima za jednoistega z ruskim („slověnski jazyk i ruśsky jedin jest“ — je bila obhajana božja služba tudi v Rusiji, v Bolgariji in na Srbskem, v tem jeziku slovenskem so pisane knjige i na Ruskem in v deželah jugoslovanskih (vsakako z primešanjem tukaj ruskih, tam bolgarskih in srbskih besed in življev), pokod se niso izrazila domača narečja v dovršene jezike spisovne; in ta jezik slovenski je ostal še dandanašnji cerkveni jezik Rusov in Jugoslovanov. Slovanski rokopisi pisani na Bolgarskem in na Srbskem so popotovali na Rusko, so bili tu prepisovani in posluževali so se jih; tako se je godilo tudi naopak, mnogi Jugoslovani so opravljali tudi duhovske službe na Ruskem, sedali so celo na stotice biskopske (ruski metropoliti: Kyprian 1376—1406 je bil Srb, Gregor Čamblak 1415—1419 je bil Bolgar). Iz Ruskega pa so dobivali pravoslavni Jugoslovani, vrženi v sužnost turško, cerkvene knjige na veliko srečo svojo.

Ali ta vpliv cerkvenega jezika ruskoslovanskega se ni vztegoval le na pravoslavne Jugoslovane, Srbe in Bolgare, ampak tudi na katoliške Hrvate (v Dalmaciji), kateri so od davna imeli božjo službo v jeziku slovanskem glagolski pisanem. Ko so se v prvi polovici XVII. stol. popravljale te slovanske knjige glagoljske, imenoma po trudu Levakovičevem, je imel na „popravljanje“ tu jezik velik ja odločiven vpliv, jezik, katerega so se posluževali uniati Rusini v cerkvi in kateri je veljal za pravi in izvirni jezik „slovenski.“ Vpliv ta se javi ponekoliko že v misalu Levakoviča (1631) in določno v breviaru in misalu iz l. 1618 (in pa 1688 in 1706 po skrbi Pastriča) ktera oba je moral Levakovič predelati na izrečen ukaz papeške stolice pod nadzorništvo ruskega unial. biskopa Chelmskega, Terleckega. Ko so se pa za 100 let (v Dalmaciji) znova popravljale slovanske knjige, je bilo izročeno to delo od nadbiskopa Zmajevića duhovniku Karamanu poznejšemu nadpiskopu Zaderskemu), kateri je v mladosti daljši čas bil v Pe-

trogradu. Karaman je vpeljal v knjige tudi akcent ruski. Jegov misal (1741) so pregledali in odobrili tudi štiri Rusini uniati. Na ta način je postal jezik, kterege se poslužuje cerkev ruska, uniatska in pravoslavna, cerkveni jezik tudi pri Jugoslovanih obhajajočih božjo službo slovanski, bodisi katoličanov, in uniatov ali pravoslavni. Izpolnjena je bila želja Karamanova (*Considerazioni* 1753), da bi pri vseh Slovanih obhajajočih božjo službo slovanski ta postal jednoisti.

Sicer so bili Rusi in Jugoslovani vedno tega prepričanja, da so udi naroda Slovanskega. (Primeri zgoraj Bohoriča, Vrančiča, Križaniča, Gradiča in dr.) Spremljevalec ruskega metropolita Isidora v Florencijo Simeon iz Suzdala, v popisu tega popotovanja (1437) je omenil o Hrvatih (Chavratjanich), da je pri njih „jezik iz Rusije, a vera latinska“, in primerjaje narečje, katero je bil slišal v severni in južni Nemčiji, pravi, da se loči „kakor Rus od Srbov.“ Praktično stran te vzajemnosti med Rusi in Jugoslovani spričuje tudi Sigmund baron Herberstein, po rodu Kranjec iz Vipave (kteri je bil dvakrat 1517, 1526 v Moskvi v poslanju diplomatskem in kateri je to državo zanimivo popisal), da mu je znanost jezika slovanskega, ki se ga je bil v mladosti naučil, akoravno v posmeh pri svojih znancih, v mnogem pomagala na Ruskem; jezik slovenski je pre z ruskim in moskevskim jeden in isti. Drugi Kranjec Valvazor (1689) pravi, da je ruski jezik slovenskemu (kranjskemu) zelo podoben in skoraj popolnoma jednak.

Znani Rusin Meletej Smotrycki (v Apologiji peregrinatiey do krajow wschodnich 1628) popisuje pot v sv. dežele: „In prinašal sem na tem mestu našega odrešenja in na drugih nekrvavi dar v jeziku slovanskem, akoravno sem mogel darovati v običajnem tam jeziku grškem, k temu koncu, da sem za te najmilejši moj narod ruski in za vse te narode, kateri v jeziku slovanskem svojega stvarnika hvalijo, slavijo in častijo, milostno in grehe snemajoče darovanje iz lastnega nagiba opravljal; in želi si na dalje, da bi vsi slovanski narodi v jedinstvi cerkveni živeli in z jednim srcem ime očeta, sina in sv. duha hvalili in oslavovali.“ Smotryckega slovnica cerkvenega jezika slovanskega (1619, v kateri gorko priporoča studium tega vesolni grškoruski cerkvi prirojenega jezika) se je razširila iz poljskolitevske Rusije ne le v Moskvo, ampak tudi k Jugoslovanom in sicer tudi k pravoslavnim Srbom (izdana na ukaz metropolita Karlovskega Pavla Nenadoviča iz Rimnika 1755), in k katoliškim Hrvatom glagolitom (prestavil je jo v latinsko Sovič † 1774). Od Rusov pa so prejeli i Srbi i Bolgari pismo graždansko, kakor je v obče jezik ruski imel veliki vpliv tudi na jezik obeh teh narodov jugoslovanskih.

Ali vzajemnost med Rusi in Jugoslovani se ni obmejevala jedino na teoretično pripoznavanje skupnega izvira slovanskega na polju duševnem, literarnem; ampak javila se je tudi na polju političnem.

Po vničenju carstva Srbskega in Bolgarskega in kraljevstva

Bosenskega od Turkov so se ozirali podjarmljeni Jugoslovani z vročimi željami na sosedne kralje Ogerske, ko na svoje bodoče osvoboditelje, na kralje, kateri so se imenovali ne jedenkrat kralji Hrvaški, Dalmatinski, Slavonski, ampak tudi Bosenski (od l. 1138), Srbski (1202), Bolgarski (1270), Rumanski t. j. Rumunski (1235) in ki so to pravico Ogerske korone na one dežele jugoslovanske (in rumunske) ne jedenkrat pre se trudili pripeljati v veljavnost. Nade te v osvobodjenje iz turškega jarma so narastle, ko je korona ogerska prešla na cesarje Rimskonemške in kralje česke, in branjena bila ne le od Ogrov in Hrvatov ampak tudi od Nemcev in Čehov. V vojskah turških so z dejanjem pomagali jugoslovanski Uskoki vojakom cesarskim, in z radostjo so bili ti pozdravljani v Bosni, na Srbskem in v Bolgarskem, kder se je od konca XVII. stol. posrečilo konečno cesarju prestopiti k ofensivi (napadu). Mnžina Srbov se je naselila takrat v koroni Ogerski, nadjaje se, da se o svojem času povrnejo v svojo osvobodjeno domovino in postanejo podložniki kristjanskega „cesarja Dunajskega.“

Cesarji Rimskonemški vladajoči nad mnogimi slovanskimi narodi na Českem, Ogerskem in Hrvaškem, bi bili mogli z temi Slovani tem lažljeje pridobiti gospodstvo tudi nad drugimi Slovani, k čemur že Čeh Benešovski nasvetuje (1577). Tako kakor so na Poljsko pošiljali gospode Česke, tako so se posluževali ne jedenkrat svojih Jugoslovanov v Carjigradu, kder je bil na dvoru sultanovem dobro znan jezik srbskhrvaški (v katerem so sultani izdali mnogo listin) tako je l. 1530 govoril pred sultanom v tem jeziku Hrvat Mik. Jurišić spremljevaje cesarskega poslanca Josefa Lamberta, Kranjca, čegar slovenskega narečja turški tolmači niso razumeli. Še na koncu XVIII. stol. (r. 1783) poziva srbski pesnik Obradović cesarja Josefa, naj bi osvobodil Srbe, Bolgare in Grke, in oslavlja (l. 1789) to osvobodjenje po Josefu „mile Srbije milem gospodarju“.

Ali to osvobodjenje ni bilo vpeljano v resnico: ostale so Bosna, Hercegovina, Srbska in Bolgarska v oblasti Turkov; Jugoslovani imenoma pravoslavni so se začeli najednok odvrčati od cesarjev Nemških in kraljev Ogerskih, kateri se niso skazali dosti močne k dovršenju osvobodjenja celega Jugoslovanstva iz sužnosti Turške, in seveda, ker so bili naj poprej cesarji Nemški, so morali tudi naj prej skrb imeti za državo Nemško. Razun tega so turški Jugoslovani začeli z nezaupanjem gledati na razmere svojih pravslavnih bratov, naselivših se v koroni Ogerski, kder se je vkljub vsem zagotovljenim privilegijam vsakojaka krivica in nadlega godila njihovi veri pravoslavni. Zgodilo se je pri Jugoslovanih nekaj podobnega, kar na Poljskem z Rusini: utiskovanje na pravoslavno vero pri Rusinih in Srbih je odvrnilo oba naroda od Poljskega in Ogrov. Svarivnih besed poljskega gospoda Herburta, ktere je bil izustil o razmerah Poljskega k narodu Ruskemu, bi bilo lahko se poslužiti o razmerah „cesarjev Dunajskih“ in kraljev Ogerskih

k pravoslavnim Jugoslovanom. Rusini so se obrnili k Rusiji Moskevski in tako so tudi storili Jugoslovani.

Carji Ruski jedini vladarji vere pravoslavne, so bili dosegli imenoma z dobitjem mohamedanskih chanstev, Kazanskega, Astrahanskega in Sibirskega veliko važnost na vzhodu vobče, in pri pravoslavnih Jugoslovanih posebno osvobodjeni na vzhodni strani od nevarnih sosedov so se mogli lagljeje obrniti proti ostanku mohamedanskega gospodstva v Evropi, proti Turškemu in jegovim področnikom roparskim Tatarom Krimskim. Jednaki zajmi so tako spravili v zvezo carje Ruske, Poljsko in cesarje, katerim je bilo vsem Turško in Krim skupni sovražnik.

Že Hrvat Križanič poziva (v gori omenjenem delu o carstvu Ruskem) carja Alekseja, da bi se ko močen samovladar jezika slovanskega združil z brati Poljaki proti Tatarom Krimskim, je vničil in pa osvobodjenje Jugoslovanov podvzel.

Slovani, kateri so bili za Donavo zašli, piše Križanič, so že svoj jezik izgubili, in vladarjev slovanskega rodu nikdar več ni, kakor tukaj na Ruskem. Zato k tebi jedinemu, o preveliki car, gleda veskolik slovanski rod. Ti blagovoli kakor oče skrbeti in se brigati za razstrošene otroke, da bi je zbral. Ti o car si jedini od Boga nam dan, da bi Slovanom zadonavskim pomagal, kateri Bolgari, Srbi in Hrvati so že davno izgubili ne le samostalnost, ampak i vso silo in jezik in razum, tako da že ne razumijo, kaj je čast ali veljava in ne mislijo o nji; in sami od sebe si ne morejo pomagati več ampak zvnajne moči ji jim potreba, da bi se mogli sopet na noge postaviti in se med druge narode vvrstiti. „O car v rokah držiš čudodelno palico Mojsejevo in moreš z njo delati velike čudeže; držiš popolno samovlado in zato imaš popolno pokorščino pri podložnikih in moreš z božjo pomočjo maščevati in oslaviti ne toliko to carstvo, ampak i veskolik Slovanski rod, moreš si pridobiti pri Slovanskem narodu popolno hvaležnost.*)

Nada v pomoč carjev Ruskih je rastla med Jugoslovani vedno več, imenoma, ko je od konca XVII. stol. Rusko rešeno sovražnikov zamejnih moglo postopati tudi agresivno. Že leta 1688 je pozival arhimandrit Isaias z svete Gore (Atoške) v imenu patriarhov Carjigradskega in Srbskega (Arsenia Crnojeviča) in gospodarja Vlaškega mlade carje Ruske, da bi se vzdignoli na vojsko za osvobodjenje pravoslavnih Grkov, Rumunov in Slovanov, kateri z radostjo pre učakujejo carskih vojsk, in naj bi ne pripustili, da posedejo pravoslavne dežele vojske cesarja Nemškega in Benečanov; ne ljubijo pre oni narodov Nemcev in pomagali jim bodo le v naj večji sili.

*) Primeri obširneje o tem zanimivem delu Križaničevem spis: „Vyvin idey vzajemnosti u narodov slovanskykh“ (1867, str. 50—58). Delo Jurja Serbenina je bilo v priročni knjižnici carja Alekseja in ministra Golycina.

Z Jugoslovani je stopil v ožjo zvezo imenoma Petar Veliki, „pravoslavni car slovanski.“ V ruske službe so vstopali takrat mnogi Jugoslovani. Izmed njih je Sava Vladislavič iz Dubrovnika kazal Petru naravnost koristi, ktere bi prišle Rusiji iz zvez z prebivavci Črne Gore, Bolgarskega, Macedonije, Bosne in Dalmacije „iste vere z Rusi in jezika.“*) Petar je na početku vojske turške l. 1711 tudi v resnici mislil na vstajo vseh Jugoslovancev in je pozival, naj bi po izgledu svojih slavnih prednikov „jezika slovanskega“ vstali proti Turkom. Jugoslovani so iz duše radi obljubili svojo pomoč, z velikim veseljem so pozdravljali izposlanca Petrovega Miloradoviča po rodu Srba. V navdušenih pesmih slavijo Petra Dubrovčani Gradič (1710) in Ružič (1717) pozivaje ga naj bi osvobodil Slovence iz jarma turškega zmaja. V narodni pesmi črnogorski iz teh dob poziva Miloradović „izposlanec kristjanskega pravoslavnega slovanskega carja“ Črnogorce k boju „da kristjanski narod izbavimo in slovensko ime proslavimo“, in je opominja, da so z Rusi jednega roda, jedne vere, jednega jezika.“

Skupna vera pravoslavna in skupni izvir slovanski Rusov, Srbov in Bolgarov zavjema imenitno mesto v vseh sledečih vojskah ruskoturških, ne jednok so pozivali vladarji ruski k boju proti Turkom, „grške in slovanske narode“ (1769), Srbe, Črnogorce in druge prebivavce slovanskega rodu in plemena, kateri so z Rusi jednega izvira in roda (1788).

Imenoma je bilo vedno dobro sporazumljenje med Rusi in Črnogorci, in v mnogokratkih pogodbah dvora ruskega z Črnogorci je bila posebna važnost polagana na skupno vero pravoslavno in skupni izvir slovanski Rusov in Srbov, od časov Petra Velikega počinjaje noter do daljših dob; zmage ruskih vojsk nad Turki so bile z veseljem pozdravljane tudi v Črnigori in videli so v njih „oslavo slovanske roke“ kakor je bilo za starodavnih časov (kakor piše Črnogorski vladika Štefan Petrovič Dubrovčanom 1771). Črnogorci so se bojevali l. (1788) z Turki na poziv Rusov in 1806—1807 skupaj z brati Rusi proti Francozom. Odločno je takrat odbil vladika Petar francozkega maršala Marmonta očita-jočega mu zvezo z barbarskimi pre Rusi.“ Vi sovražite in očrnujete Ruse, pravi vladika, in se ostalim slovanskim vetvam prilizujete, le da bi tako vaš cesar dosegel svoj cil. Ali mi vsi Slovani ne vemo nikder drugod nade in slave nego z močnimi in sorodnimi Rusi; poginejo li Rusi, poginejo tudi vsi ostali Slovani, in kdor je proti Rusom je tudi proti vsem Slovanom.“

Veljavnost Ruska se je povečala ne le med turškimi Jugoslovani, ampak tudi med Srbi in drugimi pravoslavnimi prebivavci v deželah korone Ogerske in na Sedmograškem. Srbi,

*) Vladislavič je prestavil delo Orbinjevo o zgodovini jugoslovanski v ruščino, katero je pa Th. Prokopovič izdal (1722).

kteri so se bili naselili l. 1691 na Ogerskem, so skušali zarad svoje vere različnih pritiskov, in so se obračali ne jednok zarad tega na ruskega poslanca na Dunaju. Tako je storil l. 1696 in 1705 srbski patriarh Arzenius Crnojevič, tako tudi vjeti srbski despot Juri Branković; ali prigovori carja in jegovega poslanca so bili na dvoru Dunajskem zastoj. Ogerski Srbi so po lastnem poslancu pozdravili l. 1700 Petra Velikega kot osvoboditelja svojih bratov na Turškem proseči ga, naj bi se ozrl na uboge Srbe in priporočajoči se v službo jegovo, „svojega pravoslavnega cara“. Veljavnost Petrova je vedno večja med njimi prihajala, ker pritiski na vero pravoslavno niso prestali, in Rakoczy — proti kateremu so vneto pomagali ogerski Srbi cesarju — spričuje pozneje (1722), da bi bili pozdravili vojsko rusko jedne z njimi vere kot odrešnico prišlo osvobodit jih. Pritiski teh ogerskih Srbov so dosegli končno tako višino, da se je leta 1751 jih izselilo mnogo tisoč v južno Rusijo (Novo Srbijo), kder so bili ko „jedinoverni“ z veseljem sprejeti. Vez med ogerskimi Srbi in Rusi je bila tedaj dosti ozka, mnogo Srbov je hodilo na Rusko v študije (Raič), stopali so v ruske službe, civilne in vojaške.

V korist pravoslavnih je delalo Rusko tudi v republiki Dubrovniški, ktero že Peter Veliki l. 1711 imenuje prijazno prijateljico Ruskega naroda in jezika. Republika, akoravno še le po dolgem vstavljanju, je privolila končno l. 1775 v vstanovitev ruskega konsulatstva in v postavljenje pravoslavne kapele v Dubrovniku. Dubrovčanom namreč to vgnjezdenje Rusov na morju Adriatskem ni bilo po volji; bali so se — kakor je videti iz memorije dubrovniškega izposlanca Remedellega podane o ti reči cesarici Mariji Tereziji — da z tem vpliv Ruski znamenitno vzraste med domačimi in sosednjimi pravoslavnimi Jugoslovani, kateri bodo srčno radi podpirali vsekolike namene ruske.

Vsakako je podajala jednaka vera pravoslavna Rusov in Jugoslovanov Rusiji take prednosti, kakoršnih ostale veleoblasti evropske nikdar doseči niso mogle. Rusko obilno pošiljaje v pokrajine turške pravoslavnih Jugoslovanov bogoslužbinske knjige, posode, obleke, denarje i t. d. je zdržalo neprestano z njimi duševno zvezo. Na ta imenitni moment bije tudi početnik apokrifne oporoke Petra, nasvetujê naj bi se Rusko, težê za svojimi nameni opiralo glavno na pravoslavne na Turškem, Ogerskem in na južnem Poljskem; in Pruski kralj Friderik II. izrečno spričuje o živih sočutkih, ktere so imeli pravoslavni prebivavci na Ogerskem k Rusiji; sočutkov teh se je tudi zelo bal Dunajski dvor, ko je l. 1772 Rusko po namenjenem pridruženju obeh rumunskih knježevin imelo postati sosed korone Ogerske, in je skušal na vsak način zabraniti to zgodbo, kar se mu je tudi posrečilo.

III. Slovanska vzajemnost na polju vednostnem in literarnem za novejših dob.

Stanje slovanskih narodov v XVIII. stol. ni bilo veselo.

Jugoslovani so večidel stekali pod jarmom turških barbarov, — katerim so morali priskrbeti ne samo davke ampak tudi svoje lastne sine (janičare) k vtvrdenju njihovega gospodstva — in niso mogli tam na kako više duševno življenje pomisliti; ostali Jugoslovani so ali vedno stali na straži proti Turkom (Hrvati in Črnogorci) in med hrupom orožja se še niso mogli vdati pokojnejšemu živetju, ampak delovali so na polju preveč obmejenem pod gospodstvom življev tujih (Dalmatinci, Slovenci).

Narod česki je spal v globokem spanju. Zgubivši samostalnost je postal nezmerno redek po trpljenju vojskinem in po tropnem izseljevanju svojega razumnštva in je bil poplavljen z tujimi življi, kateri so vdirali vedno globočeje v narod sam, odjemajoči mu razsegle kose dežele, potujčuje mu više stanove. Nad duševnem življenjem so ostro budeli iz tujine poklicani čuvarji, večidel Nemci, sožigali so spise jegovih dedov, napajali ga obilno z suhoparnimi svojimi spisi in mu popisovali slavne prednike jegove, one božje borivce za osvobodjenje resnice zakona božjega in jezika českega in slovanskega kot izvrške pekla in borivce hudičeve.

Narod Poljski, akoravno si je ohranil državno samostalnost, se je pogrezoval vedno globokeje in se je hvalil z tem da „Polska nierządem stoi“ (Polska po neredu stoji). Ni bilo med njim Kohanovskih, Rejev, in Klenovičev, tudi ne Ostrorogov in Zamojskih — mesto njih so zgostili svoje mreže nad celim Poljskim tujci in si pridobili za nje velike zasluge imenoma z tim, da so svadili med seboj narod Poljski in Ruski. „Z veseljem so gledali ti tujci večidel Nemci — pravi slavni historik poljski Lelewelna tisoče kozakov, kateri so ali na vojski padli ko žrtve ali se izselili, na izgnanje socinianov, na pokoritev vseh drugovernikov; polastili so se take mere izključljivo odgojevanja in podučevanja celega zaroda. Mehanično vbijanje nekterih v izmišljene formule spravljene vednosti, z korabačem oživljene, je topilo čut in prirojene darove. Pogubni sistem, odvrčati pozornost od predmetov naboženskih, morale in od vseh ved izobrazujočih srce in stanje družbinsko, je vbijal zapopadnost in prepričanje in zamenil je z lahkovernostjo in mračnaštvom.

Narod Ruski v nekdanji državi Moskevski je bil v stanu prehodnem, začel se je še le pobirati iz dolgoveke osamelosti, v kakoršni je bil do sedaj sred narodov evropskih in vdeležiti se evropske omike, vsakako jako oddalječ in z velikimi zadržki. V ostalem je bila pozornost jegova obrnjena glavno k nameram državnim, ktere so pogoltavale skoraj vso ostalo delavnost jegovo; narodnosti jegovi ni grozil naravnost nobeden sovražnik, ali z pomočjo izseljencev na mnogo dobrodružnih, za dobičkom se poga-

njajočih in v izbiranju potov in sredstev do bogastva ne zelo izbirčnih so se drli tukaj tuji življi, imenoma nemški k gospodstvu na polju duševnem in političnem. Narod Ruski na Ruskem litevskem in poljskem (Beli in Mali) je bil izgubil po ti meri vse više stane na živelj poljski; narodnost ruska je tu postala skoraj le prostega ljudstva dedšina, katerega glavna podpora k vzdržanju rodove samostalnosti mu je bila vera pravoslavna vera „ruska.“

Pri takih na mnogo strani žalostnih in razrovanih razmerah v celem Slovanstvu, kder so posamezni jegovi narodi v ti meri prestali živeti ali so le še životarili, drugi sopet zbirali vse sile samo k delovanju v lastnem, ožjem krogu, ni mogoče bilo pričakovati, da bi misel slovanske vzajemnosti in solidarnosti živo bila občutjena v celem tem ali onem slovanskem narodu, tako vsaj kakor je bilo za časov husitskih; ta misel se je med tem oddaljila iz življenja praktičnega na polje popolnoma teoretično, znanstveno, v knjige le nekterih učenjakov.

Te vednosti pa, iz katerih idea slovanske vzajemnosti ni nikdar izginila, so znanosti historične in filologične: zgodovinar tega ali onega naroda slovanskega iskaje izvira svojega naroda je bil po naravnem potu peljan k studiju stare zgodovine tudi ostalih narodov slovanskih, jezikoslovec preiskuje jezik svojega naroda, je gledal k razjasnjenju svojega jezika tudi na ostale jezike slovanske. Ta vzajemnost slovanska na polju znanstvenem se je tim več prijemala in širila, čim bolj resnobno in temeljito so se gojile znanosti historično-filologične, čim globočje so se učenjaki napenjali prodirati v minuloost svojega naroda, k čemur so si tudi iskali na vse moči pripomočkov.

1. Znanstveni temelj slovanske vede historično-filologične je bil položen po českih učenjaki. Čehi kakor že davno so bili naj bolj goreči zastopniki in branitelji ideje slovanske v življenju praktičnem, so si jo ohranili vkljub vsem žalostnim okolnostim, v katerih so v XVII. in XVIII. stol. tičali, vsaj na polju znanstvenem; da, ravno iz teh težavnih okolnosti je pošlo novo gibanje med narodom Českim, katero ga je pripeljalo k vstajenju in novemu življenju.

Od konca XVII. stol. je narodnost česka, od nikogar gojena od vseh zanemarjena, očitno propadala v grob; davno so bile že minule dobe, v katerih je česki zbor sklepal previdne naredbe „k ohranjenju starodavnega jezika českega in k omiki jegovi“: zborovali so v tem zboru že le nemški in ponemčeni stanovi kraljevstva Českega.

Naredbe vladne k sistematičnemu ponemčevanju naroda Českega, ktere so se začele od prve polovice XVIII. stol. so bile le nasledek neblagih onih okolnosti, v katerih se je narodnost česka, omejena le na prosto ljudstvo, na Českem in na Moravskem nahajala.

Ali ravno te naredbe vladne so vzbudile v krogih českih, katerim je bil spomin svojega naroda, jegove slavne minulosti, dra-

gocen, veliki upor in je gnala k novi delavnosti v znanstvenem preiskovanju, katero je kakor v XVIII. stol. vobče v Evropi začelo hoditi po novih načelih in cestah. Na polju domače historije je nastalo čilo gibanje. Po vzgledu žlahtnega domoljuba Balbina, kateri je prvi po nekoliko bolj kritično obdeloval zgodovino česko noter do njegove dobe zelo zanemarjene, so počeli tudi drugi učenjaki česki budljivejše in kritičneje pečati se z domačo historijo. Preiskuje naj starejše zgodbe česke samostalno, so bili vedeni k izviru in pravlasti Čehov, in tedaj tudi k zgodovini vseslovanski.

Že leta 1745 je dal na svetlo svetovalec česke dvorne kancelije Jan. Chr. Jordan obširno delo o zgodovini slovanski (*De originibus slavicus*), za svoj čas znamenito. Jordan je tu zbral z veliko marljivostjo različna sporočila o starih Vendih, Antih, Slovanih (kteri so prebivali izvirno na Volgi in Donu in so potem nastopili na Pontu in Donavi pod imenom Maeotidov in Sarmatov), obširno izpituje izvir Čehov in sporočila kronikarjev českih in poljskih o Čehu in Lehu, razpravlja o Hrvatih, o Srbih severnih in južnih, o Moravanih in Slovencih i. d., kakor tudi o narodih Slovanom sosednih; kaže znanje ne le o virih slovanske historije, ampak tudi jezikov slovanskih primerjaje jezik česki (in narečje slovaško) z hrvaškim, tudi z cerkveno-slovanskim in poljskim i. t. d.

Pravi očak kritičnega českega preiskavanja zgodovinskega, Gelasius Dobner, je posvetil celi vvod k kritičnemu razpravljanju kronike Hajkove (1761) izviru českega naroda, in ga je napolnil z različnimi prevdarki in sporočili celega Slovanstva se tikajočimi (Sarmate ima za Slovane); podobno razpravlja tudi Pubička v vvodu k česki historiji (1770) obširno o Slovanih vobče in tako tudi ostali zgodovinarji česki časov nasledujočih, Pelzel, Voigt, Cornova i dr. (Voigt v delu o duhu českikh zakonov se bojuje že proti nagledom nemških učenjakov, da bi Slovani bili narod surov in neizobražen). Dobner taji bivanje izmišljenega Čeha in Leha in izpeljuje Čehe in Lehe iz Kavkaškega od starih Zihov in Lagov (kakor je to storil že pred njim Nemec Abel 1729). Ali vzbudil je z tim v učenih krogih českikh in poljskih ostro vojsko, v kateri so proti njemu vstopili Duchovsky, Pubička Athanasius, Moscezeński in poljski knjez Jabłonowski, kateri se je imel za resničnega potomca Lehovega in mn. dr. V teh sporih sicer dosti neprebavnih (kterih se je vdeležil tudi slavni Schlözer), je zanimivo to, da je v njih vstopovala vedno bolj naprej zavednost slovanska, imenoma Čehov in Poljakov, pojavljajoča se včasih dosti vroče; Jabłonowski se tu imenuje „veliki kras naroda Slovanskega“, v delu Duchovskega Lucifer obračajo se Čehi k „slavnemu, velikemu in nepremagljivemu narodu Slovanskemu“, in pozivajo „svojo kri slavne Slované“, da bi se vdeležili njihove žalosti i. t. d.

Po globokejšem studiju domačih zgodeb so bili peljani historiki česki tudi k primerjavanju razmer staročeskikh z stanjem ostalih

narodov slovanskih: nahajajo se že razprave o različnih stvareh iz kroga starožitnosti in zgodovine slovanske vobče, kakor v dosti obilni polemični literaturi o Čehu in Lehu v aktih društva Jablanovskega (v Lipsku, n. pr. razprava Pubičkova o Slovanih, Venedih, Antih, Veletih in Srbih 1773), v aktih Praške učene družbe (Dobner: o viši starosti glagolice ali tako imenovane cirilice 1785, o slovanski liturgiji na Českem 1785, prašanja o slovanskem pismu dotika se tudi Voigt 1775; Pelzel: o Samu 1775, o litevskem knjezu Sigmundu Korybutu 1786, Voigt: o koledarju slovanskem 1777, Heyrenbach: o avstrijskih Slovanih 1795, i. dr.). Fortunat Durih se je pečal z prašanjem za vesoljno Slovanstvo preimennim o dobi Cirila in Metoda, o Slovanskem jeziku in pismu itd. in sicer iz stališča historičnega in filologičnega; v prvem zvezku (kteri pa je kot vvod k celemu delu samo prišel tiskan na svetlo, 1795) *Bibliotheca slavica antiquissimae dialecti communis et ecclesiasticae universae Slavorum gentis* govori o izviru Slovanov, njihovem jeziku in jegovih spomenikih, kteri so se vzdržali pri pisateljih tujih, o mravih, običajih, vredbah in naboženstvu starih Slovanov. Durih kaže tukaj že neobičajne znanosti izvirnikov vseslovanskih, kakor tudi vseh jezikov slovanskih. Slovanska zavednost pojavlja se tudi v različnih gramatikah českega jezika, seveda le teoretično (v predgovorih, prim. dela Bela, Doležala, Bernolaka, Herkela i dr.).

Ali nad vse delavce, kteri so obdelavali donekdaj pismenstvo vseslovansko z večim ali manjšim vspehom, se je povzdignol očač slavistike Josef Dobrovsky (1753–1829). Dobrovski je stvaritelj slovanskih vednosti jezikoslovnih in historičnih in „sam Slovan, po očetu Čeh, je gorel za pravo slavo naroda“, obdeluje te vede prvi resnobno in kritično, razširjuje znanosti o Slovanih v tujini vobče in pri Slovanih v posebnem, jim je dal mogočen podnet ne le k temeljitejšemu studiju slavistike ampak tudi k neslutnjenemu razcvetu slovanske ideje, slovanske vzajemnosti. „Idi k svojim slovanskim bratom iz Českega poslan, mili Slavin“, pravi Dobrovski v vvodu k slovanski zbirki Slavin poselstvu z Čech ke všem slovanským národům (1806) „oznanuj jim to radostno novico: Slava v višinah bogu, i na zemlji mir, v človečih blagovolenije! — Da bi našel kde ljudi slovanskega jezika ki bi jegove besedice ne razumeli, se komaj da misliti.“ Dobrovski je objel celo slovanstvo in sicer vsestransko v delokrog svojih studij: na polju starožitnosti in zgodovine slovanske (o izviru imena Čehov, o Slovanih, jih prestarem izviru imenu, običajih, razprave o različnih delih česke historije, imenoma najstarejših, kakor o Bořivojevem pokristjanjenju, Ljudmili in Dragomiri, Vaclavu in Boljeslavu, o slovanski božji službi na Českem, o sv. Cirilu in Metodu, spis za svojega časa izvrsten, i dr., z Pelcelom je dal na svitlo tudi *Scriptores rerum bohém.*); na polju slovanskega narodopisa (o običajih različnih slovanskih narodov, razprave deloma izvirne, deloma po drugih izdelane); na polju historije literature česke in

slovanske (zgodovina literature česke, o česki prestavi sv. pisma, o glagolici, katero je imel Dobrovski za izmisel poznejših mnihov, i. t. d.) Posebno si je pridobil Dobrovski nezmerne zasluge v slovanskem jezikoslovju, kder je položil prvi trden temelj, na katerem so potem dalje stavili jegovi nastopniki: prvi je preiskal znanstveno jezik česki glede tudi na ostale jezike slovanske, izdelal je prvi temeljitejšo slovnico česko, katero sam priporočuje kot vzor za zlaganje gramatik tudi drugih slovanskih jezikov (ktere so se tudi radi posluževali kakor naš Metelko v svoji izvrstni slovnici), podal je povod k vseobšnemu etimologiku slovanskih jezikov, razpravljal je o različnih oddelkih slovanskega jezikoslovstva (o slovanskem dualu, spregi, razmeri staroslovenščine k ostalim jezikom, o ruskem slovoizpitu, o ruskih gramatikah, o jeziku polabskih Drevanov i. t. d., gledal je tudi na praktično stran slovansko (izdelal je pomočke k praktičnemu naučenju jezika ruskega), z izdanjem pa dela svojega časa izvrstnega *Institutiones linguae slavicae veteris dialecti* (1822) je napravil prevrat v dosednji slavistiki. Mnogo se je zmenilo od časa Dobrovskega v delokrogu slavistike, mnogo njegovega dela in jegovih nagledov je zastarelo ali je zavrženo — ali zasluge jegove o poznanju celega Slovanstva, o slavistiki, kder je krčil še le cesto, ostanejo zmirom nevmrjoče.

Dobrovski, akoravno je dela svoja pisal skoro izključljivo latinsko ali nemško misleč, da si narod Česki ne opomore več, se vendar ni mogel odpovedati goreči zavednosti slovanski, ktera je po razsegljih jegovih studijah o celem Slovanstvu zadobila neobičajno jasnost in ktera več ko jedenkrat pri njem naprej vstopuje. „Če imajo vsi državljani avstrijskih dežel“ — pravi Dobrovski, v govoru k cesarju Leopoldu II. o vdanosti in nagnjenosti narodov slovanskih k rodu Avstrijskemu (1791) — „naj odkritosrčnejšo vdeležbo v mišljenju naroda Srbskega, katero je ta k Avstrijskemu rodu nedavno na svojih zborih dal na znanje, tako imamo mi Čehi več nego jeden vzrok k temu. Smo deblo velikega razseglega naroda Slovanskega, in imamo za naj večo slavo, da smo skupaj z drugimi slovanskimi debli ohranili Nemškemu cesarskemu rodu jegovo slavo in važnost in da moremo skupaj z združenimi silami vseh ostalih slovanskih debel Avstrijsko državo tudi nadalje braniti proti vsakim sovražnim napadom. Dobrovski pa pokazuje, da so pod gospodstvom cesarjevim slovanski rodi Hrvati, Srbi, Slovenci, Poljaki, Rusini, Čehi in Moravani delajoči polovico prebivavstva državinega, dokazuje, da so Slovani prej bili potlačeni in izgnani iz pokrajin polabskih, „zdaj gospodujejo po rodu Ruskoslovanskem od Črnega morja k Ledenu“ noter do Azije, so vzeli sultanu Krim, premagajo ga in v kratkem bi ga bili celo izgnali, „združeni z rodovi slovanskimi, katerih hrabrost in sile so cesarju na službo“; in končuje prošnjo, naj bi cesar bil Čehom milostljiv.

Delovanje českich učenjakov imenoma Dobrovskega, je imelo silni vpliv tudi na učene kroge pri drugih narodih slovanskih.

2. Pri Jugoslovanih; kakor je bila zavest slovanska zmirom dosti živa pri učenjakih in pesnikih pa tudi v praktičnem življenju (gl. pri pravoslavnihi), se je razvila od XVIII. stol. vedno močnejše in izdatnejše. Misel o razseglости jezika slovanskega po celi Evropi, od Istrije, Dalmacije in Tracije noter do Ruskih dežel nahaja se neprestano v učenih delih jugoslovanskih (primer. n. pr. predgovor k ital.-latin-slovinskemu slovarju Dalmatinca Ardelia della Belly 1728). Dubrovničan Seb. Dolci je spisal historično-kronologično razpravo o jeziku slovanskem (*De illyricae linguae vetustate et amplitudine* 1754), kder je z poslužno virov slovanskih in tujih takrat lahko dosežnih (tedaj dela Jordana o Slovanih) govoril (seveda mnogokrat na način nekritičen) o izviru Slovanov ali Ilirov (k katerim prišteva Trake, Sarmate in Skite), in o razširjenosti plemena in jezika slovanskega po Evropi, o njegovih posameznih rodovih i. t. d. in si želi, da bi vsi Slovani (imenoma Rusi „*Mosci dilectissimi*“) kakor so jednega jezika, bili tudi jedne vere. Dalmatinec Klem. Grubišič v spisu o izviru in zgodovini glagolice (1766) v reči pre k poznanju slovanske literarne historije zelo porabni, dokazuje z vsemožnim za ta čas učenim aparatom slovanskim in tujim večo starost tega pisma slovanskega kakor tako imenovane cirlice; Slované izpeljuje že iz Frigije (tudi Severini 1767, 1771, izpeljava Slované, k katerim prišteva tudi Panonce in Trake, od Henetov paflagonskih). Dubrovničan Franc Appendini (v razpravi „*De prestantia et vetustate linguae illyricae*“, v vvodu k II. delu ilirsk. slovarja Stullijevega 1806), govori o sorodnosti slovanskih jezikov, ktere primerja; sicer pa zabegne po načinu tedajšnjih vekov, kakor Dolci do vsakojakih izcestnosti, videč povsodi Slované v Celtih, Gotih, Ilirih, Skitih, Sarmatih i. t. d. sploh v vseh „sinih Jafetovih.“ Na podoben način piše Dubrovničan Sarkočević (1808), Srb Soharič, kteri, (kakor že Levesque † 1812) tudi v Rimljanih vidi izvirno Slované (1818), in tudi v drugih svojih spisih, čeravno nekritičnih kaže znanost ostalih narodov slovanskih in gorečo zavest slovansko i dr.

Ostra veda je bila med Jugoslovani vpeljana od Slovencev, kteri so vobče z neko posebno ljubeznijo od davna gojili znanosti filologične. Jern. Kopitar (1780–1844) je tukaj krčil cesto temeljitejšemu študiju slavistike. Prbivaje na Dunaju je imel priložnost se soznani z literaturami in razmerami ostalih Slovanov, in veden od izgleda Dobrovskega „svojega rojaka“ (t. j. Slovana) je marljivo se oziral po vseh delokrogih slovanskega pisemstva, literature, historije in filologije; glavno se je pečal z prašanjem o izvirnem cerkvenem jeziku slovanskem, ktere ga je imel za jezik starih Slovencev; tako ga je tudi zanimala glagolica, ktero je imel za starejšo kakor cirlico. Akoravno je Kopitar, tako kakor Dobrovski gledal pred vsem na ostro znanstveno stran študij slo-

vanskih, ni se mogel vendar zapreti živi zavesti slovanski, ktera se ne jedenkrat pri njem očitno kaže in ga pelje k brambi velikega naroda Slovanskega. „Kako pa bi drugače živeli nego po slovansko“ kliče jednomu nasprotniku Slovanov, „ni vsak rojena opica.“

Historiki jugoslovanski v vvodu k zgodovinam svojih narodov obširnejše razpravljajo o Slovanih v obče primerjajoči njihove običaje, jezik i. t. d.; tako Linhart o zgodovini Kranjski (2. del, 1791), Raič v zgodovini raznih slovanskih narodov, k katerim prišteva tudi Gote, Vandale, Herule, Avare i dr., slasti pa Jugoslovanov (4 deli 1794), dotika se tudi zgodovine Slovanov baltskih, ruskih in dr. in je marljivo snosil vse znane razprave o historiji jugoslovanski; Pejačevič v zgodovini Srbski (1799), Mikoczy (1806) v zgodovini Hrvaški; Katančič v spisu o Donavi in starih prebivavcih podonavskih (1798) izpeljuje južne Slovane od Trakov in Ilirov, severne od Sarmatov i dr.

3. Napredki na polju slavistike pri Poljakihi se naj lepše kažejo v velikem slovarju jezika poljskega od Linde-ja, kateri je prvi slovanski slovar znanstveno izdelan (1807). Linde, kakor sam pravi, sestavlja „besede poljske nikdar ni izpustil izpred oči zbratjene z poljskim jezikom slovanščine, in se je trudil jo zbrati skrbljivo iz naj boljših virov“, pri čem so mu pomagali Zlobicky, Engel in „česke literature prvak“ Dobrovsky. Linde kaže že na mogočnost vse občenega jezika slovanskega po približevanju pobratimskih narečij slovanskih, ravno tako kakor se je godilo z jezikom laškim, in priporočuje vzajemno obogačevanje posameznih jezikov slovanskih. Poljaki so se začeli pečati bolj tudi z ostalimi narodi slovanskimi. Že zgorej omenjeni knez Jablonovski (1712–1777), in grof Josef Ossolinski (1748–1826), kateri ima Herodotove Budine za Slovane, kakor pozneje Šafarič, in grof Jan Potocki (1761–1815) so se goreče pečali z starejšo zgodovino Slovanov. Potocki je sprejel ogromni plan, izdati vsa sporočila iz različnih virov, vztegajoča se na naj starejšo zgodovino Slovanstva, od VI. stol. pred Krist. (vojske Darijeve na Skite) počenši noter do X. stoletja po Krist. v francoski prestavi; prišel je vendar le do prvega zvezka (1793); na svojih dalekih potih po Evropi (l. 1794 je bil na doljnem Polabju, marljivo iskaje ostanke zaginovših tukajšnjih Slovanov polabskih, in celo (med Slovenci v Reziji, od l. 1797 je potoval po deželah ruskih) povsodi je obračal svoje poglede na staro zgodovino slovansko, o kateri govori tudi veliki del jegovih del. Kleczewski (1796) ima Slovane za potomce Skitov in Sarmatov, kakor je vobče ta nagled pri poljskih učenjakih bil razširjen, in sam Naruszewicz (1796), akoravno ima dežele med Volgo in Dnjeprom za pradomovino Slovanov, razglasuje tudi Sarmate za sorojake Slovanov; Sarmate in Vende ima za prednike Slovanov tudi Bogusz-Sestrenczewicz (1812, 1824), in Czajkowski (1817) drži Slovane za potomke Skitov; Majewski (O Sławianach 1816) pokazuje na sorodnost Slovanov in Indov v jeziku. Chodakowski (Czar-

nocki † 1825) se je pečal nekoliko let z preiskovanjem slovanskih starožitnosti, daljne pote peš prehodivši po deželah ruskih zbiraje material k stari historiji Slovanov, katerih spomin, kakor pravi, je hotel vzbuditi. Rakowiecki v obširnem vvodu k Pravdi Ruski (1820) pretresuje staro historijo slovansko, imenoma kulturno in pravno. Bandkie v vvodu k svoji historiji Poljskega (1810 in češče) obširno razpravlja tudi o Slovanih, dotika se sorodstva narodov Slovanskih tudi v svoji poljski gramatiki, ktero je potem pripisal Dobrovskemu.

Nad vse pa se je povzdignol Lovr. Surowiecki po samostalnih preiskavah v delokrogu najstarejše zgodovine in starožitnosti slovanskih, o katerih je spisal že ok. l. 1807 veliko delo; rezultate svojih preiskav je potem zložil v delcu Sledzenie początku narodów słowiańskich (1824). Surowiecki je tu na podlagi vere vrednih spričal prvi na gotovo postavil starobilost Slovanov (Venedov) v vzhodni Evropi, v deželah zatatranskih, naroda namreč različnega od Sarmatov, Skitov, Ilirov in dr. objasn timer jihovo prvotno zgodovino in razmere in razširjenje na jug in zapad; pretresuj timer ne le z kritičnem razumom in z okom po nobenih predsodkih neskajlenim ampak tudi z vročim srcem slovanskim, in slavni Šafarik, kteri je po tem delu Surowieckega napeljan na podlagi jegovi izdelal svoj spis „Ueber die Abkunft der Slaven“ (1828), izreka tukaj svoje globoko spoštovanje pred tim učenjakom poljskim in slovanskim vobče.

V pesmi Jana Woronicza (1757—1829) Assarmot (1805) blagoslavlja ta, „patriarha narodov sarmatskih“ bodoče svoje pokolenje, Slovane, razkazuj timer polnočne dežele, ktere pre zaljudijo kakor nebrojne zvezde, od lesq Hercinskih in morja Baltskega, noter za Donavo, k morju Črnemu in daleč za Volgo in Ural, predpovedava timer veliko slavo, povdarja ko glavni jih priimer svobodo in timer kliče:

„Wspólnego rodu nie zabaczajcie
Wzajem się bratnią dłonią wspierajcie,
Jednego ojca dzieci, jedne miejcie prawa
Cnota waszym żywiołem, a rzemiosłem sława!“

„Skupnega roda ne zamerajte
Vzajemno se z bratovsko dlanijo podpirajte,
Jednega očeta deca, jedna imejte prawa
Čast vašim življen in rokodelstvu slava!“

Slovanska zavest se javi tudi v historični pesni Lech ravno tega pesnika.

„Słowo! stare bozyszcze Sławiańskiego rodu,
Rozświeć zamierzchle dzeje północy i wshodu!“

„Slava! stara boginja Slovanskega roda,
Razsveti temne zgodbe polnoči in vzhoda!“

Kliče pesnik, z večjim duhom vrhnega duhovna Jesseja, opisuje bodočnost Slovanov baltških, polabskih in poljskih, in prevzetje vlade po Lehu prišedšen iz Hrvaške Ilirije:

„Nie obcym ja przybyszem, ani obcej ziemi:
Łączę się z wami bracia tu mojemi.
Kości z kości ojców naszych, rod jeden skladamy,
J jednym wszędzie duchem oddychamy.“

„Nisem prišel ko tujec, tudi ne v tuji zemlji
Ločim se z vami brati tu mojimi,
Kost z kosti očetov naših rod jeden skladamo
In z jednim vsakdan duhom se oddihujemo.“

Tudi v časopisih poljskih se nahajajo sporočila in razprave o drugih Slovanih, vedno bolj pogosto (med drugimi tudi razprava biskopa Vilenskega Jana Kosakovskega † 1808, „Rzut oka na literaturę czeską i związek języków słowiańskich.“)

4. Pri Rusih je dal slavni veleum Leibnitz prvi podnet k znanstvenejšemu gojenju primerjajočega jezikoslovstva nego je dotod bilo. Veden od želje različne jezike zemske poznati, je svetoval cesarju Petru Velikemu (1713) naj bi se sestavili k poznanju jezikov v razsegli državi Ruski potrebni pripomočki. Zanimivo je to, da se je Leibnitz obračal k Petru Velikemu ko „Slovan k Slovanu.“ „Najni izvir je taisti“, pravi Leibnitz k Petru v Torgavu „oba sva Slovana: vi ste iztrgali iz barbarstva naj večo državo sveta, jaz pa sem vstanovil ne manjše gospodstvo. Mi oba dva početnika novih vekov, pohajava iz taistega plemena, kterega osode ne more še nikdo naprej povedati.“

Leibnitz je prvi tudi obrnil pozornost k ostankom polabskih Bodricev, Drevanov, in po njegovem podnetu so bila zbrana različna sporočila o tem narodu, jegovih običajih in jeziku.

Nasvet Leibnitzov storjeni Petru ni stopil brž v življenje ali jegova misel vendar ni prišla v pozabljivost. Izdan je bil po skrbi in spodbudi Katarine II. l. 1787 v Petrogradu primerjajoči slovar 200 (v 2 izd. 279) jezikov med njimi ruskega, slovanskega, (cerkvenega) slovanoogerskega, ilirskega, bohemskega, srbskega, vendskega, sorabskega, polabskega, kašubskega, poljskega, maloruskega. Pri sestavljanju tega vsakako le površnega in nezadostujočega slovarja se je vdeležil tudi Srb iz Srema Teodor Janković, potem Dobrovski (za češčino in je dodal tudi kajkovsko hrvaščino) in pozneje Vuk Karadžić oskrbevši del srbski.

Po globokejših preiskavah o jeziku in domači historiji so bili ruski učenjaki peljani k študiju ostalih narodov slovanskih. Napeljan po Schlözerju je zbral Stritter iz kronikarjev bizantinskih skoro vsa sporočila tikajoča se celega Slovanstva (1774), Lomonosov, Tatiščev (kteri Slovane izpeljuje iz ladje Noeove 1768), slasti pa Karamzin v vvodu k zgodovini ruski je odkazal

že obširno mesto zgodovini starih Slovanov, akoravno je po vzgledu tedajšnjih dob sodil Slovanstvo mnogokrat krivo. Kačenovski se je začel na korist ruske znanosti obračati tudi k ostalim slovanskim literaturam; že l. 1816 in potem večkrat je kazal na važnost soznanjevanja z ostalimi jeziki slovanskimi; spisal pa je (1817) razpravo o gramatikah jezikov slovanskih, v kateri je med drugim tudi pokazal na veljavo Čehov v rimskonemškem cesarstvu za Karla IV. V nasledujočem letu naznanuje izdavo Viestnika Evrope je izteknol kot glavni jegov cil gojenje starožitnosti, jezika, historije in narodopisa ruskega in sorodnih slovanskih. (Kačenovski je 1836 postal profesor slovanske filologije na vseučilišču Moskevskem.) Kalajdovič je marljivo zbiral stare spominke jezika in literature staroslovanske, podavaje tako zanimivi in dosedaj nedoteknjeni material preiskovavcem na polju slovanskega jezikoslovstva, literature in historije (glavno z izdavo Joanna exarha bolgarskega 1824); tako je delal tudi Köppen, izdaviši Slovanske spomenike na Ruskem nahajajoče (1825), kder so razun ruskih spominkov tudi staroslovenski tako imenovani Frisinski odlomki, staropoljske molitve; v Bibliografskih listih je pa podaval obilna sporočila o slovanski bibliografiji. Vostokov pečuje se z cerkvenim jezikom slovanskim (kterega razmero k ostalim jezikom slovanskim je določil), imenoma po novo objavljenem Ostromirovem evangeliju, je prvi pokazal po analogiji poljščine na nosnike v jeziku staroslovenskem, (1820), česar dosedaj še nikdo ni bil porajtal. Dobrovskega Institutiones so bile brž prestavljene v Ruščino (1825) in napravljen je bil iz njih izvleček, kot priročna knjiga za srednje šole ruske.

5. Študijem slavistike se pa ni omejevalo le na slovanske učenjake ampak gojilo se je tudi od učenjakov neslovanskih glavno nemških. Na Nemškem, kakor je bila veda historična vedno marljivo gojena, so obračali pozornost tudi na zgodovino Slovanov polabskih in baltičskih (Vendov), na katerih razvalinah so bile vstajene mogočne države nemške, in z tem so bili vedeni tudi k studiju ostalih narodov slovanskih. Opuščaje tukaj starejša dela Krantza, Kantzova, Kokla, Gerckena i dr. pokazujemo imenoma le na delovanje Schlözerovo; od l. 1762 bivajoč na Ruskem, se je pečal kakor rojak jegov Müller marljivo z zgodovino rusko in sploh slovansko, k kateri je bil zmirom z posebno ljubeznijo nagnjen; prvi je izdelal kritično zgodovino severne Evrope (1771) in ruskega letopisca Nestora (1802), in že l. 1771 kaže na potrebo vseobčne slovanske gramatike in slovarja. Lužičan Anton je prvi poskusil spisati kulturno historijo starih Slovanov, ktere ima za potomce Sarmatov, marljivo se pečuje z njihovim jezikom, običaji in starimi izvirniki (1783), in ne gleda na nje ko barbare kakor Gebhardi, kateri je izdelal obširnejšo historijo vseh slovanskih narodov (1790—97), ali je poln sovraštva in predsodkov pisal o njih jezljivo. Z zgodovino slovansko se je marljivo pečal

tudi vrstnik Gebhardijev ogerski Nemec Engel in njegova historična dela o južnih Slovanih (Hrvatih, Srbih, Dubrovniku, Bolgarih), o gališki Rusiji in o kozakih Zaporožskih imajo še zdaj ceno i sama na sebi i pa po obilnem nagromadjenem materialu; Bohrer je pisal o narodih slovanskih cesarstva Avstrijskega (1804), Slezak Alter o slovanski diplomaciji (1800), Haquet o Jugoslovanih (1801) in dr. Na slovanske jezike se je oziral tudi Adelung (Mithridates) in dr. Na jugu so se pečali z zgodovino slovansko imenoma Assemani, čegar *Calendaria ecclesiae universae* (Romae 1755, 6. d.) obsegajo mnogo sporočil in izvirov k historiji narodov slovanskih, tako tudi Farlatega *Illyricum sacrum*, in dr.

Tudi slavni filosof nemški Herder se dotika slovanskih narodov in to na način nekoliko drugi nego n. pr. Gebhardi in Engel: „Kolo menečega se časa, piše l. 1787 Herder (*Ideen zur Geschichte der Menschheit* i. d.), kazaje na žalostno zgodovino narodov slovanskih, „se neprestano vrti, in ker ti narodi prebivajo naj več del v naj krasnejših pokrajinah evropskih, ko bodo popolnoma izobraženi in se bode tukaj obrtnija začela; ker smemo misliti, da v Evropi zakonodarstvo in politika mesto duh vojaški vedno bolj mora in bode podpirala marljivost in vzajemno občevanje med narodi; bodete tudi vi, slovanski narodi, tako globoko propadli, nekdanji marljivi in srečni, iz dolgega, težkega spanja vzbujeni, okovov sužanstva osvobodjeni vživali svoje krasne pokrajine od morja Adriatskega noter do Tater, od Dona noter do Mulde in slavili na njih svoje stare slovesnosti mirne delavnosti in obrtnije.“

6. Studium reči slovanskih je pošlo iz Českega in je vedno bolj razcvetelo, delavcev na polju slavistike je vedno več postajalo, občinstvo je jelo več marati za stvari slovanske, zavest slovanska je jela prodirati v vedno širje kroge korakuje z narodnim probudjenjem, kakoršno je nastajalo in se razširilo od početka XIX. stol. skoraj pri vseh narodih slovanskih.

Nevarnost, ktera je grozila narodnosti česki v XVIII. stol. je probudila ne le kroge učene k gorljivejši delavnosti, ampak povzbudila jih je tudi k temu, da bi propadajoči narod Česki vzbuditi poskusili in ga peljati k novemu življenju. Med tem ko so Dobner, Pelcel, Durich, Dobrovski in d. z latinskimi in nemškimi spisi delovali na kroge više, na mnogo narodnosti česki že odtujene v smislu narodnem: *) so začeli drugi delati na prosto ljud.

*) Tudi žlahtni grof Fr. Kinsky se je prizadeval (v spisu *Erinnerung über einen wichtigen Gegenstand, von einem Böhmen, 1773*) za povzdigo „maternege svojega jezika ko dober potomec Slovanov“, pokazuje na njegovo ljubkost, časomero in na druge podobne stvari, ktere ima skupne z latinščino in grščino, in je priporočal študium

stvo — jedin stan v narodu Českem, kder česki jezik še ni prišel v pozabljenost — in sicer z izdavanjem dobrih starih del, kakor tudi z izvirnimi izdelki; velike zasluge so si tu pridobili Prochazka, Rulik, Pelcel, (z izdanjem nove kronike česke), Kramerius, in neumrjoči Josef Jungmann. Jezik česki so vedno bolj trebili in popolnovali, k čemur je pripomoglo tudi širše se znanje ostalih jezikov slovanskih. Puchmajer je primerjal česki jezik z ruskim (Pravopis rusko-česki 1805), in izdal je pozneje (1820) temeljito gramatiko rusko (nemško) po vzgledu Dobrovskega, ktera je bila tudi na Ruskem z pohvalo sprejeta. Da rodila se je tudi na Českem misel o nekem bodočem vseslovanskem jeziku, misel namreč, katero je na Poljskem sprožil že Linde l. 1807. Jungmann (v predgovoru k. I. izd. česke prestave Miltonovega izgubljenega raja l. 1811) pravi k čitalelju, kateri bi morda očital, da v ti pesmi nahaja tudi besede „jinoslovanske:“ „Ker si Slovan, privajaj se boljši slovansčini in z razumnimi tega, zahtevaj, da bi tudi mi Čehi, vseobčnemu govoru slovanskemu po malem nasproti stopali.“

Z založenjem Museja Českega (1818) in z vstanovljenjem Matice Česke (1831) in časopisa musejnega je bil položen težnjam učenjakov, pisateljev in drugih buditeljev naroda Českega trdnější temelj, na katerem je literatura česka mogla izdatnejše se razcvetati. Jezik česki, kterege so se dosedaj posluževali le v spisih za prosto ljudstvo namenjenih, je našel več pristopa tudi do del znanstvenih, do del historičnih, filologičnih, slasti, ko je bogastvo jegovo bilo zbrano in snošeno v neumrjoče delo jednega izmed glavnih delavcev na polju českega pisemništva, v Slovniku (slovarju) Jungmannovem, kateri je zložen po vzgledu in na način poljskega slovarja Lindeovega, in se marljivo tudi ozira po ostalih jezikih slovanskih.

Z prebudjenjem naroda Českega je pridobivala tudi misel slovanska, dosedaj gojena le od nemnogih v delih učenih vedno več privržencev. Ne malo je k temu tudi pripomagalo najdenje starih českih pesmi (kraljedvorskega in Zelenogorskega rokopisa), v katerih se je objavilo življenje slovanskih Čehov v dosedaj neslutjenem svetlu, in ktere so bile pri vseh slovanskih narodih z veliko radostjo sprejete. Literati česki imajoči med seboj velikega mojstra slavistike Dobrovskega so gledali se soznaiti z jeziki in literaturami in zgodovino ostalih narodov slovanskih, so si dopisovali z učenjaki in literati jugoslovanskimi, misli si vzajemno izmenjavaje in sporočila literarna si sebi pošiljaje.

Nad vse takratne gojitelje ideje slovanske med narodom českoslovanskim sta se povzdignila dva Slovaka, Pavel J. Šafa-

domače historije, akoravno ne jedenkrat omenja, da se vsi ti jegovi „slovanski predsodki“, kar se jih tiče odgojevanja otrok, mnogim ne bodo dopadli.

rik in Jan Kollár, ktera oba nista le lastnina svojega ožjega lastnega naroda, ampak tudi lastnina vesoljnega Slovanstva.

Šafařík (1795–1861) se je od mladosti z posebno ljubeznijo pečal z študijem slavistike, imenoma jezikov in literatur, kakor tudi naj starše zgodovine narodov slovanskih z veliko marljivostjo odsedaj zbiraše in iskaje vsakojake vire in pomočke k temu študiju se vztegujoče, kakor spričuje jegova biblioteka in bogata rokopisna zapuščina, kder se nahajajo zapiski o rečeh slovanskih že iz dob jegovih študij v Jeni. L. 1826 je izdal na svetlo Šafařík prvi veči plod slavistiških študij: *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten* prvi namreč poskus kakor ga Šafařík sam imenuje zbrati in podelati vse, karkoli je o ti reči takrat znano bilo, in podati tako ljubiteljem slovanskih študij vodnika k daljšim studijam, ktero je, kakor tudi Dobrovski priznava, primerno vredjeno in k veliki potrebi; na njem so počivala vsa dela tega obsega pozneje izdana. Na temelju dela učenega Poljaka Surowieckiego, o naj starejši zgodovini Slovanov je dal na svetlo Šafařík l. 1828 spis *Ueber die Abkunft der Slaven*, kder obširneje in temeljiteje (imenoma z pomočjo jezikoslovstva) razvija razglede Surowieckiego, in je tako končno pripomogel k vstanovljenju starobitnosti Slovanov (Srbov, Venedov) v Evropi ko naroda izvirnega in storil konec vsem krivim učenjakom in jihovim izpeljatvam Slovanov iz ladje Noeove, od Skitov, Gotov in d. kakor se je poljubilo jegovim predhodnikom pišočim o tem predmetu.

Obširnejše je razložil in deloma tudi popravil (n. pr. kar se Sarmatov tiče, ktere je imel dosedaj za Slovane) naglede svoje o naj starejši zgodovini slovanski v svojem poglavitnem delu *Slovanske Starožitnosti* (1837). Šafařík sprevidjen z temeljitim poznanjem vseh virov in pomočkov je opisal po starih pristnih sporočilih, z pomočjo primerjajočega jezikoslovstva in vobče z ogromnim učenim aparatom in genialnimi kombinacijami, naj staršo zgodovino slovansko, od prvega mraka historičnega počinjaje noter do X. stol. kder so narodi slovanski izgubivši prvotno jedinstvo začeli živeti vsak za se.

To delo je še dandanašnji temelj vsaktere slovanske historije; ne more brez njega izhajati noben slovanski zgodovinar pri izdelovanju historije svojega lastnega naroda, nahajaje tukaj vsa sporočila o starih Slovanih skrbno zbrana in kritično razređjena; tudi se v resnici vsi historiki slovanski v vvodu k zgodovini naroda svojega na to delo sklicujejo in iz njega črpajo (Palacky, Rački, Hilferding, Salovjev in dr.). Slovanske starožitnosti so slava pristne vede vseslovanske: napravile so v nji resničen prevrat in so bile sprejete ne le pri celem Slovanstvu (hitro po njih izitju je bila oskrbljena prestava ruska, in brž tudi poljska), ampak tudi v ostalem učenem svetu evropskem; z naj večjo hvalo in občudovanjem, in z vso pravico je rekel o njih Palacky, da „se to delo tako dolgo ne poizgubi, ampak živelo bode in ne

prestane obilne koristi prinašati, dokler bode Slovanstva in zgodovinskih preiskav.“ Zelo je obžalovati, da Šafarik ni prišel k izdanju drugega vsakako delovitnejšega oddelka, ktero je imelo, kakor si je izmislil obsegati obris notrajnega živetja starih Slovanov. K poznanju različnih narodov slovanskih, njih sedežev, jezika in literature, je izdal pozneje kratko priročno knjižico (*Slovanski narodopis* 1842 z mapo), ktera ima še dandanašnji veliko ceno. Ta knjižica je naredila med Slovani in v ostali Evropi veliko sensacijo; pokazali so se tu Slovani ko narod 80milioni, razlegajoči so od Šumave noter za Ural, od Ledovega morja noter do Egejskega.

Šafarik prebiva je po svojem poklicu med Jugoslovani (v srbskem Novem Sadu) si je tu zbral za glavni predmet študium reči jugoslovanskih vobče in srbskih in staroslovanskih posebej. Marljivo je tu zbiral vsa sporočila in vire, listine, stare rokopise in tiskovine i. t. d. jugoslovanske. Prvi nasledek teh študij je bila historična gramatika jezika srbskega (*Serbische Lesekörner* 1833), kder je določno dokazano, da je kakor vsi jeziki slovanski tako tudi srbski od davna, pokod spominki historični segajo, ostro od sebe odločen, kakor dandanašnji in da niso nikakor hčere tako imenovane staroslovenščine (starobolgarščine). Drugi plod teh študij je razsegla zgodovina literature jugoslovanske (razun bolgarske), ktera je dolgo bila o rokopisu in je še le po smrti Šafarikovi izdana; dalje zbirka starosrbskih in starobolgarskih pismenosti (*Památky dřevního písemnictví Jihoslovanov* 1851, kterih je pa le prišel na svetlo prvi del). Posebno pa je zanimalo Šafarika temno in prepirno prašanje o pismu glagolskem (kakor sam priznava, da je posebno nagnjenost imel k razreševanju zapletenih in tako rekoč obupnih prašanj iz delokroga slavistike). V ti reči je naredil velik prevrat. Iz početka se je nagibal k nagledu, da je glagolica nekoliko mlajša od tako imenovane cirilice (*Pohled na prvovek hlaholskeho písemnictví* 1852, *Památky hlaholskeho písemnictví* 1853), pozneje pa (*Glagolitische Fragmente* 1857, *Ueber den Ursprung und die Heimat des Glagolitismus* 1858) se je izrekel za višo starost glagolice pripisujé jo naravnost sv. Cirilu (kakor nekđaj Dobner, Grubišić, Kopitar).

Šafarik preselivši se iz Jugoslovanskega v Prago, se je pečal poleg študij vseslovanskih (*Slovanske Starožitnosti*, *Slovansky narodopis*, mnogobrojne razprave iz delokroga staroslovanskega ba-jeslovja, historije, ethnografije, slovanskega jezikoslovstva i. t. d. pisane so na Českem) tudi z jezikom in literaturo česko. Z Palackyjem je dokazal do gotovosti pravost nekterih staročeskikh spominkov (*Die ältesten Denkmäler der böhmischen Sprache* 1840), razpravljal je tudi o drugih rečeh, spisal je izvrstno gramatiko staročeskega jezika i. t. d., bil je v zvezi skoraj z vsemi literati slovanskimi, soznanjal je Čehe po mnogobrojnih razpravah o literarnih razmerah pri ostalih Slovanih. V na-

menjenih delih jezikoslovstvenih v delokrogu slovanščine, tem njemu ljubeni predmetu, je delal le priprave, k dovršenju dela o slovanški etimologiji in slovarja slovanskih korenin, kakor je namerjaval, in mnogih drugih reči ni prišel. Tako se tudi ni izpolnila jegova davna želja, da bi bil zavzel stolico slovanskega jezikoslovstva na Praškem vseučilišču.

Šafařík, akoravno učenjak, v najostrejšem pomenu te besede, javi v vseh svojih spisih živo in vročo zavest slovansko, in v tem se znatno razločuje od Dobrovskega. Pisavši poprej nemško je začel na Českem pisati česki, in še le na sklonu svojega življenja se je poslužil sopet nemškega jezika. Pozora vredna k poznanju slovanskega mišljenja slavnega učenjaka je posebno govor, katerega je imel na shodu slovanskem v Prahu (1848). Šafařík pozdravlja je z odkritosrčno radostjo, „vrle brate iz bližnjih in daljših domovin slovanskih, sine jedne matere“, je poziva, naj bi se posvetovali o svoji bodočnosti in dokazali tako Nemcem, Madjarom in Lahom, „neprijateljem, tlačiteljem in sovražnikom vseh Slovanov, katerim odrekajo sposobnost k svobodi, je slačijo iz Slovanstva, in psujejo z surovci, barbari in sužnji; naj bi v resnici dokazali, da imajo Slovani zadostivne moči mravne, da so zmožni svobodstva in višega političnega življenja in tako vredni, da bivajo še na dalje ko Slovani. „Iz sužnosti ni brez boja poti k svobodstvu — bodi si zmaga in svobodno narodstvo, bodi si častna smrt in po smrti slava.“

Če je Šafařík objel vesoljno Slovanstvo iz stališča znanstvenega, če tudi z vročim čutom slovanskim, obsegel ga je rojak jegov Jan Kollar (1793—1852) iz višine pesniške v lirično epični pesmi Slavy Dcera (1821, 1824, 1832, 1845).

„Slavo, matko mila, dej mi křidla,
na nichžto bich všudy, kde jsou sidla
bratrů Slavů, mohl litati:
Čehowě k vam, Srbi, Chorvati,
Potom kde jsou Visly, Volgy zřidla!“

„Slava mati mila daj mi krila,
Na kterih bi povsodi, kder so sela
Bratov Slavov, mogel letati:
Čehi k vam, Srbi Hrvati,
Potem, kder so Visle, Volge vrelei.“

Z otožnim srcem prehodi pesnik dežele polabske in baltiške, „nekdy kolebko, nyní narodu meho raker“, nekđaj zibel zdaj naroda mojega raka — se spominja vsakojakih pritiskovanj in preganjanja, ktera so izginoli Slovani od svojih sovražnikov Nemcev morali pretrpeti; podaja se okoli spominja vrednih mest skozi deželo Česko, in Moravsko na Slovaško in dalje na Ogerško in Srbsko, meče kletbe na sovražnike Slovanstva in na lastne

odrodilce krvi slovanske, toži zarad razdrobljenosti in raztrganosti narodov slovanskih, kateri so, akoravno tako številni, pretrpeli toliko trpljenja in gorkih spominjev; in hotel bi iz njih uliti jedno soho, jednega malika, „pred katerim bi poklekati morala cela Evropa“ žaluje nebrojne krivde, ktere so se dale in dajejo Slovanom. „Ah, že nikdo ni na zemlji, kateri bi Slovanom pravico delil.“ In poziva je krepko „naj bi celota bili in ne drobline, ali vse ali nič“ in tolaži se z nado v boljšo bodočnost:

„Co z nas Slávů bude o sto roků?

Čože bude z cele Evropy?

Slavský život na vzor potopy

Rozšíří svých všudy meze kroků;

A ta, kterou měli za otroků

Jen řeč, krive Němců pochopy,

Ozývati se ma pod stropy

Palaců i u ústech samých soků.

Vedy slávským potekou tež žlabem

Kroj, zvyk i zpev lidu našeho

Bude mocným nad Seinou i Labem!“

„Kaj z nas Slovanov bode v sto letih?

Kaj bode z cele Evrope?

Slavsko življenje kakor potop

Razširi povsodi svojih korakov meje;

In jezik, ktereга so imeli za sužnjev

Krivi Nemcev zapopadki,

Ozivati se ima pod stropi

Poslopij in v ustih samih sovražnikov.

Vede po slavskem potekó žlebu

Kroj, običaj in pesem ljudstva našega

Bode mogočna nad Seno in nad Labo!“

Na to se vznáša pesnik do nebeškega kraljevstva, kder Slavija z častitelji svojimi stoluje, in kder prebivajo izvrstniki moži in žene roda slovanskega, vseh vekov, svetniki in svetnice, junaki, vladarji, pevci, učenjaki, umetniki itd. kakor tudi prijazniki Slovanstva. Z nebes se podaja v peklo, in k številnim sovražnikom Slovanstva, Nemcem, Madjarom, Turkom, in dr., kateri vsi tukaj vsakojake muke trpijo za krivice nad Slovani storjene. Konečno kliče na Slovane:

„Učte se svůj narod milovati!

Huďte Tatry hlas ten h Horam Černým,

Huďte Krkonoše k Uralům :

Peklo zradcům, nebe Slavům věrným!“

„Učíte se svoj rod ljubiti!

Nosite Tatře ta glas k Goram Črnim,

Nosite ga Krkonoši k Uralu :

Peklo izdajavcem, nebo Slovanom vernim!“

Slavy Dcera je napravila ogromno sensacijo. Vesoljno Slovanstvo je tu stopilo v celotnem obrazu risano v idealnih goreče ljubezni nadehnjenih barvah, in so bile tu pronesene včasih smeje misli o celem Slovanstvu; po nagromadjenem tukaj — za ta čas neobičajnem — historičnem materialu iz celega Slovanstva (k kateremu je potem pesnik izdal imeniten razklad) so se vzdignile znanosti o zgodovini in razmerah slovanskih tudi v kroge širje.

Za širjenje in vtvrdenje ideje slovanske si je Kollár pridobil tudi po drugih delih velike zasluge. Opušča je tu nekatere ne dosti kritične poskuse iz delokroga slovanske historije in arheologije, kar je imel ko pesnik pustiti (tako je na pr. videl, kakor Solarič, v stari Italiji dežele slovanske, ali kakor celo nehistorično in ne prav piše „slavske“) omenjamo imenoma spisek o literarni vzajemnosti slovanski (1837), misel namreč, katero je poprijel že pred l. 1830. Slovani — tako sodi Kollár — štejejo se sopet po stoletnem razdrobljenju za jeden velik narod, svoja različna narečja za jezik jeden, in namerjavajo sopet k izvirni jednoti. In slovanski izobraženci se imajo, nehavši jednostrano in izključivno gojenje svojega lastnega roda se prizadevati, da bi se kolikor mogoče soznanjevali z različnimi narečji in literaturami slovanskimi ravno tako kakor je bilo pri nekdanjih Grkih, kateri, akoravno so pisali v različnih narečjih, delali in se čutili vedno ko jeden narod. Slavus sum, nihil slavici a me alienum puto — Slovan sem nič Slovanskega mi ne sme neznano biti — ima biti geslo vsakega izobraženega Slovana. Le po taki vzajemnosti dosežejo Slovani, da jim ni potreba se iznebiti svoje lastne slovanske narodnosti v korist druge, boljše bodočnost in bodo mogli od starajočih se Rimljanov in Germanov sprejeti daljše razvijanje človeške izobraženosti.

Poleg teh dveh zastopnikov slovanske vzajemnosti med narodom Českoslovanskim: poleg Šafarika v delokrogu ostroznanstvenem in Kollara na polju pesniškem, je vstopil tudi slavni zgodovinar naroda Češkega, Moravan František Palacky (nar. 1798). Palacky pečuje se globočeje in temeljiteje iz stališča višega, nego vsi jegovi prehodniki, z zgodovino naroda Češkega, najzapranejšega izrastka plemena slovanskega, je prvi očitno pokazal na postavljenje naroda Češkega v historiji slovanski, na to „vedno stikanje in srečevanje Slovanstva z Nemštvom“, kakor tudi na poklic jegov iz zgodovine izhajajoči „služiti za most med Nemštvom in Slovanstvom, med vzhodom in zapadom Evrope v obče.“ Sleduje pa osodo naroda svojega, tega naroda „mučeniškega“ se ozira slavni historik tudi na ostale narode slovanske, pokazuje na namere čeških in poljskih knjezov vstanoviti mogočno državo zapadoslovansko, primerjava notrajne razmere slovanskejših še Čehov z razmerami jugoslovanskimi: razprava o podobnosti pravnih redov staročeških z starosrbskimi, staropoljskimi in staroruskimi (l. 1837 je bila predstavljena v ruski in srbski jezik), meče neslutjeno svitlobo na zgodovino slovansko v obče; risa dalje gi-

banje husitsko, obrovski boj Čehov z zapadom, glavno pa z Nemci, objasnjuje kakovost te borbe, pokazuje na mogočno za-vest slovansko, kakoršna je vstopila takrat ne le na Českem, am-pak tudi na Poljskem, Ruskem in na Litvi, in je vedla konečno k nastopljenju poljskih Jagajlovcev na Českem, na oni „pansla-vismus“, kateri za naše dobe toliko src vsakojako zanimiva, in kateri se je javil z znamenito silo že v husitskih dobah.

To slovansko stališče javi se povsod v zgodovinopiscu Če-skega naroda in v učenih jegovih delih (v najnovejšem svojem delu o husitstvu 1868 razlaga v pogl. XI. naglede svoje v razliki med historijo nemško in slovansko), in v življenju javnem na polju publicističnem in parlamentarnem. Slovani pa, naj so bližnji, naj so oddaljeni, priznavajo v tem prijatelju Šafarikovem, jednega iz med svojih prednjih vodnikov: vpeljal je namreč Palacky idejo slovansko iz kroga ostro znanstvenega tudi na praktična tla, na tla javna, politična, in je obudil tako k novemu življenju ideje Žižke in Korybuta, Čapka, Hynca, Ptačka in drugih borivcev „za osvobodjenje pravice zakona božjega in slasti jezika českega in slovanskega.“

Vaclav Hanka (1791—1861), učenec Dobrovskega, bi-bliotekar na Českem museju, je se oziral slasti na praktično stran slovanske vzajemnosti. Dopisoval si je marljivo z učenjaki in lite-rati jugoslovanskimi (med drugim je tudi pritiskoval na ruske mi-nistre narodne osvete Šiškova in Uvarova, da bi vstanovljene bile slovanske stolice na ruskih vseučiliščih, kar se je tudi zgodilo); na vse moči se je trudil soznaniti Čehe z jeziki, literaturami, in razmerami drugih Slovanov (imenoma Rusov svojih ljubljencev), predstavljaj in izdajal je literarne plode jinoslovanske (Slovo o polku Igorove, Krakoviáky, evangelije Ostromirovo in Sazavsko, modlitby glagolske i dr.) soznanjeval je Čehe z drugimi jeziki slovanskimi, gramatikami (poljsko, rusko, staroslovansko) in dru-gače praktično (z branjem) in je podajal českemu občinstvu obilna sporočila o literaturah jinoslovanskih. Po njegovi skrbi je bila z tim ponujena mogočnost in priložnost k temeljitejšemu in razseglejšemu študiju reči slovanskih.

Frant. L. Čelakovsky (1799—1852) se je pečal že v mladosti z narodno poezijo, živetjem i t. d. narodov slovanskih, in plod tega študija je bila zbirka slovanskih narodnih pesmi (1822—1827), brž potem tudi izvrstni „Oglas pesmi ruskih“ (1829) in konečno zbirka pregovorov (prislovic) vseh narodov slo-vanskih (1852); razun narodne poezije pečal se je tudi z umetno literaturo ostalih narodov slovanskih, predstavlja v dobro zadetih prestavah Čehom mnogo literarnih plodov jinoslovanskih. Poleg tega se je marljivo tudi pečal z študiji filologiškimi, katerim se je pa, postavši profesor slovanske filologije na vseučilišču Vratislav-skem (1842), in na Praškem (1849) skoraj popolnema udal. Glavno njegovo delo v tem delokrogu, ktero je izdelaval že od l. 1821 (marljivo se je pečal naj prej slasti z ruščino in jezikom izvmrlih

Drevanov), je Primerjajoča slovnica slovanska (1853) prvi in dosedaj jedini poskus v slovanski literaturi, kateri je vkljub mnogim pomanjkljivostim še dandanašnji zelo zaslužno. K poznanju jezika in ponekoliko tudi literature poljske in ruske pri Čehih je izdal chrestomathio obeh teh jezikov.

Jan. Er. Vöcel (nar. 1803), ko je bil opeval v navdušenem domoljubju dela lastnega naroda Českega (Přemyslovci, Meč a Kalich, Labyrint Slavy (1846) pelje konečno junaka poslednje pesmi Jana, soznaničevši ga z boji svojega naroda, iz Českega k „zapadu Slave“, risa mu borbo baltičskih Slovanov z Nemci, pad Bodriškega kneza Niklota, kakor tudi pogin baltičskih in polabskih Slovanov, pelje ga na Moravsko na razvaline Velehrada, na Vislo k zvezanemu Poljskemu, k Tatram, pribežališču Slovakov, k Srbom na polje Kosovo, v Moskvo, in slednjič tudi do pradomovine Slovanstva do Indije; in akoravno vidi povsodi le obraze žalostne, ne pušča vendar od nade, da konečno omika Slovane visoko povznese, da „rešenje narodov slovanskih postane po duševni svetlobi“:

„Vezte, že jen světla bleskné meče
Vydobudon večnu slavu vám!“

Vedite, da le svita bliskni meči
Pridobodó večno slavo vam.

Vöcel se je pozneje obrnil k študiju českich starožitnosti, in zaradi tega se je marljivo pečal tudi z starožitnostimi in z staro historijo ostalih narodov slovanskih (imenoma baltičskih); nasledke svojih preiskav v tem delokrogu je zložil v naj novejšem delu Pravek země české.

Po vseh teh prikaznih značaja vseslovanskega na polju českoslovanske literature so bili mnogi mlajši pisatelji česki podbudjeni in so se gorljivo pečati začeli z jeziki in literaturami jinosslovanskimi; dela in razprave podučne in zabavne o drugih Slovanib, prestave iz poljščine, ruščine in jugoslovaniščine so se množile (Zap, Koubek, ktera sta oba bila daljši čas v Galiciji, Havlíček, kateri je bil na Ruskem, Štulc, Tomiček, Franta, Rittersberg, Hansgirk, Chocholoušek, Kolař, Bende, Kořinek in mn. dr.); Karl J. Erben, Ig. Hanuš, Štur, so se pečali in se še pečajo z narodno poesijo, živetjem in mitologijo slovansko, Šembera z staro historijo zapadnih Slovanov, Jiriček, Vöcel z pravom slovanskim i tako dali. Slovansko jezikoslovje je na Českem našel vrednega zastopnika v prof. Mart. Hattali, kateri je prvi izsledke preiskav naj novejšega jezikoslovstva vseobčnega in slasti slovanskega obrnil na jezik českoslovanski, dosedaj ravno v tem oziru malo obdelan, potem pa samostalno preiskuje v delokrogu primerjavega slovanskega jezikoslovstva, ga je obogatil v meri znameniti in je le želeli, da bi podal učenemu svetu konečno historijo in primerjavno gramatiko slovanskih jezikov.

Študium slovanskih jezikov, literatur, zgodovine i t. d. nahaja med Čehi vedno več udeležencev in priljubljenosti in ne obmejuje se že le na učenjake, ampak prodira že tudi v kroge širje: „prašanje slovansko“ se marljivo obdeluje in pretresa v českem občinstvu.

7. Pri Poljakihi so po Rakovieckem, Chodakowskem, Surowieckem i dr. napredovali v studijih slovanskih imenoma v delokrogu prava slovanskega Vaclav Maciejowski (nar. 1792) in Andrej Kucharski (1795—1862). Maciejowski pečaje se od mladosti gorljivo z historijo in pravom slovanskih narodov je prvi začel obdelovati ledino polja slovanskega pravnštva v obširnem delu: *Historya prawodawstw słowiańskich* (Varšava 1832—1835; 2. izd. 1856—1859), katero delo, čeravno prvi poskus v tem krogu ima vkljub vsi zaslužnosti mnogo pomanjkljivosti. Poleg te historije je izdal Maciejowski tudi razprave iz delokroga slovanskega prava, literature in historije (*Pamiętniki itd.* 1839), in pečal se je vobče, akoravno ne vedno srečno in ne vedno dosti kritično, z staršo historijo narodov slovanskih, ne gledaje na nje iz ozkega stališča poljskega. Kucharski je potoval v dvajsetih letih po različnih deželah slovanskih nabiraje tu material k študijam, in je na svitlo dal l. 1838 *Najdawniejsze pomniki prawodawstwa słowiańskiego*, spominki prava ruskega, srbdskega in českega, akoravno z obilnimi pomotami. Kucharski vendar ni izpolnil nād v njega stavljenih, nagloma vstavivši se v svojih studijah. Na pravo ostalih Slovanov so se ozirali tudi drugi pravniki poljski Hube, Helcel, in za našega časa se peča marljivo in z vspehom z pravom slovanskim Henr. Hoffmann, docent tega predmeta na vseučilišču Varšavskem.

Izmed historikov poljskih je ozir jemal na ostale narode slovanske imenoma slavni Joachim Lelewel (1786—1861), pečaje se glavno z staroslovanskim zemljepisom in zgodovino pred vrazstvom države Poljske; izsledke preiskav svojih v tem delokrogu je položil v delu *Narody na ziemiach sławiańskich przed powstaniem Polski* (1853), kder je zbral razna sporočila o Slovanih do X. stol.; Slované izpeljava tukaj od Gotov, Trakov, Moesov in Dakov, iz katerih podonavskih dežel so pošli ostali Slovani na sever. To delo je vendar daleč zaostalo za Šafarikovimi Slov. Starožitnostimi (ktere so prestavljene tudi v Poljščino od Bonkovskega 1842, kakor tudi Slov. narodopis od Dahlmanna 1843). Na zgodovino staroslovansko jemljejo ozir, tudi drugi historiki poljski v vvodih k zgodovini poljski (Moraczewski, Szujski i dr.), v izdelovanju posameznih oddelkov iz slovanske in poljske historije (Szajnocha, Wegener). Za slovansko filologijo in jezikoslovstvo marajo Poljaki še le za časa novejšega (Malinowski, Suchecki, Małecki), tako tudi za historijo in literaturo jinoslovansko (Valer. Krasinski, kateri se je pečal z zgodovino narodov slovanskih in z prašanjem slovanskim vobče, Boguslawski, pisatelj historije lužiških Srbov, Papłonski, kateri se peča

z jeziki in literaturami slovanskimi, Wiszniewski v obširni svoji historiji literature poljske, kakor tudi Maciejowski v podobnem delu, Alex. Chodzko profesor slov. jezikov v Parizu, Zmorski, prestavljavec narodnih pesmi srbskih, Korytko, zbiravec narodnih pesmi kranjskih, i dr.

Slavni pesnik Mickiewicz je imel l. 1840—1844 na pariškem Collège de France vrsto branj o zgodovini literature narodov slovanskih, ktera, če tudi obseguje mnogo fantastičnih in odvečnih reči, pomot in pomanjkljivosti, priča, da je tudi naj veči pesnik slovanski razumel duh časov, da je zapopadel „jedinost našega roda“, da je premišljeval „o vzrokih minulih naših razporov in o sredstvih, ktera bi peljala k našemu bodočemu zjedinjenju.“ „Literatura je polje“, pravi Mickiewicz, na katerem vsi narodi slovanski snašajo plode svoje mravne in duševne delavnosti, kder se srečavajo brez odbijanja in nevošljivosti. Daj Bog, da bi to pokojno srečevanje na tem vznešenem polju prerokovalo njihovo zjedinjenje na drugi poti!“

Pesnik vidi v celi historiji slovanski glavno borbo dveh neprijateljskih življev, Poljskega in Moskevskega, in bliščečo bodočnost naroda slovanskega v vstajenju Poljskega in v njegovem prvenstvu med ostalimi Slovani, kar se pre zgodi po nekem spasi telju.

Literatura in historija česka nahaja pri Poljaki h izmed vseh jinoslovanskih še naj večo priljubljenost. Gališki Poljak Adam Rościszewski (1774—1844) je z posebno ljubeznijo bil nagnjen narodu českemu, na vse mogoče načine (po knjigah, dopisih i t. d.) se je trudil širiti in krepiti vzajemnost českopoljsko. Chojceki je obširno popisal vsekoli ke razmere česke (Czechia in Czechowie 1847), in z gorečim sočutjem risa tu zgodovino probudjenja naroda Českega in jegovo novejšo literaturo. Iz zgodovine česke zanima Poljake naj bolj gibanje husitsko, kder so vzajemne zveze med Čehi in Poljaki dobile velike razmere; to gibanje je opisal Gliczczyński (Hus i Husyci 1859 glavno po Palackem), in k njemu se ozirajo pred vsem tudi historična študija K. Hoffmanna: O panslawzmie zachodnem (1868). Z jezikom in literaturo česko se pečajo Varšavski Poljaki Ad. Naake-Nakęski, Dr. J. Nowakowski (ktera oba razširujeta znanje reči českih med svojimi rojaki, potem nekoliko mladih učencev Květa, učitelja jezika českega na vseučelišču Varšavskem.

Mickiewicz govori o narodu Českem in njegovih učenjakih in literatih z velikim spoštovanjem očitno „te patriarhe slovanske vede“ označuje ko glavne zastopnike ideje slovanske, ko posrednike in miritelje ne le slovanskega sveta z neslovanskim ampak tudi med posameznimi narodi slovanskimi. „Čehi pripoznavajo Ruse i Poljake za svoje starejše brate v delokrogu znanstvenem. Ruski pisatelj ne zaupa pisatelju poljskemu, ta pa ruskemu ne, ali oba bližata se z jednako zaupnostjo k delavnemu in vestnemu učen-

in Azije v ogromnem številu se na Ogrsko mogli privaliti in ga poplaviti.

Gibanje med narodom srbskim ni ostalo obmejeno le na Srbe ogerske. L. 1804, so zgrabili tudi turški Srbi za orožje in so si priborili po neizmernem trpljenju večo samostalnost in so dosegli napolneodvisnost knježevine Srbske (1815).

Zraven z tem gibanjem Srbov na polju javnem, političnem se je začelo tudi gibanje na polju duševnem. Buditelj naroda srbskega Dositej Obradović (1739—1800) je prvi poskusil čistemu jeziku narodnemu pridobiti prehod v literaturo namesto dosedajnega „slavenosrbskega“, in si je v obče za narod Srbski pridobil velike zasluge. Na poti jegovi je korakal naprej slavni Vuk Stefanović Karadžić (1787—1864), kateri je tako rekoč iz nova oznanil narod Srbski in soznanil izobraženi svet z njegovim življenjem (pesmimi, običaji i t. d.) in z jezikom. Ne manjše zasluge za srbski narod si je pridobil tudi slavni Šafařík; prebivače v Srbskem Novem Sadu je preiskaval znanstveno jezik in zgodovino srbsko, in sploh gre po svojem delovanju na pol Čehom na pol Jugoslovanom, imenoma Srbom, za katerih povzdigo se je gorljivo trudil: vstanovljenje Srbskega letopisa (1825) in Srbske Matice (1826) se je vdeležil poleg Mušičkega in Magaraševića tudi Šafařík. Jemu in Dobrovskemu zahvalujejo vsi Jugoslovani temelj svojih znanstvenih preiskav.

Poleg Srbov so napredovali tudi Hrvati. Ideja narodnosti se je vzdigala po dokončanih vojskah francoskih vedno mogočnejše in se je javila skoraj pri vseh narodih evropskih v jasnejši zavednosti narodni, ktera je v deželah Ogerskih vsled izključivosti madjarski pri vseh narodih nemadjarskih segala v vedno širje kroge. Ko sta med Slovaki vstala Šafařík in Kollar, med Srbi pa delal blagodarno Mušicki, Karadžić in dr., je nastopil leta 1834 pri Hrvatih Ljudevit Gaj z veliko in lepo idejo (ktero je imel že Slovenec Japel † 1807) zjediniti literarno vse prebivavce „Velike Ilirije, te lire Evrope“ t. j. Jugoslovane (ktere je imenoval Ilire) od Črnega morja k Jadranskemu, od Alp in Donave k morju Egejskemu. To idejo je Gaj vkljub vsem zaveram veliki del izvedel dosežši vsaj toliko, da so vsi katoliški Jugoslovani, na Hrvaškem, v Slavoniji, Dalmaciji, Ogerskem, Bosni rabeči pismenk latinskih popustili svoja pomestna pokrajna narečja in pravopise včasih jako okorne, in da so prijeli jeden spisovni jezik (imenovani ilirski), z katerim so pisali že slavni Dubrovčani, in jeden pravopis po českem popravljen. Z tim se je doseglo, da so Srbi in Hrvati zjedinjeni v jeziku, če so tudi v pismenkah ostali še na dalje razločeni. Ilirismus vendar ni ostal omejen le na polje literarno, ampak ko zastopnik ideje jugoslovanske je prešel tudi na polje politično in se je obrnil tudi proti željam Madjarskim, silečim čim dalje tim brezobzirneje vrivati svoj jezik ostalim nemadjarskim narodom v koroni Ogerski.

Po prizadevah Japelna, Jarnika, Vodnika in dr. so

se vzbudili tudi Slovenci iz dolgega spanja, v katero so bili od časov reformacije sem se pogreznili. Vodnik je pozdravil z navdušeno pesmijo Ilirija oživljena združenje nekoliko jugoslovanskih dežel v francosko provincijo (1811). Slovenski pisatelji so po izgledu učenega slavista Kopitarja obdelovali svoj zanemarjeni jezik, vpeljali v njega česki pravopis, in so na vse moči delali na vzbujenje prostega ljudstva — jedinega namreč zastopnika narodnosti slovenske — na Koroškem, Stirskem, Kranjskem in Goriškem; prizadeve njihove niso ostale brezvspešne.

Na Bolgare so obračali učenjaki slovanski pozornost, imenoma česki in ruski že zaradi tega, ker je pre prišlo od njih razsvetljenje ostalih Slovanov po Solunskih apostolihi Cirilu in Metodu. Ta slovanski narod je bil skoraj padel v pozabljenost; še Dubrovski in Kopitar so imeli o njem in njegovem jeziku, hčeri častne cerkvene slovanščine, znanje le revno. Karadzić se je v svojih studijah tndi zanimal za Bolgare. Na Ruskem, akoravno vojska ruska ni bila le jedenkrat med Bolgari, čudi se še l. 1827 Moskevski Telegraf, da so v evropski Turčiji ljudje pravoslavne vere, kateri govorijo jezik podoben cerkveni slovanščini. Velike zasluge za Bolgare si je pridobil Rus Venelin (1802—1839), kateri se je prvi gobočeje in z vročo ljubeznijo pečal z njihovo zgodovino in njihovimi sedajnimi razmerami in je soznanjeval z njimi svoje rojake. Veča deležnost k Bolgarom pri slovanskih učenjakih se je vzbudila slasti, ko so nekteri začeli misel širiti, da iz njih dežele prihaja cerkveni jezik in literatura slovanska. Šafařík je kritično objasnil njihovo zgodovino in literaturo in je vobče pripomogel znatno k bližnjemu njihovemu poznanju; na podlagi njegovih preiskav napredujejo imenoma učenjaki ruski, obdelujoči zgodovino, jezik in literaturo bolgarsko (Hilferding, Palauzov, Srežnevski, Bezsonov, Biljarski, Grigorovič in dr.). Na Ruskem izobrazuje se tudi mnogo Bolgarov, glavno na učiteljski stan.

Narodna zavest se je pri Bolgarih povzdigovala od tridesetih let po trudu nekoliko gorljivih domorodcev (med njimi se odlikuje slasti arhimandrit Neofit), z obilnim vstanovljenjem narodnih šol kakor tudi z togo borbo z Grki Fanarioti, kateri so kakor prejemši nalogo Bizantinskega cesarstva po padu samostalnosti Bolgarske napolnili celo hierarhijo na Bolgarskem, na vse moči stiskajoči cerkev vzeti skušali Bolgarom njihovo narodnost in je premeniti v Grke. Ta boj še dandanašnji ni končan, akoravno se zmaga nagiba že odločno na Bolgarsko stran.

Veda slovanska je našla vrle zastopnike med Slovenci, iz katerih sta pošla Kopitar in slavnoznani jegov učenec Fr. Miklošič (nar. 1813). Miklošič, akoravno se peča glavno z staroslovenščino, ktere ustrojstvo in bogastvo je temeljito preiskal, je zbral tudi obilno tvarino k vsem ostalim jezikom slovanskim in jo je podelal v svoji Gramatikii slovanskih jezikov glasoslovje, oblikoslovje, slovotvorstvo, in skladba); razun tega izdeluje tudi druge vetve slovanskih študij, mitologijo (o Rusalkah), narodno

poezijo (o srbskem narodnem eposu), historijo (z izdanjem imenitnega diplomatarja srbskega i t. d. in v zbirki Slawische Bibliothek (po izgledu Dobrovskega Slavina in Slovanke) si prizdeva soznati občinstvo z razmerami pri slovanskih narodih nekdanjimi in sedajnimi.

Jugoslovanski učenjaki so se pečali z jezikom, historijo, pravom in z drugimi razmerami svojega lastnega naroda marljivo se oziraje tudi na ostale slovanske narode: tako filologi in jezikoslovci Daničić, Jagić, Jarnik, Janežič, Majar zgodovinarji Rački, Kukuljevič, pravniki, Krstič (srbski predstavljavec Maciejowskega zgodovine prava slovanskega) Bogišić in t. d. Znanje ostalih jezikov in literatur slovanskih imenoma česke in ruske (v katerih obeh je mnogo razprav spisanih o Jugoslovanih) širi se pri Jugoslovanih vedno v večji meri.

10. Na Ruskem so našle slovanske študije vročega prijatelja v ministru narodne osvete Šiškovu (1754—1840). Šiškov sam se je pečal tudi z ostalimi jeziki slovanskimi, katerih se je posluževal tudi k jezikoslovnim razpravam svojim, predstavil je Kraljedvorski in Zelenogorski rokopis hitro po njihovem najdenju v ruščino in je bil v literaturni zvezi z Hanko.

Köppen se je takrat poprijel namena poklicati Hanko Čelakovskega in Šafařika na Rusko, da bi tam vredili knjižnico slovansko in složili vseslovanski slovar. Predlog je bil sprejet tudi od cesarja, na kar je akademija začela se pogajati z onimi tremi slavisti; ker pa Šafařik in Hanka nista sprejela tega poklica in je brž potem počila poljska revolucija, tako se je vse opustilo.

K vspehom slavistike na Ruskem je znatno pripomoglo vstajenje slovanskih stolic na ruskih vseučiliščih. Hanka je razlagal že Šiškovu imenitnost vpeljanja študij slovanskih na ruskih vseučiliščih in tako tudi jegovemu nasledniku v uradu (od l. 1834), grofu Uvarovu, kateri je ta načrt vpeljal v življenje; l. 1839 je bilo vtvrđeno vpeljanje slovanskih stolic na vseučilišču Petrograškem, Moskevskem in Charkovskem, in so bile obsedene z tremi slavisti, kateri so na državne stroške bili poslani v dežele slovanske učiti se je jezika na mestu, literature in razmer ostalih Slovanov, z Preiskom, Bodjanskim (naslednikom Kačenovskega) in z Srežnevskim; k tem stolicam so pa pozneje še prišli dve v Kazanu in Kijevu. Jeziki slovanski in zgodovine literature so postali obligatni predmeti na onih ruskih vseučiliščih.

Število slavistov in vobče ljudi, ktere je slavistika in razmere slovanske zanimala sama po sebi in ko pomoček k temeljitejšemu poznanju domačih ruskih razmer (arheologičnih, historičnih, literarnih, jezikovih) je postajalo vedno večje, dela jinoslovanskih učenjakov imenoma českich, tikajoča se celega Slovanstva so bila predstavljana v ruščino; tako že nektera dela Dobrovskega (od Pogodina in Ševireva), Kolarjev spis o vzajemnosti slovanski (od J. Samarina 1840), Šafařikove Slovanske Starožitnosti (1838) in Slovanski narodopis (1843), kakor tudi druge jegove in Palacke

razprave (od Bodjanskega). Venelin se je s posebno zaljubljenostjo pečal z zgodovino in razmerami bolgarskimi, Kovalovski in Popov z Črno goro. Mnogozasluženi profesor ruske zgodovine Mihail Pogodin bivši nekolikokrat v deželah slovanskih je stopil tu v zvezo z učenjaki jinoslovanskimi imenoma českimi; Šafarik v predgovoru k Slovanskim Starožitnostim hvaležno omenja pomoči, ktera mu je prišla od Pogodina. „Bodi tudi Tebi hvala“, pravi, „mili Mihail Petrovič Pogodin, kateri videvši za časa bivanja svojega pri nas v julij 1835 delo še necelo, pa si je ocenil z dušo pravičnega Slovana, in od te dobe nisi prejenjal mene zalagati z vsakojako pomočjo k obogačenju in lajšemu izdanju jegovemu.“

Na te ruske prijatelje drugih Slovanov je sedaj prešel naziv Slavjanofilov, za ktere so na početku tega stoletja bili poznamovani Šiškov in privrženci starega slovanorúskega sloga, nasprotniki tako imenovanega novega sloga po Karamzinu vpeljanega. Slavjanofilom je bila ruska narodnost in vredba, kakor je bila v Moskevski Rusiji pred Petrom Velikim vzor redov staroslovanskih kakor so je imenovali, kateri so bili po prizadevah Petrovih v prirojenem razvitku zadržani, po redih zapadnoevropskih prepokaženi in z prave poti izvedeni. Slavjanofili so trdili, da se je narodnost slovanska naj čistejše ohranila med vzhodnimi in južnimi Slovani, vere pravoslavne, vere „slovanske“, imenoma med Velkorusi, Bolgari in Srbi, tedaj med Slovani, — kateri so zaradi neblagih razmer historičnih naj manj zadeti od evropske izobraženosti in so tako naj bolj za njo zaostali; drugi Slovani tedaj glavno Poljaki, Čehi, Slovenci in Hrvati, celo tudi Rusini, so jim bili Slovani „pokaženi“ po vplivu zapadnoevropskem, navzeti kulture evropske, odtujeni prvotnemu slovanstvu in slovanski veri pravoslavni. Po Slavjanofilih imajo Slovani (pred vsem pravoslavni) izpolniti važno nalogo v zgodovini človeški: gojiti slovanski svet — kakor pravi Chomjakov — ako že ne ko prerodenja za človečanstvo, tedaj vsaj mogočnost obnovenja. Te naglade so tudi zastopali v svojih organih Moskvitjaninu, Ruski Besedi in v Dne in Moskvi in dr. Zanimivo je njihovo poslanje k Srbom l. 1860 pisano v tem smislu.

Nasprotniki Slavjanofilov tako imenovani „zapadniki“ so imeli naglade zcela protivne. Jim je bila izobraženost evropska, nasledek dolgovekega in skupnega delovanja vseh narodov zapadne in sredne Evrope ideal, od kterega je bil narod Ruski vsled neblagih svojih historičnih okoliščin tako dolgo oddaljen, in k kteremu je bil še le po odločnih prizadevah Petra Velikega sopet veden; trdili so, da se iz starih redov, literature in t. d. moskevské Rusije brez sodelovanja izobraženosti evropske nič prida ni moglo razviti. Do ostalih Slovanov zapadniki niso imeli dosti sočutja.

Iz teh dveh nasprotnih načelih so nastali na polju ruske literature obilni razpori o nekdanji in sedajni Rusiji. Ti boji so bili v štiridesetih in petdesetih letih dosti ostro bojevani, vendar so v begu časovem izgubili te ostrosti. Ne le Slavjanofili ampak tudi

zapadniki so znatno že popustili v svojih nagledih, na katerih so prej trdovratno lepeli: ni več slavjanofilom vse starorusko in staroslovansko nespremenljivi ideal in nasproti tudi zapadnikom ne prihaja ves blagor več od zapada. Vsakako so ostali še dandanašnji mnogi, katerim je pravoslavje in cirilica glavni znaki čistega slovanstva, med tem ko so drugi do gibanja slovanskega ostali hladnokrvni. V celoti pa so se v občinstvu ruskem nagledi o slovanskem vprašanju mogočno premenili.

Veda slovanska je našla in nahaja na Ruskem čim dalje tim več gojiteljev. Naj bolj se vsakako pečajo z študijami slovanskimi slavisti iz poklica, jezikoslovci in literarni historiki, profesorji: Srežnevski v Petrogradu (izdal je mnogo staroslovanskih spominkov, je obdelal različne partije iz slovanskih starožitnosti in mitologije o Rojenicah, Solncu in dr.); Josef Bodjanski v Moskvu (prestavil je mnogo Šafarika in Palackega, pisal o slovanski narodni poeziji, o izviru slovanskega pisma); Viktor Grigorovič v Odesi (zbiral je na svojem potu po slovanskem Turškem rokopise, podal je mnoge razprave in sporočila iz delokroga jugoslovanske literature in historije); Petar Lavrovski v Charkovu (spisal je delo o ss. Cirilu in Metodu, obilne razprave iz delokroga slavističnega); Memnon Petrovski v Kazanu (je izdal antologijo iz slovanskih pesnikov in druge razprave); tako tudi jihovi učenci (Duvernoj, Potebnja in dr.) in drugi ljubitelji študij slovanskih, konečno tako imenovani Slavjanofili. Izmed teh pa vsaj nekateri nimajo povse temeljite znanosti v slovanski jezikovedi, literaturi in historiji in po gosto gledajo na ostale Slované iz stališča ne dosti objektivnega in prav slovanskega ampak iz obmejenega stališča velikoruskega smatrajoči razmere velikoruske za neki ideal slovanski, za neko merilo za vse ostale Slované.

Jedno izmed prednjih mest zauzema tukaj brez ugovora Aleksander Hilferding, temeljiti poznatelj celega Slovanstva, ki je podal ruskemu občinstvu že mnoga izvrstna dela iz delokroga slovanske historije (zgodovino Baltiških Slovanov, Srbov in Bolgarov, popis Bosne in Hercegovine, o lužiških Srbih, o ostankih Bodricev, naj staršo zgodovino Slovanov in dr.), in se trudi vobče soznanjevati svoje rojake z važnejšimi razmerami pri narodih slovanskih, z historičnimi in političnimi (imenujemo tu le imeniten spis o zapadnih Slovanih), zauzemaje neko rekel bi oficiozno stališče ruskega slavista. V podobnem smislu dela tudi mnogo obdarjeni Vladimir Lamanski, pisatelj dela o Slovanih na Španskem, v Aziji, in Afriki, o slovanskih rokopisih v Zagrebu, o položaju Srbskega in drugih časovnih prašanjih tikajočih se Slovanstva, vobče jeden naj gorljivejših širiteljev ideje slovanske na Ruskem z besedo in peresom; Majkov se peča glavno z zgodovino in jezikom srbskim, kterege temeljito zgodovino je spisal, Biljarski z jezikom Bolgarskim; Novikov je spisal delo o srbsko-lužiškem jeziku in o Janu Husu, Bezsonov je izdal bolgarske narodne pesmi in t. d.

K Slovanom obračajo tudi drugi Slovanofili pišoči o rečeh ruskih (Aksakov, Chomjakov, Ševirev in dr.), kakor tudi zbiratelji narodnih pesmi, običajev in t. d. Sněgirev, Kirejevski, Afanasjev in dr.), kateri so že po samem predmetu bili peljani k študijam razmer jinoslovanskih. Mnogo pesmotvorov in narodnih pesmi je bilo predstavljeno v ruščino (od Chomjakova, Puškina, Vjazemskega, Aksakova in dr.). Tudi drugi historiki starožitniki in dr. literati ruski, če se ravno ne zlagajo z nagledi slavjanofilskih (Solovjev, Buslajev, Pipin in dr.) dobro uvažujoči koristi, ktere izvirajo specialni ruski vedi iz primerjavanja z razmerami ostalimi pri drugih Slovanih, se trudijo soznaniti se z temi Slovani.

Izmed pesnikov kliče Puškin za časa poljske revolucije l. 1831 evropskim, „klevetnikom (obrekovavcem) Ruskega“ naj bi nehali se mešati v bratomorni razpor poljskoruski, katerega tako ne razumeje, kakor ne razumejo Kremlja in Prage.

„Slavjanskije l' ručji (potoki) soljutsja (zlijejo se)
v Ruskem morě?“

„Ono l' izsjaknet? — vot vopros!“ (glej vprašanje).

Chomjakov v pesniškem navdušenju vidi, kako „slovanski orli nesejo se na vzgor“ pod zaščito „staršega severnega orla“ (1831), katerega pozivlje, naj bi ne pozabil „mlajših bratov“ na jugu in na zapadu in naj bi jim pridajal hrabrosti v njih težkih bojih (1832). Navdušeno opeva tudi Prago, Srbe, kliče Jugoslovane k zavrženju okov, in se tolaži z lepšo bodočnostjo vseh narodov slovanskih.

„Vspomnim: my rodnyje bratja,
Děti materi odnoj,
Bratjam — bratskija objatja,
K grudi grud', ruka z rukoj!“

Spomnimo se: mi smo rodni bratje,
Deca matere jedné,
Bratom — bratovska objetja
K prsom prsi, roka do roké.

Ukrajinski pesnik Ševčenko (1849) v pripisu pesmotvora Jan Hus, katerega je poslal Šafaříku z britkostjo se spominjaje žalostnih razmer, v katerih

„vyrostały u kajdanah (okovih)
slavjanskiji dity (deca)
i zabuli nevolniki,
čiji vony dity“,

Vzraščali v okovih
Slovanska so deca,
In pozabili so nesrečniki
Čegavi da so oni deca.

pozdravuje Šafařika, da so se po njegovih prizadevah Slovani spoznali:

„Slava-ž tobi Šafařiku
vo viki i viki
ščo zviv (zpeljal) jesi v odno more
slavjanskiji riki (reke)!“

Slava tebi Šafařik
V veke in veke
Da speljal si v jedno morje
Slavjanske reke.

prosi konečno Boga, „ščob da bi usi Slavjane postali dobri brati in sini solna pravice.“

11. V tujini je našla slavistika naj večo vdeležnost pri Nemcih, v katerih jeziku so pisana dela Dobrovskega, Kopitarja, Miklošiča, Šafařika, Palackega in dr. Nemški jezikoslovci, Bopp, Pott, Grimm, Schleicher in dr. so vzeli v delokrog svojih študij o jezikih indoevropskih tudi jezike slovanske, imenoma jezik staroslovenski; Schleicher je vrh tega še preiskaval tudi specialno v slovanskem jezikoslovstvu znatno ga obogatevši. Nemški učenjaki so položili temelj k kritični historiji ruski (Schlözer, Lehrberg, Müller, Scherer, Ewers, Krug in dr.) in se dandanašnji še z vspehom z njo pečajo (Herrmann); podobno z zgodovino poljsko (Röpell, Caro), jugoslovansko (Fallmerayer, Ranke, Kanitz). V oddaljenejši Evropi so se manje menili za Slovane, in še le za novejših dob obračajo tudi na nje večo pozornost: pri Dancih Thorson, pri Angličanih Bowring, gospa Talvj, Wratislaw, pri Francozih Boué, Cyprien Robert, Reus Taillandier, Martin, gorljivi slavista Leger, pri Lahih Tomaseo, P. Mensinger, in dr.

K razširjevanju znanosti o Slovanih so pripomogle tudi stolice slovanskih jezikov in literatur v Vratislavi, Berlinu, Parizu. V razlogih k vstanovljenju te stolice v Parizu 1840 se naravnost pokazuje tudi na „politično važnost slovanskih jezikov“, kakor tudi na potrebo dobro se soznaiti z narodi slovanskimi, „kterih bodočnost je neizmerna (immense), kateri pa ne morejo ostati tuji našim osodam.“ L. 1868 se je pečal zakonodarni zbor francoski sopet z tem prašanjem in je vstanovil, da se ima zanaprej stolica slovanskega jezika imenovati stolica slovanskih jezikov, da bi se pre ne podpirale ruske prizadeve vseslovanske z širjenjem mnenja o jednom jeziku slovanskem, kar pa je jako tesnosrčen razlog.

Gre vendar še omeniti, da ima zapadna Evropa v celoti le

revne znanosti o Slovanstvu; pri Francozih in Angličanih je tega kriva vzdaljenost Slovanov, pri Nemcih pa vsaj v širjih krogih narodni predsodki, kateri so na ujmo tudi globočejšemu študiju in in objektivnemu in nestranskemu jemanju reči slovanskih.

IV. Slovanska vzajemnost v življenju praktičnem v novejših dobah.

Po nevtrudjeni delavnosti slovanskih učenjakov in dr. pisateljev razširjevanje so bile med posameznimi narodi slovanskimi znanosti in načela tikajoča se že ne samo tega ali unega naroda slovanskega, ampak celega roda. Slovani zaradi neblagih svojih razmer, znatno se od sebe vzdaljši da i odtujši so se začeli na naglo pobirati iz svoje dosedanje raztrganosti in razdrobljenosti in se čutiti ko jeden velik rod.

Živejše gibanje, katero je od početka XIX. stol. nastalo pri vseh Slovanih ne le na polju znanstvenem in literarnem, ampak tudi v življenju javnem, političnem je izdatno pripomoglo tudi k povzdvihi misli slovanske med posameznimi narodi slovanskimi imenoma med Čehi, od davna naj gorljivejšimi gojitelji misli slovanske. Rekel je namreč že Dobrovski v govoru k cesarju Leopoldu (1791), da zaradi gibanja, katero je takrat nastalo med ogerskimi Srbi, imajo Čehi veselje slasti ko slovanski jihovi pobratimi, in nikder ni našel „ilirismus“ takega vdeleževanja kakoršnega ravno pri Čehih, kakor je vobče med temi in Jugoslovani slasti Hrvati in Slovenci vzajemnost slovanska naj silnejše nastopala.

Ali že je začela tudi tujina slasti Madjari in Nemci z nevoljo gledati na približevanje Slovanov. In začeli so na Slovane, slasti pa na Čehe ko na glavne začetnike tega divjati vedno silneje; popisovali so njihove prizadeve k povzdvihi narodnosti českoslovanske ko nevarne ne le državi avstrijski ampak tudi narodu Nemškemu: Čehi pre, tako so kričali Madjari in Nemci, delajo gorljivo propagando k zjedinenju vseh Slovanov pod žezlom cesarja Ruskega, oznanujejo politični panslavizem, iz jedne strani vpeljavaje z tim v pogibelnost trajanje države Avstrijske in narodnosti madjarske, iz druge pa prizadevaje se zabraniti zjedinenje naroda Nemškega.

Potomci Arnulfa in Arpada so si po tisočletju sopet podali roke in so začeli na potomce Svatoplukove, na ta „klin zabiti v naj žlahtnejši del Germanije“, metati strašne kletve in jezljive psovke, v časopisih, in posebnih brošurah in spisih, katerih je bilo posebno v tridesetih in štiridesetih letih tega stoletja mnogo danih na svitlo; Pulszki, Lukacz, Lay so se skušali za prvenstvo tukaj z Laubejem, Wuttkom, Fallmerayerjem, Menzelnom, Heffterjem in dr. Ali tudi Slovani imenoma zapadni (Čehi, Slovaki, lužiški Srbi, Poljaki), niso bili leni odbijajoči napade svojih odvekih sovražnikov; na tem polju so vsto-

pili Vocel, grofa Leo in Josef Matija Thun, Štur, Jordan (izdatelj *Slawische Jahrbücher*), Mali, Gisewiusz nad druge ostro Julian Klaczko v spisu *die deutschen Hegemonen* in dr.

Čehi razjasnuje razmere naroda svojega, ktereга naloga je „klestiti pot v kraljevstvu osvete in izobraženosti ostalim Slovanom“ (L. Thun), so pokazovali tudi na to, kaka korist bi prišla tudi sami državi Habsburžanov, ko bi svoje Slovane podpirala na polju literarnem in političnem, in bi tako položila neko protivago domišljenim ali resničnim prizadevam Ruskega na ostale Slovane. Na to reč sta pokazovala že prej Schlözer (1809) in Kopitar (1810 in večkrat) priporočajoča vstanovo stolice slavistike na Dunaju ko sedežu cesarstva, ktero šteje toliko različnih slovanskih narodov, in za njima tudi Šafarik, (kancelarju Pillerstorfu) l. 1847, ko se je pogajalo za vstanovitev stolice slovanske filologije na vseučilišču Praškem.

Poleg te ostre in mnogokrat strastne polemike pismene peljala se je ostra borba ustmena na zboru Zagrebškem med hrvaškimi domoljubi „Iliri“ in med privrženci Madjarov; ti boji so peljali tudi k krviprolitju l. 1845. Tako so se tudi pripetili burni nastopi v zboru ogerskem med poslanci madjarskimi in nemadjarskimi.

1. Avstrijski Slovani. Slovanski shod l. 1848.

Nastalo je burno leto 1848. Po vzgledu Francozov so se gibal skoraj vsi narodi evropski; Lahi in Nemci so si mislili, da je napočila vgodna doba k njihovemu zjedinjenju davno zaželenemu, Madjari pa k izpeljavi davnih jihovih namenov podvreči sebi nasprotujoče življe nemadjarske v Ogerski kroni, Slovane in Rumune. Čehe, Moravane, Slovence in deloma tudi Poljake so mislili Nemci če tudi z siŕo v novo nemško cesarstvo ali republiko, Madjari pa Slovake, Srbe in Hrvate po dobrem ali hudem prisiliti k pomadjaranju ali vsaj k priznanju gospodstva madjarskega življa; konečno so razprostrli tudi Lahi svoje želje po nekdanjih delih Beneške republike, po Istriji in Dalmaciji.

Slovanom je v Avstrijskem cesarstvu grozila velika nevarnost: zapadnim od Nemcev, južnim od Madjarov in Lahov. Po ti nevarnosti so bili razdrobljeni Slovani v Avstriji vzbujeni k ožjemu združenju, in videči le v daljšem obstoju mogočne države Avstrijske narodnost svojo obvarovano proti namerjatvam nemškimi, madjarskim in laškim. Geslo avstrijskih Slovanov so postale besede, ktere je bil izrekel Palacky v odgovoru na odbor petdeseterih v Frankobrodu (11. aprila), da, ko bi ne bilo Avstrije, morala bi se vstvariti (ktere besede je dal potem ban Jelačić napisati na svoje zastave).

Skupno postopanje avstrijskih Slovanov je postalo neizogibno.

Že na začetku aprila 1. 1848 sta se zgovorila na Dunaju Šafařík in ban Hrvaški Jelačić o nujni potrebi takega zjedinenja avstrijskih Slovanov, in potem (na koncu aprila) je stavil predlog Kuljevič v Zagrebških novinah shod poverjenikov avstrijskih Slovanov, in sicer v Pragu kakor v mestu vsem naj bolj pristopnem. Ta ideja je bila povsodi med Slovani sprejeta z glasnim veseljem.

V Pragu je stopil vkup na koncu aprila medtemni odbor, naj več iz Čehov in Poljakov sestavljen posvetovaje se o potrebnih pripravah. Ta odbor je izdal dne 1. maja poziv na vse narode slovanske v Avstriji klicaje može jihovega zaupanja vredne, naj bi se sošli na dan 31. maja k shodu v Prago posvetovati se o potrebah vseh avstrijskih Slovanov. Memoavstrijski Slovani so imeli biti pripuščeni ko rado vidjeni gosti. „Slovani brati!“ pravi se v tem pozivu, „kdo iz nas ne pogleda z žalostjo na našo minuloost? In komu je neznano, da je to, kar smo pretrpeli, se zgodilo v naši nezavednosti in razdrobljenosti, ločeči brate od bratov? Ali po dolgih vekih, v katerih smo pozabili drug na drugega, v katerih se je tolikero nesreč na glave naše sesipalo, prišli smo do tega spoznanja, da smo jedno, da smo brati.“ Ta poziv so podpisali memo drugih Jožef Mat. gr. Thun, Šafařík, Palacky, Hanka, Štur, Vocel, Rieger, Miklošič, Lubomirski, Dobrzański in dr.

Zraven je bil izdan tudi poziv na neslovanske narode v Avstriji, k njihovemu vpokojuju zaradi namenov slovanskega shoda: proglašena je bila tu neomajljiva zvestoba k vladajočemu rodu Avstrijskemu, celota Avstrije, pomirljivost in ravnopravnost narodov neslovanskih, pa tudi trdna volja braniti pravice Slovanom idoč. Odbor je izdelal tudi opravični red za prihodnji shod slovanski kakor tudi program predmetov, o katerih se ima na slovanskem shodu posvetovati (27. maja). V tem programu se pokaže na burne čase in na potrebo iz tega izvirajočo, da bi avstrijski Slovani, „po rodu, jeziku, značaju, mravih, in običajih, tudi po skupni ali vzajemni zgodovini naj bližji“, se zjedini k skupnemu delovanju in jednemu cilju. Začetniki tega programa, razjasnujoči pomen Slovanov v Avstrijski državi in jih vzajemnih razmer, razmero slovanskih narodov k ostalim narodom avstrijske države, sedajne razmere avstrijskih Slovanov k ostalim Slovanom (zahteva se tu imenoma poravnanje ruskopoljskih razporov in osvobodjenje turških Jugoslovanov, vstavljenje ponemčevanih prizadev Saksonskega in Pruskega, kakor tudi kolikor mogoče naj širje izpeljanje literarne vzajemnosti slovanske), in konečno označenje razmer avstrijskih Slovanov k ostalim evropskim narodom: predlaga posvetovanje glavno o teh štirih vprašanjih: a) So-li zbrani Slovani za sklep slovanske družbe k vzajemni obrambi in na kaki način? b) Pod kakimi pogoji zahtevajo vstvarjenje avstrijske federativne države? c) Kake so želje v oziru na mimoavstrijske Slovane in na kak način se da slovanska veda in umetnost naj boljše gojiti? d) Ali imajo izreki Frankobrodskega parlamenta za kateri-

koli del Avstrije pravno veljavnost? in če je nimajo, na kakov način se mora z naše strani proti temu protestovati?

K koncu maja so se sošli v Prago iz vseh koncev Avstrije slovanski gosti, deloma voljeni poslanci, deloma znani domoljubi, uživajoči vseobčnega zaupanja svojih narodov: iz Jugoslovanskega je bilo tu 42 udeležencev, Poljakov in Rusinov 61, Čehov, Moravanov in Slovakov 237, vseh tedaj 340. Izmed memoavstrijskih Slovanov, kateri so takrat prišli v Prago, imenujemo slasti Rusa Bakunina in Poznanske Poljake Libelta in Moraczewskega.

Udi shoda slovanskega so se razdelili na tri zборе: československi (predsednik Šafarik) jugoslovanski (predsednik Pavel Stamatovič protopresbiter Novosadski) in poljsko-ruski (predsednik Libelt); starosta celega shoda je bil izvoljen Palacky. (Šafarik tega častnega posla ni sprejel). Dne 2. junija je bil slovanski shod z glavnim zborom na otoku Zofinskem odprt. „Česar se naši očeti nikdar niso nadjali, kar se je v naši mladosti komaj ko krasne sanje v našem srcu rahlo gibalo, kar še pred nedavnim časom ko vročo željo nismo se upali javiti, to današnji dan osrečenim našim očem stavi ko vresničeno, živo dejanje: Slovani brati iz vseh široko in daleko razločenih domovin svojih so se danes sošli v gromovitem številu k nam v starodavno Prago, da bi se tukaj priglasili k veliki rodovini svoji in si podali roke k večni zvezi ljubezni in bratovstva.“

Tako je začel svoj govor starosta shoda Palacky pozdravlja je goste slovanske je povdarjal ta imenitni trenutek, ko so Slovani prešinjeni čuta bratovske ljubezni in složnosti, sopet dosegli odveko svoje dedinstvo, svobodo, ktere bi veliki narod Slovanski nikdar ne bil izgubil „ko bi se v sebi sam ne bil raztrgal, raztelesil, od-tujil se jeden drugemu, ne hodil vsak za lastnim pravcem in razno politiko.“ „Slovan je in bode nepremagljiv, dokler se bode geslo zjedinjenja, svobode in složnosti ozivalo v srcu jegovem.“

Po teh besedah je oglasil starosta shod ko odprt.

Po mnogih navdušenih govorih in delih pripravljajočih se je posvetovalo v zborih o glavnih točkah prej povedanega programa predloženega od pripravljajočega odseka, kar se je pa vendar brž spremenilo in ko podlaga posvetovanja je bil sprejet predlog Libeltov, naj bi se izdal manifest na narode evropske o načelih in ciljih slovanskega shoda, naj bi se izročila cesarju peticija o zahtevah avstrijskih Slovanov, in konečno naj se sklene zjedinjenje narodov slovanskih in naj bi se oskrbela sredstva k podpiranju onih ciljev.

Nagledi shoda slovanskega so položeni v manifestu na narode evropske, katerega je na podlagi posvete vseh treh zborov (od 7. do 10. junija) in imenoma na podlagi predlogov Zacha, Libelta in Bakunina izdelal Fr. Palacky.

„Shod slovanski v Pragi, pravi se na početku manifesta, je nov dogodek, kakor v Evropi tako med Slovani samimi. Prvikrat odkar nas zgodovina imenuje, zbrali smo se raztreseni udi velikega

debla narodov v obilnem številu iz daljnih pokrajin, da spoznavajoči se ko brati med seboj bi sopet ko brati vzeli v mirno posvetovanje skupne svoje zadeve. In porazumeli smo se ne le po krasnem svojem od 80 milionov govorjenem jeziku, ampak tudi po glasnem bitju naših src in po istih duševnih naših zajmih.“

Dalje se razklada razlika med zgodovino bojevitih Germanov in Romanov in mir in svobodo ljubečih Slovanov, kateri so skoraj vsi izgubili samostalnost in svobodo, ali vendar sedaj, ko se povsodi novo življenje giblje, oglašajo se sopet za staro svoje dedinstvo, za svobodo in to ne le za sebe, ampak tudi za vse ostale narodnosti brez razločka stana. „Svoboda, ravnost in bratovstvo vseh v državi živiočih je, kakor pred tisoč leti tako tudi danes geslo naše.“ Manifest varuje popolnoma ravnopravnost vseh narodnosti, zametuje vse polake in prenapete svojitve Nemcev in Madjarov gospodstva ali navlade nad Slovani, vstopuje proti poljubnemu postopanju z narodi od strani vladarjev in v korist vstvarjenja zjedinjene države Avstrijske k zvezi narodov ravnopravnih, med katerimi morajo dobiti Slovani tiste pravice kakor Nemci in Madjari; odbija od sebe iznajdeno od Evrope strašilo političnega panslavizma, kateri se lahko da zaježiti z pravičnostjo k vsem narodom slovanskim; poteguje se posebno za Poljake, kateri so po zvijačnem nasilstvu pripravljeni bili o samostalnost svojo, protestuje proti trganju Poznanskega kakor tudi proti ponemčevanju Poljakov in lužiških Srbov; poziva Madjare, naj bi popustili od nasilstva doprinesenega nad ogerskimi Slovani, in izreka nado v osvobodjenje turških Slovanov. Konečno predlaga vseobčni shod evropskih narodov na poravnanje vseh mednarodnih prašanj.

Razun tega manifesta je bil na podlagi posvetovanj zbor storjen predlog peticije na cesarja Avstrijskega, ktera pa vendar ko gotovo delo ni dokončana. V ti adresi izrekajo se avstrijski Slovani, „sini velikega roda Slovanskega“ za novo vredjenje Avstrije ko države federativne, ne pa izključivo slovanske, v kateri bi bili vsi narodi slasti pa slovanski jednako in popolnoma opravičeni. Imenoma so tirjali Čehi in Moravani na podlagi kralj. patenta od 8. aprila — odgovorno vlado, tako tudi gališki Poljaki in Rusini, zagotovivši sebi stroge izpeljave ravnopravnosti narodnosti poljske in ruske v šoli in uradih; ogerski Slovaki in Rusini naj bi bili pripoznani ko lastni narod na zboru zastopan in z Madjari ravnopraven; Srbi in Horvati — naj bi se izpolnili vsi sklepi, minuli in bodoči Karloviškega shoda (imenoma, kar se tiče lastne vojvodine in zbora Trojedine kraljevine; Slovenci — naj bi bile vse dežele, kder prebivajo, združene v jedno celoto, kraljevstvo Slovensko, kder bi slovanski jezik vladal. Konečno so protestovali Čehi, Moravani in Slovenci proti vsakojakemu vtelesenju v nemško zvezo iz se izrekajo z ostalimi Slovani za popolno souveraino državo Avstrijsko.

Tretji predmet predloga: izdelanje pogodbe in zveze med avstrijskimi Slovani k zagotavljenju narodnih pravic ni dovršen.

Predlogi Libelta in Bakunina niso bili mogli sprejeti biti, ker so se vztegovali na vse Slovane vobče; predlog Zachov pa zato, ker se je oziral na vse narode v Avstriji tudi na neslovanske; predlog knjeza Lubomirskega o ožji zvezi avstrijskih Slovanov, kakor tudi še druge reči (o izdavanju slovanskega časopisa, vstanovljenje slovanske biblioteke, akademije in t. d.) niso mogli biti v pretresovanje vzeti zaradi naglo nastalih nepokojev Praških (12. junija).

Ti nepokoji so bili vzbujeni po tujem vplivu (kakor je spričal pozneje 11. oktobra sam knez Windischgrätz), po vplivu prekucijažev evropskih vobče (med njimi tudi Bakunina) in madjarskih izslancev zlasti, da bi bila ohromljena vojaška moč avstrijska in bi se ne mogla obračati tako izdatno proti povstanju laškemu in pripravljanemu madjarskemu in nemškemu, in da bi bil letel sum na zbrane Slovane.

„Po teh dogodkih je bilo pretrgano delovanje slovanskega shoda. Udi shoda so se razšli deloma prisiljeni k temu, deloma ne videči nade, da bi v obloženem mestu varno mogli napredovati v posvetovanju svojem. Zato se je shod razšel svojega prirojenega dokončanja ne dočakavši. Ali po teh dogodkih je bilo posvetovanje le pretrgano ne vničeno. Gotovo nobeden razhajajočih izposlancev, pa tudi občine ne in narodi, od katerih so bili odposlani, ni popustil sklepa svojega: izpeljati popolnoma in dognati zjedinjenje Slovanov pod Avstrijsko vlado stoječih, dobiti Slovanom na vznesenem načelu ravnosti narodov one pravice, ktere so vsakemu narodu, ker je narod, neporušiteljno in nezamolčljivo dane od prirode same; povzdigniti avstrijsko Slovanstvo k ti veljavnosti, ktera mu po njegovem številu in duševni mogočnosti poleg drugih narodov avstrijskih gre po božji volji. Shod slovanski je imel položiti prvi temelj k temu novemu bratovskemu življenju narodov. Ako je tedaj bil pretrgan nad vse človeške misli po neizgodah, ktere so zvonaj njega iz življev jemu popolnoma tujih nastopile, vendar zaradi tega ne more biti niti namen jegov odložen za zmiraj, niti posveti jegovi vničen, ravno kakor z dogodki Praškimi ni vničen velik poklic Slovanstva v razvitku človečanstva vobče, niti ni zljajšana velika važnost Slovanstva v Avstriji posebej. Po izrečni volji odhajajočih je bil shod na neodločen čas odložen, da bi se v prijaznejši dobi dovršilo, česar dokončati prvemu shodu ni bilo mogoče.“

Akoravno shod slovanski ni bil dosegel izteknjenega cilja, in ni imel pozitivnih nasledkov, ostal je vendar dogodek v zgodovini Slovanstva, slasti zapadnega in južnega jako spominja vreden, ko prvi poskus po dolgih vekih: vpeljati idejo slovansko v praktično življenje.

V ostalem pa vendar ta shod ni minul brez vseh nasledkov. Vstopili so avstrijski Slovani v kratkem solidarno v prospeh jednotne države Avstrijske proti Madjarom in Nemcem: na državnem zboru Dunajskem so jo branili Čehi, Moravani, Slovenci, Rusini

in Poljaki na bojiščih pa ogerski Hrvati, Srbi in Slovaki vodjeni od českih prostovoljcev in podpirani v boju svojem na poziv Čehov tudi od Mihaela Obrenoviča in dr. Zveza med vsemi Slovani avstrijskimi imenoma med Čehi in Hrvati je bila jako živa in srčna. K koncu maja se je obrnil Jelačić v imenu hrvaškega zbora do Prage z zahtevanjem, naj bi zveza med Hrvati in Čehi postala ožja; zbora česki in hrvaški naj bi bila imela biti v dotiki po lastnih poslancih. Z vseobčnim glasnim veseljem je odgovoril narodni odhor Praški banu privolivši v to zahtevanje, po listu pisanem od Šafarika (3. junija), v katerem se omenjajo nekdajne vzajemne razmere med obema narodoma slovanskima. (V Zagreb je odšel potem ko česki poslanec K. J. Erben; česki zbor se ni sošel).

Jelačić pa na vse načine stiskan od Madjarov in Nemcev Dunajskih, kateri so z združeno močjo hoteli prisiliti vladu na zboru na Dunaju, da odpošlje veliko armado proti njemu, se je obrnul z poslanjem Strossmayerja za pomoč k poslancem českim, od katerih sta bila poslana k ministru Bachu Palacky in Rieger, ktera sta pri ministerstvu dognala, da je sklenolo v razporu madjarsko-hrvaškem vstopiti odločno na stran Jelačića — in tedaj tudi za jedinstvo države Avstrijske v obleki federativni na podlagi ravnopravnosti. Jelačić tako dobivši pogum k daljnemu postopanju, je oznanil v listu na slovansko Lipo v Pragi (22. oktob.) pohod proti povstavšemu Dunaju, proti „sovražniku Slovanstva“ in javi veliko veselje, da so česki brati podali pred Dunajem bratovsko desnico jemu in jegovi vojski.

Nade Slovanov avstrijskih v z novo vredjeno avstrijsko cesarstvo ko državo federativno, v kateri bi bili vsi narodi jednako opravičeni, se niso izpolnile. Po okrotjenju povstanja Dunajskega in nevarnega madjarskega — in to jedino le z pomočjo Slovanov avstrijskih in tujih (Rusov) — je bila vredjena seveda na novo država Avstrijska, ali ne na podlagi ustavni in federativni, ampak kot absolutna monarhija z nadvlado nemškega življa nad vsemi ostalimi življi nenemškimi; gospodstvu temu so zapadli ne le povstali Madjari, ampak in sicer še z manjšo prizanašbo, kakoršna je bila varovana Madjarom nasproti, tudi Slovani, kateri so bili državo rešili. Staro strašilo političnega panslavizma je bilo izvlečeno na svitli dan v strah Evropi in v sumničenje Slovanov.

Slovanska vzajemnost je bila sopet gojena le v literaturi in vedi.

Še le leta 1860, ko je nastalo novo gibanje v državi Avstrijski je bilo obnovljeno javno življenje parlamentarno, je stopila slovanska vzajemnost sopet na praktična tla. Na državnem zboru na Dunaju so hodili Čehi, Poljaki in Slovenci jednako pot vzajemno se podpiraje. Zadeve Čehov, Poljakov, Rusinov, Slovakov, Srbov, Hrvatov in Slovencev so bile sojene ko skupne zadeve slovanske in se gojijo tako v literaturi, časopistvu in v javnem življenju na zborih in taborih, v življenju družbinskem (omenjamo

le prineskov iz Českega vojskujočim se Črnogorcem l. 1862, povstalom Poljakom l. 1863, slavnosti Velehradske in t. d.), kakor je nam še vsem to v živem spominju.

2. Spor poljsko-ruski.*)

Razdelitev Poljskega je napravila med Poljaki in Rusi velik razdor in ali bode kdaj ta razdor poravnán z dobra na podlagi kake dobrovoljne pogodbe, o tem odloči še le bodočnost. Sedaj pa še spor poljsko-ruski z dobra ni poravnán in sovraštvo med obema narodoma slovanskima od vekov se borečima za prednost na severovhodu evropskem, je pridobilo po obeh nesrečnih prekučijah poljskih (1831, 1863) naj večje razmere in naj višo razkačenost.

Glavni, prav za prav jedini zadržek pomirjenja obeh narodov je, da Poljaki hočejo obnoviti nekdanjo Poljsko državo v mejah, kakor jih je imelo pred prvo razdelitvijo l. 1772, ali celo pred mirom Andrusovskim (1667), tedaj razun prvotnega Poljskega Piastovcev, razun staropoljskih dežel od naroda Poljskega obivanih (Velkopolska, Malopoljska, Mazovija z deli Pruskega in Šleskega), hoteli bi k ti obnovljeni Poljski državi še pridružiti tudi dežele ruske (Rus, Črveno, Črno, Malo, Belo in dr.), kakor tudi dežele litevske (Litvo, Žmud), ktere „zabrane kraje“ (kakor je imenujejo Poljaki) so vsled različnih dogodeb in okoliščin postale v begu časa deli poljske države, in kder je živelj poljski noter do l. 1863 (in še dandanašnji) bil zastopan le po plemstvu in deloma tudi po prebivalstvu mestjanskem (pokod ni židovsko), po stanih namreč prvotno veči del ruskih, potem pa prijemših narodnost poljsko in vero katoliško. Prosto ljudstvo je bilo tu od davna in je ostalo še do sedaj rusko ali litevsko. In ravno v teh deželah rusko-litevskih se srečavajo zajmi poljski in ruski.

Ruska država, ktera je od časa Ivana III. skozi tri polna stoletja se trudila pridobiti te podnjeprovske dežele, to — „očetnjavo sv. Vladimira“, se jih ne more odreči ko dežel na potu med morjem Baltiškim in Črnim ležečih, k daljšemu razvitku svojemu neizogibno potrebnih in z tolikermi žrtvami kupljenih.

O ti Podnjeprovini se suče celi spor poljskoru-

*) Razpravlja je tukaj obširneje o tem najimenitnejšem prašanju slovanskem, omenjamo, da smo se trudili na vse moči pretresovati to neblago slovansko zadevo nestransko in objektivno, kolikor je to mogoče bilo ko Čehu (Slovenu), kteri z jednako ljubeznijo gleda na oba naroda slovanska in obema želi vse dobro.

ski o nič večem. Pustimo popolnoma to okolnost iz ozira da so te dežele (imenoma 9 gubernij zapadoruskijh: Kovenska, Vilenska, Vitebska, Mohilevska, Minska, Grodenska, Volinska, Podolska, Kijevska) obivane večidel ($67\frac{1}{10}$) od pravoslavnega naroda Ruskega (od Malorusov in Belorusov) združenega z Velikorusi po imenu in veri (po veri ruski) in po jeziku spisovnem, od naroda, kateri je že l. 1648 in v sld. cel hotel biti pridružen Veliki Rusiji. *)

In da bi tudi ne bilo te okolnosti, Rusija bi morala skrbeti, kako si one dežele pridobi; potrebuje jih ne le k daljšemu razvitku, ampak tudi za ohranjenje obraza države evropske, in proti tem sedajnim dejanskim potrebam države in naroda Ruskega minejo vse stare pogodbe Horodelske in Lubelske, naj bi bile še imenitnejše in častivrednejše.

Poljaki stoječi na stališču historičnega prava, ali na stališču aristokracičnem ne prenehavajo od samega pada nekdanje svoje države (1795) noter do današnjega dne upati in na vse moči se napenjati za obnovljenje te države v njeni popolni celoti, naj bi bila že celo stamostalna ali po osebni uniji zvezana z cesarstvom Ruskim. Namene svoje so gledali po izgubi svoje države izpeljati naj prej z pomočjo Napoleonovo; po njegovem padu in vstvarjenju lastnega kraljevstva Poljskega (kongresovega) združenim z cesarstvom Ruskim, so delovali v tem smislu na cesarja Aleksandra (Adam Czartoryjski); razširjevali in utrjevali so te ideje po mnogobrojnih tajnih društvih, napravljenih med vojaki, plemstvom in studenti in dr. ne le v kraljevstvu Poljskem ampak tudi na Litvi in v deželah ruskih, kder je bil po skrbi kuratorja vseučilišča Vilenskega Ad. Czartoryjskega, od profesorjev Vilenskik in od dr. posebno gojen duh poljski; konečno so se trudili vresničiti te namene celo z oroženim povstanjem. (1830 - 1831).

Po spodleteli ti prekuciji je zastopala te namere poljske glavno poljska emigracija. Iztrajno branč celo nekdanjo Poljsko z besedo in pismom, se je poprijemala k izpeljanju svojih namer vsakojakih sredstev, izmed katerih je bilo jedno prvih Rusiji škoditi, povsodi in na vsak način, naloga ne preveč težka, ker zapadna Evropa od davna imajoča k Ruskemu, če tudi nepoznanemu, posebne antipatije, o razmerah pa ruskopoljskih ali slabe znanosti ali pa nobene je rada poslušala vsakojaka kriva ali po-

*) Razmere narodopisne in verske v deželah nekdanjega Poljskega se dajo izraziti z temile številkami (ok. l. 1863): $7\frac{1}{2}$ mil. Poljakov, više 8 mil. Rusinov, $2\frac{1}{2}$ mil. Litvinov in Lotišev, skoro 2 mil. Nemcev, $2\frac{1}{3}$ mil. Židov, pa nekoliko tisoč Rumunov, Tatarov, Armencev i t. d. Po veri je tu $9\frac{2}{3}$ mil. katoličanov, $1\frac{1}{3}$ uniatov, više 6 mil. pravoslav-
nih, 2 mil. protestantov, $2\frac{1}{3}$ Židov. Ostalo se nahaja v našem sestavku Poljska, Litva in Malorusi.

pačena poročila, ktera je poljska emigracija v časopisih, pamfletih in znanstvenih delih o Ruskem in o sporu poljskoruskem razširjevala. Sovraštvo do Ruskega je doseglo v emigraciji končno toliko stopnjo, da se nekteri emigranti izseljenci niso sramovali seči celo po laži na polju znanstvenem: počeli so namreč trditi, da Rusi (Velkorusi) celo niso Slovani ampak pleme turansko, Mongoli, narod od Poljakov in Rusinov popolnoma različen, itd. (Duchinski, Rykaczewski in dr.), o katerih nagledih, stari Poljaki Bielski, Kromer, Sapieha, še celo novejši Mickiewicz, Lelewel, Moraczewski, Krasinski in drugi, čeravno so bili politični sovražniki Ruskega, nič niso vedeli.

Drugo sredstvo emigracije poljske je bilo podpirati vsako prekucijo kakor tudi vsako gibanje, ktero je namerjavalo proti Ruskemu: vidijo namreč v vsaki burni dobi in v vsakem potresu obstoječih razmer v Evropi vgoden trenotek k obnovljenju nekdanjega Poljskega. Poljske legije so bile v armadi francoski za časov republike in za časov Napoleona, od ktereга so pričakovali Poljaki novo vstanovljenje Poljskega, bili so tudi l. 1848–1849 na bojiščih ogerskih (Dembinski, Bem, Wisocki) in 1853–1855 v službi turški (Ilinski, Czajkowski-Sadyk paša) dadoči se rabiti ne le proti Rusom ampak, kar je več, proti sorodnim Jugoslovanom (za naših dob slasti tako imenovani kozaki Sadyka paše). Po delovanju ravno te emigracije je nastalo tudi nepremišljeno povstanje na Poljskem l. 1863.

Poleg emigracije je ostalo tudi plemstvo v vseh deželah nekdanjega Poljskega, v poljskih, litevskih in ruskih zvesto svojim tradicijam in gledalo kako bi moglo delovati tudi doma v korist svojih namer, ktere se je prizadevalo naj prej oživotvoriti po mirnem potu v porazumljenju z Ruskim. Za raznetenje src v ruskem Poljskem pred poslednjim povstanjem l. 1861–1862, je plemstvo Podolsko in Mninsko in dr. zahtevalo naročito obnovenje celega nekdanjega Poljskega.

V obilnih demonstracijah na poljske namere kažočih, kakor v znanih slavnostih unije Horodelske in Lubelske se je vdeležilo poljsko plemstvo iz vseh koncev nekdanjega Poljskega, iz Litve, Rusije, celo iz Smolenskega; in l. 1862 je razglasilo po Andreju Zamojskem očitno, da tirja, da bi se vse dežele nekdanjega Poljskega združile v jedno. Stališče to hranijo tudi Poljaki v avstrijski Galiciji in v Poljskih deželah Pruskih, akoravno tukaj živelj poljski nima veliko veljavnosti, ker ga neprenehoma požira požrešno žrelo nemško.

Na vresničenje teh namer poljskih je delovala tudi prekucija poljska l. 1863, ktera pa neimaje zadostnih pomočkov je dosegla dosti manjših nasledkov, nego povstanje l. 1831 in brž potlačena je prinesla veliko izgubo narodu Poljskemu in je na novo izruvalo globoko rano poljskoruskega spora ravno v to dobo, ko je bila trdna nada, da se ta rana zaceli, in da oba slovanska na-

roda Poljaki in Rusi podasta konečno roke k pomirjenju ne le v svojo lastno korist ampak celega Slovanstva.

Bili so sicer med samimi Poljaki od pada Poljskega kraljevstva noter do dandanas možje, kateri se niso dali zgrabiti od navihnihi antipatiji in so dalje v bodočnost gledali, ker so dobro sprevideli nevarnost grozečo Poljskemu narodu, ako bi ostal na cesti trdovratnega zanikavanja k dejanskim dogodbam. Spoznavši da ne gre z vspehom podvzeti boj z tremi sovražniki, so si gledali nakloniti vsaj jednega in sicer naj močnejšega in vrh tega še sorodnega — Rusko. Ta misel nagujenosti naroda Poljskega k Ruskemu je pridobivala med Poljaki vedno več tal, imenoma po padu Napoleonovem.

Tudi ti Poljaki so razumevali pod „Poljskem vsakako celo nekdanjo Poljsko čemur pa se ni čuditi, ako premislimo, da so za onih dob jedino odločujoči stani v deželah litevskih in južnoruskih, plemstvo, inteligencija in t. d. bili še izključivo poljski, in da so te dežele celo pri Rusih tako rekoč kot poljske veljale. Sam cesar Aleksander I. je hotel obnoviti celo nekdanjo poljsko državo in postati jeni ustavni kralj, proti čemur je krepko stopil na noge historik Karamzin (l. 1818), dokazujoč, da Aleksander, čeravno samovladar, nima vendar pravice razdrobiti Rusko. V podobnem smislu je odgovoril tudi cesar Nikolaj poljskemu poslancu grofu Jezierskemu pred samo prekucijo (26. jan. 1830) odločno zavrgši tirjatve poljske za pridruženje „zabranih zemi“ k Poljskemu. Celoto dežele Ruske je branil tudi veči del ruskih zarotnikov proti nameram Poljakov v pogajanju z zarotniki poljskimi (na koncu vladanja Aleksandra I.), in le Pestel in Bestužev sta se zlagala z Poljaki.

Zmagovavni zavezniki, Rusko, Avstrija in Prusko so namenili stvaritev Napoleonovo, veliko knještvo Varšavsko, med seboj razdeliti (z pogodbo v Reichenbachu 27. junija 1813). Poljaki zvedevši za to nevarnost, so na vso moč prosili cesarja Aleksandra, naj bi ostali združeni pod njegovim žezlom; naj tukaj vlada po svoji volji, ali naj le zabrani, da veliko knještvo ne pride pod gospodstvo nemško: vsaj so pre Poljaki in Rusi narod soroden. Te prošnje je prednesel Aleksandru Szaniawski v Freiburgu in Czartoryjski jih je podpiral na vse moči.

Takrat je vstopil tudi žlahtni domoljub poljski Stanisław Staszic v pospešitev zveze Poljakov z Rusi, katero misel je že od davna gojil in vtrjeval slasti za ponemčujoče vlade pruske v Velikopoljski in Mazoviji, in katero je branil tudi l. 1813—1814. Spasenje in bodočnost Poljskega je videl le v zvezi z Ruskim pod krili jegove moči — v vstvarjenju skupne slovanske države pod žeslom Ruskega cesarja, v kateri bi svojega časa Poljsko po osveti in razvitku zavzelo prednje mesto. To misel je razširjeval po Dunajskem kongresu z besedo in pismom. Iz zgodovine izvaja sorodnost obeh narodov je zagovarjal zvezo Poljskega z Ruskim, z ohranitvijo lastne ustave in samouprave. „Združite se

z Ruskim in izobražujete se“ je klical rojakom. (O rownowadze politycznej Europy, Ostatnie moje do spółrodaków słowa). Kožmianu pa prašajočemu na kaj vlada izdava milione na olepšanje Varšave, je odgovoril te imenitne in pomenljive besede: „Ali ne razumeš pomen Varšave pod žezlom Ruskim. To mesto je po svojem položaju zemljepisnem in političnem odločeno biti tretje in more biti celo glavno mesto velikega pod jednim žezlom združenega roda slovanskega. Evropa ni marala Poljake za zaveznike, imela je bode vtelešene v Slovanstvo za gospode. Združujmo se z Ruskim in izobražujmo se, jemljimo od njega moč, ono naj pa jemlje od nas omiko. Te naglede je gojil Staszič noter do smrti († 1826) in z nevoljo je gledal na širečo se opozicijo proti vladi ruski. „Se ni vgasnil v njih duh anarhiški, je rekel k Kožmianu v jedni burni seji zborove komisije. „Videl bodeš oni še enkrat pogubijo Poljsko.“

Velika škoda naroda Poljskega je bila, da takrat Rusko ne maraje za tirjatve Poljakov, si ni vzelo celega velikega knještva Varšavskega, pustivše Poznanjsko Prusom in ga je tako izdalo naglemu ponemčevanju; ta škoda je tim bolj občutljiva, ker je cesar Aleksander ne jedenkrat ustno in pismeno (1815) povdarjal slovanski izvir obeh združenih narodov, Poljskega in Ruskega.

Ta slovanska zavest med Poljaki in Rusi se ni dala vkljub vsi kislosti in nevolji — kakor že za vekov minulih, tako tudi poznejših, iztrebiti. V literaturi je ta ideja zastopana po Lindeju, Surowieckem, Stasziču, Rakowieckem, Chodakowskem in po drugih in našla si je tudi pot v življenje praktično, politično. Med tajnimi društvi, ktera so na Poljskem vstajala že na koncu XVIII. stol. obilnejše pa po padu Napoleonovem, je zanimiva prawdziwa masonerya rzeeczypospolitéj, vstanovljeno l. 1782 od mladega plemenitaša Rowackega na Volinu; med tremi višjimi stopnjami je „wolny Sławianin“, „równi bracia“ in „żupany promieniste“; to društvo je imelo čisto demokratično namero in zares vseslovansko; Nemci in Židi so bili iz njega izključeni. Tajna društva poljska so stopila na koncu vladanja Aleksandra I. v sporazumljenje z tajnimi društvi ruskimi. Ko je Krzyżanowski, ud središnega odbora Varšavskega, se pogajal l. 1823 v Kijevu z ruskimi voditelji zarote, rekel je mu Bestužev-Rjumin: „Čas je, da se nehajo sovražiti Poljaki in Rusi; korist obeh narodov je taista; društvo rusko vse stori, česar je potreba za iztrebljenje delečega je sovraštva.“

Da Pestel in Bestužev sta pripoznavala Poljakom Poljsko v nekdanjih mejah proti volji večine ruskih zarotnikov, kateri so kakor Karamzin branili celoto države Ruske in so puščali Poljakom le Litvo.

Zavest slovanska se je pokazala tudi na samem početku prekucije l. 1830—1831 vkljub vsemu sovraštvu in razkačenosti. V manifestu oglašajo Poljaki, da niso k povstanju prisiljeni od no-

benega sovraštva proti Rusom, kateri so kakor mi „velik narod plemena slovanskega“, in podobno pravi tudi Skrzynecki v manifestu na Litvine, da „nismo zgrabili za orožje proti narodu Ruskemu, narodu velikemu in žlahtnemu jednega z nami plemena.“ In ko je po nesrečnem tem povstanju staro sovraštvo med obema tema narodoma slovanskima doseglo naj višjo mero, in ko je emigracija Poljska hujškala celo Evropo proti Ruskemu: celo za teh dob (1832) začinja naroden poljski odbor, katerega predsednik je bil Lelewel, adresu na narod Ruski z temile besedami: „Rusi naši bratje, zovemo vas brate, ker ste kakor mi sini velike rodbine slovanske.*)

Ta zavest slovanka je ostala tudi naprej med samo emigracijo poljsko, pojavlja se ne jedenkrat v njenih spisih (čitanje Mickiewicza o Slovanih) in tudi za naših dob ne nahaja pri nji žalosten uk o neslovanskem izviru Rusov, kakor pravijo, tatarskem vseobčnem obljubljenosti: sin slavnega Mickiewicza Vladislav, izdajaje l. 1866 čitanja očeta o Slovanih (*Les Slaves, histoire et literature des nations Polonaise, Boheme, Serbe, et Russe, Paris 1866, 3 vols et 2 vols*) ostro odbija nepremišljene naglade Duchinskega in jegovih tovaršev poljskih in francoskih.

V deželah poljskih je nahajala ideja slovanska slasti med pruskimi Poljaki vedno večje obljubljenosti. Ti Poljaki so v ravno tem stanu, v katerem so bili pred veky jihovi poginili brati baltiški Bodrici in Lutici. Gine živelj poljski ne le v gornjem Sleskem in v obeh provincijah Pruskih (West & Ost Preussen), — v katerih deželah že od stoletij sem pruskih se omejuje le na prosto ljudstvo vrh tega že silno ponemčeno, — ampak tudi v

*) Takrat za dobe poljskega povstanja l. 1831 je zložil tudi Puškin znano pesem Kletvenikom (obrekovavcem) Ruskega. Odbija tukaj pesnik vse vtikovanje tujcev v ta boj, kateri je starodavni

„Spor Slavjan meždu soboju,
Domašnij staryj spor, už vzvěšennyj sudboju,
Vopros, kotorago, ne razrešite vy.“

„Vam neponjatna, vam čužda
Sija semejnaja vražda.“

Takrat (l. 1831) tudi Chomjakov v odi preklinja ta krvavi boj in prepri slovanskih „odnoplemenikov“ in jegovega vzrokovavca,

„čej glas
Protiv Slavjan Slavjanskim bratjam
Meči vručil v prestupnyi čas!“

Poznanskem, kder pruska vlada imenoma od l. 1831 izpeljuje ponemčevavni sistem v polni meri. Cela zemljevinna poljska v Pruskem od meje Krakovske noter za jezero Nebolsko v Vzhodnih Prusih je že pomešano od požrešnega življa nemškega vedno dalje na vzhod stopajočega. *)

Poljaki pruski se tukaj zastoju zoperstavljajo temu ponemčevanju, ker nimajo dosti moči niti moralnih niti materialnih (glej nesrečne poskuse revolučne v Poznanskem l. 1846 in 1848), da bi zajezili ta popolnoma prirojeni proces, kteremu slasti vlada sedajne nemške zvezane države nikdar zavir narejala ne bode.

Mnogi pruski Poljaki videči neizogibnost so se poprijeli srčno vzajemnosti slovanske. Tako Gizewiusz, vzhodnopruski Mazur, kteri je gorljivo branil stiskavanje narodnosti svoje, Libelt, Moraczewski, oba člana slovanskega shoda v Pragi l. 1848, in dr.

Poznanski Poljaki so se ozirali slasti v petdesetih letih na sosednje kraljevstvo Poljsko, kder je živelj poljski jedino med vsemi deželami Poljskimi bil gospodujoč in slasti za Aleksandra II. se je znatno okrepil. Zanimiva je posveta, ktero je Poznanski grof Titus Działyński izvirno bil položil na čelo svojega izdanja Zrzódlopisma do dziejów unii korony Poljskiej i W. X. Litewskiego 1569. (Poznań 1856 3. č. potem pa jo je sopet vzal nazaj). Działyński posvečuje to delo Aleksandru II., cesarju Ruskemu, kralju Poljskemu in velikemu knjezu Litevskemu, pokazuje na zjedinenje Poljskega in Litve, ktero je pod Grtínwaldom (1410) znalo na dolga leta zadržati pohod tega plemena pogubnega narodom slovanskim, ktero je podjedaje podlage bitja našega ne po orožju, ampak po zvijači in prevari povsodi iz rodnega gnjezda iztiščalo stare jegove lastnike, omenja da ga bodo svetovavci in sosedji jegovi odvrčali od vzgleda Jagajlovcev in strica jegovega; ne morejo pre „Tvoji sosedji vošiti Tebi slave, kakoršne sami ne iščejo in ktera bi težnje in nade vseh narodov slovanskih k Tebi jedinemu obrnila. Vsakako so se v čelo bili pred Tvojim očetom, ali nekda so se tudi nam globoko priklanjali prej nego so nas raztrgali. — Naj močnejši vladar narodov slovanskih, preziraj lakomne, zavidne, in nečimurne, naj bode obnovljenje in ne pogubljenje cilj Tvojih blagosrčnih teženj.“

Tudi v deželah Poljskih podložnih Ruskemu se je našlo nekoliko možev, kteri so videči brezvspešnost oboroženega povstanja proti Rusom in hladnokrvnost ostale Evrope k zadevam poljskim, nastopili cesto Staszica in so oznanjevali rojakom svojim pridruženje naroda Poljskega k Rusom ko jedino rešitev. Gorljivo je

*) V Šlezskem je bilo l. 1861 le 719.365 Poljakov med 3,390.395 prebivavci, v obeh Pruskih 690.441 Poljakov med 2,866.866 prebivavci, v Poznanskem 801.366 Poljakov med 1,485.550 prebivavci.

zastopal to idejo z imena grof Adam Gurowski na način pri Poljakihi nenavaden; pravi namreč sam, da je glas jegov za ta čas glas kličočega v puščavi. Gurowski vidi v Ruskem „jedinega in samostalnega zastopnika slovanskega roda, sedež Slovanstva, katero gre jemu, katero ima jedino v njem bodočnost in izpolni svojo nalogo biti posrednik med Evropo in Azijo“; in nagovarja svoje rojake, da bi pustivši prazne svoje nade in sanjarije o vstavitvi celega nekdanjega Poljskega, telesa namreč nepriklicavno že pogubljenega, po vzgledu drugih Slovanov se držali odločno načela slovanskega, vtelešenem v Ruskem, in da bi mu služili v ti ogromni državi in pripomagali k njenemu razcvetu. (*La civilisation et la Russie 1840, Pensées sur l'avenir des Polonais 1841, Le Panslavisme 1848*).

V ravno tem smislu se je izrekel tudi markiz Aleksander Wielopoljski po groznem povstanju selskega ljudstva v Galiciji proti plemstvu (1846).

V listu na knjeza Metternicha (*Lettre d'un gentilhomme polonaise sur les massacres de Gallicie*) kolikor naj ostrejša stopa proti avstrijski politiki v Galiciji, grozi z obnovenjem „nesmrtnega sovraštva našega roda slovanskega proti Nemcem in proti Avstriji“, in z nedalekim maščevavcem, katerega vojske in ohrane so si prosili Krakovčani in „kteremu bode dano, da bi združil razdrobljene ude narodov slovanskih, kateri pomnoženi tudi po poljskih rodih bodo ogromni material nove stavbe.“ Z železno sicer strogostjo teži Rusko na Poljsko ali „del naših starih redov nahaja milosti pred njim ko ostanek narodnosti slovanske. — Vse meri na to, da bi nastala zmena razmer Poljakov proti Rusom; nova bodočnost se pripravljuje. Moramo se je tedaj vdeležiti. Na mesto te nevredjene in dobrodružne ceste, po kateri dan današnji hodimo, moramo smelo in odločno, naj nam srce tudi krvavi, postaviti ravnanje zdravo in po dogodbah odkazano. Mesto da bi se slabili z moledvanjem ktere-regakoli postavljenja od zapada, moramo vračajoči se k sebi samim stvariti si svojo bodočnost v končinah protivnih in sebi krčiti cesto v samo notrajnost te nezmerne države. Vedno bolj in bolj slabi učiniti sebe gospode svoje osode ko političnega telesa, ko države, moremo najti novo osodo ko člani tega naroda.

„Mnogokrat v dolgovem boju so se borili med seboj življi k temu poklicani, da bi se vzajemno dopolnovali, mirili in menili, in tako se družé našli skupno osodo. Ako bi tega ne bilo med obema narodoma slovanskima, razsrdjenima še zdaj v bratomornem boju, nič bi ne pomagale tujcu zvite okrutnosti, da bi ne bil pospešen dan njihovega poznanja in vzbujena bi bila med njima jedinstvo slovanska, in to občutivša bi mogla pomesti medsebojno sovraštvo. Tudi Rusko bi pridobilo mnogo po pridruženju poljskega življa; rešivši se mrzlice, v kateri ga

vzdržava neprestali upor Poljakov, moglo bi se na vnoter tudi z pomočjo Poljakov vtrjevati in razevitati.

Pa bi naša slovanska združba morda bogatejše in lepše se vzdignila, nego vsaka izmed teh sedaj razcepljenih narodnosti, ktere bi v sebi se zjediniile. Konečno bi nam država pridobila vpliv na vse dežele obivane od naših bratov, in z tem bi tudi novo veljavo dobili na ostale narode slovanske na jugu in zapadu. Plemstvo poljsko pojde brez dvombe rajše z Rusi na čelu slovanske civilisacije mlade, silne in polne bodočnosti, nego da bi se na stran porivana, zaničevana, sovražena, žaljena vlekla za vašo minulo, težavno in domišljeno civilisacijo.

„Ali je še daleč oni dan, ko bo plemstvo poljsko, decimovano, vedoče z seboj ostanke naroda, ki jih ima še za seboj, ponosno vendar molčanje nakladaje svojemu tolčečemu srcu, moglo reči cesarju Ruskemu: „Prihajamo se vzdati Vam ko naj velikomislnjšemu neprejetlju. Bili smo vaši dosedaj ko sužnji z vojsko, grožnjami in nič nismo porajali naše prisiljene prisege; sedaj pa dobite do nas nove pravice. Združevaje od sedaj svojo osodo z osodo Vaše države izročujemo se Vam ko ljudje svobodni, kteri imajo moškost se pripoznati za premagane; činimo to tako iz svoje lastne volje, brez okazolosti in brez skritih misli iz srca in iz prepričanja. Postanite tedaj sedaj, kar ste bili dosedaj proti naši volji, naš gospod po volji božji, kterega razsodbi razglašeni v osodi našega naroda se podvrzujemo. — Imamo pa to jedino prošnjo: Ne puščajte brez kazni hudodelstva izvršenega od tujca na naših bratih v Galiciji, in v njih preliti krvi ne pozabite krvi slovanske, ktera kliče za maščevanje.*)

V smislu tega lista je Wielopoljski tudi ravnal in gledal imenoma na cesarja Aleksandra II. delovati v ti nameri z listom iz l. 1857, in potem l. 1860 z spominja vredno spomenico na knjeza Gorčakova, predloženo cesarju. Wielopoljski, kteri vidi blagostanje Poljskega le v združenju z Ruskim in tega si tudi „želi“ dotikaje se medsobnega sovraštva naroda Poljskega in Ruskega izreka nado, da se ti trpki občutki kmalu umeknejo občutkom prijateljskim, početek mora storiti Rusko in prednik jegov vlada kakor gospodujoči narod. Pokazuje pa na takratne burne dobe v Italiji in Avstriji, na vladajoče načelo narodnosti in na koristi, ktere bi prišle iz tega, ako bi Rusko samo znova vredilo Poljsko in naredilo tako prijateljsko državo sosedno z Ruskim združeno.

*) Z političnim panslavizmom, z združenjem Poljakov in Rusov pod skupno zastavo slovansko, grozi tudi grof Valer. Krasinski *Panslavism and Germanism*, London 1848) posebno Nemcem, ako ne bodo na pomoč obrani države Poljske. „Ako bi bili v stanu nas vničiti ko Poljake, maščujemo se ko Slovani.“

To združenje je obema nujno potrebno imenoma proti „skupnemu sovražniku Nemcem“, kateri so vresnici močni in grozni sovražnik, tako, da jim le z združenimi močmi nasprotovati moremo. Razdeljeni in v sovraštvu med seboj jim moramo podleči. Ako se vzajemno slabimo, izgubimo mi, in Nemci dobijo. Nemci so večni in jedin vzrok vse nesložnosti in politika njihova proti nam je stalno taista in prinaša vedno jim jedinim dobiček. Le od Nemcev je bilo Rusko k temu napeljano, pa le Nemci imajo dobiček. Dobili so z tim kos slovanske dežele k svojim naselbinam, in to naselovanje vršijo v tako grozni meri, da bodo dežele poljske, ako bodo še 15—20 let pod pruskim gospodstvom, popolnoma ponemčene.“

Dalje pokazuje Wielopoljski na znani oni gon Nemcev na vzhod, rivajočih se že v Rusko. „Koliko slovanskih dežel je že padlo ko žrtva nemške požiravosti in so postale nemška zemljišča? To osodo bi pripravili Nemci tudi nam za predprostirano žlahtno namero razširjevanja omike na vzhod. Ta omika deluje na nas kakor pravi strup, in za to bi se želel zveste zveze z Ruskim in sem prepričan, da nagon sebe ohraniti, ktereга je Bog v vsako bitje vložil, tudi Rusko in Poljsko primora k temu združenju. Sovraštvo obeh narodov je obema na škodo.“

„Složnost in ljubezen med Ruskim in Poljskim je moja naj vročjša želja. Na nji spočiva prava velikost, moč in slava obeh narodov. Ako se pa ta želja mojega srca ne bode izpolnila, pa gorje nam, gorje Ruskemu! Nemci veselja zavriskajo in z zmagovavnim kričem in drznejši koračijo proti vzhodu!“

Besede Wielopoljskega niso ostale brez vspeha. Ruska vlada je resnično poskusila vresničiti pomirjenje obeh narodov Slovanskih, Poljakov in Rusov.

Wielopoljski vstopivši l. 1861 v rusko službo (naj prej ko minister nauka v kraljevstvu Poljskem, potem ko jegovi civiljni namestnik) je začel vpeljavati ideje svoje tudi v praktično življenje, na vse moči gledé na to, kako bi se propast med Poljaki in Rusi kmalu zacelila. Z veseljem je bil v tem podpiran od novega namestnika kraljevstva Poljskega, brata cesarjevega, velikega knjeza Konstantina, privrženca Slovanstva. Universiteta Varšavskega je bila na novo vrejena, poklicani so bili tje mnogi poljski profesorji iz Poznanskega in dr., prepuščeno je bilo široko mesto slovanskim študijam vobče. Dr. Kvet je začel tu čitanje o jeziku in literaturi česki z naj večim vdeleževanjem Poljakov; sočutje med Čehi in Poljaki je pridobivalo neobičajno toploto, sam Wielopoljski ga je delil v polni meri, in po njegovih prizadevah je bilo dano v Varšavi narojenemu sinu velikega knjeza Konstantina pri krstu ime Vaclav.

Zdelo se je, da kraljevstvo Poljsko (kongresovo) postane končno jedro naroda Poljskega pomirjenega z narodom Ru-

skim, da konečno stopijo v življenje stari zapisi in besede nekdanjih dob carjev Borisa, Mihaela in Alekseja, da bi oba naroda živela v večni nerazdelni ljubezni in prijazni, kakor ljudje jedne vere kristjanske, jednega jezika in naroda Slovanskega.“

Z nesrečno in nepremišljeno prekucijo l. 1863 so bile vse te krasne nade žalostno pogrebene, stara zijoča propast med Poljaki in Rusi se je sopet znova razrila tim močnejše in strašnejše, ali le na čas ali za vedno — to razloči bodočnost.

Z to prekucijo je bilo razdraženo javno mnenje v Rusih v veliki meri: sprevideli so Rusi, da Poljakom podani pogoji (obmejevanje Poljskega naroda v Ruskem na kraljevstvo Poljsko) nikakor ne zadostujejo, da prizadeve njihove merijo sopet, kakor l. 1831, na obnovljenje celega nekdanjega Poljskega, na gospodovanje življa poljskega nad življem ruskim (malo in beloruskim), nad deželami, katerih se Rusko nikdar odreči ne sme.

Razkačenost ta je v krogih ruskih vedno večja postajala, skoraj vsi ruski časopisi so se izrekli proti Poljakom, in so ostro in strastno postopali proti njim, odločno so odbijali njihove tirjatve in njihovo seganje na celoto države Ruske, Kijevske in Moskevske. Poljaki so sopet klicali nebo in peklo na pomoč proti „vzhodnim barbarom“, kateri pre grozijo pogubo evropski izobraženosti in proti katerim mora Evropa znova ustanoviti celo nekdanjo Poljsko ko ograjo pre izobraženosti proti vzhodnemu barbarstvu. Razdraženost ta med Poljaki in Rusi traja še dan danes neprestalo oživljano ne le od Poljakov poznanskih, galiških in emigrantov, ampak tudi od Rusov samih: kakor z jedne strani Poljaki na vse moči skušajo Rusom škodovati, razkričuje jih po celi Evropi ko barbare, da celo za Mongole, tako sopet z druge strani mnogi časopisi ruski nočejo čuti imena Poljakov, prepoveduje jim — akoravno so državljani cesarstva Ruskega — vlada ruska v zahodnih gubernijah pridobivati posestva, da celo govoriti poljsko, začenja poruševati tudi kraljevstvo Poljsko, kterege lastno postavljenje v cesarstvu Ruskem je že zrušeno. Pri tako razburjeni strastnosti ne najdejo besede mirnejših strank pri obeh narodih nobenega ali malega oglasa, da tolmačijo se še v zlo podavajoče pogosto le povod k praznemu sumničanju in obrekovanju njihovih govornikov.

Ne ostaja tedaj drugega nego čakati dob daljših, da se ta raznetjena razdraženost po nekoliko utiši in vstopi hladnejšemu pretresovanju spora poljskoruskega, dokler da obe stranki postane pristopnejši važnim besedam.

Izmed številnih ruskih glasov o poljskem vprašanju za in proti je tu dolžno omeniti glavno gorljivega prijatelja Slovanstva, Mihaela Pogodina, kateri od l. 1831 sem noter do današnjega dne ne preneha se pečati z tem prašanjem ne le za Rusko ampak za celo Slovanstvo jako važno.*) Pogodin ko pravi Slovan in

*) Zbirko razprav in premišljevanj o poljskem vprašanju iz leta 1831—1867 je izdal Pogodin nedavno: Poljskoj vopros (Moskva

Slavjanofil prazen vsega sovraštva do sorodnega naroda Poljskega, javlja od davna — kakor sam pravi — „spoštovanje k poljskim čednostim in gorečo prijazen k Poljakom, k najizvrstnejšemu slovanskemu rodu, jednemu, izmed prednjih udov celega slovanskega društva, katero je bilo zaljubljeno sanjanje mojega mladega časa.“ L. 1839 v sporočilu, katero je bil podal ministru osvete o stanju zapadnega Slovanstva, odločno pritiska na to, da bi Rusko ne le prenehalo od vsakega utiskovanja poljskega življa v kraljevstvu Poljskem, ampak da bi ga na vse moči podpiralo, ker bi potem moglo delovati tudi na ostale narode slovanske in moglo bi biti jako važno v bodočih mogočih razmerah Ruskega k Slovanstvu.“

Poljsko t. j. dežele čisto poljske, v mejah jezika Poljskega, tedaj glavno kraljevstvo kongresovo, — združeno z Ruskim na podlagi skupnega vladarja, sicer pa popolnoma samoupravno, je jedina rešitev naroda Poljskega pred grozečim ponemčevanjem: to je nagled, kterega Pogodin od samega l. 1831 noter do današnjega dne neprestano zastopa zlagajé se tukaj kakor je videti čudno z Wielopoljskim. Zraven pokazuje tudi na imenitnost takega Poljskega pomirjenega z Ruskim ne le v oziru na Rusko samo ampak tudi na ostalo Slovanstvo; ne skriva nevarnosti, ktera bi Ruskemu v slučaju evropske vojske nastala iz neprestane rane na zapadnih mejah, ker sovražno Poljsko bi bilo prednji vojščak evropske zveze proti Ruskemu. — „Združeno Poljsko in Rusko — to je pomoč nepremagateljna v Evropi. Te se bojijo vsi prijatelji in neprijatelji vaši in naši!“ Za prvi pogoj pomirjenja Poljakov in Rusov ima Pogodin vsakako tukaj to, da bi se Poljaki odrekli svojih tirjatev na zapadne gubernije, kterih Rusko nikakor oddati ne more in ne sme, in predlaga, naj bi poljsko plemstvo tam naseljeno bodi si postalo rusko ali pa naj bi zamenilo svoja posestva za posestva v kraljevstvu Poljskem.

Z temi nagledi o razmeri Poljskega in Ruskega strogega monarhista Pogodina se zлага tudi ruski socialistični demokrat, Aleksander Hercen. Tudi Hercen želé in hoté iz cele duše na vsak način svobodo Poljskemu svetuje Poljakom, naj bi v svojo lastno korist in v korist celega Slovanstva ostali v združbi

1868 str. VIII., 240), in sicer v porabo zapadnih Evropčanov, in konečno tudi Rusov samih, kateri se hočejo poučiti v tem vprašanju. Z nagledi o poljskem vprašanju zлага se tudi drugi Slavjanofil, Hilferding (V čem iskati razrešenja poljskemu vprašanju, 1863 in drugod). — L. 1842—1843 se je poskusil Petar Dubrovsky z izdavanjem rusko-poljskega časopisa Dennica-Jutrzenka v Varšavi posrečenega literaturi vseh Slovanov približevati Poljake in Ruse na podlagi slovanski; dobro bi bilo, da bi ta poskus se ponovil tudi zdaj.

z svobodno Rusijo; prašanje o zapadnih gubernijah pušča odprto in prepušča njegovo rešitev samemu narodu Maloruskemu.*)

Ali nastopi konečno kako pomirjenje med Poljaki in Rusi na podlagah mogočih, ktere bi obe sovražni stranki dobrovoljno z izločenjem vsakojake grobe sile — prijeli: za ta čas reči ne moremo.

Po našem mnenju imajo v rešitvi tega imenitnega prašanja — ako pripustimo mogočnost rešitve po poti mirni ne pa po poti oborožene moči — prvi glas Rusini (Malorusi in Belorusi), narod, kteri prebiva od prastarih dob v deželah, in o katerem je prav za prav spor med Poljaki in Rusi, „od Podolja, Volini in Voloch skupaj noter do samega Vilna in Smolenska“, (kakor pravi Chmelnicki v universalu na narod Ruski l. 1648), po številu 9—10 mil. duš. Ta narod ni nikdar poljsko ali popoljščeno plemstvo med njim naseljeno, tim manje pa drugi Poljaki k temu pravice neimajoči — naj po vseobčnem glasovanju odloči, kam hoče spadati k Ruskemu ali Poljskemu. Pokod moremo za ta čas soditi, ne kloni se vendar niti ta narod niti njegovo razumništvo k poljskim nameram o obnovljenju nekdanjega Poljskega in gleda kakor zmirom tako tudi zdaj k bratom svojim Velikorusom. Imenoma so to Malorusi, kteri bi po pravici imeli razsoditi tako imenovano prašanje poljsko. Ta rod ruski prebiva od pradaвна od južnih nižav Tater in Sana noter do Kavkaza (kozaki Čnomorski), od Pripeti in Semi noter do Črnega morja, v številu 15 mil. duš na prostoru 12000 □ milj; tu okoli Kijeva, Vladimira, Haliča, Črnigova, Perejaslave in dr. so živeli rodovi slovanski (pozneje ruski) davno pred prihodom Varjagov „v demokraciji“ vladali so knjezi Kij in Mal, in potem mnogobrojni knjezi iz roda Rurikovega in konečno tudi Gediminovega; v Podnjeprovju je vzrastla slavna Kozačina, delovali so hetmani Daškovič, Bajda, Bogdanko, Sokajdačni, Hmelničenko, Dorošenko in dr.

Ljahi (Polaki) so se vzeli v teh deželah naj več ko neprijatelji: tako že za Boljeslavov (Hrabrega in Smelega) pod Kijevom, često pa pod Haličem in Vladimerjem; Ljahi so vpeljali tukaj plemeniske rede, odtujili narodu Ruskemu više stanove, potomke Rurikovičev in Gediminovičev in njihovih bojarov, Ljahi so segli tudi na starodavno vero pravoslavno — kaj čuda, da narod Ruski pretrpevši mnogo od teh svojih „ljačkih“ gospodov, si je ohranil o njih nemil spomin in da se hvaležno spominja svojih Serpjakov, Nalivajkov, Mušketov, Kukuruzov, Hmelničnikov, Perebijnosov, Nečajev, Morozenkov, Palijev in drugih nasprotnikov tega gospodstva in da neče sočuvstvovati z njihovimi nameri, od-

*) Razprave Rossija in Polša iz l. 1859—1860. (Za pjat lët', London 1860, č. I. str. 109—192). — Tudi Mazzini kliče v naj novejšem listu (l. 1868) Poljake k solidarnosti slovanski.

bijáje po vzgledu svojih prednikov vsakojake tirjatve ljáckega plemstva na dežele ruske ko „tretke“ (cjačky), klicáje Ljahom: „Imejte vi svoju Polšču, a nam Ukrajina nehaj zostajetsja!“ To stališče naroda Ruskega zaujemajo tudi vsi poglavitnejši zastopniki (Kostomarov, Kuliš, Bělozerski in dr.) nikakor ne pripoznaváje domišljenega historičnega prava in tirjatev Poljakov na dežele ruske, ktere pre nimajo za naših dob nobenega pomena in so le „divji strahovi“ škodljivi narodu Ruskemu.

Ako le še to preudarimo, da so se gališki Rusini postavili kolikor mogoče ostro proti Poljakom, tako se ne da domisliti, da bi poljske težnje in nade o obnovljenju nekdanjega Poljskega se kdaj oživotvorile. Rusini so in bodo vedno naj glavnejši zadržek tega, kateri se ne da odstraniti.*)

Ako se pomirjenje med Poljaki in Rusi ne izteče po sreči, grozi velika nevarnost celemu Slovanstvu vobče in Ruskemu narodu posebaj. Nemški „gon na vzhod“ traja od celega tisočletja sem noter do današnjega dne in sicer v neizmerno pogubo Slovanstva; padlo je namreč jemu v žrtvo že veliko mnoštvo dežel slovanskih, bodi že z silnim iztiskovanjem življa slovanskega iz njih, bodi po njegovem ponemčenju; živelj nemški ima je silno oporo v nemškem cesarstvu in v plemstvu baltiških gubernij ruskih, tišči vedno dalje na vzhod v dežele poljske in litevske, razširja se in vtemeljuje znova in žali Bog, z podporo vladno, mnogobrojne naselbine celo v daljnih koncih ruskih. Da oglašajo se za dob novejših celo glasi, da bi Nemci združivši se pod vodstvom pruskim nastopili po vzgledu nekdanjih pruskih križarjev z vojsko tudi proti vzhodu in da bi se naj prej polastili Poljskega, Žmudi in Baltiških provincij (Kaltner 1868). Ta nevarnost ni ušla pozornosti ruskih domorodcev, in nedavno je povzdignil Juri Samarin (Okraini Rossii 1868) svarični glas v ti reči klicaje na svoje rojake: „Kdor ima ušesa k slíšanju, ta naj sliši!“

Ako li spor poljskoruski še na dalje traja, mora razdraženost Poljakov toliko stopnjo doseči, da se v kaki politični konstelaciji obrnejo celo na Nemce za pomoč.

„Slovani polabski, kateri so zaujemali nekda j polovico sedajne Germanije, so bili razdrobljeni med seboj in so drugi druge z vojsko sebi podjarmjevali. V teh bojih so klicali nemške sosede in sovražnike svoje proti svojim bratom slovanskim na pomoč, in tako podjarmljujoči drug drugega so drug za drugim prišli vsi v sužnost in so poginili. Kdo je nam za to porok, da se to ne bode ponavljalo, ako nas ne podučí minulost in ljubezen bratovska? Ako bode boj med Rusi in Poljaki še dalje trpel in ako ima biti v teh bojih boj o bivanje narodno, kdo je nam porok, da Poljaki

*) Glej, v članku Rusko (narod ruski).

o svojem času ne pokličejo Nemcev dospevših do svoje jedinosti in k veliki moči vojaški proti Rusom na pomoč? In jaz vidim z žalostjo naprej, da bode v takem boju sopet jeden velik rod slovanski tako ali tako pogubljen. Kam ima priti po tem potu dalje Slovanstvo in naš velik poklic, ktereга ima za omiko človečanstva tako velik narod, ki zaujema polovico Evrope?"

Te važne besede nadahnjene vročega slovanskega čuta in v resnici državniškega veleuma je izrekel dr. Rieger v Moskvi v l. 1867, drzno razkrivši to neblago zadevo slovansko in pokazavši na njeno imenitnost. Da bi porajali na ta česki glas tudi Poljaki, katerim je mar ohraniti njihovo narodnost, in Rusi, da bi vsaj veljavniši moži obeh narodov slovanskih pomislili na kako pomirjenje! "Drugače gotovo zavriskajo Nemci v zmagovavnem kriku in drznejše pokorakajo proti vzhodu."

So sicer med Poljaki jako mnogi — da mogoče je to trditi v celem narodu Poljskem — kateri se nikakor nečejo odtujiti Slovanstvu, in z veseljem pripoznavajo idejo slovansko, da vidijo celo v nji tudi svojo rešitev. Ali na jedni strani neustopno braneči svoje tirjatve na obnovenje celega nekdanjega Poljskega tudi z deželami litevsko-ruskimi, na drugi strani izločujoči velik in močen narod Ruski, prvi narod slovanski iz razrešenja pitanja slovanskega: privajajo z takim ravnanjem vsekoliče svoje težnje slovanske ad absurdum, ali na smeh.

Po njihovem nagledu gre med narodi slovanskimi prvo mesto narodu Poljskemu, kateri osvobodivši se ima stati nekako na čelu vseh svobodnih narodov slovanskih. Taki poljski panslavismus je oznanjeval razun drugih tudi Adam Mickiewicz.

Drugi Poljaki, bodi si nepriznajoči Rusov za čiste Slovane ali iz narodne mrzkosti je iz slovanskega programa svojega izločujoči, oznanujejo zapadni panslavismus t. j. idejo slovansko, se omejujočo na Poljake, Rusine in Čehe in po slučaju tudi na Jugoslovane. Po njih ima država avstrijska v zvezi z velelastimi zapadovropskimi, imenoma z Francosko, ta zapadni panslavismus gojiti ko protivago proti panslavizmu ruskemu, in ga v prihodno dobo tudi oživotvoriti; prvi pogoj k temu je obnovenje nekdanjega Poljskega, naj je to tudi z vseobčno vojsko proti Pruskemu in Ruskemu. Tako nasvetuje grof. Valer. Krasinski (Panslavism and Germanism 1848), da bi cesarstvo Avstrijsko z privoljenjem in z pomočjo zapadne Evrope vobče, ne le zadržalo politično gibanje zapadnih Slovanov, ampak, da bi je na vse moči podpiralo, da bi se tako napravila velika zvezna država slovanska, ktera bi obsegala Poljake, Čehe in vobče Slovane v Avstriji, kakor tudi Madjare in Rumune, vresničila bi vsaki deželi naj popolnejši razvitek jene narodnosti, in bi vse združevala pod jednim vladarjem; to pravijo je jedino sredstvo omejiti napravo države ruskoslovanske. Podobno poziva znani poljski publicist Julian Klaczko (v strupeni razpravi: Kongres v Moskvi o

propaganda panslavitov v časopisu *Revue des deux Mondes* 1867) Avstrijo, naj bi iztiskana iz Nemškega in Laškega iskala glavno podporo v življu slovanskem z pomočjo zapadne Eroe imenoma Francoskega in Angleškega, naj bi obnovila Poljsko in pripoznala za svoj program: združenje treh koron, Ogerske, Česke in Poljske pod enim žezlom. V pospešenje zapadnega panslavizma ko protivage proti ruskemu panslavizmu stopa tudi poljski historik Andrej Moraczewski (*Opis pierwszego zjazdu Słowiańskiego, Poznań* 1848), kateri pa ko demokrat in republikan zametuje zjedinenje zapadnega Slavjanstva na podlagi monarhije Avstrijske, priporoča vtemeljenje slovanskih republik. Zapadni panslavizmus oznanjuje tudi historik in publicist Karol Hoffmann (*O panslawizmie zachodnim* 1868) obširno razpravlja o panslavizmu pojavivšem se tako mogočno za burij husitskih med Čehi in državo Poljsko-litevsko. K tem ali podobnim idejam nagibajo se mnogi gališki Poljaki, privrženci federacije, plemstvo (Lubomirski, Potocki, Borowski in dr.), posebno pa stranka demokratična (Smolka).

Kako se konečno vredi razmera Poljakov k vprašanju slovanskemu, se za ta čas še ne da naprej videti. Mi tukaj o ti reči ne bomo na bolj široko govorili.

Ostaja še, da omenimo še razmero in stališče, na katerem se nahajajo ostali narodi slovanski imenoma Čehi v oziru k sporu poljskoruskemu. Ne da se zatajiti, da je postavljenje drugih Slovanov v tem prašanju na mnogo strani kočljivo in težavno. Nismo za gotovo in ne moremo imeti tako mrzkost in sovraštvo niti proti Poljakom niti proti Rusom, čutimo k obema tema narodoma slovanskima, ktera nikdar nista bila naša sovražnika, jednako ljubezen in z žalostjo gledamo na ta bratomorni boj jihov, čegar konca ne moremo videti k neizmerni izgubi vsega Slovanstva. Sveta naša dolžnost je tedaj, ki smo od davna naj gorljivejši zastopniki ideje slovanske vzajemnosti, da bi — nepristransko niti Poljakom, niti Rusom — delovali na oba naroda slovanska v smislu pomirljivem, obema kazáje na nevarnost, ktera grozi celemu Slovanstvu in da bi se varovali posebno napake, — kakoršne se je del naroda českega — deloma iz ljubezni k svobodi, deloma iz popolne neznatosti razmer poljskoruskih, deloma zapeljan na čisto poljsko stališče — zadolžil l. 1863, brezozirno se postavivši na stran povstalih Poljakov, in ne prejemajoč z dobro voljo svarivnih glasov prednjih voditeljev svojih Palackega in Riegerja, „naj bi spominjaje se pred vsem na razmere in potrebe lastnega naroda, ne vdeležiti se teh strastljivosti, ampak sledili ta žalostni boj med narodi nam sorodnimi z objektivnostjo in nepristranostjo.“

Že Mickiewicz je resnično omenil, da poljski in ruski pisatelj z nezaupnostjo gleda vzajemno na sebe, da pa z enakim zaupanjem se obračata k pisatelju českemu. Prizadeva naša naj tedaj bode, da bi se oba naroda Poljski in Ruski sebe vzajemno ne moreča in si nezaupajoča, obračala vedno več k nam z zaupanjem

in ljubeznijo in bi nas pripoznali ko mirivne sodnike v neblagi svoji pravdi. Razsodbo bode nam gotovo нареkovala stroga pravičnost in ljubezen, katero gojimo k obema narodoma slovanskima, potomcema Leha in Rusa, bajeslovnih bratov našega Slovena, češkega Čeha, hrvaškega Meha in drugih.

8. Slovanska ideja na Ruskem. Slovanski shod v Moskvi l. 1867.

„K Tebi edinemu, o preveliki car, gleda veskolik narod Slovanski. Ti o car si jedin nam od Boga dan, da bi zadunajskim Slovanom pomagal.“ Tako kliče že ok. l. 1665 Jugoslovan Križanič k caru Alekseju.

Aleksej preveč obložen z bližnimi posli maloruskimi in notrajnimi še ni mogel se obrniti k oddaljenim Jugoslovanom in je pokazal nalogo svojim nastopnikom, kateri so pa v resnici iztrpno korakali na poti pokazani jihovemu praočetu od Križaniča. Skupni izvir slovanski in skupna vera pravoslavna Rusov in Jugoslovanov zaujemajo imenitno mesto v vseh vojskah ruskoturških XVIII. stoletja in so pripomogli konečno tudi k osvobodjenju dela naroda Srbskega iz jarma turškega na začetku XIX. stol. (1804—1815).

Srbi bojujoči se za svoje osvobodjenje niso nikder drugod našli sočutja in pomoči razun na Ruskem, kteremu je povstanje srbsko vsakako tudi še iz drugih razlogov bilo povšeč za njegove vojske turške (1806—1812). Srbi so bili od Ruskega podpirani z vojaki in z denariji; državni svetovavec Rodofinikin je pomagal Črnemu Jurju pri vrejevanju osvobodjene dežele; Srbi so prisegali „bojevati za isto vero z Rusi, častni križ in pravoslavnega ruskega kralja“, ruski general Kamenski poziva „hrabre Srbe, verne brate in zaveznike“ k boju proti skupnemu sovražniku. Srbe je zastopalo Rusko tudi pri pogajanju z Napoleonom zastran namenjenega razdeljenja Turškega (1808) govoreče v prospeh samostalnega kraljevstva Srbskega; in v miru Bukareškem (1812), kterega so morali sklencti zarad vpada Napoleonovega izpogodilo jim je popolno amnestijo. Ko so pa Srbi od vseh zapuščeni sopet padli pod turško premoč in so se obrnili za pomoč na zbrane vladarje na kongresu Dunajskem: tu je bilo sopet jedino Rusko, katero jim vsaj ni odreklo pomoči.

Z povstanjem Miloševim in zraven z posredovanjem Ruskega (ktero se je tudi v pogodbi Akermanski 1826 in v miru Drinopoljskem 1829 krepko potegnolo za Srbe) so Srbi dosegli konečno svoje napolsamostalno knještvo, katero, kakor nekdanj Raša (Novi Pazar), zibel obnovitelja Srbske, Štepana Nemanje, more postati svojega časa jedro večje samostalne države Srbske.

Sočutje Srbov je ostalo odtod vedno na strani „jedneverne in jedinoplemenine Rusije prirojene njihove braniteljke.*)

V tem sočutju Jugoslovanov k Ruskemu je imel svoj temelj tudi ukaz cesarja Aleksandra I. dan poveljniku ruske podonavske vojske Čičagovu na pomlad l. 1812, ko se je Avstrija zvezala z Napoleonom proti Ruskemu. Čičagov se je imel poslužiti bojnega duha slovanskih narodov na Srbskem, v Bosni, Dalmaciji, Hrvaškem, v Iliriji, celo na Ogerskem na korist rusko“, vzbujati je k povstanju proti Avstriji, in jim obljubovati samostalnost, vstanovitev slovanske države in t. d.

Na Ruskem samem — posebno zraven z oživljenjem študij slavistiških in narodne zavesti, imenoma po vojskah francoskih — se je začela slovanska zavest tudi širiti nekoliko v kroge širje in se je javila tudi med mnogobrojnimi tajnimi društvi, ktera so nastala na Ruskem in Poljskem po padu Napoleonovem imenoma med vojniki. Ta društva so merila na vničenje absolutne monarhije na Ruskem in na vpeljanje federacijske republike na primer Združenih držav Severoamerikanskih. Glavni načelniki te na široko razvejene zarote, ktere glavni odbori so bili v Petrogradu in na jugu v Tulčinu, so bili knez Trubecki, Pestel, Bestužev-Rjumin, Muravjev-Apostol, Rilejev. Leta 1823 se je ustanovilo tudi po prizadevanju Borisova društvo Slovanstvo ali združenih Slovanov, namerjajoče na vstanovljenje federativne republike Slovanske, ktera bi obsegala vse dežele slovanske, Rusijo, Poljsko, Česko, Moravo, Srbsko, Hrvaško in pa Oggersko in Rumunsko; to društvo je stopilo l. 1824 v ožjo zvezo z društvom Tulčinskim.

Ali namere ruskih zarotnikov se niso posrečile. Povstanje vojske, vzbujeno v Petrogradu pri nastopljenju cesarja Nikolaja v januarju 1825 po navodu zarotnikov („dekabristov“), je bilo zadušeno in načelniki zarote so plačali svoje naklepe z glavami ali Sibirjo. Nič manj ideje njihove se niso pozgubile; gojile so se na skrivem na Ruskem samem še na dalje, očitno pa pri ruskih emigrantih, imenoma od Hercena in Bakunina. Hercen omenja v svojih spisih pogosto slovanske federacije, misle si jo ko socialistični demokrat ko federativno republiko. Bakunin se je že na slovanskem shodu v Pragi trudil vpeljati ideje dekabristov, v praktično življenje akoravno brez uspeha; podal je tudi predlog federacije narodov slovanskih z vsrednjo vlado (sovet slovanski), in je izdal sopet zarad tega na koncu l. 1848 strasten poziv na avstrijske Slovane.

Poleg teh meglenih naklepov ruskih prekucnikov je imela

*) Obširnejša razprava o razmerah Ruskega in Jugoslovanov vobče je najti v „Časopisu Českega museja pod naslovom: Uhry a vychodni otazka.“ 1869.

slovanska vzajemnost na Ruskem tudi nasledke bolj praktične in pravim razmeram bolj primerne. Ruski Slavjanofili so gojili to idejo vedno gorljivejše ne le v literaturi, ampak tudi na polju pratičnem.

Nad vse se tu odlikuje Mihal Pogodin. Ta goreči prijatelj Slovanstva, vrnivši se iz potovanja po deželah Slovanskih na Rusko (1835, 1839, 1842) je podal ministru narodne osvete grofu Uvarovu natančna sporočila o stanu Slovanstva, zimena avstrijskega. V teh zanimivih sporočilih opisuje Pogodin na mnoge strani žalostne razmere, politične in literarne, avstrijskih Slovanov — sicer z barvami jako ostrimi — njihove vseslovanske prizadeve, nasvetuje, naj bi se dela njihovih učenjakov iz Ruskega podpirala tudi materjalno, in predlaga, da bi k širjenju znanosti o Slovanih se podvzela različna učena dela znaka vseslovanskega, da bi se sestavljale gramatike, slovarji, chrestomatije in t. d. vseslovanske, da bi se vredile razmere knjigotržne, da bi bil vtemeljen časopis vseslovanski, da bi se poklicavali na Rusko slovanski učenjaki, pedagogi, in dr. Konečno pokazuje tudi na razmere Pruskega, Francije in Anglije k Ruskemu, kakor tudi k mogočnosti, da bi v primirljaju nemarnosti Ruskega k drugim Slovanom se te vevlasti mogle poslužiti Slovanov za sovražne svoje naklepe proti Ruskemu.

Pogodin je povzel tudi zbirke k materjalnemu podpiranju slovanske vede; grof Uvarov je nakazal 10.000 rubljev (assign.) na podporo del Šafarikovih in Hanke (1838). Ko je l. 1840 prišel v Moskvo Gaj, zbrali so mu po trudu Pogodina in general gubernatorja knjeza Galicina, Chomjakova, Ševirjeva, Samarina, Aksakova, Pavlova in dr. 17.500 rubljev (assign.) v podporo učenih del in širjenja cirilice med Jugoslovani.

L. 1858 je bil v Moskvi po trudu mnogih prijateljev Slovanstva (slasti grf. Uvarova, Samarina, Katkova, Košeljeva, Buslajeva, Bodjanskega, Chomjakova, Aksakova, Solovjeva, Pogodina, Bachmetova in dr.) z privoljenjem vlade slovanski dobrodejni odbor (slavjanskij blagotvoriteljnij komitet) vstanovljen, kateri bi drugim Slovanom, zimena pravoslavnim Bolgarom in Srbom poskrbel denarstvene in druge podpore k izobraževanju, k vzdrževanju njihovih cerkev, šol in t. d. Vdeleževanje tega odbora se je pomnožilo po prineskih v denarjih, knjigah in dr. od zasebnikov in od vladnih krogov (naj novejše l. 1868) tudi od ministra narodne osvete Tolstega, so obilno prihajali tako, da so si mogle podati izdatne podpore raznim jugoslovanskim podvzetjem, mladim Srbom in Bolgarom na Ruskem študujočim in t. d. Predsednik tega odbora je sedaj Pogodin, tajnik prof. Nil Popov goreči prijatelj in poznatelj Slovanstva.

Nepričakovanih vspehov je dosegla ideja slovanske vzajemnosti na Ruskem z prihodom mnogobrojnih gostov slovanskih v Moskvo na ethnografično razstavo (v maju l. 1867). Akoravno ta snid mnogih Slovanov zapadnih in južnih z Rusi ni bil

noben shod slovanskih poslancev in poverjenikov, kakor shod slovanski v Pragi l. 1848, akoravno zbrani v Moskvi niso nastopali z nobenimi pozitivnimi in formuliranimi nasveti, kateri bi se tikali vredbe razmer celega Slovanstva: vendar je ta shod vsled srečavanja raznih vzrokov in okolnosti veliko važnost in veljavnost politično za celo Slovanstvo pridobil.

Pozvanje k vdeleževanju pri narodopisni razstavi Moskevski na zapadne in južne Slovane je prišlo od Rusov samih: Lavrovski, Lamanski, N. Popov, Rajevski in dr. so dali k temu povod. Na tak način je bila podana priložnost in mogočnost, da bi se zapadni in južni Slovani soznali na samem mestu z vsemi razmerami naj večega in naj važnejšega pa malo znanega naroda Slovanškega.

Z tem pa, da je med Slovani, kateri so to pozvanje sprejeli in se podali na pot v Rusijo, bilo mnogo mož odlikajočih se v krogu vede, literature in t. d. in uživajočih vseobčnega zaupanja svojih narodov (Palacki, Rieger, Brauner, Erben, Hamernik, Subotič, J. Šafarik, Kovačević, Pučič, Holevacki, Majar in dr.) je dobil shod Moskevski posebno zanimivost. Učenjaki, literati, politiki, umetniki, obrtniki in t. d. zapado- in jugoslovanski so se tako srečali osebno z odličnimi Rusi, so se spoznali, se zmenili vzajemno svoje nagleda in težnje. Slovanska vzajemnost se je tu znašla na resničnih praktičnih tleh.

Slovanski gosti so bili po celi Rusiji sprejemani z naj večo slavo in pristrčnostjo in sicer od vseh stanov od naj viših do naj nižih. V mnogobrojnih govorih, — ktere so govorili pri različnih priložnostih od samih mej kraljevstva Poljskega noter do Moskve imenitnejši gosti slovanski in njihovi pogostovavci ruski (pokažujemo tukaj glavno na govore Riegerja, Braunerja, min. Tolstega, Lamanskega, Majkova, Solovjeva, Or. Millerja), — v teh govorih stopa ideja slovanske vzajemnosti v takovi sili in mogočnosti na dan, v kakoršni se nikdo ni nadjal, nadjati ni mogel. Ruski narod sprejemajé z slavo in navdušenjem svoje slovanske goste, svoje „rodne brate“ (kakor jih je imenoval sam cesar Aleksander), je dal naznanje nehlinjeno in vroče svoje sočutje, ktero ima k ostalim Slovanom zapadnim in južnim.

Po shodu Moskevskem se je znamenito povzdignila slovanska vzajemnost vobče in med narodom Ruskim posebj; k razširjenju in vtrjenju jenemu so storjeni vgodni koraki; sklenjeno je imenoma, naj bi se literarna in duševna vzajemnost med posameznimi narodi slovanskimi gojila po večkratnih shodih slovanskih učenjakov in pisateljev, kakor tudi, da naj bi se vzajemno podpisala literarna podvzetja slovanska. Pomen shoda, kakor tudi nagledi in težnje, ktere so se tu prikazale na dan, se naj lepše zrcalijo v listu (spisanem od dr. Riegerja), z katerim se poslavljajo slovanski gosti od pogostovavnega naroda Ruskega.

„Mi sinovi različnih plemen slovanskih delajoči glavno za omiko, našli smo zaželeno priložnost vzajemno spoznati drug dru-

zega, spoznati поблиže svojo rodovo zvezo in potrebo, da bi se darovala večja skrb temu delu, kteremu moramo mi vsi želeti kolikor mogoče naj hitrejšega in stalnega vspuha vobče in v delokrogu vede posebaj; mi smo si izrekli drug drugemu svoje čute, bratovske svoje svete, svoje želje, svoje nade.“

„Na tak način, kakor naša obiskava Ruskega je podala bratom našim priložnost, da bi spoznali v mnogem nas in narodne naše težnje, tudi se je nam posrečilo поблиže spoznati Rusko z tim, da smo se zblížali ne le z prednjimi jegovimi moži ampak tudi z narodom vobče. Spoznali smo narod čisto slovanski v čutih jegovih in v bitju jegovem — narod, v kterem se je že močno probudilo in se razvija spoznanje sorodnosti in bratovske z nami deležnosti; narod veliki ne le po številu, ampak tudi po vspuhu izobraženosti, ktero si je dovršil v tako kratkem času in pri tako neprijaznih okolščinah — veliki tudi po visokem povzemanju pomena svojega v zgodovini človečanstva in po krasni trdni podlagi, ktero ima v povišanje svoje izobraženosti in vsestranskega blagostanja.“

„Pri tem našem srečanju se je vobče čutila in spoznala potreba, da bi se slovanski narodi dalje ne več razhajali in vsaj v vedi in v krogih izobraženih se vedno bolj približevali med seboj po živi zamenjavi svojih misli in del in vzajemni podpori goječi skupni zaklad samorodne slovanske izobraženosti.“

„V vsem tem ni nobenega političnega načela; te težnje niso in ne smejo biti nevarne narodom ostalim. Vseobčna omika more le pridobiti, ker se jarni čvrsti narodi v polnosti svoje moči in ognjene navdušenosti skupno poprimejo dela občnega, jeden drugega spodbujajoči, in ker se k oslavljenim starinam človeške izobraženosti pridružijo v skupni falangi novi, čvrsti, častiljeljni bojevalci za svobodo, človečanstvo in osveto.“

„Po svojem narodnem značaju Slovani niso navajeni krivico delati in drugih žaliti; za ljubezen in za priznanje njihovih pravic so vedno z radostjo in hvaležnostjo plačevali z ljubeznijo in z spoštovanjem pravic drugih. Znajoči pa iz skušnje, kako malo imamo prijateljev v Evropi, čutimo vsi potrebo, da se vzajemno ljubimo med seboj, vzajemno podpiramo drug drugega kakor pravi brati in da ne pozabimo jeden na drugega v uri nevarnosti.“

Misli javljene v Moskvi so stopile za leto dni znova v Pragi pri priložnosti polaganja temeljnega kamna narodnemu gledališču (maja 1868) na dan. Vdeleževanje te slavnosti je bilo po vseh deželah slovanskih, neizmerno. V Prago je prišlo mnogo gostov iz vseh dežel slovanskih, ideja vzajemnosti slovanske je stopila v mogočni sili ne le v obilnih navdušenih govorih, ampak tudi v neizmernem mnoštvu pripisov in pozdravljenj prišlih v Prago iz vseh dežel slovanskih. Podobno se je godilo že za mesec dni pozneje (v juniju) pri priložnosti oslavljenja 70 letnega dne Fr. Palackega; spoštovanje kakoršnega vživa slavni historik naroda

Českega v vseh deželah slovanskih se je pokazalo v meri nepričakovani.

Kakor je shod Moskevski deloval na vse narode slovanske vobče, in je znatno vtrdil pri njih idejo slovanske vzajemnosti že dalj časa gojeno; imel je vendar naj imenitnejši vpliv na narod Ruski.

Slovanska ideja pri Rusih je bila v resnici dotod le gojena od nemnogih učenjakov, slasti od tako imenovanih Slavjanofilov in morda še od nekoliko ljubiteljev študij slovanskih, akoravno se tudi niso priznavali k načelom slavjanofilskim. Občinstvo in vobče mase naroda Ruskega so javile ali le malo ali dokonca nobeno marnost za ostale Slované, da mnogi Rusi imenoma tako imenovani zapadniki t. j. nasledovavci in povelečevavci zapadovropskih redov, so se držali celo sovražno proti ostalim Slovanom, od kterih se pre Rusi ne morejo ničesar naučiti. Ideja slovanske vzajemnosti, ktera se je ravno pri manjših in slabejših slovanskih narodih vzbudila in tedaj podpore potrebujočih, ni mogla razun tega na Ruskem najti zadostnih tal in priljubljenosti tudi zato ne, ker narod Ruski sam po številu dosti velik ni potreboval odinod nobene podpore, bodi si že moralne ali materjalne.

Ali pri neprestani rasti zavesti narodne tudi na Ruskem, ktera si je imenoma za poljskega povstanja l. 1863 povzdignila na znamenito višino, so začeli kosmopolitični nagledi občinstva ruskega — nezlagajoči se sicer z smerom in duhom časovim, — znagla se umikati živější zavesti narodnoruski. Zapadna Evropa, svet romanski in germanski, kteri je občinstvu ruskemu vedno bil v mislih kot ideal vsega teženja, ni prestal z zaničevanjem gledati na ruske „barbare“, da, mislil je celo na ponavljanje Krim-ske vojske. Občinstvo rusko, videče v tem dosedaj nemerno pohvaljevanem zapadu vedno le zaritega sovražnika vsega, karkoli ima le ime „rusko“ ni moglo drugače nego z veseljem sprejeti srčne simpatije ostalih narodov slovanskih, na ktere se je dosedaj oziralo z visokega in z nevoljo.

„Obrekovanje Ruskega in jegove vlade“ — pravi dobro Juri Samarin razlagaje razloge, zarad kterih je izdal svoje delo proti raztegovanju Nemcev v baltičskih okrajinah ruskih v Pragi (Okrainy Rossii 1868), — najdeno v naših krajih in razširjevano za mejami v vseh jezikih, dela v Evropi ne jednako. Na Francoskem, na Nemškem in v Angliji se mu ne dava polna vera sicer, ali sprejema se z polno željnostjo, vsaka izmišljotina za resnico. Tam se je javno mnenje tako vkrepiło v svoji predponjetnosti in je tako navajeno smatrati svoje mrzenje k nam za znamenje spadajoče k viši civilizaciji, da za nje že ni prašanja o resnici ali neresnici. Mi smo davno obsojeni v vseh tožbah, minulih, navzočih in bodočih, tako da vsak, kdorkoli bi nas tožil ali se zarad nas pritoževal, Poljak, Nemec, Čerkez ali Tatar so že zanaprej opravičeni.“

„Ne taki vtisk činiyo te pripovesti o nas razširjevane na

Slovane, vse vobče (seveda razun Poljakov). Slovani so z njimi vznemirjevani in ne hoteli bi jim vero dati, in še več oni dostikrat proti njim protestujejo, nimajo pa fakt pri roki, da bi jih izpodbili, že iz nekega resničnega historičnega občutka, in razun tega tudi za to, ker so sami pod kletbo Evrope in vedo iz skušnje, do kolike brezsrarnosti more peljati čut rodovega nasprotništva. Na vsak način Slovani in jedini oni hočejo in morejo nas poslušati mirno in nepristransko. Z Francijo, Anglijo in Nemškim moremo se vojskovati, pogajati in pogovarjati kakor država z državo ali opravičevati se pred tamošnjim občinstvom in se prizadevati ga podučiti bilo bi le žrtvovati brez vsega uspeha svojo dostojnost in govoriti v veter. Jedini svet, k kateremu se moremo obrniti z svojo narodno vestjo, na katerega javno mnenje moremo in moramo porajtati, je svet slovanski.“

Z shodom Moskevskim se je v ruskem občinstvu zgodil nepričakovan obrat. Tudi stranke, ktere so se dozdej držale hladno k ostalim Slovanom, da tudi iz neke, sicer nedosti razumljive ponosnosti na nje gledale z visokega, so zgrabljene od vseobčnega proda; spoznale so namreč bile resnico ravno navedenih besed Samarina v polni meri. Narod ruski je brez razdela strank zvedel, da ni osamel v Evropi, da ne gledajo vsi narodi evropski z zaničevanjem in grozo nanj, da so tudi v ostali Evropi, v južni in srednji, narodi sorodni, kteri so z nehlinjeno, srčno ljubeznijo jemu naklonjeni ko prvemu in naj močnejšemu narodu Slovan-skemu.

Od shoda Moskevskega so zadeve ostalih Slovanov postale priljubljen predmet pri vseh strankah ruskih brez razločka, dasi tudi te stranke prašanje slovansko smatrajo iz svojega lastnega stališča; želi gotovo vsekoliko občinstvo rusko vsem Slovanom srečen razvoj naroden in političen, videče v okrepitvi življa slovanskega v ostali Evropi naj večo korist za sami narod Ruski. Vsi veči časopisi ruski, znanstveni, literarni in politični (izmed teh posebno Moskva, Moskovskija Vedomosti, Russkij Invalid, Birževyja Vedomosti) zasledujejo z naj večo pozornostjo in z vročim vdeleževanjem vsak razvoj ostalih Slovanov zapadnih in južnih, na polju literarnem in političnem in temeljito soznajajo z njimi občinstvo rusko.

Slovanska ideja je na Ruskem že stopila iz ozkih mej slavjanofilskih, kder je bila izvorno gojena, prodrla je v širje kroge Ruskega naroda, stopila je na praktična tla.

Videči to veliko navdušenje za idejo slovansko tudi v narodu Ruskem, hranimo še tudi nado, da slovansko gibanje na Ruskem tudi pripomore k pomirjenju med narodom Poljskim in Ruskim na podlagah mogočih, in da močni in junaški narod Ruski stori v tem, kolikor mogoče naj prej početek, in izpolni tako naj vročejšo željo vseh drugih Slovanov. Pridobil

bi si tako narod Ruski neizmerne zasluge ne le za celo Slovanstvo, ampak tudi za sebe bi naj bolje skrbel postavivši med seboj in bojaželjnim Nemškim narodom trdno ograjo proti „nemškemu gonu na vzhod.“ Vrh tega bi si z posredovanjem Poljakov z njim pomirjenih, ležé prokrčil cesto tudi k narodom romanskim (imenoma k Franciji) tem prirojenim zaveznikom Slovanstva proti življu germanskemu.

Upamo še, da se izpolnijo te naše želje, in mislimo, da naše naglede delijo vsi blagi prave slovanske vzajemnosti nadehnjeni in za blagor svojega lastnega naroda skrbljivi rodoljubi ruski (Pogodin, Košelev, Jelagin, veliko- in maloruski federalisti in dr.), kateri ne vidijo vse rešitve le v centralizaciji in porušévanju.

V. Konečno premišljevanje.

Ideja narodnosti je ovladala za dob novejših veskolik razvoj narodov evropskih. Kakor je prej bila ideja verska vsemo- gočna in kakor je ta peljala do krutih bojov in sebi podrejevala vse druge ideje poleg nje se nahajajoče: tako vlada sedaj z ravno to silo in morda še z večo ideja narodnosti; in ni nade, da bi boji iz te ideje izvirajoči in na različnih poljih bojevani se tako kmalu skončali.

Pod zastavo ideje narodnosti so si zbrali konečno po stoletnem vsilovanju v jednoto svoje dežele Lahi, o kateri se je še Meternih izrazil, da je to samo „zemljepisni pojem.“ Pod to zastavo hodijo sedaj Nemci včiničavi ravno srečni početek, da bi se uresničilo združenje naroda svojega od blagosrčnih in izobraženih rodoljubov od davna zaželjeno. Politično združenje obeh teh narodov je dogodek prirojen in nujen, ni moglo in ne more jim konečno spodleteti niti ukljub vsem če tudi neizmernim zavirani; vsaj oba sta ta naroda od predavnega časa v resnici narodna in zemljepisna celota, združena po jednoistim razvoju historičnem, jednoisti omiki in jednom jeziku; akoravno so posamezni deli obeh narodov po neblagih dogodkih bili na čas odločeni, stoječi ne jedenkrat sovražno proti sebi, so vendar ohranili čut in polno zavest narodne celote, kar jih je k dejanskemu združenju peljati moralo in jih peljati mora.

Ves drugi je bil razvitek narodov slovanskih. Slovanom ni bilo privošeno stvariti narod jeden tako, kakor Lahom ali Nemcem. Vsled različnih dogodkov raztrgal se je veliki narod Slovanski na množstvo plemen in vetev, v neizmerni daljavi od sebe naseljenih, in pa po tujih, sovražnih rodovih od sebe odločenih; po prijetju kristjanstva od dveh različnih strani, in konečno tudi po ti okolnosti, da se Slovanom niti zapadnim niti južnim ni posrečilo vstvariti veliko državo na podlagah trdnih, — vse to je vstanovilo razdrobljenje plemena slo-

vanskega na posamezne narode, kateri so se odtod razvijali več del vsak sam za se.

Zapadni Slovani, tedaj imenoma Čehi (Moravani in Slovaki), Poljaki in Slovani polabski in baltiški, kateri so vsi vstopili v krog narodov zapadovropskih, so sicer zares delali za dob Svato-pluka in Boljeslavov českih in poljskih celoto, ktere deli so bili med seboj podobnejši nego so n. pr. različni rodovi nemški. Ali ni se jim podalo postaviti veliko državo na trpežnih podlagah in vstvariti jeden narod tako kakor pri Nemcih.

Podobno se je godilo tudi pri južnih Slovanih. Iz političnega in deloma tudi iz kulturnega tega razdrobljenja pri Slovanih zapadnih in južnih je prišlo in se vtrdilo tudi narodno razdrobljenje; vstvarilo se je nekoliko jezikov, teh imenitnih simbolov narodne celote, kateri jeziki, tudi pisani z različnim pismom so v teku časovem dosegli trdno vstanovljenje oblike, napravili so lastne literature tu revnejšo tam bogatejšo, in so tako dovršili popolnoma razcepljenje plemena slovanskega na nekoliko narodov naj več le malih. Iz mnogoštevilnih rodov zapadoslovanskih so se vstanovili in ohranili narodi: Česki in Poljski in ostanek lužiških Srbov, in iz rodov jugoslovanskih narodi: Slovenski, Hrvaški in Srbski, Bolgarski.

Le Slovani vzhodni so si vstvarili hitro tudi jedno veliko državno celoto in jeden narod — narod Ruski, o katerem je že v XII. stol. pravil Krakovski biskop Matauš: „Rusija je kakor celi svet; narod Ruski, ta je v brezpoštetnem mnoštvu zvezdam nebes podoben!“ — Narod Ruski, — jedini izmed Slovanov — si je vstvaril tako jedinstvo narodno, kakoršno na primer narod Nemški ali Francoski; in nič ne dene tukaj, da se je vsled raznovrstnih okolnosti jugozapadni oddel jegov, Rusini, ponekoliko drugače razvijal nego oddel severovzhodni (Velikorusi), tako kakor v tem oziru nič ne dene pri Nemcih ali Francozih imenitno in razložno razdeljenje na Nemce ali Francoze severne in južne. Kakor se pod imenom „Francozi“ ali „Nemci“ razumeva jeden narod priznavajoči za glavni simbol svoje jedinstvi spisovni „jezik francoski“, „jezik nemški“ in literatura v tem jeziku pisano od vseh betev francoskih ali nemških, tako pomenja tudi ime „Rusi“ jeden narod priznavajoči skupni spisovni „jezik ruski“, literaturo „rusko“, obdelovana od davna z združeno močjo od Malorusov in tudi od Velikorusov. Narečje, podnarečje in patois podpodnarečje vsake pokrajine se tu ne more v ozir jemati, in nič ne odločuje ali se prosto ljudstvo iz Švabskega razumi z Holsteinskim ali ljudstvo iz Provence z Normandinskim ali iz Galicije z Moskevskim.

V sedajni dobi so se pri južni veji naroda Ruskega pri Malorusih znašle težnje, ktere merijo na odtrganje od sedajnega jedinstva literarnega z Velikorusi. Početniki teh teženj (Ukrajinci) trdijo, da se rod maloruski po jeziku, značaju, navadah, zgodbah, po družbinskih razmerah, zgodovini in t. d. temeljito loči od Velikorusov, in ker je sicer dosti številnat (15 mil. duš na

12000□ m., tedaj po številu drugi narod slovanski), da bi živel življenje odločeno od Velikorusov, da ima tudi pravico na samostalni razvoj duševni. In hočejo naj prej naj se jezik maloruski vvede povsodi v nižje in srednje šole v deželah maloruskih mesto dosedajnega spisovnega ruskega in naj bi se tako položil temelj k daljšemu razvoju lastne literature in vede maloruske. Političnega separatizma dosedaj še ni bilo opaziti.

Nehoté se mešati v to zadevo, katero imamo za notrajno obeh narodov ruskih maloruskega in velikoruskega, omenjamo iz našega slovanskega stališča le toliko, da bi vresničenje teh separatistiških teženj, kolikor se tikajo odtrganja od skupne literature ruske, peljalo k drobljenju moči in vzdrževalo bi srečnejši razvoj in razcvet ruske literature in vede. Jeden spisovni jezik ne izključuje raznost nagledov političnih in drugih, kakor vidimo pri Nemcih in Francozih, kterima obema če sta se tudi v teku časa politično razdelila, gotovo ne pride na misel, da bi se vpeljala ko spisovni jezik dolnonemščina tu sopet provençalščina.*)

Pri ostalih narodih slovanskih je ostala vsakega izmed njih narodnost omejena le na prostor manjši, in se je izvila na posameznosti zdaj že izrečeno in strogo označene. Niti Poljakom se ni posrečilo osimilovati si Rusine, spadajoče k državi Poljski skozi dolge veke, glavno zarad razločka v veri in v vsem tem iz tega izvirajočega (izobraženost, pismo in t. d.). Ta razdel v veri za-držuje tudi stok Horvatov in Srbov, akoravno se oba po jeziku ne razločujeta, v narod jeden in postal je veliki del tudi vzrok junega različnega razvoja historičnega in narodnega.

Razdeljenje plemena slovanskega na nekoliko lastnih strogo izrečenih individualitet, na nekoliko narodov, to je dovršena stvar in ne da se že za sedaj-nih dob in okoliščnosti zmeniti. Slovani gotovo predstavljajo le tako celoto, kakoršno na pr. narodi romanski (Francozi, Lahi, Španci, Portugalci, Rumuni) ali narodi germanski (Nemci, Holandci, Flanci, Angličani, Danci, Švedi). Razun tega je tudi med Romani in Germani na jedni in med Slovani na drugi strani ta bistveni razloček, da so se Romani in Germani v celoti jednoisto razvijali, da delajo veliko zemljepisno celoto, in da obstojijo po največ iz narodov velikih, od sebe v ničem odvislih (na pr. Španci in Francozi, Nemci in Angličani); narodi manjši pa (Holandci, Švedi, Danci) imajoči sicer ugodno lego zemljepisno niso bili nikdar vstavljeni v svojem razvijanju in so si zmirom ohranili svojo državno neodvisnost. Skoraj vsega tega pogrešajo — razun Rusov — narodi slovanski; ni bil namreč pri Slovanih jedinoisti razvoj, lega zemljepisna je pri nekterih jako neugodna — česar se lahko prepričamo, ako poglednemo na etnografično mapo Slovanstvo; **)

*) Prim. kar smo o tem obširneje spregovorili v čl. Rusko (narod ruski).

**) Razun znanega Slovanskega zemljevida Šafaříkovega ka-

— in konečno so posamezni narodi, veči del mali in slabi, so bili v svojem razvijanju ustavljeni po nesrečnih prigodkih na dolge veke, in skoro vsi so izgubili svojo samostalnost.

Akoravno so pa narodi slovanski deloma po trudu in skrbi nekoliko rodobljubov, deloma pa tudi po prizadevanju viših vladajočih krogov na mnogo že izbredli iz žalostnih razmer, v katerih so vsled različnih nesrečnih dogodkov dalj ali manj časa tičali, in z gorljivostjo korakajo naprej na poti omike in izobraženosti: vendar še ne kažejo takega obraza, kakoršnega vidimo pri germanskih in romanskih narodih.

Med tem ko ti narodi davno sebi zagotovivši si svoje narodno življenje neprestano in z vspehom vedno rastočim delajo za daljši razcvet človeške osvete in izobraženosti: mora veliki del narodov slovanskih se še le boriti za svojo eksistencijo, si jo sebi vsakojako, sicer celo z naj večjo naporo pridobivati, gojiti in podpirati. Ta borba za existencio še ni poy sodi odločena.

Čehi so si dobili po dolgovem naporu svojih voditeljev na polju literarnem in političnem dostojno postavljenje ne le med narodi avstrijskega cesarstva ampak tudi med narodi evropejskimi. Prizadeve njihove namerjavajo k popolnemu vpeljanju narodne ravnopravnosti, k pridobitju svojemu življu gredoče veljavnosti v življenju javnem in k ožjemu zjedinjenju dežel korone Česke. Sedanje njihovo stanje, kakor vobče njihova zgodovina pred vsem boj z naprej silečim življem nemškim, boj, katerega pa vedejo z znatnimi vspehi in z katerim obračajo vedno večjo pozornost na se ne le v zapadni ampak tudi v vzhodni Evropi; kajti dežele korone česke so gotovo preveč važna posicija v srednji Evropi, da bi mogle uiti pozornosti državnikov in politikov dalje v bodočnost gledajočih.

Slovanski narodi v koroni Ogerski, Slovaki, Rusini, Srbi in Horvati, so za sedaj pod gospodstvom življa madjarskega (naj več Slovaki, naj manje Horvati). Težnje Slovakov (tudi Rusinov) za napravo posebnega slovanskega okolja in težnje ogerskih Srbov za napravo lastne vojvodine srbske se niso posrečile; tako tudi niso imele vspeha težnje Horvatov, da bi Trojedina kraljevina (Horvaško, Slavonija, Dalmacija in vojaška Granica) činila v avstrijski državi samostalno celoto, neodvisno od Ogerskega. Sedajni gospodi v koroni Ogerski, Madjari, vničivši vse te namere so podredili vse te dežele korone Svetoš Stefanske osredni vladi v Pešti, so vtrdili tukaj vlado življa madjarskega, hoteli so mu pridobiti tudi Slovake in Jugoslovane in imajo sploh vsakojake sle, katere pa sicer nemogočne in tedaj neizpolnive so življem nemadjarskim nevarne le na čas. Jugoslovani v Dalmaciji so sedaj še v pod-

žemo na jako dobro Etnograf. karto slavjanskih narodnostej (v Petrogradu 1867), izpeljano, v tem formatu kakor Šafaříkov zemljevid.

ročju življa laškega. Pa v najnovejšem času so se začele tam razmere boljšati.

Slovinci, po neumornem delovanju svojih voditeljev in kresiteljev (budnikov) povzdignivši se na dosti visoko stopnjo, prizadevajo se vedno silnejše za popolno ravnopravnost z življem nemškim in laškim, kakor tudi za zjedinjenje vsih dežel, kder prebivajo (Kranjske, Primorja, južnega Štirskega, Koroško) v jedno celoto, v jedno vzemlje (Slovenijo), ktero ležeče na razmejišču sveta nemškega, slovanskega in romanskega in ima je v obče ugodno lego zemljepisno, ima gotovo veliko važnost in bodočnost.

Jugoslovani na polotoku balkanskem čakajo večidel še sedaj dneva svojega osvobodjenja iz jarma turškega. Popolnoma svobodni so le Srbi v Črni gori; skorej docela svobodni so Srbi v knježevini Srbski, v tém imenitnim središču celega Jugoslovanstva; Bosnjaki in Hercegovinci kakor tudi Srbi v Stari Srbiji (med Srbskim in Macedonijo) in konečno številnati Bolgari v nekdanji Moesiji, Thraciji in Macedoniji so zdaj še v podloženstvu turškem. Srbi si naj prej zahtevajo to, da bi Bosna in Hercegovina se pridružila Srbskemu. Mnogi sanjajo tudi o veliki državi Srbski, ktera, kakor za Štefana Dušana, bi se razprostirala skoraj po celem polotoku Balkanskem. Bolgari, kateri zmagovavno peljejo starodavni svoj boj z Grki-fanarioti, veliki del so jih že iz biskopskih svojih sedežev izpodrinili ali saj naredili neškodljive, namerjavajo pred vsem na to, da bi zemljišče od njih obivano doseglo takega postavljenja, kakoršnega ima knježevina Srbska. Po izpolnitvi teh srbskih in bolgarskih želj vstanovile bi se na severni polovici evropske Turčije dve polodvisni državi slovanski, srbska in bolgarska, in vzela bi se na mnogo grozeča nevarna stran vzhodnega vprašanja in naredil bi se pretrg prispojnim željam v oziru evropske Turčije, naj že pridejo odkoderkoli.

Narod poljski nahaja se v polažaju premisleka vrednem. On jedini izmed narodov slovanskih izgublja v meri znatni tla; poljski živelj v gornjem Šleskem v obojem Pruskem (West- und Ostpreussen), kolikor ga je tam še ostalo, neprestano redkejši postaja, odumira, močno ustopuje življu nemškemu, kateri sam po sebi in z podporo vlade Nemške države tišči se vedno dalje na vzhod ne le v Poznansko (skoraj že na polovico ponemčeno), ampak tudi v kraljestvo Poljsko, da, celo tudi na Litvo, povsodi se vrivaje v posest zemljišč posebno gosposkih. V poljskih deželah podvrženih Ruskemu je oslabil poljski živelj tako, da je glavni jegov dosedajni zastopnik plemstvo utrpelo v poslednjem povstanju neizmerne gmotne izgube ne le po konfiskacijah in kontribucijah, ampak slasti z emancipacijo seljanskega ljudstva, ktero nikdar ni bilo svojim panom (gospodom) naklonjeno, se je izmknilo tako popolnoma iz njih moči in se postavilo na stran vlade. S tim je živelj poljski vsako veljavnost posebno v zapadnoruskih gubernijah izgubil; ne more se tukaj gotovo še geniti ne, ker je

gmotno vničen in sred neprijateljskega življa ruskega slepo udanega vladi popolnoma osamočen.

Razcvetajoče rokodelstvo prihaja v roke nemških priseljencev ali pa Židov tudi k Nemcem se nagibajočih, ponekoliko tudi podpiranih od vlade ruske, nemisleče, koliko nevarnost pripravlja s tem življu slovanskemu v obče in tedaj tudi ruskemu. Daljše politično življenje naroda poljskega — pokraj občne konstelacije politične — obstoji glavno v tem prašanju, ali bode mogla živelj poljski prešiniti vseobčna izobraženost, po kateri bi si jedino mogel vzdržati i proti nemškemu i proti ruskemu življu.

Večo svobodo imajo Poljaki le v avstrijskem delu nekdanje Poljske, v Galiciji, ktera dežela pa je le manjši del obivana od Poljakov (zapadna polovica), je obdržala še sedaj obraz poljski in sicer po mnogobrojnem plemstvu, po celi Galiciji skoraj poljskem. Ali poljski vpliv v Galiciji je znatno oslavljen od Rusinov po številu mnogobrojniših, kateri stojijo odločno neprijateljsko proti poljski manjšini, akoravno gospodujoči, in vničujejo tako veliki del vsekoliko njihovo delavnost.

Malobrojni Srbi lužiški veči del le životarijo, večje gibanje kažejo Srbi pod vlado saksonsko (v delu nekdanje Gornje Lužice, kder so Srbi pod vlado prusko v Gornji in Doljni Lužici) v takem položaju, v kakoršnem pruski Poljaki.

Jedini narod ruski je prost stisk, v katerih so skoro vsi ostali narodi Slovanski; on jedini ima svojo narodno in politično življenje zagotovljeno in more tako z večim vspehom napredovati na polju družbinskem in političnem. V naj novejši dobi je tudi zaznamovati poleg okrepčajočega se duha sovobode reakcija proti preveliki centralizaciji. Osvobodjenje seljanskega ljudstva, javno narodno sodništvo s porotami in reprezentativni zbori gubernski so tega dokaz, obetáje narodu ruskemu mogočni razvoj gospodarski in nramni, kateri ne more ostati brez vzrasti moči politične.

Slovanski narodi, akoravno se imenoma za dob novejših začinjajo jako sebi približevati in čutiti se več solidarne nego drugekrat, ko deca jedne matere slave: so vendar za ta čas še preveč navzeti in prešinjeni pred vsem vsak svojega lastnega položaja, potrebnosti in cilja svojega lastnega naroda, nego da bi pomislili na kako ožje združenje.

Občutek strogo izrečene posameznosti se je izbudil v zavesti vsakega posameznega naroda slovanskega tako globoko, da se ne dá še pomisliti ne na kako zlitje njihovo v jedni ali dve narodni celoti. Niti Bolgari in Srbi, akoravno so ostali zadaj za evropsko omiko, tim manje pa Poljaki in Čehi, ktera oba naroda zapadoslovanska imata tako sijajno minuloost, nočejo in nemorejo se odreči svoje lastne narodnosti, ampak silijo na vse moči na svoj razvoj in razcvet.

Da, počut te lastne individualitete je pri Slovanih tako močen, da vodi pri nekterih vetvah slovanskih celo do partikularizma, do odtrganja od jedinstva dolge veke obranjenega, kakor dan da-

našnji vidimo pri Slovaki, kateri so se odtrgali od spisovnega jedinstva s Čehi in obdelujejo svojo literaturico v svojim lastnem narečju. Ravno to opazujemo tudi na jednem delu Rusinov, (Malorusov,) izmed katerih mnogi (tako imenovani Ukrajinošli) hočejo, kakor je že gori omenjeno, narečje malorusko povzdigniti na samostalni jezik spisovni in obdelovati v tem jeziku literaturo neodvisno od literature velikoruske.

Ako prevdarimo objektivno in nepristransko vse razmere in okolnosti, v katerih so narodi slovanski od davna bili in se še dan današnji nahajajo, imamo vse namene in težnje — naj že pridejo odkoderkoli — zlití različne narode slovanske v jeden narod Slovanski za nemogoče, za delo Sisifovo. Slovanski narodi morejo sicer prijeti jedin jezik za diplomatičen*), ako se pokaže sploh tega potreba, morejo v njem skupno obdelovati tudi nekatere obore (oddelke) vedoznanske literature : ali na kaki stok v jedno narodno ali do konca politično celoto ne morejo, — vsaj za naše dobe — še pomisliti ne.

Ožje zjedinjenje morejo slovanski narodi iskati le na polju duševnem, jim mora biti na misli vzgled starih Grkov, kot ideal jim mora biti *raznoterost v harmoniji*, kakor je dobro se izrazil Rieger v Moskvi leta 1867.

Na polju duševnem imajo Slovani pred seboj še ogromno in dolgovsko delo, da bi le nekoliko dohiteli ostale evropske narode v delokrogu vede, obrta i. t. d. To velja o vseh Slovanih v obče, imenoma pa o Slovanih južnih in vzhodnih, katerih duhovni razvoj je zadržan od vsakojakih nesrečnih okolnosti, deloma po stoletnih bojih z barbarskimi narodi, deloma po zemljepisni oddaljenosti od Italije, ktera ko podedovala stare omike rimske in prednja gojiteljica kulture kristjanske je oplodila kmalu narode z njo v bližjem stiku stoječe. Na stvarjenje kake lastne „specifično“ slovanske kulture, ktera bi se bistveno ločila od občne kulture evropske, ne gre za naših dob misliti: ni več k temu dosti časa, da, ne bilo bi to svetovati in želeti; marveč imajo Slovani z vsemi močmi se truditi, da bi kolikor bo mogoče kmalu se dostojno postavili o strani narodov germanskih in romanskih, skupno z njimi se udeležujoči v daljšem razvoju evropske, vseobčne človeške kulture.

*) Ali bode to jezik ruski, še ne moremo s polno gotovostjo trditi, kajti to zavisi razun raznih okolnosti glavno od tega, ali bode mogla ruska literatura v kratkem se meriti z literaturo nemško, francosko in angleško in to v vsih delih slovanske vednosti. Sicer pa, ako se študije slavistične več in več okrepijo, kakor je nada in proderejo v šole in širje kroge, še Slovanom ne bode potreben skupen ali diplomatičen jezik, morejo namreč se posluževati vsakeri svojega lastnega jezika brez težav in vendar se bodo med seboj razumeli. Težnje po zmešanju vsakojakih jezikov in narečij slovanskih narediti (vstvariti) neki jèden vseslovanski jezik, so preveč detinske, nego bi se o njih širile besede; omenjamo jih le zarad tega, ker so se v resnici iznašle.

Za izobraženostjo koraka povsodo politična moč in svetovno-historičen pomen in vpliv narodov. Slovani ko naj mlajši med narodi evropskimi v izobraženosti, imajo jasno veči del svojega življenja pred seboj, imajo veči del svoje historije še delati.

Arci že jdou jini cestou hladši,
Težce my a pozdě za nimi:
Tim sme ale a náš národ mladši.
My, co jini dokazali, známe:
Leč to skryto přede jinými,
Co mi v knize lidstva býti mame.

(Res, da gredo drugi po cesti glajši,
Težko mi in pozno pa za njimi,
Zato pa smo in naš narod mlajši.
Mi kar drugi so dokazali, znamo:
Med tem, ko je to skrito pred drugimi,
Kar mi v knjigi ljudstva biti imamo.)

Slovenci.

Slovenici.

Slovenci.

Vvod.

Ime. Naj bolj zapadni odraslek slovanskega naroda, Slovenci, so s časom v razne dežele razkosani svoje skupno ime semtertje skoraj pozabili in namesto njega začeli rabiti deželska imena: Kranjci, Primorci, Korošci, Štajerci. Razun deželskih imen pa imajo še veliko krajnih imen, n. pr. na Štajerskem: Pohorjanci (po Pohorji), Goričani (po Slov. Goricah), Murski in Dravski Poljanci (za Muro od Radgone do Lotmerka in za Dravo po Ptuj-skem polji), Haložani (v Halozah) i. t. d.; na Kranjskem: Gorenjci, Dolenjci, Notranjci (Kraševci, Pivčani, Vipavci); na Italijanskem: Rezijani i. t. d. Vendar se je skupno ime popolnoma tudi pri prostem narodu ohranilo pri Štajercih, pri Korošcih in Primorcih; vsaj svoj jezik tod povsod imenujejo „slovenski“ jezik, le na Kranjskem ga imenujejo kranjskega. Vedno bolj razširjajoča se narodna omika pa skupnemu imenu zopet veljavo pridobiva po vseh slovenskih krajinah. V starejši dobi so jih tuji pisatelji po njih tedaj najimenitnejši deželi „Carantanum“ (Goratan) imenovali „Carantani“; ruski letopisec Nestor jih imenuje „Horutane“, česki letopisec Dalimil pa „Korutane“, in tudi na Slovenskem je še znano ime „Goratanci“ za Korošce. Sedaj jih imenujejo Nemci zlasti na Štajerskem in Koroškem „Winden“, „Windische“ (windische Sprache), Madžari v obče „Tótok“ (Slovane) ali „Vandalusok“ (= Vandalale), Italijani „Sciavi“ (Slavi), Furlani „Sclafs“.

Da je bilo ime Slovenec na Kranjskem pred 300 leti bolj znano, pričajo spisi protestantovskih pisateljev 16. stoletja.

Bivališča.

Narodopisna meja Slovencev. Pri Kotu na levem bregu Mure, ne daleč od ogersko-štajerske meje se začne narodopisna meja med Slovenci in Madžari. Od tod se vleče naprej proti severju od Dolnje Lendave čez Hodož proti sv. Gothardu na Rabi, kjer se začne dotikati Nemcev, in od tod naprej proti mej-

nemu potoku Kučenica, prestopi na Štajersko k slov. vasi Gorica in gre po radgonskem mostu čez Muro ter se več manj po razvodji med Muro in Ščavnico vleče, prestopi zopet pri Omureku Muro ter za njo ostane, izvzemši Špilfeld do nekaj nad Špilfeldom; od tod gre po Gomilski dolini do Križevega vrha in dalje proti jugozapadu med Lūčami in Arvežem po gori Remšniku nad Koplo mimo (slov.) Sobote do koroško-štajerske meje.*) Na Koroškem doseže mejna črta Dravo in teče pod Labodom mimo slovenskih krajev: Dob, Št. Martin, Št. Kolman; potem se vzdiga na sever do Kneže in Dekš, pusti na desni nemški sv. Urh in Schmieddorf, objame dalje Št. Gregor, Temanj, Varpoves, potem se bliža zgor po Gosposvetskem polji krajem med slov. Gosposveto in zdaj nemškim Krnskim gradom, gre mimo Smorovčic (nem.) Velikega dola in (slov.) Poročic po Čelovškem pogričji do (slov.) Kostanja nad Osojanskim jezerom med Št. Lenartom in (nem.) Suho (Zauchen), poleg dolnje Zile, potem mimo nemških Toplic nad Beljakom po slemenu Dobraške planine, potem mimo nemške Velike vasi čez mešano Modrinjo ves mimo nemškega Pontabla do meje. Potem drži meja, dotikaje se Italijanov po gorah med Roklansko in Rezijsko dolino v Videmsko okrožje, obsega Rezijsko dolino, potem gre čez hribe do izvira Tera (Torre) in do trga Terčēt, nadalje proti vzhodu poleg gričev nad kraji Nieme, Ahten, Fojda, Čevdat (Staro mesto) in čez Sv. goro ter se združi z deželno mejo goriško v korminskem okraji. Na Goriškem gre meja v sredi med ravnino in griči pod slov. občinami Mirnik, Medana in Cerovo proti Podgori, prestopi Sočo, objame slovenska sela Zdravšino in Doberdob nad Tržičem in se pri Štívani blizu Divina z morskim obrežjem združi. Za morjem se vleče, izvzemši mešani Trst in italijanska mesta Mile, Koper, Izlo in Peran do Dragonje, po ktere dolini se vleče narodopisna meja, dotikaje se Hrvatov, proti gričem in selom Topolovac in Sočerg med Rakitovičem in Zažidom, Jelovicami in Podgorsjem, Golcem in Obrovim, Polanami in Novim gradom čez Pasjak in Jelšane, dokler se s kranjsko deželno mejo ne združi, in gre s to vred čez Prezid do Osivniške fare. Od tod naprej, na levi pustivši nemški otok Kočevje, gre za deželno mejo, izvzemši le uskoške vasi: Bojana pri Vinici, Marijin dol, Preloka, Hrast pri Metliki in blizu Kostanjevice v hribih nekaj čakavskih vasi, za kranjsko in štajersko deželno mejo.***) Belih Kranjcev pa nam ni štetih več med Hrvate iz tistih vzrokov, iz katerih pohrvačenih Slovencev Kajkavcev več ne štejemo med Slovence.

Zemljepisne in klimatične razmere. Slovenska zemlja je razprostranjena po jugovzhodnih razrastkih alpskega gorovja in pa po Krasu; ravnin ob Soči, Savi, Dravi in Muri je le malo deležna. Alpski svet je najvišje vzpet v Triglavu, najviši

*) Gl. Šuman, Slov. Štajer. I. p. 12.

**) Gl. Kozler, Slov. Zemljepis, 1854.

slovenski gori (9036'); od njega se po Goriškem in Kranjskem (Gorenjskem) razraščajo Julijske Alpe. Na meji koroško-štajersko-kranjski pa stojé visoki grebeni Karnskih Alp (Karavank) kot: Ostrica, Grintovec (8000'), Obir, Stol, in od njih se razraščajo med Savo in Dravo, do Maceljskih gor, po katerih med ravnim Podravjem in Posavjem prestopajo na Hrvatsko. Pri južnih triglavskih odrastkih ob Idriici in Ljublanici pa se začénja in se za morjem proti jugovzhodu vleče Kras, čudovita, razdrta, po večem gola, krednata planota z ostrorobotimi grebeni, z večimi in manjšimi vdrtinami (dolinami, rupami), z brezdni, podzemeljskimi jamami, ponikvenicami in presihajočimi jezeri i. t. d.

Podnebje ni ravno zelo ugodno. Ako prištevamo kraje, ki imajo pod 8° R. letne temperature že hladnemu podnebjú, moramo reči, da večina slovenskih krajev ima hladno podnebje; Celovec n. pr. ima 5.9°, Ljubljana 7.5°, Novomesto 7.8°, Celje 7.9° letne temperature. Zlasti na Kranjskem in Koroškem je razloček med toploto in mrazom zaradi bližine visokih gora precej velik. Zmerno toplemu podnebjú pa že pripadajo slov. krajine ob morji in kolikor je slovenske zemlje na konci velike italijanske ravnine ob Soči in Vipavi. Zlasti slov. Gorica, ki ima 10.5° R. letne temperature, zaradi milega in ugodnega svojega podnebja. Pri Trstu (11.4° R. letne temperature) in dalje na vzhod pa je vsled burje, ki pogostoma piše čez Kras, zelo spremenljivo vreme, in mraz in toplota se čudno hitro menjata.

Po vseh slovenskih krajih je hudo vreme precej pogostno, zlasti po Kranjskem. Dežja precej veliko pade (v Celji 108 centim., v Celovci 95 c., na Kranjskem 136 c., v Trstu 108 c.).

Velikost slovenske zemlje. Kranjska dežela ima 180□ milj, slovenski Štajer 103□ milje, slovensko Koroško kakih 70□ milj, slov. Goriško 40□ milj, v Trstu in Istri pa je slov. sveta kakih 25□ milj, tedaj skupaj 418□ milj. Tu je všteta zemlja nemških naseljencev Kočevarjev (11□ milj), ni pa prišteta zemlja beneških in ogerskih Slovencev, ki znaša kakih 30□ milj. Vse slovenske zemlje smemo tedaj računiti okoli 437□ milj, malo manj, nego jih ima nekdane lombardsko-benečansko kraljestvo.

Na tem prostoru bivajo Slovenci v blizu 30 mestih, deloma pomešani z drugonarodniki (Nemci in Italijani), v kakih 70 trgih, in okoli 6500 vaseh, in pa po raztrošenih hišicah.

Število.

Po procentih, ktere je statistična centralna komisija v Beči za l. 1857 izračunila, bi se dalo število Slovencev tako-le določiti:

Kranjska dežela je imela o zadnji štetvi vseh prebivalcev 466.334, med njimi 90.15 ‰, t. j. 420.400 Sl., Slovenski Štajer, nekdANJI marburžki okrog imel je 1869 l. 442.567 preb., 94.84 ‰

ali **419.730** Slovencev; tu je treba še prišteti kakih **12.000** Sl., bivajočih v gradškem okrogu (Gl. Sl. Štajer I. p. 10); Koroško vseh prebivalcev 337.694, 28.6% ali **96.580** Slov., Primorsko vseh preb. 600.525, med njimi 39.17% ali **235.225** Slovencev. Na Ogerskem je okoli **55.000** Sl. in na Benečanskem kakih **27.000** (l. 1857 jih je bilo 26.892). Ako te številke seštejemo, dobimo skupno število 1,265.935 ali okroglo število **1,266.000** vseh Slovencev. Da to število ni natančno, je očitno; da je premajhno, tudi nikakor ni dvomiti. N. pr. na Koroškem šteje Ozoernig že na podlagi popisa iz 1851. l. 95.735 Slovencev. V 18 letih pa se je njih število gotovo bolj pomnožilo, nego kaže gori postavljeno število. Sicer pa Kozler šteje na Koroškem 113.000 Slovencev. Tudi je treba pomisliti, da so l. 1857 pri preračunanju procentov vse domače (tudi nepričujoče) ljudstvo v pošttev jemali, tu je pa le pričujoče, domače in tuje ljudstvo v račun vzeto. Za Koroško je po šematizmu v „Glasniku“ za l. 1860 število Slovencev v slovenskih in slovensko-nemških farah na 118.909 duš preračunjeno. Na Kranjskem tudi nikakor ni 64.000 Nemcev. Z dobro vestjo smemo tedaj vseh Slovencev najmanje **1,300.000** duš šteti.

Jezik.

Izmed vseh slovanskih jezikov je srbsko-hrvatski slovenskemu najbolj soroden, kakor sta si tudi naroda najbližja soseda. Iz te velike sorodnosti, zlasti iz posebnosti, po katerih se ta jezikovska skupina od vseh drugih slovanskih loči, se pa sme sklepati, da sta ta dva naroda vkljub poznejši zgodovini, v kateri se zmerom ločena pokazujeta, v prestarem času bila soseda tam v zakarpatski predomovini, od koder so Slovenci že v VI. stoletju v Panonijo prišli, kmalu potem pa od Avarov pritiskani se iz Panonije v alpske in kraške pokrajine pomaknili. V sedmem stoletju so za njimi prišli Hrvati in Srbi in se zopet v njihovem sosedstvu naselili.

Kar se tiče razmere med staroslovenščino ali cerkveno slovenščino, tudi starobolgarščino imenovano, in pa med slovenščino, je toliko gotovo, da staroslovenščina ni neposredna mati naše slovenščine; v kateri razmeri pa je bila z jezikom onih zapadnih Slovenov, pri katerih sta Ciril in Metod bila cerkvena predstojnika, to se ne dá tako jasno določiti, ker se ne vé, v koliko je zapadna (stara) slovenščina vplivala na knjige spisane od ljudi rojenih med vzhodnimi Slovenci.

Značilne posebnosti, po katerih se slovenščina ob enem s hrvatsko-srbskim jezikom loči od stare bolgarščine, so te-le: 1) Izvirne soglasniške skupine **dj** in **tj** so se spremenile v stari bolgarščini v **žd** in **št**, v slovenščini pa v **j** in **č**, (hrv.-srb. **dj** in **č**), ktera glasova sta nastala naravnost iz prvotnih skupin, nikakor pa nista mogla

nastati iz staroslovenskih št in žd. 2) V pronominalni deklinaciji se konča gen. edin. v starosl. na **go**, v slovenščini in hrvatsko-srbščini na **ga**, ktera končenica je starejša od one. 3) Tudi v konjugaciji je staroslov. končenica l. os. edin. **ъ**, mlajša od slovenske in hrvatsko-srbske **em**. 4) Enklitika **ž** (že) se spreminja v slovenskem in srbsko-hrvaškem jeziku v **r**, v starosl. pa ne. 5) **l** se v slov. in hrv.-srbščini spreminja v samoglasnik (u, o), v stari bolg. pa ne i. t. d.

Izmed ostalih posebnosti bi bile omeniti kot znamenitnejše še te-le: Slovenščina ima polglasnik **ɾ**, kateri se v knjižnem jeziku zaznamenuje z **e**; narečja pa semtertje tudi druge samoglasnike, zlasti **u** in **i** slabijo v polglasnik ali jih celó izpuščajo, n. p. **popъs**, **koъhъ**, in končenica **-ica** se navadno slabi v **-ca**. Izmed samoglasnikov, ki se po drugih slovanskih jezikih nahajajo, slovenščini manjkajo nosniki in **ɿ** (**y**). Frizinski spomeniki pričajo, da je v 10. stoletji slovenščina te glasove še imela; v narečjih se semtertje še nahaja sled tem samoglasnikom, nosnikom posebno na Koroškem, samoglasniku **y** pa na Gorenjskem. Slabljenje samoglasnika **o** v **e** za **č**, **š**, **ž**, **j** in **c**, dasiravno v književni jezik vpeljano, je med narodom le semtertje najti. — Pri sklanji je kaj posebnega vtikanje črke **t** med deblo lastnih imen na samoglasnik in končenico: Marko-ta, Jože-ta. Instrumental se ne rabi brez prepozicije, kakor v drugih slovanskih narečjih. Adjektivi imajo le v 1. skl. edin. možkega spola določno in nedoločno (sestavljeno in nesestavljeno) obliko, sicer se je nesestavljena, samostavniška sklanja adjektiva le v posameznih izrazih ohranila, n. pr. z lahka, iz prva. Glagol je izgubil aorist in imperfekt, kakor tudi partic. praes. pass.; futurum se izrazuje dostikrat le s sedanjim časom dovršnih glagolov.

Poglavitna narečja slovenska, ako se sme zarad takih neznatnih različnosti sploh o narečjih govoriti, so: 1) Gorenjsko (na Gorenjskem), ktero izgovarja **k** pred **e** in **i** kot **č** ali **ć** (na Gorenjsčem), mestoma **g** kot **h** (sneh, hora), **l** (= **l**) tudi pred samoglasniki (**a**, **o** in **u**) kot **u** (guava); **d** kot angl. **th** (ras); **čr** kot **č** (čevo); **d** pred **k** kot **h** (rehko). 2) Dolenjsko: **ej** m. **ê** (**h**) (mejsto); **je** mesto **e** (**h**) (mjeso), **u** mesto **o** (nebu) i. t. d. 3) Notranjsko: Govori se le srednji **l**, in polglasnik prehaja v **i** (bolezin). 4) Koroško, ktero mestoma **g** kot **j** (uboji) in **k** celó ne izgovarja (**a** 'o m. kako), sicer pa nekoliko se na gorenjsčino naslanja (hora). 5) Štajersko (ob Savi se vjema več ali manj z dotičnim kranjskim narečjem). 6) Panonsko, ki obsega severovzhodne štajerske in ogerske Slovence. 7) Rezijansko in slavontsko pri benečanskih Slovencih.

Vera.

Slovenci so skoro vsi katoličani, le na Ogerskem je v štirih farah (plebanijah) blizu 15.000 protestantov.

Katoliški Slovenci spadajo pod goriško nadbiskupijo, videmsko, tržaško-kopersko, ljubljansko, krško, labodsko (lavantinsko) in sobotiško biskupijo. V goriški nadbiskupiji je okoli 130.000 Slovencev razdeljenih v 8 slovenskih in 3 dekanije z mešanim prebivalstvom, v katerih je 125 slovenskih far in 4 imajo mešano prebivalstvo. Po njih pa je okoli 170 slov. duhovnikov. V tržaško-koperski biskupiji živi okoli 105.000 Slovencev v 3 slovenskih in 4 mešanih dekanijah, s 53 slovenskimi in 11 mešanimi farami in blizu 120 slovenskimi duhovniki. V kranjski biskupiji živi nad 430.000 Slovencev v 20 dekanijah z 275 farami; vseh duhovnikov je v biskupiji 673. V lavantinski biskupiji živi blizu 420.000 Slovencev v 24 dekanijah z 220 farami in 517 duhovniki. V krški biskupiji živi okoli 118.000 Slovencev v 5 slovenskih in 6 mešanih dekanijah s 120 slovenskimi in 9 mešanimi farami z okoli 154 duhovniki. Na Ogerskem pa spada pod sobotiško (sombatelsko) biskupijo nad 40.000 Slovencev v 3 dekanijah in 18 farah.

Politične razmere.

Slovenci prebivajo razkosani v 6 deželah, na Kranjskem, Štajerskem, Koroškem, Primorskem in pa na Ogerskem in Benečanskem. Skoro vsi Slovenci spadajo pod Avstrijo, le benečanski Slovenci spadajo pod Italijo. Najbolj kompaktni so Slovenci na Kranjskem, kjer je administrativna oblast v rokah deželnega predsednika in 11 okrajnih poglavarjev, postavodajalno pa ima deželni zbor, v katerem sedi 10 poslancev velikega posestva, dva poslanca glavnega mesta Ljubljane, 2 kupčijsko-obrtnijske zbornice ljubljanske, 8 poslancev iz mest in obrtnijskih krajev, in 16 poslancev kmet-skih občin, tedaj 36 poslancev, potem ljubljanski biskup; predseduje mu deželni poglavar. V državni zbor voli Kranjsko neposredno 10 zastopnikov. V deželi je 30 okrajnih sodnij, potem okrožna sodnija v Rudolfovem in deželna sodnija v Ljubljani.

Goriški Slovenci spadajo pod tržaško namestnijo in pod goriško, tominsko, sežansko, deloma tudi gradiškansko okrajno poglavarstvo. Pod isto namestnijo spadajo tržaški Slovenci, namreč slovenski okoličani (mandrieri) in kar je Slovencev v mestu, kjer pa slovenski živelj malo izdaja proti prevagujočemu italijanskemu; dalje spadajo sem istranski Slovenci pod koperskim in vološkim okrajnim glavarstvom. Deželni zbor goriški šteje 22 članov, ti so: nadškof goriški, 6 poslancev velikega posestva (trije iz slov. pokrajin), 5 iz mest in trgov, 2 iz kupčijske zbornice in 8 iz kmet-

skih občin (5 iz slovenskih krajev). V državni zbor voli vse Goriško 4 poslance. Trst z okolico ima samostalen občinski zbor, ki je ob enem deželni zbor. Vanj voli slovenska okolica 6 zastopnikov. V isterski deželni zbor, ki šteje 30 udov, volijo Slovenci s Hrvati in Italijani. Na Primorskem je 12 okrajnih sodnij, dve okrožni (v Gorici in Rovinji) in nadsodnja v Trstu.

Štajerski Slovenci spadajo pod namestnijo v Gradci in pod 7 okrajnih glavarstev (radgonsko, mariborsko, ptujsko, lutenberžko, slovenjegradsko, celjsko in brežko); vendar se ne vjemajo meje skrajnih glavarstev popolnoma z narodopisno mejo. Na spodnjem Štajerskem je 20 okrajnih sodnij in okrožna sodnija v Celji. V deželni zbor, kateri ima 63 članov, pošiljajo Slovenci 8 poslancev iz kmetских občin (izmed 23), iz mest in obrtnijskih krajev se na spodnjem Štajerskem volijo 3 poslanci (izmed 19); pri volitvi 6 poslancev iz gradške in ljubenske kupčijske zbornice ima spodnji Štajer le posreden, pri volitvi 12 poslancev velikega posestva pa neposreden delež. V državni zbor voli spodnji Štajer 5 poslancev iz kmetских občin in pa iz mest in obrtnijskih krajev (vseh pošlje Štajersko 23).

Koroški Slovenci spadajo pod deželno vlado v Celovci in pod 3 okrajna poglavarstva (velikovško, celovško in beljaško). Okrajnih sodnij je na slovenskih tleh 12, vendar sta le dva sodnijska okraja popolnoma slovenska, drugi imajo več ali manj mešano prebivalstvo. Deželna sodnija je v Celovci. V deželni zbor, ki šteje 37 udov, volijo Slovenci po večem v tako osnovanih volilnih okrajih, da so z Nemci pomešani.

Na Ogerskem spadajo Slovenci pod Zaladsko, Železno in nekoliko tudi pod Vesprimsko županijo, in se deležijo ogerske ustave.

Benečanski Slovenci pa spadajo pod videmsko prefekturo.

Fizične in duševne razmere.

Slovenci so sploh srednje velikosti. Na Gorenjskem in Koroškem, semtertje tudi na Dolenjskem in na Krasu je najti tudi velikih ljudi. Bolj močne, trščate postave so v alpskih goratih krajih, slabejše pa na Dolenjskem. Primorci pa so čvrsti, da-si ne dobro rejeni. Najbolj gibčni pa so Štajerci, Dolenjci in Primorci. Slovenci so sploh pravih teles, vztrajni in trpežni. Vse to več ali manj velja tudi o ženstvu, katero se gledé lepote najbolj odlikuje na Štajerskem, na Metliškem, pa tudi sem ter tje drugod.

Kar se tiče duševnih zmožnosti, sme se v obče reči, da so od narave zelo obdarjeni; pa prebivalci alpskih krajev se v tem obziru med njimi odlikujejo in zdi se, da je pri njih v obče bolj um razvit, nego domišljija. Zato imajo Slovenci tudi več učenjakov, nego umetnikov. Zlasti se v obče kaže spretnost za mehanična

dela (skoro v vsakem kraju se nahaja kateri vseznalec, ki mnoga rokodelstva ob enem opravlja). Pri prebivalcih vinskih krajev je pristrčna stran bolj razvita; temu primerno se pri njih nahaja še bolj kakor pri drugih Slovencih razvito veselje za petje; zlasti ženstvo kaj rado poje. Kar se tiče značaja Slovencev, so sploh delavni, pogumni, pobožni in gostoljubni. Po pravici se pa zlasti prebivalcem alpskih goratih krajev nekako nagnenje k nasilnosti očita, kakor se v vinskih krajih semtertje prevelika mehkost in pohlevnost nahaja; posebno po teh krajih gre grajati tudi nagnenje k nezmernosti.

Slovenci, obdani od treh tujih narodov in od davnih časov že njim, posebno Nemcem, politično podvrženi, so najmanje ohranili tistega staroslovanskega duha, ki še v obilji veje po nekaterih drugih jugoslovanskih deželah. Slovenec ne pozna več patriarhalnega združnega življenja, ne na njem osnovanega občinskega, ne pozna „krvave osvete“; ohranil pa je vero v duhove in čeznaravna bitja, kot rojenice, čarovnice, škrateljne i. t. d., ostanek nekdanje prirodne vere. Vera, da se uroki ljudi in živine prijemljejo (vsled gledanja in čudenja), je še zelo razširjena; tako tudi, da nekateri ljudje znajo s posebnimi pripomočki čarati (coprati), vedeževati in prerokovati, da imajo glasovi raznih živali (kukavice, čuka, sove) svoj poseben pomen, da ima rastoča in pojemajoča luna svojo moč do zemeljskih stvari i. t. d.

Iz domišljije narodove ni še izginil Škrat, varh podzemeljskih zakladov, Mora, ki se ponoči skozi ključavnico prikrade in speče ljudi tlači in duši, Kurent, bog razposajenega veselja v predpustu, Bele žene, ki so enake srbskim Vilam in imajo po raznih krajih razna imena (Sibilje-prerokilje, Častljive žene, Želik-žene, Rojenice), bitja, ki so nekdanj Slovincu v vseh položajih življenja s svojim prerokovanjem, svetom in ukazom na pomoč bila, a zdaj so po večem v skrite kraje pobegnile, kjer jih nikdo videti ne more, potem Morske deklice, ki s svojim petjem vabijo človeka k sebi; njih tovariš možkega spola Povodnji mož, lep mladenič, ki dekleta k sebi vabi in v svojo podvodno palačo s seboj jemlje i. t. d.

Skozi celo življenje spremljajo prostega Slovence razni običaji. Novorojenega otroka hitro pošljejo h krstu. Pred krstom mu mati ne da do prsi, ker bi to slabe nasledke zanj imelo; pa tudi po krstu se mora novorojenček še dolgo postiti, ker botri in babice radi dolgo po krčmah posedajo. Čez en teden pošlje botra materi „pogačo“. Pred vpeljevanjem ne sme mati čez hišni prag stopiti. Pri vpeljevanji pa otroka z dimom pogašene sveče pokadijo.

Svatovske navade so v različnih krajih različne. Vendar imajo nekoliko skupnega. Ako so se stariši med seboj nekoliko pomenili, pridejo na „oglede“ na ženinov in nevestin dom, potem se sklene, kar se ima skleniti in po zaroki ženin s kakim tovarišem hodi vabit na svatbo, kar tudi nevesta s tovaršico stori. Na

dan poroke se podá ženin s starejšino, tovarišem in drugimi svati med ukanjem, streljanjem in godenjem spremljajočih godcev na nevestin dom. Tu pa najdejo navadno vrata zaprta in vse je tiho v hiši (morda to še spominja onih časov, ko si je ženin nevesto po sili jemal, kakor je to semtertje še zdaj pri Srbih najti). Dolgega govorjenja in trkanja je treba, dokler se jim hišni gospodar prikaže in marsiktero uganiti morajo, predno jim pokažejo nevesto. Kadar gredo v cerkvo, jim navadno vaški fantje pot zapró, da morajo z darili odkupiti nevesto, katero hočejo iz vasi odpeljati. Pri obedih na ženinovem in nevestinem domu, ki navadno po več (včasih 5) dni trpijo, je starejšina reditelj, kteremu se mora vse pokoravati. Godci pa skrbijo za godbo in šalo.

Ako se preseli človek na oni svet, nimajo že več posebnih navad. Le sedmina, pri kateri žalovanje po umrlem se precejšnjemu veselju umakne, je še zeló v navadi.

Ker se z vpeljavo krščanstva ni poizgubilo naenkrat vse paganstvo, so se marsiktere navade prijele krščanskih praznikov. Taka navada je koledovanje. Zvečer pred božičem, pred novim letom in pred praznikom sv. treh kraljev hodijo pevci (po večem otroci) z lučimi in zvezdo od hiše do hiše in pred vrati koledniške pesmi pojo, kterim so predmeti vošila za dobro srečo dotičnej hiši in tudi prigodba, ktere spomin slavi cerkev v teh dneh. Pred praznikom sv. treh kraljev se navadno začetne črke njih imen (C. M. B.) in letna številka na vrata napišejo. Za petje se daje pevcem kako darilo. Na pustni torek v raznih krajih različno pokopavajo pusta (Kurenta). O sredpostu „babo žagajo“ („babo“ nadomestuje kaka čeca ali kaj enacega). Sv. Jurij, premagujoč zmaja, spominja na solnčnega boga, premagujočega neugodno zimo, kajti o sv. Jurji se začne pomlad. Najbolj ga praznujejo po Slovenskem pastirji, ki začnejo o tem času zopet na pašo goniti. Že pred ta večer žvenkljaje in trobentaje hodijo pred hiše šentjursko pesem pet, za kar dobivajo razne darove, največ uporabne reči, s kterimi se drugi dan na paši gostijo. O velikej noči se pečejo potice in pogače in se kuha podvojeno meso, rudeče barvana jajca i. t. d., kar se nese v cerkev k blagoslovu. Spomladi, zlasti pred praznikom sv. rešnega telesa, stavijo maje pred hišami, to je, olupljene, razno okinčane smreke. Imeniten naroden praznik je kres, zvečer pred praznikom Janeza krstnika. Že prej se pripravi na primernem kraju, navadno kakem hribu, gromada; zvečer, kadar se mračí, gre staro in mlado na kresišče in tam zažgejo gromado, okoli ognja pa vsakojake reči uganjajo: streljajo, vriskajo, skačejo (na Krasu in drugod tudi čez ogenj skačejo), pojejo in se šaliyo. — O sv. Miklavži imajo tudi Slovenci semtertje šaljivo darovanje. — O božiči delajo Slovenci „jaslice“ ali pa le „oltar“; pred ta večer se speče „poprtnik“; do polnoči molijo, se pomenkujejo in si pripovedujejo pripovedi, potem pa se podajo k polnočnicam; na poti pa so imeli nekđaj še

veliko bolj navado streljati, kakor jo imajo zdaj. Na nedolžnih otročičev dan pa hodijo otroci od hiše do hiše s spletenimi „korbači“ „tepežkat“, za kar tudi dobivajo darila.

Vendar te navade po večem od leta do leta zmerom bolj ginejo; zlasti v poslednjih letih duševnega gibanja je navdušenost za te ostanke nekdanjih časov vidno začela pojemati. Še bolj se vidi vpliv novega časa pri nošnji, ktera je bila pred kakimi 40imi leti v različnih krajih še tako različna — narodna, zdaj se pa po vsem Slovenskem zmerom bolj zenačuje z nošo, ki je sploh v navadi. Kot narodna obleka bi se dala omeniti le še obleka prebivalcev alpskih krajev, za možke: kratki suknjič, rudečebarnvi oprsni z velikimi svetlimi gumbi, irhaste hlače, visoke škornje, (širokokrajni klobuk je že redka prikazen), in po zimi na hrbtu razno okinčani kožuh iz ovčjih kož; za ženske pa „peča“, velik bel robec, s katerim se pokrije glava in šinjek in ktera čez hrbet visi. Na Krasu se še nahaja narodna obleka: kratke hlače, nogavice in šolne pri možkih, pri ženskih pa peča, črna suknja (po zimi rujava).

Hiše Slovencev so po večem iz lesa in s slamo krite, le po Krasu so zavoljo pomanjkanja lesa iz kamena. Glavni nje deli so: veža, izba, izbica (kamra, čumnata) in podstrešje (dile). V izbi biva rodbina in opravlja svoja opravila. Veliko prostora jej jemlje velika peč, na kateri tudi po zimi radi spiyo. Ob peči in stenah je klop. Miza, postelj in morda kak stol, to je skoro vse, kar se nahaja v izbi. Čumnata je spavnica in shramba dragocenejših stvari (v škrinji). Okna so zelo majhna. Po vzhodnih krajih radi barvajo hišice od zunaj z rudečo ali sivo zemljo in po svoje (z belo barvo) izmalajo. Razumi se samo po sebi, da so hiše premožnejših ugodneje in okusneje zidane in urejene. (Gl. Urbas, Die Slovenen. Trst 1873. progr.)

Solstvo. (Male šole). L. 1872 je bilo na Kranjskem (po letnem poročilu ministerstva za bogočastje in nauk) 189 slovenskih in 22 mešanih šol (t. j. šol z nemškim in slovenskim učnim jezikom). Slovenskih otrok je šole obiskovalo 18.281 dečkov in 16.373 deklic. V obče je na Kranjskem od 57.377 do 12 let, in 18.721 do 14 let starih za šolo godnih otrok obiskovalo 30.278 prve in 5933 druge vrste, ali 52·8% in 31·7%. — Na spodnjem Štajerskem je bilo 123 slovenskih in 64 mešanih šol. V šolo je hodilo 15.899 dečkov in 13.242 deklic slovenske narodnosti. Na Štajerskem sploh je 72% in 20% vseh za šolo godnih otrok obeh vrst v šolo hodilo. Na Koroškem ste bili le 2 (!) slovenski šoli in 72 je bilo mešanih; vse druge (223) so bile zgoli nemške. Slovenskih otrok pa je hodilo v šolo 4193 dečkov in 3985 deklic. V obče je na Koroškem šolo obiskovalo 70·2% in 26·8% godnih otrok. Tržaška okolica je imela 19 slov. šol; v okolici in Trstu pa je v šolo hodilo 1310 slov. dečkov in 984 deklic. Goriško je imelo 101 slovenskih šol in 2 mešani; šolo je obiskovalo 4934 dečkov in 4071 deklic slovenske narodnosti. Sploh je na Goriškem 46·6% in 18·6% za šolo godnih otrok obeh vrst šolo obiskovalo.

Istra je imela v koprskem in vološkem okraji (koder Slovenci s Hrvati in Italijani bivajo) 40 šol, ktere je obiskovalo 4323 otrok, med njimi 919 dečkov in 418 deklic slovenske narodnosti.

Na Ogerskem je 18 farnih in 5 občinskih katoliških in četero luteranskih šol za Slovence. Katoliške šole so bile obiskovane od 3200 otrok (na 1000 prebivalcev 80 šolarjev). Vlada namerava še 14 novih šol Slovincem osnovati, potem jih bodo imeli 41. (Gl. Slov. učitelj 1873. 9.)

Vseh slov. šol je tedaj v Avstriji bilo l. 1872 kakih 640, in vseh slov. šolo obiskujočih otrok (katoliških) **87.809.**

Izobraževalnice za učitelje so: v Mariboru (l. 1872 42 slov. slušateljcev), v Celovci (23), v Ljubljani (37), v Trstu (6), v Gorici (17); za učiteljice pa v Celovci, v Ljubljani (s 23 slušateljicami slov. narodnosti), v Trstu (2) in v Gorici pri Uršulinkah (2).

(Srednje šole.) Na Slovenskem je osem viših gimnazij; v Celovci, Mariboru, Celji, Ljubljani, Gorici, Trstu (2) in Kopru; štiri realne gimnazije, v Belaku, Ptuji, Kranji in Novem mestu (z višo gimnazijo); in sedem realk, v Celovci, Mariboru, Ljubljani, Gorici, Trstu (2), in Peranu.

Te in druge obližnje srednje šole v Cislajtaniji so bile obiskovane l. 1872 od blizo 1350 slovenskih dijakov in sicer je bilo 878 gimnazijalcev, 216 realnogimnazijalcev, 256 realcev. Niso prišteti Slovenci, ki so se v Translajtaniji, zlasti na Hrvatskih srednjih šolah učili, kterih utegne biti kakih 30.

Izmed viših šol so bogoslovnice v Mariboru, Celovci, Ljubljani in v Gorici (za goriško nadbiskupijo in pa za tržaško-istranske tri biskupije); l. 1872 je v njih bilo kakih 190 bogoslovcev slov. narodnosti.

Vseučilišča na Slovenskem ni. Slovenci naj bolj hodijo na gradško ali dunajsko. L. 1872 je bilo Slovencev, Hrvatov in Srbov na gradškem 202 (po zimi, po leti pa 197), na dunajskem 283, (347), na inšpruškem 8, (6), in na pražkem 7, (7). Na vseh cislajtanskih tehničnih zavodih je bilo Slovencev, Hrvatov in Srbov l. 1872 91.

Izmed posebnih šolskih zavodov je tu omeniti gozdinarska šola v Šneperku (l. 1872 2 učitelja in 9 učencev), kmetijska šola v Gorici, privatna trgovska in nedeljska učilnica v Ljubljani, vinarstvena šola pri Mariboru in na Slapu pri Vipavi; podkovna, živinozdravniška in pa porodniška šola, glasbena šola, sklenjena z normalko, potem pevski šoli filharmonične družbe in Čitalnice v Ljubljani, nautična in kupčijska akademija in porodniška šola v Trstu i. t. d.

Izobraževalni zavodi. Javne knjižnice so v Celovci, Ljubljani, Gorici in Trstu. Razun teh so manjše knjižnice z različnimi šolskimi zavodi združene. Muzeji so v Celovci, Ljubljani, Gorici in Trstu, manjše zbirke pa so združene z posameznimi srednjimi šolami.

Gledališča narodnega še Slovenci nimajo, le na ljubljanskem deželnem gledališču se igra po enkrat na teden slovensko. Igra se pa slovensko tudi po raznih čitalnicah.

Dobrodelni zavodi so: Varovalnica malih otrok v Ljubljani, deželna bolnišnica z norišnico in najdenišnico; društvo za trgovske bolnike in pokojnino v Ljubljani; delavsko-bolniško društvo in blagajnica za invalide, društvo v podporo rokodelcev v Postojni, manjše bolnišnice po vseh mestih, zavod za gluhomutce v Gorici in Celovci, norišnica, sirotišnica in bolnišnica v Celovci in isti zavodi in najdenišnica in porodnišnica v Trstu.

Izobraževalna društva, zadevajoča slovensko narodnost, so: Matica slovenska v Ljubljani (s 394 ustanovniki in 1209 letnimi udi). Družba sv. Mohorja v Celovci (s 438 ustanovniki in 21.454 letnimi udi). Društvo slovenskih pisateljev v Ljubljani (s 120 udi). Dramatično društvo v Ljubljani (s 372 udi). „Sola“ in „Učiteljsko društvo“, društvi za pospeševanje šolstva (s 200 in 120 udi). „Glasbena Matica“, društvo za pospeševanje glasbene umetnosti (s 320 udi). —

Telovadna narodna društva so: „Sokol“ v Ljubljani in Kranji in pa na Notranjskem.

Socijalna narodna društva so čitalnice v vseh večih in tudi v mnogih manjših krajih na kmetih. L. 1869 jih je bilo po Slovenskem 58; od tistih mal pa jih je nekaj nehalo, nekaj pa novo se ustanovilo.

Pevska društva so v vseh večih in tudi v mnogih manjših krajih, navadno združena s čitalnicami.

Za povzdigo slovenske narodnosti se poganjajo sledeči časniki: „Slovenski narod“ in „Slovenec“, politična lista; „Novice“ in „Slovenskitednik“, gospodarsko-politična lista; „Danica“, cerkven list; „Učiteljski tovariš“, šolski list; „Slov. pravnik“, pravniški list; „Brenčelj“, humorističen list, vsi v Ljubljani; „Slov. prijatelj“, cerkven list, „Besednik“, beletrističen list, oba v Celovci; „Zora“, beletrističen list, „Slovenski gospodar“ gospodarsko-političen list, „Slov. učitelj“, šolski list, vsi v Mariboru; „Soča“ in „Glas“, politična lista v Gorici.

Nravnost. V kolikor je mogoče stan nravnosti iz delavnosti sodnij posneti, kažejo za kranjsko deželo te-le številke (za l. 1871): Vseh hudodelstev je bilo 781, med njimi 110 nasilstev. Tudi število nezakonskih otrok zamore biti v nekem obziru merilo nravnosti. Omenjenega leta je bilo na Kranjskem med 14.454 porodi 1764 nezakonskih.

Narodno gospodarstvo.

Pridelki.

Kmetijstvo. Slovenski narod je, kakor so vsi Slovani, poljedelski narod. Na Kranjskem se peča 48·6% vsega prebi-

valstva s kmetijstvom (in gozdnarstvom); blizo taka razmera je na spodnjem Štajerskem, na Koroškem in na Primorskem.

Kranjska dežela ima le 4.9% vse površine nerodovitne, slov. Štajer le 3.5%, Goriško pa 8%. Na Kranjskem je nad 229.623 oralov njivja, 223.090 or. travnikov, 266.595 or. pašnikov (in 41.606 oralov planin), 16.764 oralov vinogradov in 705.144 oralov gozdovja.

Na Kranjskem se je l. 1870 pridelalo 577.468 vaganov ovsa, 442.434 vag. koruze, 383.367 vag. prosa, 321.258 vag. ječmena, 300.463 vag. pšenice, 153.309 vag. ajde, 133.601 rži, 54.345 vag. sočivja; potem 771.980 vag. krompirja, 869.098 centov pične repe, 33.630 sladkorne pese, 843.271 cent. detelje, sena in otave 3,751.095 centov, zelene klaje in mešanice 47,498 c., vina 261.984 veder, 13.151 cent. lanú, 27.291 lanenega semena, 6696 c. konoplje, 2,118.399 cent. zelja. Ali to leto je bila sploh slaba letina. Sicer se je največ ajde (1 milijon vaganov) in pa ovsa (tega zlasti na Gorenjskem in v Suhi krajini) pridelovalo. Tudi prej zanemarjena koruza se je začela bolj sejati. Vsega žita se kakih 500.000 vaganov premalo za domačo potrebo pridelala. Zato ga vvažajo iz Banata in od drugod. Vino se na Kranjskem najbolj prideluje po Dolenjskem in v Vipavski dolini, koder imajo že po laški šegi trte v brajdah in klonicah zasajene. En oral daje poprek 10—15 o slabjših, še enkrat toliko o dobrih letih. L. 1870 je Kranjsko pridelalo na 19733.8 oralih 261.984 veder vina, v boljših letinah pa ga pridelala po 400.000 veder. Sadja je največ (tudi južnega) v Vipavski dolini. Po Gorenjskem je v navadi planšarstvo, toda planšari se bolj z drobnico nego z govejo živino.

Na slov. Štajerskem je 199.541 oralov njivja, 132.462 or. travnikov, 123.071 or. pašnikov, 38.186 or. vinogradov (v novejšem času jih utegne že kakih 42.000 oralov biti). (Slov. Štajer 3). L. 1865 se je pridelalo tam 181.500 vag. pšenice, 97.980 v. rži, 54.980 v. ječmena, 168.490 v. ovsa, 180.970 v. koruze, 100.530 vag. ajde, 45.520 v. prosa, vina pa 222.735 (?) veder, kar je gotovo premajhno število. 20—30 in še več veder daje oral, tedaj se sme računiti 400, 600 in še več tisoč veder v dobrih letih. Najvažnejši pridelki na Štajerskem so izmed žit pšenica, ječmen in koruza, potem vino, katerega največ in tudi najboljšega pridelujejo v mariborski okolici ob Pohorji („Brandner“, kralj štajerskih vin), potem v lotmerski okolici in po slovenskih goricah.

Glede sadjereje je zopet mariborska okolica na prvem mestu.

Na Goriškem prevladujejo po južnih kraških planotah suhi pašniki ali nizke hrastovine, po drugih visočinah pa gozdi (zlasti bukovi in hrastovi, više tudi borovje), le Posočje in druge doline kakor tudi velika ravnina od Gorice naprej imajo bolj oralne zemlje. Največ se prideluje koruze, pšenice, rži, ajde in ovsa. Zlasti pa se po nižini in po sosednih brežinah in gričevji vrstijo brajde, vinske trte ali sadno drevje, murbe in druge južne rastline z ogoni, posejanimi s koruzo ali pšenico. Vino raste razun

nižine zlasti po Brdih. Je pa ali črnina (teran), ali belo vino (ribola, cebedin). Kar imajo polja po ostali slovenski Kraševini v tržaški okolici in v Istri, je neznatno. Znatneje je vinstvo v teh krajih (pridelujejo tu izvrstni „refoško“).

Živinoreja. Po zadnjem popisu je imelo Kranjsko 220 žebcev, 6926 kobil, 10.766 konjev, 1453 žrebet, 24 mul ali mežgov, 198 oslov, 818 bikov, 79.071 krav, 54.343 volov, 55.258 telet, 85.161 ovac, 16.555 koz, 63.358 svinj, 25.203 panjev bučelnih.

Zavoljo obilnih pašenj in travnikov je dežela dosti ugodna živinoreji; vendar ni tako razširjena, niti na taki stopnji, kakor bi bilo okolnostim primerno. Od l. 1857 se je število goved in ovac neznatno zvišalo, pri družih živalih pa so se številke znižale (ako jim je sploh verjeti). Kar se tiče konjev, imajo na Gorenjskem bolj močno in težko (podobno pingavskemu), na Dolenjskem bolj majheno, po Krasu in v Suhi krajini tako imenovano kraško pleme. Po deželi je več žrebčarskih postaj cesarskih, v Prestraneku pa velika cesarska žrebčarija. — Goveja živina je bolj slaba nego močna; vendar si domača kmetijska družba s pomočjo državne podpore prizadeva z nakupovanjem žlahtnejih bikov pleme izboljšati. Zelo razširjeno pa je bučelarstvo, s katerim se Kranjci že zdavnaj uspešno pečajo (Janža, slavní učitelj bučelarstva za Marije Terezije, je bil Kranjec; imamo še od njega slovensko knjigo: „Popolnoma podvučenje za vse čebelarje. V Celji 1792“). Na novo ustanovljeno „čbelarsko društvo“ bode gotovo pripomoglo, ta del kmetijstva na še višjo stopnjo povzdigniti. Svilarstvo je začelo zaradi bolezni svilnih črvičev pojemati. Tudi tu skuša kmetijska družba z nakupovanjem zdravega (zlasti japonskega) semena pomagati. Omeniti je še ribištvo, ki daje v Šavi, Krki in jezerih še precej dobička.

Na slovenskem Štajerskem je bilo pri poslednji štetvi 554 žrebcev, 11.508 kobil, 5981 konjev, 2975 žrebet, 670 bikov, 73.996 krav, 36.903 voli, 51.669 telet, 42.954 ovac, 8566 koz, 156.136 svinj in 27.005 bučelnih panjev. Konjereja tu slabo napreduje. Od l. 1857 se je število konj (21.903) zmanjšalo. Pleme nič ni lepo; nekoliko bolje je v savinski dolini in po Slovenskih goricah.

Na Koroškem je živinoreja zelo razširjena in razvita in razmerno imajo na Koroškem sploh in tudi na slovenskem Koroškem več živine, nego je imajo štajerski Slovenci. Konji so noriškega plemena in najlepši so po Zilski dolini in pod Kamniškimi gorami. Goveja živina se po dolnjem Koroškem že bliža štajerskemu plemenu. Slovenci se še posebno pečajo z rejo ovac in koz, katerih imajo oni sami dosti več nego vsi njihovi bratje na Štajerskem skupaj. Tudi število bučelnih panjev je po slovenskih okrajih Koroškega večje nego na dolnjem Štajerskem, v dokaz, da se tudi tam Slovenci z njim priljubljenim bučelarstvom pridno pečajo.

Na Goriškem je bilo v slovenskih okrajih sodnijskih (to je v Gorici in goriškem, kanalskem, ajdovščinskem, komenskem,

sežanskem, bolškem, cirčniškem in tolminskem okraji) 1752 konj, 42 mul in mežgov, 436 oslov, 41.315 goved, 48.029 ovac (samo v bolškem 10.495 glav), 11.780 koz (največ v bolškem in tolminskem okraji), 11.984 svinj in 8051 bučelnih panjev. Z bučelarstvom se Slovenci posebno radi, s svilarstvom pa le v nižini in v sosednih dolinah pečajo; kjer Slovenci do morja sežejo, se tudi, pa le po malem, z ribištvom živijo.

Gozdarstvo. Na Kranjskem je okoli 40% vse površine z gozdi pokrite, dežela je tedaj bogata drv in lasa. Toda zelo so jih že izsekali in jih še izsekavajo in sicer več na leto, kakor bi smelo biti po umnem gospodarstvu. Blizo toliko, kolikor Kranjsko, ima razmerno tudi slov. Štajer gozdovja, pa se tam v obče ravno tako malo umno ž njim ravna. Na Goriškem je gozdov še precej, in po njih nasekana drva plavijo po Soči v ravnino.

Rudarstvo. L. 1869 se je na Kranjskem pečalo z rudarstvom 2873 ljudi ali 0.62% prebivalstva. Koplje se tu živo srebro v Idriji (5600 – 6600 c. na leto). Ta rudnik je za almadenskim v Španiji najbogatejši v Evropi. Tudi železna ruda se koplje v več rudnikih. Najiminenitnejši je v Reznem hribu na južnem pobočji Karavank, kjer se je v zadnjih 10 letih poprek po 95.735 c. jeklenovca (in 370 c. svinčene rude) izkopavalo. L. 1869 so napravili na Kranjskem 102.000 centov sirovega in litega železa. Drugih kovin je le malo. Nekaj svinca se dobiva v Knapovžih in Smarji, (pa kopanje se je skoro popolnoma opustilo), bakra (blizo Škofje Loke), cinkove rude, (šentjanški rudnik in topilnica blizo Mokronoga-Tržiča, 8 – 10.000 c. na leto in pa rudnik v Zagorji, 6 – 8000 c. na leto.) Rujavega premoga se na leto okoli 2 $\frac{1}{3}$ milijona centov v vrednosti okoli 450.000 gold. izkoplje. Najiminenitnejši v vsakem obziru so premogovniki ob Savi pri Zagorji. Koplje se pa rujavi premog tudi še v postonjskem, kočevskem, radičkem, novomeškem, kamniškem, trebanjskem in črnomaljskem okraji. Omeniti gre še tako imenovani „Bauxit“ ali „Wocheinit“, t. j. neka prst v Bohinji, iz ktere se dobivajo glinični izdelki kot golun, glinica, natron, žvepleno - kislina glinica i. t. d. Na slov. Štajerskem je izmed kopanin le premog imeniten. L. 1868 se je rujavega premoga zlasti v laškem, potem celjskem in selniškem okraji izkopalo nad 3 milij. cent. in črnega nad 127.000 c. Vrh tega se je dobilo nekaj malo svinca, cinka in železa. Na Koroškem, v deželi, kopanin zelo bogati, se tudi slovenska tla deležijo tega bogastva. Svinec se koplje v pliberškem okraji v Možici in Črni, v Obirovih gorah in na Pečéh, srebro, zlato in živo srebro (vsega zelo po malem) v beljaškem, borovskem in kapeljskem okraji, cink (v pliberškem okr. in v Obiru), zlasti pa premog pri Leši (v okr. pliberškem za potrebo velike fabrike prevaljske), potem v Hodišah, pri gornjih Libučah in pri Štritini (v plib. okr.) in v Št. Štefanu (v velikovškem okr.). Primorsko je gledé kopanin zelo uboga dežela; le stavbenega kamena je, kakor po vsem Krasu, dobiti, in blizo Devina se nahaja črn marmor. Naj se še omenijo soline pri Kopru in Piranu. Kovin sploh na Primorskem ni.

Obrtnija.

Na Kranjskem obrtnija ni še dosti razširjena in razvita; posebno proti vzhodu in jugu pojema in tod je zlasti pri Belih Kranjcih, kakor pri Hrvatih domači izdelek navadnejši od rokodelskega. Le tam, kjer nerodovitnost zemlje sili prebivalce k obrtnosti (kakor v Ribniški dolini, v Suhi krajini) in kjer je železnih rudnikov in premogovnikov (na Gorenjskem), ob dobrih cestah in po mestih je obrtnost bolj razvita.

Na Kranjskem se je po zadnji števi z raznimi obrtnijami pečalo 29.361 ljudi t. j. 6.34% vsega prebivalstva.

Najmenitnejše je izdelovanje železnine v fabrikah v Javorniku, Radovni, Bohinjski Bistrici, Starih fužinah, Savi, Mojstrani, Trziči, Gradci, Dvoru, Jesenovci, Železnikih, Kropi, Slapu pri Trziči. V Ljubljani je zvonarna. Glinasto blago (opeke, peči, posoda itd.) se je l. 1870 izdelovalo v 37 opekarnah in 98 lončarnah (največ (48) jih je v kamniškem okraji). Steklarne so v Zagorji in v Kočevji. Cement se izdeluje blizu Kamnika pa v Zagorji in blizu Vrhnike. Tudi apna se mnogo žge po deželi, zlasti v Kamniku in Glinici. Kemični izdelki so: železni vitriol (v Škofjem), vinska skorja, cinober (v Idriji), barvarski les (na Fužinah pri Ljubljani), izvrstno voščeno blago, olje (laneno in ogeršično na Ostrem vrhu); plin (v Ljubljani), netila (v Ljubljani), smodnik blizu Kamnika. — Za užitne izdelke je parni mlin v Ljubljani, nekaj znamenitih umetnih mlinov in blizu 1500 navadnih mlinov po deželi; potem je v Ljubljani fabrika za surogatno kavo. Pivarnic je bilo l. 1870 18 po deželi, največa je ljubljanska bratov Kozlerjev. Dalje je tu fabrika za prečiščanje vinskega cveta. Žganjarnic je bilo leta 1869 2749; pa žganjarjenje je le stransko opravilo kmetijstva. Omeniti se mora dalje suknarnica v Udmatu blizu Ljubljane in manjše izdelovalnice sukna na Breznici, v Smokuči, Begunjah, na Zgoši, v Drničah pri Zgoši, na Selu blizu Blejskega jezera in na Rečici v radoljskem okraji; potem žimnata sita delajo v Stražišči in Bitnjem pri Kranji, bombaž prede in tke fabrika v Ljubljani. Nogavice izdelujejo v tržiškem okraji, čipke (špice) v Idriji. Usnje se izdeluje posebno v Trziči, potem v Ljubljani in sicer po deželi. Črevljarska roba se izdeluje najbolj v tržiškem okraji, kjer se na leto napravi okoli 500,000 parov večje ali manjše obuteli. Slamnike izdelujejo v Mengši in v domažalski občini (6 slamnikarnic). Nekaj parnih, mehaničnih in navadnih žag porablja bogate gozde v pripravljanje raznega lesa; jerbace, slamne odeje, peharje in drugo pletenino pletejo za Savo od Šmartnega pod Šmarno goro do Dola, v Šmarji, Grosupljem in okolici. Leseno blago izdelujejo v Ribnici, po poljanski, po selški in po vsej bohinjski dolini; mizarji po mestih pogostoma svoje blago dobivajo od kmečkih mizarjev. Parkete izdelujejo v Škofji Loki, na Vrhniki, v Kranji in v Bledu. Papirnice so v Velčah in Fužinah, v Medvodah, na Virji in v Goričanih, v Nivica pri Ratečah, v Žužemberku itd.

Na slov. Štajerskem se peča z obrtnijo okoli 2 $\frac{1}{2}$ % prebivalstva, (kar je zelo malo). Steklarnic je 11, velikih fabrik za železnino troje v Štorah pri Celji, v Mislinji in v Oplotnici pri Vitanji; v gornji Bistrici (v slovenje-bistriškem okraji) je izdelovalnica bakrenine, blizu Celja ena čistilnica vinske skorje; olje se dela v Širjah blizu Zidanega mosta, smodnik pa v Bistrici (mariborski okraj); papirnica je ena v Lobnici (mariborski okraj). Leta 1865 je bilo 139 opekarnic, in 107 apnenic (največ v Celjskem (24) in gornjegraškem (27) okraji). Fabrike za kamnine so v Grižah in Libojah. Cement se izdeluje na Zidanem mostu.

Na Koroškem se peča z obrtnijo nad 4% vsega domačega prebivalstva. Velike obrtnosti, ki izdeluje železo in železnino, se slov. Koroško le malo deleži z nekaj manjšimi pravilnicami v borovskem okraji, potem z več pudlovniciami z valjarji in samimi valjalnicami. — Največe razmere ima prevaljska kovalnica. Rokodelstva, ki obdelujejo železo, se najbolj nahajajo blizu pravilnic. V Borovljah je od nekdaj slavno društvo puškarjev, ki razdeljuje delo med društvenike. V Celovci je fabrika za stroje. Največ pravilnic za svinec se nahaja v okraji pliberškem (8), v kapeljskem (6), v beljaškem (13). Največe plavilnice so na gornjem in dolnjem Obiru, v črni Možici in Suhi. Pivarstvo je bolj razširjeno na Koroškem kakor drugod po Slovenskem, ker tu pomanjkuje vina, in je izmed malih obrtnij najbolj važna.

Na Goriškem so prejnice za svilo v Gorici in Kanalu, za bombaž v Ajdovščini, papirnica v Podgorji pri Gorici, fabrični zavodi strojarski so v Gorici in Podgori. Platnenino izdelujejo posebno Gorica, Kanal, Tolmin in Bovec. Velika barvalnica na rudeče je v Ajdovščini. Lončarstvo posebno cvete v Kanalu. Velik mlin je v Gorici, itd.

Na Tržaškem cvete posebno izdelovanje žganjevine in kemičnega blaga, potem izdelovanje mašin in ladij.

Trgovstvo.

Na Kranjskem se je l. 1869 pečalo s trgovstvom 3047 ljudi t. j. 0.65 % vsega prebivalstva. Izvažajo se iz dežele les in lesenina največ v Trst, zlasti „suha roba“ iz Ribnice se izvažajo v Trst na Hrvaško, na Štajersko in južno Ogersko. Izmed kmetijskih pridelkov se izvažajo zlasti med, vosek, sadje (zlasti posušene češplje iz Dolenjskega; vendar ne marajo kupci za nje toliko kolikor za bosenske, ker so slabje posušene). Tudi deteljno seme gre iz dežele na Angleško in Nemško, če se tam slabo obnese. Železa kranjskega gre le malo iz dežele, lita roba iz dolenjskih pravilnic pa se dobro prodaja na Hrvaško. Idrijsko živo srebro in tam izdelovani cinober se razvažajo po vsem Avstrijskem. Papir, pletenina, debelo sukno, gunji (koci) in platno, olje in klej se izvažajo v vse sosednje de-

žele, tudi živina in živinski pridelki gredo iz dežele zlasti v Trst. Pa vsa kupčija je za ugodne deželne razmere še premajhna, ker poljedelstvo in obrtnija niste na dosta visoki stopnji. Vvaža se razun prekomorskega blaga zlasti žito iz Hrvatskega in Banata (okoli 1 milj. vaganov), ktereга polovica se doma porabi, polovica po velikih mlinih zmelje in izvozi. Za notranjo kupčijo so središča Ljubljana, Kranj, Novomesto.

Na spodnjem Štajerskem se izvaža vino (iz jugovzhodnega kota zlasti na Kranjsko, iz mariborske in ptujske okolice pa na severne in zapadne strani), nekaj sadja, steklenina, lesenina itd. — Vvaža se prekomorsko in kemično blago, olje, pivo (iz gradske okolice) itd. Središče notranji trgovini so Maribor, Celje, Ptuj in druga mesta.

Na Koroškem se iz slov. krajev najbolj izvažajo čbelarski pridelki, sadje, potem proizvodi tamošnjega rudarstva in kovinske obrtnije. Vvaža se vino iz slov. Štajera, južno sadje naravnost iz Beneškega, žito največ iz Siska. Notranji trgovini so središča Celovec, Velikovec, Beljak.

Na Goriškem se izvažajo drva in les, sadje, svilna preja in izdelki velike obrtnije. Vvaža se razun prekomorskega blaga zlasti žito. Središče domače trgovine je Gorica.

Trst ima kot imenitno kupčijsko mesto tudi za Slovence veliko imenitnost. Mnogo Slovencev ali tam bivajočih in kupčijo s pridelki in izdelki slovenskih dežel posredujočih ali pa s Trstom kupčujočih si bogastva nabira.

Pospeševala narodnega gospodarstva.

Občila. Kranjska dežela je s cestami dobro oskrbljena razen nekterih okrajev na južnem Gorenjskem, v Suhi krajini in na Črnomaljskem. Zidane ceste so na Kranjskem 371 avstr. milj dolge, med njimi $17\frac{1}{2}$ % državnih cest. Na slov. Štajerkem so razun državnih okrajne ceste v precej dobrem stanu, za občinske se pa največidel le malo stori.

V Ljubljani se stikajo konci štirih cesarskih cest: hrvatske, štajerske, ki gre čez Vransko v savinsko dolino in mimo Celja dalje na sever, koroške čez Ljubelj, in tržaške, od ktere se odcepijo ena cesta na Goriško čez Ipavo in ena od Št. Petra do Reke. Goriška gre potem skoz Sočko dolino čez Predil na Koroško in se zedini z ono cesto, ki Koroško od vzhoda do zapada preprega.

Vodne ceste na Slovenskem so: Drava, po kateri se navzdol vozijo plavi, največ z lesom, in šajke s kovinami naložene; Savinja nosi plave; po Savi pa navzgor in navzdol plavajo tudi dolge ladije, „tombasi“, počenši od Zaloga, pri ustji Ljubljanice, ktera je tudi v vsej svojej dolgosti vozna. Tudi po Krki se vozi blago od Novega mesta, pa le po malem. Po Soči, ktera le malo pred ust-

jem ladije nosi, po Vipavi in Idrici plavajo plavi, po Timavu plavajo ladije do izvora njegovega.

Železnice. Glavna proga za slov. dežele je južna železnica; z njo se vežejo Št. Petersko-reška, potem Rudolfova iz Ljubljane do Trbiža, hrvatska od Zidanega mosta na Hrvaško, potem vzhodna železnica, ki gre iz Pragerskega na Ogersko, in slednjič koroška železnica, ki veže Maribor s Koroškim.

Telegrafske poteze spremljajo železnične črte; vrh tega je telegraf napet od Poličan v Rogatec, od Celja v (Doberno) Slov. Bistrice, iz Dravberga v Sl. Gradec, iz Ljubljane v Žužemberk, iz Bleda v Tržič, iz Trbiža v (Tolmin), Gorico in Trst, iz Gorice v Ajdovščino in Idrijo.

Denarna društva in narodno gospodarstvo podpirajoči zavodi so v Ljubljani: „Slovenija“ prva občna zavarovalna banka; hranilnično društvo ljubljansko z zastavnicco; pomočno denarno društvo, ljubljanska obrtna banka; Gradška eskomptna banka in Dunajska narodna banka imate tudi svoji podružnici v Ljubljani, potem razni zavodi v Trstu, katerih se več ali manj tudi Slovenci udeležujejo, dalje hranilnice in enaki zavodi po mnogih krajih Slovenskega. Kmetijstvo podpirajo kmetijske družbe v posameznih deželah, obrtnijo in kupčijo pa dotične kupčijsko-obrtnijske zbornice. V Metliki je še posebno svilorejno društvo. Na Kranjskem se je v najnovejšem času ustanovilo čbelarsko društvo. (Pr. Poročilo trgovsko-obrtnijske zbornice ljublj. za l. 1870. — Erben, Koroško in Kranjsko. — Slov. Štajer III.)

Politična zgodovina Slovencev.*)

Nobeno pismo poročilo nam ne pravi, kedaj da so prišli Slovenci v te kraje, po katerih še zdaj stanujejo. Mogoče je, da so že za Rimljanov (oni ali ktero slovensko pleme) tod bivali, vendar ta reč še ni od zgodovinarjev do kraja dognana. Precej gotovo je, da so ob Donavi po današnjem Ogerskem že pred Kristusom stanovali Slovenci in da jih je potem, ko so jih bili Kelti po večem za Karpate zrinili, vendar še dosti po goratih krajih pod oblastjo Jacigov in Huncev ostalo. Pozneje so jih brž ko ne Obri podjarmili in zrinili v Panonijo od Longobardov l. 568 zapuščeno. Od ondot so se med l. 592—595 neznano hitro proti zapadu razširili. Več okolnosti vsaj to zelo verjetno dela. Med l. 579—591 poizginejo stare škofije, ki so bile v teh krajih, kakor tiburnska na Koroškem, ki je l. 591 še bila, potem se pa nikjer več ne omenja, potem ptujška, sabarska, celjska in siška. Med novimi paganskimi na-

*) Primeri Čitalnica III. p. 15 — „Slovenski narod“ 1871, št. 75, in sl. (listek). Oba spisa sta tu deloma ponatisnena.

seljenci krščanske škofije niso mogle se obdržati. Tudi poprej v teh krajih nikdo ne omenja Slovencev, odsihmal pa se pogostoma omenjajo v pismenih poročilih. V nekem pismu do duhovščine salonske (v Dalmaciji) od l. 600 toži papež Gregor, da Salončanom nevarnost preti od Slovencev, ki so se že blizo do Salone razširili. Vse to kaže, da so se Slovenci v gori omenjenih letih razprostrli po teh krajinah, po katerih še zdaj bivajo.

V starih časih so meje Slovencev na severu in zapadu dalje segale, nego sedaj segajo. Proti zapadu so stanovališča Slovencev mejile gore, ki se od izvirka Drave blizo mesta Indije (Aguntum, Innichen) proti severu do reke Salice vlečejo. V Bistriški dolini (Pusterthal, v srednjem veku Pustrissathal) so bili nekdaj sami Slovenci naseljeni. Dalje so mejo delale reke Salica, Ina in na severni strani Donava do Vindobone. V severnih pokrajinah pod Donavo niso zgoli Slovenci stanovali, ampak pomešani so bili z Nemci in do desetega stoletja so bili tudi Obri v tej deželi ter so čez Nemce in Slovence gospodovali; vsaj do Anize je segala njih oblast. —

Pri starih pisateljih imajo naši pradedi ime „Sclavini“ ali „Vinidi“ (Venedi), njih deželo pa imenujejo „Sclavinia“ (Slovenija). Največ dežele, ktero so posedli Slovenci, ima pa pri pisateljih tudi ime „Carantanum“, ki je obsegalo blizo današnje Koroško, Štajersko (razun vzhodnega roba) in kos Tirolskega. Po tem imenu imenujejo Slovence česki in ruski letopisci „Korutane“, sami so se pa menda tudi zvali Korutance in svojo deželo Korotan (Goratan); iz tega imena se je potem izcimilo „Koroško“ (iz Korot-sko kakor Hrvaško iz Hrva-tsko) in (po krivi analogiji) Korošec. Drugo staro deželno ime je „Carnia“ ali „Carniola“, je obsegalo deželo med Sočo in Savo. Iz tega imena je nastalo ime Kranjsko, Kranjec, kar se ponekod izgovarja kot Krajnsko, Krajnec (pr. koja n. konj); od tod v starih listinah ime „Chraina marcha“ in nemško ime „Krain“. Severni del pod Donavoj je imel različna imena: ali gornja Panonija, ali Avarija, ali Hunija, ali pa tudi „Sclavinia“ v ožem pomenu. Vzhodna plat sedanje štajerske in kranjske dežele je spadala pod Panonijo.

Okoli konca 6. stoletja niso Korotanci uživali popolne svobode, ampak morali so grozovite Obre ali Avare za svoje gospodarje priznavati. Panonski Slovenci pa so jim bili popolnoma podvrženi in so morali nemili jarem sužnosti strašno čutiti. Na severozapadni strani so bili Slovincem sosedi Bavarci, na južni pa Longobardi. Nekaj let potem, ko so se Longobardi bili v Italijo preselili, so se Avari z njimi sprli in vnel se je boj med njimi, v katerem se seveda tudi Slovenci za svoje gospodarje kri prelivati morali. Okoli l. 594 so se zopet Avari z Longobardi spravili. L. 595 je od frankovskega kralja Hariberta postavljeni bavarski vojvoda Tasilo pridrl v slovensko deželo, je premogel Slovence in se z obilnim plenom domu vrnil. Ko je drugo l. zopet 2000 Bavarcev prihrulo, je avarski kan prišel Slovincem na pomoč in potolčeni so bili vsi

Bavarci. V naslednjih letih so morali Slovenci Avarom pomagati pleniti Istro in gorenjo Italijo, kateri deželi ste spadali pod bizantsko cesarstvo.

Mir med Avari in Longobardi je l. 611 nehal in začeli so se boji med njimi. Avarski kan pridere na Furlansko, premaga in ubije furlanskega vojvoda Gisulfa, razdene glavno mesto Furlanije Forum Julii in odpelje mnogo ljudi v sužnost. V tem času pa so prišli Hrvati iz za Karpatov in Avari so dobili ž njim toliko opravi, da sta si sinova Gisulfova Taso in Kako kmalu nazaj pribojevala Furlanijo in še en kos slovenske dežele (morebiti Ziljsko dolino?), kateri jim je moral davke plačevati do l. 744.

Kmalu pa je Slovincem in drugim Slovanom, ktere je avarski jarem tlačil, srečnejša doba napočila. Samo, Slovan nekega plemena, ki je bilo Frankom podvrženo, je ubežal svojim tlačiteljem in z mnogimi tovarši k Čehom prišel, ki so se morali z Avari hudo bojevati. Stopil je na čelo českih in moravskih trum in osvobodil Čehe in Moravce. Iz hvaležnosti ga je potem ljudstvo l. 627 za svojega kralja izvolilo. Po novih bojih je tudi Slovence otel Avarom in njih deželo (vsaj severne pokrajine, Korotan) združil s svojim kraljestvom. Ko je frankovski kralj Dagobert l. 629 se proti njemu vzdignil in v zvezo stopil z Alemanci in Longobardi, so se ti vrgli na slovenske pokrajine in so zmagali Slovence; ali vsepeha ni imela njih zmaga, ker je Samo frankovsko vojsko popolnoma potolkel. Srečno je vladal Samo svoje Slované 35 let (624—659).

V tem času (630) je prišel utrehtski škof Amand prek Donave k Slovincem krščansko vero oznanovat. Našel je precej prijateljev, pa tudi sovražnikov, pa se je kmalu spet domu vrnil. Kar je opravil, se je, kakor se zdi, kmalu poizgubilo.

Po Samovi smrti je po neslogi razpadlo slovansko kraljestvo in dežele so zopet pod svoje vojvode in kneze prišle. Odsihmal so Slovenci na Korotanskem in Kranjskem imeli svoje svobodne vojvode, ali zgodovina nam žalibog njih imen ni ohranila.

V teh letih politične svobode se je bilo Slovincem bojevati zlasti z Longobardi. Bili so se ž njim zdaj srečno zdaj nesrečno. Končno so vendar morali Longobardi oni kos slovenske dežele (Ziljsko dolino?) zopet nazaj dati l. 744 in odsihmal niso več padali slovenskih dežel in zdaj so bili vsi Slovenci svobodni (l. 744).

Homatije, ki so se godile na Bavarskem v začetku 8. stoletja so Slovenci v svojo korist rabili in meje prekoračivši svojo oblast širili po Bavarskem kraje in po jugovzhodnem kotu sedanje Bavarske kakor tudi po Tirolskem do onstran Brennerja napolnili s slovenskimi naselbinami. Ko so potihnile domače homatije, so si Bavarci stare meje zopet nazaj pribojevali in zdi se, da so se celo s Korotanci sprijaznili. L. 743 vsaj vidimo, da Slovenci pomagajo vojvodu Odilu, hotečemu iznebiti se frankovske nadoblasti, ko se je ob Liku (Lech) s Pippinom bojeval. Pa majordoma Pippin in Karlmann sta premagala Bavarce in Odilo se je moral Frankom podvreči. Bavarska dežela je postala skoro popolnoma provincija

frankovskega kraljestva in Korotanci so bili zdaj bolj neposredni sosedi frankovske oblasti, ki je tudi njihovi svobodi nevarna bila. Ko so l. 748 zopet Avari nad Korotance se vzdignili, je Borut, prvi nam po imenu znani korotanski vojvoda, videč, da ne bi bil kos sovražniku, Bavarce prosil za pomoč. Ti so prišli na pomoč; z zedinjeno močjo so bili Avari premagani; ali za plačilo pomoči so morali Slovenci pripoznati frankovsko nadoblast; tako je Pipin kaznoval Slovence za to, da so se drznili ob Liku z Odilom njemu se nasproti staviti. V zagotovljenje pripoznanja nadoblasti so morali Korotanci mnogo zastavljencev na Bavarsko poslati; med njimi sta bila tudi Karast (Gorazd?), Borutov sin in Hotemar, njegov bratič, ki sta bila na Bavarskem v krščanski veri zrejena.

Borut ni dolgo več živel; po njegovi smrti so Bavarci po velji frankovskega kralja Korotancem Karasta nazaj poslali in ti so si ga na vojvodski prestol posadili. Ko je pa že čez tri leta umrl, je prišel Hotemar na njegovo mesto.

Hotemar je bil pobožen kristjan; zato si je prizadeval svoje še po večem paganske Slovence pokristjaniti. V tem prizadevanju ga je podpiral solnogradski škof Virgilij, ki mu je poslal škofa Modesta in nekaj duhovnikov, da so po Korotanu krščanstvo oznanovali in cerkve blagoslavljali.

Slovenci, ki so po Bavarcih svojo svobodo izgubili, niso imeli veliko zaupanja do njihovih duhovnikov. Zato se dolgo niso prav hoteli poprijeti od njih oznanovane vere. Že pod Hotemarom so se trikrat spuntali zavoljo vere. Po njegovi smrti pa, ko so jim Franki mladega Vladuha (Valdungus, Vladun?) za naslednika poslali, so se paganski Slovenci vzdignili zoper krščanstvo, vojvoda Vladuha in krščanske duhovnike iz dežele zapodili in razsajali zoper kristjane. Bavarski vojvoda jih je prišel krotit; zadušil je punt in zopet na prestol postavil Vladuha. Še enkrat so se vzdignili paganski Slovenci, pa so bili premagani. Odsihmal se je krščanstvo zmerom bolj širilo med Slovenci.

Bavarski vojvoda je težko nosil jarem frankovske nadoblasti; zato se je začel obnašati kot samooblasten vladar Bavarcev, in da bi svojo moč bolj utrdil, je prisilil Korotance, da so izpod frankovske oblasti pod njegovo prestopili l. 772. Imel je dva mogočna protektorja, Desiderija, kralja longobardskega in pa rimskega papeža. Po smrti Desiderijevega pa je moral zopet zvestobo priseči in ko je celo Avare proti Frankom na pomoč poklical, je bil v samostan zaprt in je izgubil vse svoje dežele, ki so prišle pod kralja Karla velikega. Kmalu po Tasilovem padu so pridrli Avari, kakor je bilo zgovorjeno, z eno armado v Furlanijo, z drugo pa na Bavarsko; pa obe ste bili premagani. Tudi tretji trumi, ki je hotela to sramoto oprati in je na Bavarsko pridrla, se ni bolje godilo. Po teh srečnih zmagah pride Karel v Režno (Regensburg) in ustanovi razdelitev in upravo na novo pridobljenih dežel. Na Bavarskem je izročil upravno opravilstvo posameznim grofom, ki so bili vsak čez svoj okraj postavljeni. V slovenskih pokrajinah pa je brž ko ne vladarsko ob-

last zastran domačih reči pustil domačim poglavarjem, knezom in županom. Poslovanje teh poglavarjev in grofov pa so nadzorovali kraljevi namestniki, ki so morali za red in mir po svojih deželah skrbeti in ob vojski njih vojaška krdela voditi. Prvi nam znani namestnik bavarski („praefectus Baiovariae“, kakor ga letopisci imenujejo) je bil Gerold, Karlov svak, do l. 799; izročeno mu je bilo Bavarsko in Korotansko do Drave. Kar je pa bilo pod Dravo, je bilo pod nadzorništvom furlanskega vojvoda Erika.

Te uredbe so bile le začasne, toliko da je bilo za te mejne dežele nekoliko poskrbljeno proti napadom Avarov, od katerih ni bilo miru pričakovati, predno ni bila njih moč popolnoma uničena. To storiti je tudi Karel sklenil. V bojih proti Avarom, ki so z majhnimi prenehljaji do l. 803 trpeli, so tudi Slovenci svojo kri prelivali in morda so se še Slovenci proti Slovincem bojevali morali, ker so gotovo tudi Avari svoje slovenske podložnike tirali v boj. Vsaj pravijo letopisci, da so omenjenega l. 803 z avarskim poglavarjem tudi slovenski velikaši prišli v Režno poklanjat se Karlu in zvestobo mu prisegat. Odsihmal je propadala avarska oblast. Njen propad so pospeševale borbe s Slovenci, ki so avarskega jarma se iznebiti, hoteli se zdaj izmaščevati za vso neusmiljeno trpinčenje, ki so je morali kot njih podložniki prestati. Zato je l. 805 avarski hakan prišel pred cesarja Karla prosit, naj Avarom odkaže druga stanovališča v gornji Panoniji, ker v sedanjih jim ni moči prebiti zavoljo nasilstva Slovencev. In l. 811 je moral Karel celó vojsko poslati mirit Avare in Slovence. Nato so prišli poslanca obeh narodov v Aachen pred cesarja poravnavat svojih zadev.

Frankovska sila tedaj, domača nesložnost in boji z osvobojenimi Slovenci so podrli moč Avarov takraj Tise. Kar jih pa je bilo onkraj Tise, te je podjarmil bolgarski knez Krem. Ko je padlo gospodstvo Avarov, je tudi narod kmalu izginil, kajti njegova moč je bila največ zidana na podvržena ljudstva, nasproti katerim so oni tako rekoč le plemenitaški stan bili.

Po zmagi nad Avari l. 796 je prišla vsa Panonija pod Karla velikega, kateri je politično upravo v tej deželi izročil svojemu svaku Geroldu, cerkveno upravo pa je tako uredil, da so gornjo Panonijo dobili pasovski, Panonijo med Rabo in Dravo pa solnogradski škofi. (Kar je bilo pod Dravo, je spadalo pod Oglej.)

Tudi na jugu se je širila frankovska oblast. Istra je bila že l. 791 pod Karlom; kmalu se je to zgodilo tudi Liburniji in Dalmaciji (do Cetinje) in pa oni hrvatski deželici med Savo in Dravo z glavnim mestom Siskom (v nekdanji Valeriji), ktero so bili ustanovili okoli l. 638—640 oni Hrvati, ki so se od dalmatinskih odcepili.

Sedaj so bili vsi Slovenci pod Karlom velikim in sicer razdeljeni po teh-le deželah:

Vzhodna krajina, kateri je bila na vzhodu meja Dunajska gora (Wienerwald), je na zahodu malo prek Aniče segala in tudi

primerni kos sedanjega Avstrijskega na levem bregu Donave je k njej spadal. V tej deželi so potem, ko so bili Avari iz nje izgnani, stanovali Nemci pomešani s slovenskimi naselbinami. Panonija je imela blizu tiste meje kakor za rimskih cesarjev. Na zahodu jo je mejila ravna črta potegnena od Dunajske gore do Julijskih planin, tako da je Ptuj bil zapopaden, Celje in Ljubljana pa ne, na vzhodu in severu pa Donava. Raba jo je delila v zgornjo in dolenjo Panonijo. V zgornji Panoniji so bili iz prva še Avari, ali s časom so poizginili in Sloveni z onkraj Donave in Bavarci so se jeli po teh krajinah naseljevati. V severnem delu dolenje Panonije med Rabo in Dravo so stanovali Slovenci nekoliko pomešani z ostanki Gepidov in Avarov in tudi nekterimi nemškimi naseljenci. Med Dravo, Donavo in Savo pa, v tistem delu Panonije, ki se je nekdanj imenovala „Valeria“, so stanovali Hrvati in Slovenci. V Korotaniji, ki je razun sedanje Koroške tudi Štajersko in Kranjsko deželo do panonske meje in tudi en del Tirolske obsegala, so bivali Slovenci, le tam pa tam z nemškimi naseljenci pomešani. Tako je bilo tudi v Istri izven mest. V Liburniji in Dalmaciji do Cetinje so pa bivali Hrvati. Vrh tega so še stanovali Slovenci po goriškem in idrijskem okraji, ktera sta pod furlansko mejno grofijo spadala.

Vse te dežele so bile mejne dežele in razdeljene pod dve namestniji, kateri je Drava ločila. Kar je bilo nad Dravo, je bilo grofu Geroldu izročeno do njegove smrti l. 799. Njegove dežele je prevzel Goteram, pa brez Bavarske, ktera je svojega grofa dobila. Za Goteramom, kterege so Avari l. 802 v boji ubili, je prišel Verinhar. Kar je bilo pod Dravoj, je bilo po smrti Erikovi furlanskemu mejnemu grofu Kadolahu do leta 819 in za njim Balderiku izročeno.

Po smrti Karla velikega je prišel na prestol nemškega cesarstva Ludvik Pobožni. L. 818 so prišli poslanci Ljudevita, kneza panonskih Hrvatov (in Slovencev), tožit grofa Kadolaha, poglavarja furlanske mejne grofije. Ker pa po njih nič ni opravil, se je spuntal in vstal zoper frankovsko nadoblast. Poslana je bila armada proti njemu, pa ni nič opravila. Da bi še bolj izdatna bila vstaja, je začel zavezo sklepati s sosednimi Sloveni, namreč s Kranjci, Korotanci in z Guduščani in Timočani, potem tudi z drugimi. Najprej je pridobil Timočane. Spet se je sklenila vojska zoper njegova. Vojvoda Kadolah je bil umrl in njegov naslednik je bil Balderik. Ta je hitro šel s svojo vojsko v Korotanijo in se ob Dravi z Ljudevitom sprijel ter ga prisilil korotansko deželo zapustiti. Zdaj pa Ljudevita nazaj gredočega še napade ob Kolpi Borna, knez dalmatinskih Hrvatov, ki je Frankom zvest ostal. V boji so pa Borna zapustili Guduščani in ga s tem v tako nevarnost spravili, da je komaj s pomočjo telesne straže si življenje oteel. Borna je potem Guduščane zopet ukrotil; ali Ljudevit je še tisto leto v decembru pridrl v Dalmacijo maščevat se za napad ob Kolpi. Pustošil je deželo, pa vendar drugega nič ni dosegel, ker se je Borna dobro držal

po utrjenih gradovih, in ga iz njih napadal. Spomladi l. 820 so Franki vnovič vojsko z Ljudevitom začeli. Borna je bil sam prišel v Aachen posvetovat se zarad vojnega načrta. Tri armade so šle proti njemu. Najprej je tista, ki je skozi Korotanijo šla, se z nasprotniki sprijela in jih prek Drave nazaj v Ljudevitovo deželo zapodila. Tu se je zdaj Ljudevit zaprl v neki na visokih skalah sezidan grad. Frankovske tri armade so se združile in so potem deželo okoli in okoli pustošile. To je prestrašilo Kranjce med Sočo in Savo in pa odpadle Korotance, da so se zopet podvrgli Balderiku. Tudi prihodnje leto (821) so šle tri armade razsajat po Ljudevitovi deželi; toda on se ni spustil v boj na prostem, ampak držal se je v trdnjavah, ki jih je bil sezidal s pomočjo zidarjev poslanih mu od gradskega patriarha, ki ga je tudi sicer spodbadal in podpiral v vstaji zoper Franke. Ko je bil patriarh zarad tega pred kralja poklican, pobegnil je v Carigrad. Zdi se tedaj, da tudi carigradski cesar ni bil proti Ljudevitovim nameram. Ko je pa zopet nova vojska proti Ljudevitu šla, je zapustil Sisek in se podal k Srbom. Tam pa je, kakor nemški letopisci trdijo, srbskega kneza umoril in sebe hotel na njegovo mesto postaviti. Ali ni mu se posrečilo. Kmalu je moral zopet bežati v Dalmacijo k Ljudemislju, nekemu sorodniku kneza Borne. Ta Ljudemislj ga je pa iz sveta spravil. Tako je svoje življenje končal Ljudevit, kateri bi bil frankovskemu kraljestvu skoro postal, kar v prejšnjih časih Samo, ker je hotel gotovo Jugoslovane zediniti. V teh namenih ga je gradski patriarh Fortunat podpiral; ni tedaj le kaka nevažna vstaja bila. Ali nesloga, posebno med panonskimi in dalmatinskimi Hrvati in pa sebičnost Ljudevitova ste pokopali namene.

Korotanskih Slovencev se je vstaje le en del (menda najbližnji) udeležil; druge so menda brzdali nemški grofi; v ta čas namreč spada brž ko ne, kar nam neimenovani pisatelj „spreobernitve Korotancev“ pripoveduje, da so namesto zadnjih narodnih knezov (Stojmir, „Cemicas“ [Zemiteh?], Etgar, Pribislav) v Korotaniji bili nemški grofi postavljeni; s tem je dežela tudi navidezno samostojnost izgubila in popolnoma postala provincija frankovskega kraljestva. —

L. 825 je ustanovil Ludvik Pobožni iz južno-vzhodnih dežel posebno Bavarsko kraljestvo, pod katero so bavarska vojvodina, Korotanija (nad Dravo) in Panonija spadale. Predstojniki teh dežel so bili dosihmal le bavarski grofi.

L. 827 so ob Dravi pridrli Bolgari, pustošili dežele panonskih Slovanov in jim vsilili bolgarske poglavarje namestu domačih. Da se je to zgodilo, se je pripisovalo nepaznosti mejnih grofov Gerolda II., ki je imel pod seboj Panonijo nad Dravo, in Balderika, mejnega grofa furlanskega; zato sta bila odstavljena in iz Balderikove dežele so bile napravljene štiri manjše grofije. Ktere da so to bile, ni poročila; verjetno pa je, da so bile Furlanija, kranjska

in dolnja korotanska marka (t. j. Korotanija med Savo in Dravo) in pa Istra.

Proti Bolgarom pa je šel z vojsko bavarski kralj Ludvik, toda ni dosti opravil, kajti panonsko Hrvatijo je moral za nekaj časa pod bolgarsko oblastjo pustiti. Še le l. 838 jo je mejni grof Radbod zopet pribojeval. Njen knez Ratimir pa je ubežal.

V tem času je prišel Pribina, neki iz velikomoravske dežele, pregnan knez, k grofu Salahu, kateremu je bila ena izmed grofij iz furlanske mejne grofije napravljenih (najbrž Kranjsko) izročena. Po priprošnji drugih velikašev je ta Pribina dobil od cesarja deželico v spodnji Panoniji ob reki Sali, ki se v Blatno jezero izteka, kot fevd, in tam je ob imenovani reki (v močvirnatem kraju, prav po slovanski šegi) začel trdnjavo zidati (Blatni grad — Mosburg). V tej deželici, ki dozdej ni imela prida prebivalcev, so se zdaj jako začeli naseljevati sosedni Slovenci in drugi Sloveni. Po svoji zvestobi do cerkve in vladarja si je Pribina naklonjenost Ludvika Nemca tako zelo pridobil, da mu je deželico v lastnino podaril, izvzemši le tamošnja posestva solnogradskega škofa. Obsegala pa je ta deželica brž ko ne, kar je bilo dolnje Panonije med Dravo in Rabo.

Pribino so pozneje Moravci ubili in nasledoval mu je sin Kocelj. —

Okoli l. 856 je izročil Ludvik vzhodno krajino hrabremu sinu Karlmanu. Ta pa ni bil zadovoljen samo s to deželo in si je prisvojil še Korotanijo in Panonijo.

L. 862 ga je Ludvik potrdil kot namestnika v teh deželah. Ta kraljevič je bival v Korotaniji in tedaj so sezidali več gradov, kakor Blatni grad (Mosburg) blizu celovskega jezera, neučujljivo trdnjavo v močvirni okolici, in Krnski grad (Karnburg).

Karlmanovo prijateljstvo z Rastislavom, knezom velikomoravskim, je dalo priložnost sovražnikom njegovim črniti ga pri očetu, tako da je kralj Ludvik vojsko zbral in ž njo na videz šel proti Rastislavu, v resnici pa proti Karlmanu. Morebiti bi bil sin se v goratih krajih lahko ubranil očetovih trum; ali njegov poveljnik Gundakar, grof krške doline, je Ludvik izdal vso svojo vojsko in v plačilo dobil od njega mejno grofijstvo čez Korotanijo. Karlman pa se je čez malo časa prostovoljno v oblast podal očetu, kateri ga je nekaj časa skoro kot jetnika držal v Reznem. Imel pa je še vselej dosti prijateljev v Korotaniji; zato je prežal na priložnost tje uiti. Ko je bil nekda z armado blizu korotanskih mej, se je očetu, rekši da ide na lov, izmuznil, ubežal v Korotanijo in tam s pomočjo grofov svojo prejšnjo oblast zopet si prisvojil. Oče pa se je dal potolažiti in ga je zopet potrdil v oblasti.

L. 865 je kralj Ludvik Nemec razdelil svoje dežele med sinove in sebi le vrhovno oblast pridržal. Pri tej razdelbi je dobil Karlman bavarsko, korotansko, panonsko deželo in 4 iz furlanske napravljene grofije.

Po smrti Ludvika Nemca l. 876 je nasledoval kot bavarski kralj Karlman; mejni deželi Korotanija in Panonija pa ste bili izročeni njegovemu nezakonskemu sinu Arnulfu. Karlman kmalu umrje in nasleduje mu v kraljevi časti brat Ludvik in Korotanijo pusti Arnulfu, kateri mu je v Reznežem zvestobo prisegel.

Za Karla Debelega so slovenske pokrajine mnogo trpele zaradi bojov s Svetopolkom, velikomoravskim knezom, zlasti pa gornja Panonija.

L. 884 je prišel Karel sam v Panonijo, sošel se tam s Svetopolkom in od njega bil pripoznan za fevdnega gospoda ter ob enem sprejel obljubo, nič več ne nadlegovati njegovih dežel. Zato pa je dobil od Karla Panonijo med Rabo in Dravo (deželo Koceljevo, ki je umrl okoli l. 874), ktera je v cerkvenih zadevah že prej z Veliko Moravijo bila združena. Tedaj je tudi Bratislav, knez panonskih Hrvatov, prišel se Karlu kot višemu oblastniku poklanjat. Arnulf pa, ki je vsled te pogodbe nekaj zemlje izgubil, je še le prihodnje leto pristopil storjeni pogodbi.

Arnulf je želel na cesarski prestol priti. Ta želja se mu je izpolnila, ko ga je večina Nemcev, sprevidevši, da Karel Debeli ni za vladanje, na prestol poklicala. Korotanijo je dobil zdaj neki grof Rupert. Akoravno odsihmal ni noben kralj ali kraljevič več navadno na Korotanskem bival, so vendar še praznike praznovat prihajali v Krnski grad, kakor je storil Arnulf l. 888, vračaje se iz Furlanskega.

Za Arnulfa so Ogri, menda od njega samega proti Svetopolku pozvani, pridrli, naselili se med Donavo in Tiso in sosedne dežele, zlasti Panonijo, strašno pokončevali. Zato je Arnulf, kar je imel še dolnje Panonije, izročil v varstvo Bratislavu, knezu panonskih Hrvatov (896). Korotanski grof Rupert je moral zaradi nastavljenih homatij ubežati na Moravsko; uprava Korotanije pa je bila izročena Liutboldu iz žlahte Arnulfove.

Na Moravskem sta se sinova Svetopolkova Mojmir in Svetopolk kmalu razprla. Arnulf je podpiral Svetopolka, njegove prijatelje sprejemal v Korotanijo, tudi njemu samemu, ki je v Korotanijo pribežal, tam nekaj posestev odločil in naposled mejnima grofoma Aribu (v Vzhodni krajini) in Liutboldu ukazal z vojsko iti nad Mojmira. Tudi Svetopolk je šel proti bratu, pa bil je obklenen v nekem gradu in Nemci so ga komaj oteli in v Korotanijo nazaj pripeljali.

L. 899 je umrl Arnulf in nasledoval mu je sin Ludvik, še le 7 let star otrok.

Med tem so morali Slovenci zopet trpeti, ko so Ogri skozi doljno Panonijo drli v Italijo in se zopet po tisti poti ropaje in plene vračali. Ko so pa slišali, da je otrok na nemškem prestolu, so jo udrli po Vzhodni krajini in po Bavarskem, in potem nekoliko tepeni, pa vendar s plenom obloženi se vrnili. Zdaj so spredvideli Bavarci in Moravci, da jim je treba edinosti proti skupnemu sovražniku in so mir sklenili l. 901. Ravno takrat je četa Ogrov na

Korotanijo udarila, pa bila je premagana in tepena na veliko soboto l. 901. Vendar boji so se ponavljali; dolnjo Panonijo med Rabo in Dravo so Ogri si pridobili in ko so l. 907 nemško vojsko tako strašno bili zmagali, so bile mejne dežele odprte njihovim napadom; zlasti so Slovenci od njih morali veliko trpeti. S časom so vso nekdanjo Panonijo pod svojo oblast spravili in nad Dravo se je jelo gubiti slovansko ljudstvo.

L. 911 je umrl Ludvik, poslednji kralj iz rodovine Karla Velikega.

(*Notranje razmere.*) Kakor Slovani sploh, tako so gotovo tudi Slovenci imeli svoje velike županije, čez ktere so bili postavljeni župani ali drugače imenovani poglavarji. Te velike občine so se vjemale z nemškimi okraji (Gaue), ktere so okrajni grofi (Gaugrafen) upravljali. Več takih občin pa je menda zopet svojega višega poglavarja (kneza ali vojvoda) imelo. Te kneze vojvode in župane je Karel Veliki izprva pustil Slovincem. Njih upravo pa so nadzorovali kraljevi namestniki (praefecti, comites confinii etc). Okrajni grof je bil v svojem okraju kraljev namestnik, imel je skrbeti za pravico in red, nabirati davke in jih v državno denarnico odrajtovati in vojaško krdelo svojega okraja voditi. — Bil je tudi branitelj cerkve v kraljevem imenu in nadzornik kraljevih fiskalnih posestev, ktera so bila v njegovem okraju, in bil je slednjič nadzornik gozdarstva in lovstva. Smel je za nektera opravila začasne namestnike imenovati in začasne poslance pošiljati; imel je pa tudi stanovitne od kralja imenovane pomočnike in oborožene plačane služabnike.

Mejni grofi so bili postavljeni čez dežele na meji ležeče; njim so bili podložni okrajni grofi teh dežel. Njih posebna dolžnost je bila, meje varovati sovražnih napadov.

(*Cerkvene razmere.*) Po smrti Virgilijevi je Arno postal solnogradski škof. L. 796 je Pipin premagavši Avare, tudi severni del dolnje Panonije med Rabo in Dravo izročil Arnu, naj bi tamošnje ljudstvo oskrbel z verskim ukom. Arno je posvečeval duhovnike in jih pošiljal v te slovenske pokrajine priporočaje jih tamošnjim vojvodam in grofom. L. 797 mu je papež potrdil povečšano škofijo in jo povzdignil za nadškofijo. Arno je potem sam prišel v slovenske kraje krščanstvo širit. Pa ker je bilo področje zdaj zanj preobširno, posvetil je za slovenske pokrajine posebnega škofa, Teodorika po imenu, kterega sta on in kraljevi namestnik izročila in priporočila domačim poglavarjem po vsej Korotaniji in po severnem delu dolnje Panonije. Po Teodorikovi smrti je bil Oton škof Slovencev, in njemu je nasledoval Ožbalt. Adalvin, l. 858 za solnogradskega nadškofa izvoljen, ni več volil Slovincem posebnega škofa, ampak je sam prihajal v njih dežele.

Med tem, ko je krščanstvo bolj severnim Slovincem od Solnograda prihajalo, so se za južne kraje bolj trudili oglejski patriarhi. Patriarh Ursus je začel trditi, da ima Oglej pravico tudi do

vse Korotanije. Ta prepir je Karel tako razsodil, da je Dravo za mejo postavil obema cerkvenima poglavarstvom.

Za prežitek duhovstva je Karel v svojih deželah vpeljal desetino, katero mu je ljudstvo moralo od svojih pridelkov odrajtovati. Ali že Saksonci so se uprli tej desetini, in Alkuin je nadškofu Arnu svetoval, naj pri Slovencih le tretji del desetine pobira. Pa frankovski duhovniki so menda sploh le celo desetino pobirali; toda Slovenci so se ustavili in še le solnogradskemu nadškofu Gebhardu, ki je bil izvoljen l. 1060, se je posrečilo pobiranje polne desetine dognati. L. 807 se je na cerkvenem zboru v Solnogradu po kanonskih postavah določilo, da se imajo ti desetinski dohodki na 4 dele razdeliti: prvi del gre škofu, drugi duhovništvu, tretji ubogim, in četrti se naj porabi za cerkvene stavbe. Kedar so solnogradski škofi sami prišli v slovenske dežele pridigovat, je moralo ljudstvo jim davke spravljati kot povračilo za potne stroške. L. 864 pa je nehalo to odrajtovanje, ker je z neko podaritvijo zemljišč bilo nadomeščeno. Razun teh dohodkov so solnogradski škofi in samostani v dar dobivali zemljišča s prebivalci vred, kateri so zdaj od njih škofom davke plačevati morali in so še celo sčasoma posestniško pravico do njih izgubili. Kar so namreč prej domači knezi in vojvodi posestev imeli in menda tudi, kar je bilo zapuščene zemlje, je prišlo vse nemškemu kralju v last, ki jih je izprva po svojih ljudeh dal oskrbovati, potem pa jih je po večem razpodaril ali solnogradski cerkvi, ali samostanom ali pa tudi udanim (nemškim) gospodom, kar je gotovo ponemčevanje slovenskih dežel zelo pospeševalo.

Ponemčevanje pa je zlasti med Dravo in Donavo to širilo, da so naselnikom iz Nemčije razne privilegije davali: bili so prosti vseh davščin in plemenitniki so si smeli gradov zidati po svoji volji. —

Nekoliko je treba posebej omeniti o deželici na Blatnem jezeru. Tam je bilo mnogo cerkev sezidanih in prve je posvetil Luitpram, solnogradski nadškof. Ko sta Ciril in Metod proti koncu l. 867 na potu v Rim obiskala Kocelja, ju je častno sprejel in želel, da bi se slovanska liturgija tudi pri njem vpeljala. Ko je Metod še v Rimu bival, je Kocelj poslal poslanca papeža prosit, naj bi mu poslal Metoda kot učenika slovanskemu ljudstvu; in Hadrijan II. je res Metoda za škofa Moravije in Panonije posvetil. L. 871 je Metod začel vpeljevati slovensko liturgijo in Rihbald, iz Solnograda poslani viši duhovnik v Blatnem gradu, je izgubil vso veljavo ter se vrnil v Solnograd. Na to je solnogradski nadškof Adalvin po nekem duhovniku dal pismo sestaviti, katero bi naj dokazalo, da ima on pravico do Koceljeve dežele v cerkvenem obziru. Ali v Rimu mu niso dali prav.

Bavarski škofi so Metodu napotje delali, vendar dokler je Kocelj živel, mu niso mogli dosti prizadjeti. Po Koceljevi smrti je šel v Moravijo. Tam je dobil za pomočnega škofa v Nitri nekoga Vihinga, ki pa je bil bolj njegov sovražnik nego pomočnik.

Po Metodovi smrti je ta Vihing kot najviši duhovni oblastnik v nadškofiji začel vse duhovnike slovenskega obreda preganjati in le frankovske duhovnike in latinski obred trpeti.

Blatnogradska dežela je ostala zdaj v cerkveni zvezi z Moravijo, kakor je pozneje bila tudi v politični, dokler niso Ogri pridli in vse te kraje pod svojo oblast spravili. —

Po smrti Ludvika Otroka (911) ni hotel Arnulf, sin Luitpolda, ki je v boji z Ogri padel, priznati nemškega kralja Konrada I. in je tudi njegovemu nasledniku Henriku I. kljuboval. Imenoval se je „vojvoda Bavarije in sosednih dežel“. Upravo na Koroškem je oskrboval brat Berhtold. Vsa podoba je, da ste tudi Kranjsko med Sočo in Savo in Slovenska pokrajina pod njega spadali. Po tem ko je Arnulf l. 937 umrl, je njegov sin Eberhard prevzel Bavarsko. Pa Oton I. je prišel sam na Bavarsko, si podvrgel deželo in jo dal Arnulfovemu bratu Berhtoldu; Eberhard pa je izginil. Po Berhtoldovi smrti je prišla vojvodina v last Henriku I., mlajšemu bratu cesarjevemu. — On in prednik sta se srečno bojevala proti Ogrom. Po Henrikovi smrti (l. 955) nastopi vladarstvo na Bavarskem Henrik II. Bojevalec, pa se v kratkem spunta proti Otonu II. in vsled tega izgubi dežele. Koroško je potem dobil Henrik, sin Berhtoldov; pozneje mu je še pridana bila grofija furlansko-veronska. Kranjsko mejno grofijo je izročil Oton l. 972 nekemu grofu, po imenu Kuno, ki je potem stoloval v Goričah pri Kranji in se imenoval „mejni grof kranjski“. Njegov naslednik je bil grof Popo. V njegovi deželi je namreč cesar podaril frizinškemu škofu Abrahamu nekaj posestev pri Loki ob Sori. Za cesarjev Henrika II. in III. se omenjajo še kot kranjski mejni grofi Valtilo, Udalrik, Eberhard in Ulrik. Med tem je koroška dežela svoje gospodarje pogostoma menjala. Za Henrikom jo je vladal frankovski grof Vormsfeldski, potem Henrik II. in zopet grofi Vormsfeldski, deloma združeno z Bavarskim, deloma kot samostalen fevd. L. 1012 jo je dobil Albero iz Eppensteina, ki je imel pod seboj tudi Veronsko, Furlansko, Kranjsko, Slovensko pokrajino in Istro. Ali vsled razpora z oglejskim patriarhom je cesar Furlansko mu vzel in je dal patriarhu v last.

Ko je bil l. 1035 Albero odstavljen, je Koroško zopet pogostoma začelo menjati gospodarje (Konrad Vormsfeldski, Velf iz Atorfa, Konrad Lotrinški, Bertold Cerinški), dokler je ni Henrik IV. Markvardu, sinu Alberovemu kot dedičen fevd podelil.

Med tem je oglejski patriarh čez slovenske kraje širil svojo oblast. Goriško je leta 1077 še spadalo pod patriarha; kmalu potem pa je je dobil neki grof v fevd, in on in nasledniki so se odsihmal imenovali „goriški grofi“. Istega leta 1077 je podaril cesar Henrik IV. Kranjsko oglejskemu patriarhu grofu Eberhardu in odslej so patriarhi dajali to deželo v fevd ali koroškim vojvodom ali meranskim. Zdaj je bila Slovenska pokrajina že združena s Kranjskim.

Že okoli polovice 10. stoletja ste se začeli v stari korotanski deželi ločiti dve mejni grofiji, namreč dolenja (savinska, podravska)

in gorenja marka. Od polovice 11. stoletja ste za zmerom ločeni od Koroškega. V dolnji marki, ki je obsegala blizo sedanji slov. Štajer, so bili v tem času brž ko ne gospodarji grofi Mariborski. Gorenjo marko, blizo gorenje Štajersko, pa so dobili okoli polovice 11. stoletja grofi Traungauski, ki so po svojem rodovnem Štirskem gradu tudi deželo začeli imenovati „Štirsko“. Otokar VII. iz te hiše je tudi doljenje marko l. 1140 podedoval in ime Štirsko je obseglo tudi to deželico, v razloček od Koroškega. Po Otokarju XIII. je podedoval Štajersko avstrijski vojvoda Leopold VI. iz babenberške hiše l. 1192. Friderik II. iz iste hiše pa je dobil od cesarja (morda z dovolitvijo oglejskega patriarha) l. 1233 tudi Kranjsko, ki je bilo pozneje (l. 1245) povišano za vojvodino. Ko je l. 1246 s Friderikom izumrl babenberški rod, se je vlade na Kranjskem polastil Ulrik III., vojvoda Koroški.

Vrnimo se h koroški zgodovini.

Markvardov sin Luitpold je imel le Korotanijo, njegov brat in naslednik Henrik IV. je še zraven dobil Istro. S tem Henrikom je izumrl rod Eppensteinski, in Korotansko je prišlo pod Henrika V., grofa v Labodu in Sponheimu; potem pod njegovega brata Engelberta (l. 1124) i. t. d.; pri tej rodovini je ostalo noter do Bernarda (1201), vrstnika Premisla Otokarja, kterege hčer Judito je imel za ženo. Ta Bernard se je imenoval, kakor tudi naslednik njegov, „gospod na Kranjskem“. Bil je zelo vesel gospod, o katerem so marsiktere pripovedke hodile od ust do ust. Njegov sin se je imenoval „po božji milosti vojvoda koroški, gospod Kranjskega in Slov. pokrajine“. L. 1256 umre Bernard in sin Ulrik VII. (kot vojvoda III.) postane koroški vojvoda. Za njega je morala korotanska dežela l. 1258 hudo vojsko trpeti; kajti Štefan, sin ogerskega kralja Bele, je planil čez deželico, ker je Ulrik bil protivnik nadškofa solnogradskega Ulrika, kateri si je pomoč Ogrov izprosil. Ker Ulrik ni imel otrok, je l. 1268 imenoval Otokarja za dediča vseh svojih dežel in pravic proti temu, da mu je Otokar pomogel strica Filipa, nadškofa solnogradskega, na oglejski patriarški prestol postaviti, kar se je zgodilo l. 1269.

L. 1269 umrje Ulrik in Premisl Otokar II. se polasti dežele, ktera je zanj toliko več vrednosti imela, ker je bila v cvetočem blagostanji. Sicer se to ni zgodilo brez upora, ker je nadškof Filip tudi s svojimi pravicami prišel in privrženikov za se zlasti na Kranjskem našel. Kapitel odstavi Filipa. Otokar pride in moral se je Filip podati in mu vse odstopiti. Še enkrat je Filip se vzdignil in s pomočjo ogerskega kralja Štefana hotel se polastiti teh dežel in ob enem je 5 sufraginov oglejskih prosilo v Rimu, naj njega potrdi papež za patriarha. Pa ni bil potrjen. Tudi Štefan se je spravil z Otokarjem. Tako je Filip izgubljal prijateljev in še vrh tega izgubil Furlansko, na kar je ubežal na Oggersko. Ko se je z Otokarjem zopet sprijaznil, je bil postavljen za oblastnika koroške dežele in je dobil za upravnika Ulrika Tauflerja, Tirolca.

Ko so l. 1246 Babenberžci izumrli, so bile avstrijske dežele nekaj časa pod oskrbniki, od cesarja postavljenimi. Na Štajerskem je bil upravitelj Majnhard, grof goriški.

L. 1253 si je deželo pribojeval ogerski kralj Bela IV.; pa l. 1259 so se proti njemu spuntali Štajerci in so pripoznali českega kralja Otokarja za svojega vojvodo. Tako so bile vse slovenske dežele pod Otokarjem, českim kraljem.

Ko so l. 1273 izborni knezi v Frankfurtu si izbrali Rudolfa Habsburškega za cesarja in so od Otokarja zahtevali nazaj nemško-slovenske dežele, se ni hotel udati Otokar. Prišlo je do vojske in l. 1271 je izgubil Otokar Avstrijsko, Štajersko, Koroško, Kranjsko itd., in ko je Rudolf razglasil stanovom teh dežel, da imajo njega za vladarja pripoznavati, se je koj Filip in njegova stranka začela gibati proti Otokarju za Rudolfa. Otokarjev vojni poveljnik Milota iz Dedic pa se je maščeval za-to in nekatere utrjene kraje razdr. Upokoril je Korošce, ali le na videz. Tako počenjanje je njih simpatije od njega odvrnilo. Naj imenitnejši graščaki po nemškoslovenskih deželah so potegnili z Rudolfom in tako se je česka posadka umaknila na Štajersko, kjer se je v Gradci še nekoliko časa držala, od koder pa je na zadnje tudi iti morala.

Na državnem zboru v Augsburgu l. 1282 je cesar Rudolf s privoljenjem izbornih knezov podelil svojim sinovoma Albrehtu in Rudolfu Avstrijsko, Štajersko in Koroško s pripadajočimi deli Kranjskega in s Slovensko pokrajino. Toda Koroškega nista sinova v resnici pod svojo oblast dobila, ker je Rudolf to deželo odločil Majnhardu tirolskemu kot plačilo za izdatno pomoč v bojih z Otokarjem. Vendar so se izborni knezi dolgo temu ustavljali. Še l. 1286 mu je bilo mogoče popolnoma in formalno izročiti vojvodino Majnhardu, kateri je po starodavni šegi po cerimonijah na knežjem kamenu pri Krnskem gradu v posest vzel deželo in potem kot deželni gospod na vojvodskem stolu na Gosposvetskem polji razdelil fevde in sodil. Po smrti Majnhardovi je nastopil vladarstvo na Koroškem njegov sin Henrik. Ker je bil oženjen z Ano, hčerjo rajnega kralja českega Václava II., so ga stanovi l. 1307 izvolili za českega kralja. Ker je kralj Albreht se potegoval za avstrijskega vojvodo Friderika, meneč, da ima on kot oblastnik nemške države oddajati kraljestvo česko, potem ko je vladarska hiša Premislovska izmrla, vnela se je vojska. Na južnem borišču je Ulrik Walsee-jski, deželni glavar štajerski, po Koroškem, goriški in ortenburški grofi pa so po Kranjskem se bojevali proti Henrikovim trumam. Drugo leto je mislil Albreht nadaljevati vojsko, pa bil je med tem zavratno umorjen. Henrik je vladal do l. 1310 na Českem, pa tako slabo, da so ga odstavili in izvolili Janeza, sina nemškega kralja Henrika VII. Luksemburškega. Ko se v vojski proti svojemu protikralju ni mogel vzdržati, se je vrnil na Tirolsko, kjer je l. 1335 umrl brez možkega zaroda. Starejša hči Adela je bila bolehná in se je zadovoljiti morala z odškodnino za vse nasledstvene pravice. Druga hči Margareta pa je bila omo-

žena s českim kraljevičem Janezom, sinom českega kralja Janeza. Cesar Ludvik ni hotel, da bi se pomnožila moč českega kralja, ampak pogovoril se je z avstrijskima vojvodoma Otonom in Albrehtom, tako, da so si rop delili. Severno Tirolsko bi naj pripadlo cesarju in se združilo z Bavarskim, drugo bi pa naj ona dva vzela. Nastala je vojska. Od českega kralja ni bilo pomoči, ker je bil bolan; tako so se Korošci in Kranjci podali avstrijskima vojvodoma. L. 1335 v začetku junija je prišel Oton s svojo vojsko na Koroško. Korošci pa so trdili, da noben deželni knez ne more pravno podeljevati fevde in soditi, če ni na Gospesvetskem polji po stari šegi sprejel poklanjanja podložnikov. Zato se je v veliko veselje Korošcev udal vojvoda stari šegi. Ko je pa česki kralj Janez ozdravel, je začel vojsko v marcu l. 1336, podpiran od Ogrov. Pa kmalu mu poteče denar. Ko si ga je zopet nekoliko izsilil od svojih podložnikov, je zopet začel vojsko, ki je le bolj na severu se vršila. Kmalu je prišlo do mira, ki je bil sklenjen v Ennsu, v katerem je moral česki kralj se odpovedati vsej pravici do koroške in kranjske dežele s Slov. pokrajino. Tako so prišle te dežele pod habsburško hišo. Štajersko je bilo že prej združeno ž njo. Istra, ki je obsegala tudi Notranjsko, je še zmerom spadala pod Oglej, Goriško pa pod svoje grofe.

Za Albrehta (Hromega) je velik potres na Koroškem 10 gradov, 10 vasi in mesto Beljak razsul. Njegov sin Rudolf (IV.) Ustanovitelj mu je nasledoval in med drugimi nameni začel misliti na pridobitev Goriškega; zato je pogodil z Majnhartom Goriškim ženitev njegove hčere Katarine s svojim bratom Leopoldom. Grof Albreht Goriški pa je l. 1364 določil, da imajo po izmretji možkih njegovih potomcev njegove dežele pripasti avstrijskim vojvodom v last. To se je pa še l. 1500 zgodilo.

Za Rudolfom sta vladala v avstrijskih deželah Albreht III. in Leopold III. skupaj; pridobila sta Metliko in nekaj kraških pokrajin. Vsled tega sta sklicala stanove iz Kranjskega, Slovenske pokrajine, Metlike, iz predela na Pivki, s Krasa in iz Istre, in ti stanovi so se mu skupaj poklanjali, kakor da bi bili iz ene dežele. L. 1379 sta si vojvoda razdelila dežele tako, da je Albreht dobil Avstrijsko, Leopold pa ostale dežele. Leopoldu se je podal l. 1386 tudi Trst. Za Leopoldom je v slovenskih deželah zopet vladal Albreht; po njegovi smrti (1395) pa Leopoldov sin Vilhelm. Za Vilhelma so l. 1396 prvič pridrli na slovensko zemljo divji Turki, in sicer so razsajali po slovenskem Štajerskem, potem ko so ravno tudi štajerski Slovenci poskusili silo strašnih sovražnikov v nesrečni bitvi pri Nikopolji, kjer so pod celjskim grofom Hermanom stali v jedru vojske.

Za Vilhelmom je prišlo Koroško na Leopolda, ki je tu vladal do smrti l. 1411. Po njegovi smrti je prevzel vladu Ernest Železni, ki je bil poslednji koroški vojvoda, da je (l. 1414) po stari šegi na vojvodski stol bil postavljen. On je vladal do smrti l. 1424. Za njega so bili l. 1418 Turki pri Radgoni potolčeni od kristjanskih trum.

Ernestov naslednik je bil Friderik V. ali kot nemški cesar III. L. 1425 in 1429 so ponovili Turki svoje ropanje, potem so imeli Slovenci blizo 40 let mir pred silovitim sovražnikom. Pa namesto da bi se ta čas porabil za utrjevanje dežel proti prihodnim napadom, je začela domača vojska razgrajati po slovenski zemlji, kajti mogočni celjski grof Ulrik se nikakor ni hotel poklanjati Frideriku. Pa te notranje homatije še tudi niso imele konca, ko je poslednjega celjskega grofa Ulrika pri Belgradu smrt zadela; kajti bogata zapuščina celjskih grofov je dala vnovič povod hudim bojem, ki so največ zadevali slovenske zemlje; dokler niso bili l. 1457 srečno za habsburško hišo končane. Friderik je namreč dobil posestva nekdanjih celjskih grofov.

Kar se tiče odvrnitve od Turkov preteče nevarnosti, so sicer stanovi zborovali in zborovali in se posvetovali zaradi te stvari, ali do izdatnih činov se vendar niso povzdignili. Tako je po 40letnem miru l. 1469 Turek s ponovljenimi napadi zopet strašno škodo mogel napraviti slovenskim deželam. Tej nesreči se je pridružila druga, namreč vstaja Baumkircherjeva, ki je s svojimi četami razsajal zlasti po južnem Štajerskem. Friderik pa je, za mnoge boje denar potrebujoč, davke čez davke nakladal deželam slovenskim in zoper Turke se še vedno nič izdatnega ni storilo. Tako so l. 1471 pridrli zopet na Slovensko in strašno razsajali ter na tisoče ljudi seboj v sužnost odpeljali. Tako se je zgodilo zopet l. 1472, ko so zlasti tudi po Istri in Goriškem divjali in l. 1473 so prvič čez Kranjsko pridirjali na Koroško. Potem so skozi 10 let vsako leto (razun l. 1481) pridivjali na Slovensko in po njem strahovito razsajali. Zlasti je bilo l. 1476 strašno za vso Slovenijo, l. 1478 in 1480 pa še posebno za Koroško. V teh letih so razun turških trum še tudi razsajala po slovenskih deželah ogerska krdela kralja Matjaža (Matija Korvina), ki se je bil sprl s Friderikom in bi bil rad slovenske dežele, zlasti Kranjsko, si prisvojil. Vsled zmage na Uni je bil en čas mir pred Turki. L. 1491 pa so se zopet pripodili in ravno tako v naslednjih dveh letih. Nič bolje se ni godilo slovenskim deželam pod vitežkim Maksimilijanom (1493—1519). Za njega je umrl l. 1500 Leonhard, poslednji grof goriški, in Goriško, Gradiška, Pazinska grofija in Bistriška dolina (Pusterthal) prišle so pod avstrijske oblastnike.

L. 1509 je cesar izročil grofu Frideriku Ortenburškemu 300 uplenjenih rodbin iz Turingije in Frankovskega, in ta jih je naselil na Kočevskem, kjer so gozdnate kraje začeli trebiti in obdelovati. —

Pred Turki še zmerom ni bilo miru. Da bi potrebni denar dobil za vojsko, je sklical cesar stanove slovensko-nemških dežel in ti so mu privolili proti temu, da je obljubil žide pregnati iz teh dežel, kar se je zgodilo l. 1496. Turški napadi pa so se ponavljali v letih 1494—98. V začetku 16. stoletja pa je bil zopet nekaj časa mir pred njimi; le l. 1511 so se pokazali zopet v Metliki, na Krasu in pri Gorici. Da pa ne bi se prav oddehniti mogle naše krajine, so

vojske proti beneški ljudovladi neprenehoma tudi Slovence klicale v boj in trpele so zlasti južne dežele.

Za Maksimilijana so tudi večkrat (l. 1503, 1513, posebno pa 1515) zopet se uprli kmetje zaradi preostrega postopanja in tlačenja, ki so ga morali od gospode trpeti. L. 1515 je pri Brežicah se zbralo kakih 80.000 podložnih kmetov; enako se je godilo še tisto leto tudi na Koroškem. Hoteli so si pribojevati pravico, ker jim je gospodje niso hoteli dati. Ali slabo oboroženi kmetje so bili kmalu od redne vojske premagani in potem so morali dolgo časa plačevati uporni davek.

Za Ferdinanda I. se je začela protestantovska vera širiti tudi po Slovenskem, zlasti med plemstvom. Pri delitvi dežel je dobil Ferdinandov sin Karel tako imenovane notranje-avstrijske, nemško-slovenske dežele (Štajersko, Koroško in Primorsko). Stanovi teh dežel, skoro vsi protestantovski (razun duhovnikov), so na vseh zborih (zlasti l. 1555) ponavljali zahtevanje svobodnega spoznavanja vere, dokler jim nadvojvoda (ta naslov so imeli od Maksimilijana I. sem) je ni dovolil l. 1572, ko so bili v Gradci zbrani; toda pridržal si je pravico, na svojih lastnih posestvih in po vojvodskih mestih po svoji volji ravnati. Vendar so se začeli pozneje protestantovski pridigarji preganjati; zato so se stanovi pritoževali.

Po smrti Karlovi l. 1590 je nasledoval sin Ferdinand, ki je pa bil še le 12 let star in je stal pod varhi; l. 1595 je sam prevzel vladarstvo. On si je namen postavil, popolnoma iztrebiti protestantovstvo iz svojih dežel. Izpodil je najprej vse protestante s svojega dvora in vsem uradnikom ukazal, glede vere se po njem ravnati; podpiral ga je zlasti iskreni branitelj katolištva Tomaž Kren, škof ljubljanski. Protestanti, ki niso bili plemenitaši, so morali ali iz dežele se izseliti, ali pokatoličiti se.

Pozneje (1610) je to bilo ukazano tudi gospodi. Veliko je pripomogel v zatiranje nove vere novo vpeljani red jezuitov. Tako je bilo mogoče odpraviti protestantovstvo iz slovensko-nemških dežel. (Vendar je, zlasti na Koroškem, nekoliko protestantov ostalo v deželi.) —

V naslednjih letih je osoda slovenskih dežel popolnoma vezana na osodo Avstrije. Razprtije med udi vladajoče rodovine in pa 30letna vojska so požirale mnogo moči, tako da mej proti Turkom izdatno niso mogli braniti. Kmetske vstaje so se ponavljale kakor n. pr. l. 1635 na dolnjem Štajerskem in sosednem Kranjskem, l. 1714 pa na Goriškem; pa imele so za kmete vedno le neugoden izid.

Za Karla in Ferdinanda so se Turki zopet večkrat pokazali na Slovenskem. V l. 1522, 1523, 1527 do 1532 vsako leto, so videli in čutili Slovenci nemilega gosta. L. 1533 skleneni mir ni ubranil napadov. L. 1540, 1543, 1545, 1558, 1559, 1562 je bil zopet Turek na Slovenskem. Toda napadi niso bili več tako strašni, ka-

kor v prejšnjih letih; strah pred nasilniki je poizginil. Mnogokrat se je posrečilo Slovincem jih dobro namlatiti; večkrat so tudi Slovinci čez mejo udarili maščevat se za pretrpljene krivice. V letih 1584, 1602, 1640, 1656, 1677 so sosebno štajerske pokrajine trpele pred Turki. Še enkrat je zapretila velika nevarnost pred Turki v letih 1682—1683. V poslednjem letu pridrvijo na Štajersko in Kranjci jim pošljejo pomoč pod slavnim svojim zgodopiscem Valvasorjem.*)

Bili so takrat Turki zadnjič na Slovenskem.

Jožef II. je bil Štajersko, Koroško in Kranjsko pod eno (gradško) gubernijo zedinil in tudi Goriško ji pridjal; deželno sodništvo za Koroško in Kranjsko je pustil v Ljubljani, v Celovci pa je bila apelacijska sodnija. Pa to združenje je le do l. 1791 trpelo; tedaj so dežele zopet svoje posebne deželne gosposke dobile, le Goriško je ostalo združeno s Kranjskim. Koroško pa je bilo leta 1804 zopet združeno s Štajerskim pod eno gubernijo v Gradci. Vsled francozkih homatij konec prejšnjega stoletja so se rodile vojske s Francozi, v katerih niso le naše dežele veliko trpele, ampak moral je cesar Franc vsled dunajskega miru l. 1809 od Koroškega beljaški okrog, potem Kranjsko, Goriško, Trst, Istro in kar je Hrvatskega na desnem bregu Save s hrvatskim Primorjem vred odstopiti Francozom. L. 1815 po dunajskem kongresu so prišle te dežele nazaj pod Avstrijo in napravilo se je iz njih, pridruživši jim ostalo Koroško, ilirsko kraljestvo z dvema gubernijama, eno za Kranjsko in Koroško, drugo za ostale dežele. Še le l. 1849 je razpadlo to kraljestvo v posamezne kronovine.

L. 1848 s svojimi homatijami ni ostalo brez vpliva tudi za slovenske dežele. Narod slovenski se je začel zavedati in po neizmerno dolgi dobi, skoz katero je vsa njegova zgodovina le to obsegala, kar so drugi z njim počenjali, je imel po novejši ustavi zopet priliko svojo lastno delavnost kazati. Upor proti volitvam v frankfurtski parlament je bil po dolgem spanji prvi svobodni politični čin zbujenega naroda. Ko je reakcija potem, kakor povsod, tako tudi pri Slovincih politično življenje pokopala, vendar ni ob enem vsega narodnega, zlasti literarnega razvitka mogla zadušiti. Tako je slovenstvo, ko so zopet ustavni časi nastali, očiščeno in okrepano moglo začeti bolj preudarjeno boj za svojo narodnost.

*) O turških vojskah primeri Parapatov spis v letopisu Matice slovenske l. 1871, sicer pa „Oesterreichische Geschichte für's Volk“ od raznih pisateljev.

Zgodovina slovenske literature.

(Pregled.)

Proizvod slovanske izobraženosti, staroslovanska liturgija in iz nje se razvijajoča literatura za slovanskih blagovestnikov Cirila in Metoda in njihovih naslednikov, ni bila delo naših (Slovencev) prededov; tudi je zelo malo vpliva na nje imela, kajti le v severovzhodnem kotu tedanjega Slovenstva, v deželici ob Blatnem jezeru in morebiti v sosednih pokrajinah Korotanije so se seznanili za malo časa s staroslovansko liturgijo. Zato ne spada popisovanje dotičnih razmer v zgodovino slovenske literature.

Da so duhovniki, kateri so po slovanskih krajih oznanovali krščanstvo, največ poslani od solnogradskih nadbiskupov, kakor tudi od oglejskih patriarhov, vsaj za svojo potrebo si zapisovali molitve slovenske in spisovali semtertje kako obredno knjižico, je zelo verjetno. Da je bilo takih spisov, nam pričajo „frizinški spominki“, kakor jim navadno pravimo. V javni knjižnici v Monakovem je namreč shranjen v frizinškem samostanu sv. Korbinijana najdeni latinski rokopis, kateri med drugimi rečmi obsega tri z latinskim alfabedom pisane staroslovenske spiske, dve izpovedni molitvi in homilijo o grehu in izveličanji. Izpovedni molitvi ste razmerno še precej pravilno (tedaj morebiti od kakega Slovana) pisani, homilija pa zdi se, da je pisana od Nemca, ker se v njej pogostoma zamenuje **b** za črko **p** (n. pr. bo tomu, gozbod, izbovuediu), česar Slovenec gotovo ne bi storil.

Ker vemo, da so frizinški škofje od nemškega cesarja Otona v 10. stoletji dobili mnogo posestev na Kranjskem, je mogoče, da so ti spiski v tistem času bili spisani od duhovnikov, ki so na Slovenskem imeli opraviti.

Pravo slovensko slovstvo ali bolje spisovanje slovenskih knjig se začne v 16. stoletji, ko se je protestantizem po slovenskih krajih začel širiti.

Večina plemstva in mnogo tudi meščanstva se je bilo poprijelo nove vere; ker sta bila ta dva stanova ali nemška ali že precej ponemčena, je po nemških pridigarjih in knjigah se razširjajoči nauk lahko se jih prijel. Da bi se pa ta nova vera tudi med kmeti razširila, je bilo treba delati s slovenskim jezikom. Te misli se je najprej lotil ljubljanski kanonik Primož Trubar, rojen v Raščici na Dolenjskem l. 1508. Ko je začel novo vero učiti, so ga l. 1540 odpravili iz Ljubljane. Novi ljubljanski škof Urban Textor pa je izprosil od cesarja Ferdinanda ukaz, zapreti Trubarja in tovariše v ječo. Ali Trubar je še ob pravem času ubežal na Nemško. Stanovi so mu sicer izprosil dovoljenje vrniti se s tem pogojem,

da ne sme več pridigovati. Ker pa menda ni mogel izpolnjevati tega pogoja, šel je zopet na Nemško, kjer je pastorsko službo dobil. Tu je začel spisovati slovenske knjižice (Abeceda s katekizmom, Katekizem z razlago in drugimi dokladami; prvi v slovenskem jeziku natisnjeni knjigi). Ker je imel zarad teh knjižic dosti sitnosti, je že hotel spisovanje popustiti. Pa seznanil se je z drugimi Jugoslovani, ki so, zarad vere pregnani iz domovine, na Nemškem živeli, zlasti pa s Pavlom Vergerijem, bivšim koperskim škofom, kateri je želel spraviti na dan prestavo svetega pisma v jugoslovanskih jezikih. Ta mož je spodbudil Truberja, da se je lotil zaželenih prestave za slovensko ljudstvo.

Najprej je (l. 1555) na svetlo prišel evangelij sv. Matevža (z dokladami), v naslednjih letih pa posamezni deli nove zaveze. Ko je l. 1562 poklican od kranjskih stanov šel v Ljubljano za protestantovskega pridigarja, je s seboj pripeljal tiskarja Manlija (Mandelca), ki je prvo tiskarno na Kranjskem ustanovil. Ko je l. 1564 moral zopet iz dežele, je šel nazaj na Nemško za pastora in je tam nadaljeval vodstvo natiskovanja jugoslovanskih in spisovanje slovenskih knjig. Izdal je „Psaltir“, potem kot skupno delo „Novi testament“ v dveh delih. Zadnje dni svojega življenja je še predstavil Luterjevo postilo, ki jo je še le njegov sin na svetlo dal l. 1595. Umrli je Trubar v Derendingenu kot pastor l. 1586.

Ko je bil Trubar protestantovski pridigar v Ljubljani, so mu dali za pomočnika Sebastijana Krel-a, katerega so po odhodu Trubarjevem protestantje si za superintendenta izvolili. On je poslovenil Spangenbergovo postilo, ki je bila natisnena l. 1578.

Protestantovski duhovniki so živo čutili potrebo prestave cellega svetega pisma. Občni želji je ustregel Jurij Dalmatin, magister philosophiae, protestantski pridigar v Ljubljani, ki je bil rojen v Krškem in se je bil izučil v Tübingenu. Že l. 1578 je dal pri Mandelci v Ljubljani tiskati „Mozesove bukve“. Celo delo pa se je moralo na Nemškem dati natisniti, ker je nadvojvoda Karel Mandelcu prepovedal natiskovanje knjig. Stroške so poravnali kranjski stanovi; pripomogli so jim tudi štajerski in koroški.

Predno je ta knjiga šla v tisk, so naložili stanovi Adamu Bohoriču, magistru philosophiae, ravnatelju stanovskih šol v Ljubljani, naj določi za njo pisavo in pravopis. Vsled tega on spiše v latinskem jeziku l. 1584 knjižico *Arcticae horulae etc.*, prvo slovensko gramatiko. Po tej gramatiki določeni pravopis je obveljal pri pisateljih, vrstnikih in naslednikih, noter do blizo l. 1844 (bohoričica).

Ko je nadvojvoda Ferdinand, lotivši se vladarstva, si za namen postavil, vsakako iztrebiti iz svojih dežel protestantizem, ga je ljubljanski škof Tomaž Kren (Chrön) pridno podpiral. Ker so se vse protestantovske knjige, s katerimi so si v sili tudi katoliški duhovniki lahko pomagali, pridno sežigale, se je kmalu začutila potreba drugih katoliških knjig. Zato je škof sam sestavil za duhovnike najpotrebnejšo knjigo: „Evangelia inu lystuvi.“ (1612).

Zgodovinar Megiser pa je izdal večkrat slovar za več jezikov, tudi za slovenskega.

V 17. stoletju se je tudi na italijanski meji začelo skrbeti za literarne potrebe Slovencev; v Vidmu namreč je izdal jezuit Gregor Alasia da Sommaripa laško-slovenski slovar s kratko gramatiko, pogovori, pesmimi itd. Izmed kranjskih pisateljev tega stoletja, katerih je zelo malo in so še ti le bolj na duhovniške potrebe se ozirali, se nekako bolj odlikuje Matija Kastelec, kanonik in prošt v Novem mestu, ki je mnogo knjig verskega zapopadka spisal, in sicer nekatere v obliki prostih pogovorov, tako, da se vidi, da so bolj prostemu ljudstvu namenjene. On je razun drugega tudi celo sv. pismo prestavil, katero pa ni bilo natisneno.

V prvi polovici 18. stoletja se je borno malo spisalo slovenskega. Le p. Hipolit je razun svojega trijezičnega slovarja še tudi Bohoričevo slovnico dal pod svojim imenom ponatisniti. Proti konci tega stoletja je avgustinec p. Marka Pohlin osnoval „Ljubljansko družbo modrine delavni“. Njen namen je bil, koristne knjige spravljati med slovensko ljudstvo. On sam pa je, ne oziraje se nič na Bohoriča, spisal slabo „kranjsko“ gramatiko, v kateri je slovenščino bolj pačil nego učil. Po tej slovnici so on in njegovi tovariši spisali nekaj knjig, ki bi morda bile imele kaj veljave, ko bi bile v boljšem jeziku spisane. Pa vsaj to zaslugu ima Pohlin, da je s svojim pisarjenjem izbudil opozicijo izvedenejših pisateljev. Najprej je proti njemu izpregovoril Korošec Osvald Gutsman, ki je v opazkah, pridjanih „Kristjanskim resnicam“, pobijal Pohlinovo pisavo in potem sam spisal gramatiko in slovar.

Za ogerske Slovence je prestavil surdanski župnik Stefan Küzmič sv. pismo novega zakona, pa z madjarskim pravopisom in v ogersko-slovenskem narečju.

Ko se je tako spisovanje slovenskih knjig sploh množiti začelo, se je pri duhovništvu občna želja izbudila po prestavi sv. pisma; kajti Dalmatinova prestava, ktera je dozdej za silo tudi katoliškim duhovnikom morala rabiti, je bila v protestantovskem duhu osnovana in bilo je le redko kje več dobiti. Tej želji zadostiti namenil se je Juri Japel, škofovski tajnik v Ljubljani, s pomočjo Blaža Kumerdeja, vodje ljubljanskih šol, in drugih pisateljev. Obadva sta bila zelo marljiva uda Pohlinove literarne družbe. Japel se je prvič skusil v pesmih izvirnih in posebno v prestavah (n. pr. iz lat. „Ribiči ljudi“). Kumerdej pa je bil učen jezikoslovec (zapustil je nedokončano primerjajočo gramatiko slovanskih narečij). Med udi omenjene literarne družbe je bil tudi Anton Linhart, ki je prvi dve dramatični igri („Županova Micka“ in „Veseli dan, al Matiček se ženi“) spisal po tujih izvirnikih. Njegovo glavno delo pa je spisano v nemškem jeziku namreč: „Versuch einer Geschichte von Krain und den übrigen südslavischen Völkern Oesterreichs“.

Istega leta kakor Linhart (1758) se je rodil blizu Ljubljane Valentin Vodnik, oni mož, kateri je bil v svojem času središče

narodnega gibanja in je prvič si zaslužil s svojimi izdelki ime slovenskega pesnika. Kot kaplan v Koprivniku v krasni bohinjski dolini se je seznanil s slovenskim mecenom baronom Ž. Zois-om, kateri mu je ostal vedno prijatelj, podpiratelj in spodbujevalec zlasti v literarnih zadevah. Ko je prišel v Ljubljano za kaplana in pozneje za učitelja na latinske šole, je začel izdavat časniki „Ljubljanske novice“ potem, ko je že prej skozi tri leta izdaval koledar z zabavnim in podučnim berilom. L. 1806 je izdal svoje „Pesmi za poskušnjo“, potem ko so prvi njegovi pesniški poskusi že v Pohlinovih „Pisanicah“ bili razglašeni, in l. 1809 svoje „Pesmi za brambovce“. Pod Francozi je postal ravnatelj šol in ker je v nižjih šolah bila slovenščina, v višjih pa francoščina vpeljana, je poslovenil Lhomondovo francosko gramatiko in tudi spisal v slovenskem jeziku slovensko gramatiko („Pismenost“). V tej knjižici je dal spredaj natisniti pesem „Ilirija oživljena“, v kateri je poveščeval Napoleona, ker je nekoliko pravičen bil slovenski narodnosti. Zarad te pesmi je Vodnik potem, ko je Kranjsko zopet prišlo pod Avstrijo, izgubil svojo službo in si je moral z učenjem italijanščine in francoščine svoj kruh služiti. Vodnik je po vplivu českega učenjaka Dobrovskega se temeljiteje seznanil z domačim jezikom, kakor kateri koli drugi pisatelj. Po prav pametnih načelih ga je začel likati in bogatiti. Da bi tudi bogastvo jezika na izrazih pomnožil, je že v prejšnjih letih marljivo nabiral gradivo za slovenski slovar. Pripravil je rokopis za natis. Pa po nemilih okolnostih ni dosegel svojega namena. Umril je od mrtvouda zadet l. 1819. —

Kar je Vodnik začel, sta marljivo nadaljevala posebno dva moža: Matevž Ravnikar, od l. 1830 škof tržaški, in pa slavni učenjak Jernej Kopitar, učitelj pri baronu Zois-u, pozneje knjižničar v Beči. Ravnikar je pokazal v knjigi „Zgodbe sv. pisma za mlade ljudi, poslov. po Kr. Šmidu“, da se je zavedal nemškovanja v slovenski pisavi zlasti glede sintakse in da se ga je kolikor mogoče, ogibal, kar je semtertje nekako pretiranost rodilo, kateri so se vrstniki (Preširen) posmehovali. Vendar ostane ta knjiga v nekem obziru še zmerom zgled dobre slovenske proze. Kopitar pa je l. 1808 dal natisniti obširno, temeljito izdelano, nemško pisano slovničo slovenskega jezika s kratkim pregledom slovenskega slovstva. Še večo znamenitost pa si je pridobil z deli tikajočimi se stare slovenščine. — Vrstnik tema dvema možema je bil na Koroškem duhovnik Urban Jarnik. Zložil je nekoliko pesem, spisal nekaj pobožnih in podučnih knjg. Produkt njegovih jezikoslovskih študij pa je njegovo najznameniteje delo: „Versuch eines Etymologikons der slovenischen Mundart in Innerösterreich“. V rokopisu je zapustil še mnogo drugih, največ jezikoslovnih spisov. Bil je znan po slovanskem svetu in pogostoma so ga obiskovali odlični možje slovanskih plemen.

Na Goriškem si je v tem času največ za slovanstvo zaslug dobil Valentin Stanič, od l. 1819—1847 goriški kanonik, ne

toliko po svojih (po večem cerkvenih) pesmicah, kolikor po marljivem razširjanji slovenskih knjig po Goriškem. Na Štajerskem je v tej dobi Peter Dajnko, kaplan v Radgoni, si mnogo prizadeval za vzbujanje slovenske narodnosti. Spisal je gramatiko slov. jezika, in izdal nekaj pobožnih spisov, uganjk in pesmic, ki so se dolgo časa rade prebirale v njegovem kraju štajerske zemlje. Ker mu bohoričica ni zadostovala, vpeljal je nov pravopis, ki pa razun omenjenega kraja ni se prikupil Slovencem. — Anton Krempelj je v nemčevalnem zlogu spisal „Dogodivščino štajerske zemlje“. A. J. Murko je razun slovnice in slovarja izdal tudi Leopolda Volkmera „Fabule in pesme“, ki so se v tistem času na Štajerskem zelo udomačile, dasiravno niso preveč narodnega duha. —

Veliko zaslugo za razvitek slovenščine si je Ravnikar, ko je bil še v Ljubljani ravnatelj modroslovnih šol, tudi s tem pridobil, da je s pomočjo barona Zoisa in Kopitarja dognal ustanovitev stolice slovenskega jezika na ljubljanskem liceji, po kateri se je temeljiteje znanje domačega jezika širilo po Kranjskem in tudi drugod. Od l. 1816 je tu učil slovenščino Franc Metelko, rojen v Škocijanu l. 1789. Leta 1825 je izdal svoje, po zgledu česke gramatike Dobrovskega sestavljeno delo: „Lehrgebäude der slowenischen Sprache“, v katerem je tudi nov pravopis (za nektare črke) rabil, kateri se po njem „metelčica“ imenuje. Ali razen njegovih in nekaj malo drugih knjižic ni bilo z „metelčico“ nič več natisneno.

Po Vodniku je slovensko pesništvo za nekoliko časa potihnilo. Še le l. 1830 je začel Matija Kastelic izdavat zbirko pesmi od raznih pesnikov v zvezkih pod naslovom: „Kranjska čbelica“. Do l. 1833 je prišlo na svetlo četvero zvezkov, peti pa je bil izdan še le l. 1850. Med pesniki Čbelice so bili Jarnik, Blaž Potočnik (ki je tudi izdal slovnico), Janez Zemlja, ki je spisal daljšo epično povest: „Sedem sinov“, in drugi. Izmed vseh najizvrstniši pa je bil France Preširen (Prešerin), prvi pesnik slovenski, rojen v Vrbi na Gorenjskem l. 1800. Ko se je pravnštva učil v Beči, bil je učitelj mlademu grofu Antonu Auerspergu, ki je pozneje pod imenom „Anastasius Grün“ zaslovel po vsem nemškem svetu. V Beči se je tudi seznanil s slavnim českim pesnikom in pisateljem Čelakovskim, kteremu je ostal prijatelj do smrti. V Ljubljano prišedši je dobil službo pri denarstvenem uradu. Toda opravljanje te službe mu je bilo pre prozaično; zato je postal odvetniški koncipient. Še le zdaj je v Čbelici pokazal svoje krasne pesmi, ktere pa je brž ko ne po večem že veliko prej bil izdelal. L. 1847 je bil v Kranj imenovan za odvetnika. Istega leta je izdal zbrane svoje poezije. L. 1849 8. febr. pa je zatisnil oči na veke. Preširen je pred vsem liričen pesnik. Zložil pa je tudi nekaj lepih balad in romanc in daljšo epično povest: „Krst pri Savici“.

Vse spisovanje slovensko je nekako središče dobilo, ko so začele l. 1843 v Ljubljani „Novice“ pod uredništvom doktorja Bleiweisa izhajati. Ker so zelo raznovrstno berilo prinašale, so se

mogli vsi pisatelji okoli njih zbirati in svoje izdelke ali v njih ali kot njim dodane priklade razglašati. Važno je bilo, da se je že l. 1844 v Novice in po Novicah v vse slovensko slovstvo vpeljal organični, od Čehov že zdavnaj, od Hrvatov pa nekoliko preje sprejeti pravopis. Bleiweis sam bil je Novicam najmarljivejši podpornik s svojimi največ praktične reči zadevajočimi spisi. Izmed pesnikov pa gre tu razen Preširna, ki je tudi nekaj pesmi po Novicah razglasil, v prvi vrsti imenovati Jovana Vesela-Koseskega, finančnega svetovalca v Trstu. Zlasti je priobčeval po Novicah prestave Schillerjevih del (Devica orleanska, Mesinska nevesta, pesem o zvonu i. t. d.). Po dolgi bolezni zopet ozdravevši, je vnovič po Novicah razglasil po Byronu zloženo epično pesem „Mazepa“ in nekaj prestavljenih Puškinovih pesmi. L. 1870 je Matica slovenska izdala njegova zbrana dela. V njegovih izvirnih pesmih se nahaja dosti lepih misli; njegov jezik je sploh krepek, toda ta krepekost je sem ter tje razumljivosti in pravilnosti v kvar. Izmed noviških prozaistov gre na prvem mestu omeniti Matija Vertovca, župnika v Št. Vidu nad Ipavo († 1851). Kot doklado Novicam je izdal na svetlo „Vinorejo“; po njih je priobčil 17 spisikov občne kemije. L. 1847 je izdal „Kmetijsko kemijo“. Tudi velik del „Občne zgodovine“ je od njega spisan prišel na svetlo kot doklada Novic. Njegova pisava je gladka in prijetna tudi tam, kjer učene stvari razlaga. Zvest sodelavec Novic je bil Franc Malavašič, ki je razen sestavkov, v tem časniku priobčenih, spisal in prestavil mnogo pripovedi za prosto ljudstvo. L. 1849 je uredoval „Pravega Slovenca“, lepoznavski časnik.

K staršim dopisnikom novičnim spadata tudi P. Hieinger, ki je s svojimi sestavki zlasti domačo zgodovino pojasnoval in pa med učenjaki dobroznani preiskovalec slovenskega starinstva Davorin Trstenjak, ktereга zelo mnogoštevilni sestavki po Novicah in drugih časnikih raztrošeni, staro mythologijo in zgodovino Slovencev preiskujejo. —

Med tem je na Štajerskem in Koroškem posebno veliko storil za Slovenstvo Anton Slomšek, župnik vozeški, potem opat celjski in naposled škof lavantinski († 1862). Razun mnogih knjig pobožnega zapopadka je tudi za prosto ljudstvo spisal raznopodučno knjigo „Blaže in Nežica“, ki je bila svoje dni zelo razširjena med slovenskim ljudstvom. L. 1846 je osnoval letnik „Drobtinice“, ki so največ njegove spise prinašale. Njegova pisava je prosta in lehkó umevna; zato so Slovenci njegova dela zelo radi čitali. Največo zaslugo pa si je pridobil z utemeljitvijo „družbe sv. Mohora“, ki zdaj že ogromno število knjig med prosti narod pošilja.

Leto 1848 je, kakor povsod, tako tudi na literarnem polju zelo živo gibanje rodilo. Mnogo novih časnikov je začelo izhajati: „Zgodnja Danica“, še zdaj izhajajoči cerkveni list, „Vedež“, podučen list, „Pravi Slovenec“, beletrističen list, „Slovenija“, političen list, „Jadranski Slavjan“ v Trstu, slovensko-hrvatski list, „Slovenska bčela“ in „Solski prijatelj“ v Celovci; pa v kratkem času so razun „Da-

nice“ in „Priatelj“ zopet nehali izhajati. V tem času se je zbudila tudi ideja, v književnem jeziku zediniti se s Hrvati in Srbi tako, da bi se posamezni jeziki v skupnega stopili. Za to idejo najbolj vneti Matija Majar, župnik v Zilski dolini na Koroškem, je v ta namen izdal l. 1849 „Pravila, kako izobraževati ilirsko narečje“ in po teh pravilih je spisal R. Razlag svoje „Zvezdice“ in je bil spisan almanah „Zora“. Toda misel, po tej poti književno zediniti Jugoslovane, ni obveljala.

Veliko število novih slovenskih pesnikov se je pokazalo v tem času, kakor Toman („Domorodni glasi“), Vilhar (ki je tudi napeve k svojim priljubljenim pesmim zlagal), Rodoljub Ledinski (kterega pesmi so premalo cenjene) i. dr.

Namesto zaspale Bče je l. 1858 začel izdavat Anton Janežič beletristični list „Glasnik“. Okoli tega lista so se zbirale zlasti mlajše moči, kakor: Fr. Levstik (ki je že l. 1854 izdal pesmi in l. 1856 od Slovencev premalo cenjeno prestavo Kraljevdvorskega rokopisa); M. Valjavec (ki je tudi izdal „Pesmi“ in „Narodne pripovedke“), Cegnar (prestavljalec Schillerjevih dram: Valenštajn, Marija Stuart, potem „Babice“ Božene Nemceve), Š. Jenko, Krek, Umek, (vsi trije so tudi posebej izdali svoje pesmi), Erjavec in Tušek (novele in prirodoписni članki), Mandelc, Jurčič in Mencinger (novele), Š. Šubic in dr. Stefan (prirodoписni članki), Navratil (jezikoslovne reči) itd. Vrh tega je začel izdavat Janežič „Cvetje iz domačih in tujih logov“, po katerem je lepo število obširnejših izvirnih del in prestav na dan spravil (Jurčičevi izvrstni romani). S spisovanjem šolskih knjig (slovnice in beril) pa je marljivi pisatelj še posebno pomnožil svoje velike zasluge za slovenstvo.

Ko je „Glasnik“ nehal izhajati, je v Beči skozi eno leto od Stritarja izvrstno urejevan list „Zvon“ izhajal. V tem listu in v posebni knjigi je priobčil svoje lepe pesmi Boris Miran (Stritar). L. 1872 pa je začel D. Trstenjak izdavat v Mariboru „Zoro“. L. 1863 osnovana „Matica slovenska“ si prizadeva znanstvena dela, po letopisih pa tudi beletristično blago na svetlo dajati.

Vsled vpeljanja slovenščine kot učnega jezika v prvih razredih srednjih šol se je pokazala potreba slovenskih šolskih knjig. Tej potrebi zadostiti si prizadevajo posebno: Janez Jesenko, Ivan Tušek, Fr. Erjavec i. dr.

O narodnem slovenskem pesništvu se ne da veliko reči, prvič, ker ga je v primeri z drugimi narodi (n. pr. Srbi) le malo, in drugič, ker še to malo ni izdano v kritični obliki; najzanesljivejše je še Stanko-Vrazovo izdanje, manj zanesljivo je že Korytkovo (v 5 zvezkih). Dajnkovo izdanje štajerskih narodnih pesmi obsega prav malo pravih narodnih. Veliko narodnih pesmi pa je raztrošenih po raznih časnikih, in še čakajo zbiralca.

Zgodovina umetnosti pri Slovencih.

Petje in glasba. Dasiravno so Slovenci prijatelji petja in glasbe, o čemer pričajo mnogoštevilne narodne popevke, potem prosto muzikalno orodje med narodom, kakor orglice, „piščal“, „harmonika“ in pa že zelo redki „pentek“ in ravno tako redke gosli, vendar niso imeli v prejšnjih časih priložnosti na višo stopinjo te umetnosti se popeti. Sicer je v 16. stoletji na Kranjskem rojeni Jakob Gallus (kterega so Nemci zvali Händel, po domače pa se je menda zval Petelin), izobraživši se v glasbi na Moravskem, se tako proslavil, da ga je cesar Rudolf na svoj dvor v Prago v službo vzel, kjer je ostal do smrti l. 1591. Vendar je ta mož le posamezna prikazen in je po svojem življenju premalo v zvezi z našo domovino. Iz 17. veka se imenuje neki jezuit Dolar kot glasovit skladatelj. Tu naj je tudi omenjen duhovnik Franz Križman, ki je v 18. stol. na Goriškem živel in izyrstne orglje izdelaval (napravil je n. pr. admontske na gornjem Štajerskem). Glasbena umetnost se je na Slovenskem še le prebudila z narodno zavednostjo, ki se je v petji slovenskih pesmi najprej razodevala. Kašpar in Kamilo Mašek in Fleišman proslavili so se z mnogimi kompozicijami, Gregor Rihar, zlasti s cerkvenimi pesmimi; M. Vilhar, pesnik, je bil tudi skladatelj in je razun mnogih pesmi zložil tudi napeve svoji spevoigri „Jamska Ivanka“. Slaven skladatelj slovenski je Benjamin Ipavic, ki je razun mnogim pesmim (med katerimi najbolj slovi „Kdo je mar“), tudi zložil napeve opereti „Tičnik“. Tudi njegov brat Gustav in F. Grbec sta mnogo lepih napevov zložila. Mnogim slovenskim in srbskim pesmim je napeve zložil sedaj v Srbiji živeči Davorin Jenko, kterega „Naprej“ se poje po vsem slovanskem svetu. Omeniti gre še vrla Čeba Ant. Nedveda, ki je zlasti cerkveno petje v novejšem času povzdignil, in A. Försterja, ki je razun drugih skladeb glasbo zložil opereti „Gorenjski slavček“.

Stavbarstvo, kamenarstvo in kiparstvo. Da so razne cerkve pobožnim Slovencem tuji stavitelji zidali, je verjetno, pa gotovo so se rano tudi domačini te umetnosti poprijeli, le da so nam njih imena le bolj poredkoma ohranjena. Tako se omenja že v 15. stoletji Ljubljčan Peter kot stavbarski mojster, ki je z Matejem iz Pulja krasno cerkev matere božje v Novem gradu pri Čepiči v Istri postavil. V istem stoletji je neki mojster Andrej iz Loža (Laas — na Kranjskem?) sezidal cerkvico v Ponikvi na Goriškem. V Vidmu je bil v istem času kot kamenar na glasu Ivan iz Š. Petra na benečanskem Slovenskem. V prvi polovici 17. stoletja je živel stavitelj in kamenar Janez Albertal, rojen v Trebnjem. O njem se ve, da je napravil zagrebški, od

ognja, strele in vojske zelo poškodovani prvostolni cerkvi veliki oltar, oblok nad svetiščem, da je sezidal jej zvonik in začel delati portal. Leta 1664 se omenja kipar Ferfila, rojen Kranjec. Proti koncu 17. stoletja je živel v Ljubljani stavbar in kamenar Mihael Kusa, katerega najkrasnejše delo je iz črnega in belega marmorja napravljena pridružnica prvostolne cerkve zagrebske. Leta 1714 je kamenar Luka Misle napravil dva velikana pri vratih duhovnega semenišča. Okoli l. 1700 so ljubljansko stolno cerkev po načrtu jezuita Andreja de Puteis (ali Pozzo) zidali Jugovič Pavel, in po njem Maček Gregor in Zamrl, Kranici, s Francem Bombaggi-em in Petrom Janni-jem iz Milana. Dva lepa angelja na obhajilnem oltarji sta delo Italijana Robba, kateri je tudi izdelal umetni vodnjak pred mestno svetovalnico. Istej cerkvi je sezidal kuplo l. 1841 Matej Medved, rojen v Cirkljah na Gorenjskem, ki je bil do tistih mal le kot prost dober zidar znan; to delo se mu je prav dobro posrečilo. Izvrsten kipar bil je rajni Ign. Toman. V najnovjšem času se med kiparji domačimi odlikujejo J. Vurnik v Radolci, F. Zajc v Ljubljani in M. Tomec v Št. Vidu.

Slikarstvo. Kakor je naravno, služila je ta umetnost v starejših časih le cerkvenim namenom. Da se je gojila ta umetnost po samostanih že v 14. stoletji, o tem pričajo slike v rokopisni knjigi (Augustinus, de civitate dei), shranjeni v ljubljanski knjižnici, ki je bila prepisana in s slikami ozaljšana od nekega kartuzijanskega meniha v 14. stoletji. Te slike so sicer v nelepem zlogu izdelane, lepše so pa izdelane začetne črke. Tudi v cistercijskem samostanu v Zatični se je gojilo slikarstvo; to kažejo s precejšnjim številom drobnih slik okinčani rokopisi, ki so iz tega samostana prišli v ljubljansko knjižnico. Med umetnijsko ostalino tega samostana se tudi še nahajate dve stari podobi, ena vojvodkinje Viridis, ki je kot vdova blizu Zatične živela, in druga njenega moža Leopolda III. avstrijskega, ki je l. 1386 v bitvi pri Sempachu umrl. Konec 15. stoletja se omenja neki Anton Gerici, ki je mestno svetovalnico okrasil s slikami. Boji s Turki niso bili sicer ugodni umetnosti, pa vendar je menda marsikteri hrabri čin dal povod, da se je z barvami na stenah gradov ali na platnu povečnil. Tako so dali precej po bitvi pri Sisku (1593) kranjski stanovi napraviti sliko te bitve (po kateri je naredil Valvasor svojo); pa ta slika se je izgubila; drugo pa je dalo duhovništvo kranjsko napraviti, in ta slika je shranjena v kranjskem muzeji. Goreči branitelj katolištva na Kranjskem proti protestantstvu, biskup Tomaž Hren, je veliko cerkev zidal in v njih mnogim umetnikom dal opravila, včasih tudi sam jim dajal idejo slike. Odsihmal so tudi plemenitniki na Slovenskem bolj marati začeli za slikarstvo in so po umetnikih dali krasiti svoje gradove s slikami. Nekteri so se sami kot diletanti s to umetnostjo pečali. Tak diletant je bil Franc Vilhelm Zergolern, grajščak na Kranjskem proti koncu 17. stoletja, ki se je bil izuril v stavbarski in

slikarski umetnosti, ter si je sam postavil lep grad v Rosenbüchelu in ga je lastnoročno okinčal s slikami. V ta čas spada tudi delavnost slavnega Valvasorja, ki je sam znal dobro risati in slikati in je okoli sebe zbiral tudi druge umetnike, zlasti bakrorezce, da so mu za natis pripravljali slike. Tako so za njega delali J. Azelt, rojen Nürnberžan, M. Greischer, leso- in bakrorezec, ki je na Kranjskem in Koroškem živel (Greischer in Trost sta bila prva leso- in bakrorezca, ki ju je Valvasor pripeljal na Kranjsko), Mungerstorf i. dr. Tudi Koch Janez, mestni sodnik v Novem mestu, je kot diletant v slikarstvu delal za Valvasorja. V 17. stoletju je živel na Kranjskem Almanah, katerega Valvasor imenuje „slavnega umetnika“. Naslikal je bil refektorij frančiškanskega samostana v Ljubljani (pa teh slik zdaj ni več); njegovih drobnih risarij se je nekaj ohranilo. V drugi polovici tega stoletja je živel Kalin Dominik, rojen na Goriškem, kot historiograf cesarja Leopolda v Monakovem, ter je bil ob enem risar, slikar in tudi glasbenik. V 18. stoletju najdemo že več gibanja gledé te umetnosti. Slikarije na mokro v novo zidani ljubljanski stolni cerkvi in pa v knjižnici semeniški je prevzel slikar Quaglia in jih je tudi mojstersko izpeljal. L. 1768 je bila ustanovljena na Kranjskem bratovščina sv. Dizma, koja je družila plemstvo, uradnike, doktorje pravnštva in zdravništva in druge izobražence v ta namen, da bi se gorečnost za verstvo povejšala v deželi. Ta bratovščina je imela spominsko knjigo, v katero so se sprejeti udje zapisavali. Dokler je bil Dolničar (Thalnitscher) tajnik, je prideval imenom tudi biografije. Od l. 1721 pa je bila navada, da so bili zraven imen pristopivših udov slikani grbi in simboli, in to je dalo povod domačemu talentu, se izkazati. Šimen Grahovar namreč, rojen v Trziči, ki je uradnik bil v raznih krajih in po tem tudi na Kranjskem, se je kot diletant izuril v drobnoslikarstvu. Svoje drobne slike je daroval visoki gospodi in prijateljem. L. 1721 je začel gori omenjene grbe in simbole posameznih udov bratovščine slikati v spominsko knjigo, koja se hrani v ljubljanski knjižnici. Ravno tam je tudi drugi rokopis: *Theatrum memoriae nobilis ac almae societatis Unitorum*, v katerem se tudi drobne slike Grahovarjeve nahajajo. Njegov sin Nikolaj, finančni uradnik na Štajerskem in Kranjskem, je bil tudi diletant slikarske umetnosti in je sestavil veliko avstrijsko grboslovje in neko manjše, ki obsega štajerske, kranjske, hrvatske in druge rodbine. Tudi hči Šimenova Marija (Nepomucena Sofija) je bila drobnoslikarica in je očetu pomagala risati miniature v spominski knjigi bratovščine svetega Dizma. Stopivši v uršulinski samostan v Gradci, sprejela je ime Nikolaja. — Jelovšek Fr., rojen na Kranjskem v začetku 18. stoletja, je med drugim izdelal mater božjo s Kristusom v šempeterski cerkvi v Ljubljani. Mencinger Valentin, rojen v začetku 18. stoletja v Bohinji, bil je izvrsten slikar, ki je veliko lepih oltarnih slik napravil za kranjske in hrvatske cerkve, pa tudi za privatne ljudi podob in historičnih slik. Razun teh se

imenujejo v tem času Kastelic iz Višnje gore, slikar, Linder Fr., slikar in bakrorezec, rojen v Celovci, ki se je najprej učil pri nekem umetniku v Ljubljani, potem pa v Benetkah in Beči, Ivan Kavperc iz slov. Štajerskega, bakrorezec v Gradci; njegov sin Janez Vid je, izučivši se na bečki akademiji, kot ričar in bakrorezec si slavno ime pridobil. Imenitna sta tudi brata Valentin in Lovro Janža, sorodnika glasovitega bučelorejca Antona Janže, ki se je sam tudi kot diletant s slikarstvom pečal. Oba prej imenovana brata sta se izurila in delala v Beči, kjer sta tudi pri akademiji umetnosti službe imela. Andrej Herlein je bil slikar in učitelj risanja v Ljubljani. On je naslikal med drugim podobe dobrotnikov ljubljanskega liceja (zdaj v knjižnici ljubljanski). Štefan Dolinar, rojen v Škofji Loki l. 1784, se je izučil slikarstva in tudi potem živel v Beči. Ob konci 18. stoletja in v začetku 19. je živel eden najboljših slikarjev novejšega časa, Franc Kavčič, sin prostih starišev, ki so v Gorici sadje prodajali. Njegove poskušnje v risanju kot samouka so bile take, da so pozornost učiteljev nanj obrnile in po pomoči grofa Vida Kobencela bilo mu je mogoče, izobraziti se v slikarstvu v Beči. Bival je potem 7 let po Italijanskem in se kot slaven slikar in risar vrnil v Beč. Bil je pozneje še enkrat več let na Italijanskem in vrnivši se v Beč postal je svetovalec na akademiji umetnosti, pozneje pa upravitelj učilnice slikarjev, kiparjev in bakrorezcev. Mnogo slik in risarij njegovih, največ historičnih, je raztrošenih po raznih krajih. Ta mož je drugemu domačemu talentu dal pri-liko se razviti; to je bil Matija Langus, rojen 1793 v Kamni Gorici, kateri je kakor njegov oče do 18. leta svoje starosti v svoji domačiji žreblje delal, zraven tega pa cerkvene svetnike upodabljal. Prišel je potem v Celovec k nekemu slikarju, pri katerem pa se ni veliko naučil, ker ga je (skozi 6 let) le za malanje sob rabil. Še le v Beči, kjer je po dobroti upravitelja Kavčiča prišel v akademijo, se je izobraževati začel. Prišel je potem v Ljubljano in je tam snimal podobe tukaj bivajočega slikarja Jožefa Tominca, Goričana. Pridobivši si nekoliko premoženja se poda Langus v Italijo in vrnivši se je nekoliko časa živel v Trstu, potem pa v Ljubljani, kjer je mnogo lepih slik zlasti za cerkve izdelal. Njegove učenki ste bili Lipič Terezija in Oblak Amalia (poročena Herman pl. Hermansthal). Prej omenjeni slikar Tominc (poročena Herman pl. Hermansthal). Prej omenjeni slikar Tominc je, ko je bil v Trstu, k sebi vzel svojega rojaka Jožefa Bajčiča, rojenega od slovenskih starišev v Gorici. Potem ko se je tu naučil slikarstva in se še bolj izobrazil v Benetkah, ga je vzel knez Sangusko na Poljsko; pozneje je zopet živel v Benetkah. Iz prve polovice in srede našega stoletja so še znani slikarji Bartl Ivan, rojen v Trbiži, ki je mnogo imel dela po Koroškem in v Trstu, Brodnik Matevž, ki je največ za cerkve slikal; Egartner Jožef, učenec zelo rodovitnega slikarja Leirera, repotem Alojzija Marija Petričeva in Jožefa Štrusova, redovnici uršulinskega samostana, Pavel Künl, Miha Stroj, J.

Kogovšek i. dr. E. Kurz pl. Goldenstein, sedaj v Gradci bivajoč, je za svojega bivanja v Ljubljani mnogo cerkvenih podob in dekoracij za gledišče naslikal.

Pred kratkim sta umrla Karinger, ki je lepe okolice slikal, in F. Pustavrh, duhovnik, samouk v slikarstvu. V sedanjem času se med domačimi slikarji odlikujejo: Janez Franke v Benetkah, Janez Wolf v Ljubljani in njegova učenca Šubica, Janez v Benetkah in Šimen v Beči, Janko Urbančič itd. *)

*) Pr. Kukuljevič, Slovník jugoslov. umjetnikah. — P. Radics, Die Malerkunst in Krain. — A. D. Zur Geschichte der Kunst und der Künstler in Krain („Blätter aus Krain“ 1864 u. 1865).

Hrvati in Srbi.

Herbst in Sibir.

Hrvati in Srbi.

Poglavitna dela, ki so se rabila, so:

Dr. F. L. Rieger, Slovník naučný, čl. Jihoslované, in drugi članki pod dotičnimi imeni.

F. Kanitz, Serbien. Leipzig 1868.

J. Roskiewicz, Studien über Bosnien und die Hercegovina. Leipzig. Wien. 1868.

G. Thoemmel, Vilajet Bosnien. Wien. 1867.

Istrien, hist. geogr. u. stat. Darstellung der istrischen Halbinsel. Triest. 1863.

Dr. P. Matković, Hrvatska i Slavonija u svojih fizičnih in duševnih odnošajih. U Zagrebu 1873.

Vvod.

V narodopisnem obziru ni mogoče strogo ločiti Hrvatov od Srbov, ampak treba jih je vzeti za eno celoto. Njihova najstarejša skupna bivališča za Karpatskimi gorami, njihov prihod blizo ob istem času v sedanje svoje pokrajine, njihov jezik, — vse priča, da ste to od nekdaj najsorodniši plemeni istega naroda bili. Pa njihovo različno versko in politično življenje jih je po eni strani razdružilo, po drugi pa zopet tako pomešalo, da se meje med njimi ne dajo več na tanko določiti.

Imena. Prvotna zgodovina pozna le imeni „Srb“ in „Hrvat“; tudi narod je izprva le te imeni poznal. Pozneje pa so se vsled politične razcepljenosti mnoga pokrajinska imena na mesto narodnih vgnjezdila, kakor: Dalmatinci, Duhrovčani, Bošnjaci, Slavonci itd. Tuji in domači pisatelji, posebno dubrovniški, so pa vpeljali še dve drugi bolj splošni imeni, „ilirsko“ in „slovinsko“ (slovinski jezik = lingua illyrica). Ime srbsko je dobilo sčasoma verski pomen ter je obsegalo ves pravoslavni narod. Spoznavalci zapadne cerkve pa so sprejeli politično-zemljepisna imena, kakor: Dalmatinci, Dubrovčani itd. Ime „Hrvat“ je dobilo naposled zgoli političen pomen, ter je obsegalo prebivalce hrvatskega kraljestva, pojemši tudi one Slovence, kateri stanujejo v varaždinski, križevački

in zagrebški žup. blizu do Kolpe, v eni polovici nekdanje varaždinske Vojaške krajine, v Medjimurji in v nekterih ogrskih naselbinah za Donavoj. Pred tremi stoletji so pisatelji v teh krajih še vedeli za svoje pravo ime slovensko; ali jezik se jim je sčasoma nekoliko pohrvalil, bodi si od sosednih bratov, bodi si od Hrvatov, s katerimi so se bili že izprva o njihovem prihodu v te kraje jako pomešali; tudi se ne zavedajo več prvotne sorodnosti s Slovenci in njihov književni jezik je zdaj hrvatsko srbski, tako da jih zdaj več ne moremo Slovincem prištevati*).

Bivališča.

Narodopisna meja Hrvatov in Srbov. Ona se začenja na zapadni strani pri Kotu ob Muri, jo prestopi in se vije za štajersko in kranjsko politično mejo, samo da objame blizu Kostanjevice nekaj čakavskih vasi v hribih in Hrvate okoli Metlike in Črnomlja bivajoče. Blizu Prezida prestopi v Istro, gre blizu Novega grada čez kraške gore in potem za reko Dragonjo do jadranskega morja; od njenega ustja se vleče meja po jadranskem morji, ovijaje se okoli istro-dalmatinskih otokov. Nekoliko pred rekoj Bojanoj se obrne proti severu do Skadarskega jezera blizu črnogorske meje, prestopi jezero ter se vleče na severno stran po vzhodni dolini reke Morače čez Cjevno do črnogorske meje. Okoli Bara in na levem bregu Morače se srbsko-hrvatska narodnost že meša z arbanaske. Zdaj odseka meja nekaj črnogorske zemlje, kodar katoliški Arbanasi stanujejo, in gre potem do blizu Gusinja; potem krene zopet na sever po grebenu gor, ki se vlečejo na vzhodno stran Lima, pustivši na levo do reke Tare z Arbanasi mešano prebivalstvo, in prestopi v novopazarski okrog, ktereга južni del ob Limu in Ibru, kodar so zopet Arbanasi naseljeni, izloči. Ti so tudi one Srbe, ki stanujejo v Stari Srbiji, namreč po Metohiji (Podrinji) in po Kosovem polji, celo odcepili od severnih bratov in se z njimi pomešali. Vrh tega se je l. 1864 okoli 42.000 Crkesov po Kosovem polji in okoli Prištine naselilo, tako da je po teh krajih zdaj zelo pomešano prebivalstvo. Na južnih brežinah Kopaonika stanujejo zopet Srbi, potem se pa približuje narodopisna meja politični meji srbske kneževine in poleg nje teče do blizu Negotina. Toda v aleksinačkem, knjaževačkem, zaječarskem in negotinskem okraji so Srbi zelo pomešani z Bolgari. Med Timokom, Donavoj in Moravoj pa so veliko prostora srbske kneževine Vlahi ali Rumuni zajeli, ki se še vedno tod širijo. Pri Golubci stopi meja prek Donave ter gre za banatsko-krajinsko mejo do rimskih nasipov in od tod čez Vlaišovac in srbsko-nemški Vršac potem v mnogih krivinah čez Veliko Središče do Vatine,

*) Prim. Jagić, Historija književnosti. I. str. 8.

vedno dotikaje se Rumunov. Od tod naprej so Srbom največ Nemci sosedi. Meja se vleče po ovinkih na jug in prestopivši alibunarski kanal izloči Rumune okoli Alibunara in Slovake okoli Kovačice. Dospevši zopet do kanala, gre za njim mimo Hajdušice in potem na sever do srbsko-rumunsko-nemškega Gada ob Tamiši, dalje z malimi izjemami za Tamišem in za nekdanjo krajinsko mejo, samo da je med Titelom in Perlezom mešano prebivalstvo. Med Bečkerekom in Tiso do Aradca so Srbi pomešani z Madžari; tudi nekaj Bolgarov in Slovakov stanuje med njimi; kmalu potem pa, ko začne Begej na vzhodno-severno stran teči, se vzdigne meja naravnost na sever, se zavije pod Arankoj okoli Mokrina in se vrne na jugozapadno stran do Tise. Ob Tisi pa segajo Srbi zelo pomešani med Nemce in Madžare od Padeja na sever do Turske Kaniže. Na desnem bregu Tise, v Bački, je s Srbi pomešano prebivalstvo razširjeno čez Sento, Ado, Földvar, Mohol, Petrovoselo in Sentomaž ob Franjinem prekopu. Pod prekopom so Srbi v večini, dasiravno tudi tu s precej znatnimi nemškimi, slovaškimi in madžarskimi naselbinami pretrgani. Nad prekopom, na levem bregu Donave, stanujejo le v malo skupinah na gostem, največ so pomešani z drugimi narodi. Potem se vleče meja za Donavoj, Dravoj in Muroj, le da tam pa tam kak kos ogrske dežele, kakor n. pr. okoli Baranje in drugod, objame.*)

Hrvatske in srbske naselbine. Izven popisane meje stanujejo Hrvati in Srbi še v mnogih ljudnatih naselbinah. Na zapadnem Ogerskem je v železni, šopronjski in mošonjski županiji Hrvatov med Madžari in Nemci in v požunski tudi s Slovaki pomešanih. Vseh skupaj je okoli 120 vasi; naselili so se tod največ, bežeči pred Turki. Mestoma se še zdaj zovejo bosenski Hrvati ali Bošnjaci. Govorijo največ čakavsko narečje. Na Avstrijskem je nekoliko Hrvatov za Litavoj, na Moravskem polji in za reko Dyjo: todi se Hrvati silno ponemčujejo. Tudi na Moravskem je nekaj hrvatskih vasi, ki so pa po večem že ali česki ali nemški jezik sprejele, poleg ktere pa še vendar niso pozabile hrvatskega. Vseh Hrvatov skupaj na Avstrijskem in na Moravskem je kakih 8000. Največ jih je pripeljal, kakor staro poročilo pravi, general Krištof Teufenhach okoli l. 1580 (blizo 4000 duš). Nekaj se jih je pa še pozneje naselilo. Srbskih naselbin je na Ogerskem na južno stran od Pečuha, okoli Birjana, Salante in Udvarda, potem pomešanih z Madžari in Nemci v Pečuhu, Sigetu, Sikloši, v Mohači in okolici in drugod; nekoliko jih je še tudi na otoku Čepelu in v belogradske županiji, kakor tudi na južno stran od Blatnega jezera; v Budi imajo Srbi svoj lastni del mesta. V Bački in Banatu so Srbi izven že prej omenjenih krajev naseljeni okoli Baje, Almaša, Subotice, v južnem kotu, kder se Moriš v Tiso izteka, v mnogih naselbinah za Morišem, kakor v

*) G. Bradaška, Die Slaven der Türkei Petermanns, Mittheilungen. 1869. — Czoernig, Ethnographie von Oesterreich.

Srb. Čanadu, Sv. Miklošu, v Aradu in v bližini, v Temešvaru in okolici, ob Begeji in na jug od Tamiša. — Vse te naselbine, odtrgane od domovine in obdane s tujim življem zmerom bolj se tujstva navzemajo. Tako se godi tudi onim Srbom, kateri so se l. 1751—1753 pod vodjama Preradovićem in Sevićem na Rusko preselili in tam od carice Elizabete dobili v obširnih stepih južne Rusije nova prebivališča, ki so imela izprva ime „Nova Srbija“; pa že leta 1764 je bilo ime odpravljeno in pokrajina pridružena „Novorosijski guberniji“. Šafarik je teh Srbov štel še 100,000; okoli l. 1862 pa se je njih število bilo skrčilo na kakih 1400 duš. Tudi Hrvatom, ki so se l. 1467—1494 v Apuliji naselili, se nič bolje ne godi. Nekoliko jih je še ohranilo deloma svojo narodnost v dveh vaseh; to so namreč Acqua viva (Voda živa) s 1800 in San Felice Slavo s 2200 dušami. Nekaj srbskih naselbin je tudi v južni Albaniji in Macedoniji med Arbanasi in Bolgari blizu Ohridskega jezera. Laže bo morebiti njim ohraniti narodnost. Med Bolgari je po različnih krajih raztrošenih Srbov, menda toliko, kolikor je Bolgarov v srbski kneževini.

Naseljenci tujih narodov med Hrvati in Srbi. Razun narodske zmesi v Bački in Banatu je še Nemcev okoli Čakovca v Medjimurji, v Torgestanu v varaždinski županiji; več jih je v Slavoniji v osiečki (največ okoli Osieka) in požeški županiji v raztrošenih, po večem mešanih naselbinah, in v neznatnem številu po večih mestih Hrvatske in Slavonije. Tudi v Vojaški krajini so razun Nemcev, raztrošenih po mestih, večje in manjše nemške naselbine, kakor v Beli crkvi, v Uzdinu, okoli Pančeva, v Novem selu blizu Vinkovcev, v novi Pazvi i. dr. Madžarskih naselbin je nekaj v Slavoniji, posebno v osiečki županiji, manj jih je v požeški, na Hrvatskem in v vzhodni prejšnji Voj. krajini (n. pr. okoli Pančeva). Rumunskih naselbin je v srbski kneževini razun prostora, kodar stikoma bivajo še blizu Svilajenca, Čuprije, okoli Rašana i. dr. Ostanki nekega romanskega plemena so Čiribirci v Istri blizu Čepiškega jezera, kateri med seboj še govorijo nek romanski (rumunskemu podobni) jezik; sicer so pa že precej poslovanjeni. Italijani bivajo v zapadni Istri po mestih, trgih in v nekterih vaseh vodnjanskega okraja; tedaj v Umagu, Buljah, Novem gradu, Matavunu, Poreči, Rovinji, Vodnjanu, Pulji, nekoliko tudi v Buzetu, Pazinu in Labinu; večina trgov na zapadu je laška, kakor tudi vasi Gallesano, Fasana in Sissano v vodnjanskem okraju. Nekoliko jih je v Reki in Senji. V Dalmaciji bivajo poleg Slovanov v Zadru, Spljetu, Šibeniku, Trogiru, Skradinu, Makarski in nekoliko tudi v Dubrovniku. Arbanaske naselbine se nahajajo največ na jugu v novopazarskem okrogu, kakor v Novem pazaru, Dugomselu i. dr.; v Avstriji jih je le nekaj v Hrtkovcih in Nikincih blizu Mitrovice v Voj. krajini in nekaj malo blizu Zadra v Dalmaciji. Cigani so v obilnem številu raztreseni po vseh hrvatsko-srbskih deželah; največ jih je v srbski kneževini (27.000 t. j. nad 2%).

vsega prebivalstva) in v Bosni (blizu 13.300). Židi so raztrošeni največ kot trgovci po mestih.

Obseg hrvatsko-srbske zemlje. Hrvati in Srbi stanujejo tedaj kompaktno v hrvatsko-slavonskem kraljestvu (420 □milj), v hrvatsko-slavonski Vojaški krajini (368 □milj), v Dalmaciji (232 □milj), v Srbiji (791 □milj), v Bosni (1115 □milj) in v Črni gori (78 □milj), t. j. na prostoru obsegajočem 3004 □milj. Ako še oni prostor prištejemo, kodar poleg drugih narodov ali ž njimi pomešani stanujejo, namreč na južnem Ogerskem (180 □milj), v prejšnji banatski Vojaški krajini (80 □milj), v Istri (60 □milj), v Albaniji in Stari Srbiji (70 □milj) itd., smemo reči, da so Hrvati in Srbi v južno-vzhodnej Evropi razprostrti črez zemljiščni prostor obsegajoč nad 3400 □milj.

Geografske in klimatične razmere. Hrvatsko-srbska zemlja razpada gledé geografskih razmer na dvojce, namreč na severno-vzhodno in na južno-zapadno stran; mejo med njima pa dela Kras in njemu podobno pogorje, ki se vleče od virov Kolpe do dinarskih planin in od tod dalje po zapadni Bosni in vzhodni Hercegovini in Črni gori do severo-zapadnih odraslekov Šar-planine. To hrbtovje je ob enem razvodje med jadranskim morjem in pa Savo in Donavo. Zapadni del je zeló gorat. Gore se največ v paralelnih potezah vlečejo za jadranskim morjem od severo-zapada na južno-vzhodno stran. Neenako se vzdiga in pada gorovje kakor velikansko valovje in se potem strmo v morje spušča. Grebeni so največ goli, med njimi pa je dosti podolgastih travnatih planot. Apnenčasto skalovje je prervano na vse strani z votlinami in jamami, v katerih izginjajo vode, ki se po planotah z okolnjih višin v rečice nabirajo, ter po podzemeljskih kanalih dalje tečejo, dokler do ktere dalmatinske reke ne pridejo. Po dolinah, ali prav za prav globinah, ki so največ iz zasipanih jam nastale, se nabira rodovitna prst; tod so ljudje naseljeni. Sploh pa je po teh krajih pomanjkanje studenčne vode in kodar voda (n. pr. po deževji) ne more odtekat, se delajo močvirja in jezera. Severo-vzhodna stran pa je vsa drugačna. Gore se precej redno znižujejo v ravnine, obilno so z gozdi obrašene in obilno pošiljajo rek v nižave.

Ravno tako različni ste te dve strani glede podnebja. V jugozapadnem delu, ob morji, je srednja letna toplota 11—13° R., kakor n. pr. v gornji in srednji Italiji. Srednja letna temperatura je v Pulji 12°, v Zadru 11.8°, v Hvaru 13.3°, v Dubrovniku 13.4° R. V gorah pa je se ve da dosti nižja, n. pr. v Zavalji blizu B. haća 6.8° R. Meseca julija je ob morji poprek toplota 25° R. in noči se le malo ohladijo. Sploh je po leti huda vročina, jasno nebo, poredkoma dež, po zimi pa redko kdaj le po gorah in še tam le za malo časa sneg zapade; zato pa huda burja razsaja; ž njo se menja mokrotni jug (Scirocco); le poredkoma veje severozapadnik (Maestrale). Severno-vzhodna stran ima srednjo letno temperaturo 9—11° R.; po leti se toplota spreminja v senci med 13 in 30, tudi 33° R.; zima je huda, posebno po gorah; v dolinah pada toplomer

na + 4 do — 16° R. Snega obilno zapade, tudi dež in rosa obilno močita zemljo, vsaj v Bosni, nekoliko manj že v Srbiji; burje na ono stran že več ne poznajo, po dolinah pa je redek veter in pohleven

Ljudje.

Število. Težko je pozvedeti natančno število Hrvatov in Srbov. Na Turškem štejejo navadno le po hišah; v Avstriji so se pa ljudje le l. 1851 tudi po narodnosti šteli, pri poznejših štetvah pa ne več. Na podlagi štetve od l. 1851 se dá iz števila vsega prebivalstva ene dežele preračunati obližnje število posameznih narodnosti¹⁾. Po takem bi imele z ozirom na novejšo štetve srbsko-hrvatske dežele:

Hrvatsko in Slavonija	1.098.000	Hr. in Sr.
Hrvatsko-slavonska Vojaška krajina	684.000	„ „ „
Prejšnja banatska Vojaška krajina	136.000	„ „ „
Dalmacija	420.000	„ „ „
Južno Ogersko	605.000	„ „ „
Istra	148.000	„ „ „
Kranjsko	16.000	„ „ „
V avstrijski vojski	57.000	„ „ „
Srbija	1.146.000 ²⁾	„ „ „
Bosenski ejalet	1.000.000 ³⁾	„ „ „
Črna gora	190.000 ⁴⁾	„ „ „
Albanija in Stara Srbija	300.000 ⁵⁾	„ „ „
Vseh Hrvatov in Srbov bi tedaj bilo	5,800.000	ali v obližnjem številu okoli 6 milijonov.

¹⁾ Gl. Ficker v „Statistische Mittheilungen 1869“ 4. zv. — Popolnoma se ni zanesti na te številke; n. pr. v Dalmaciji šteje le 88-92% Hrvatov in Srbov, Vojnović — Cenni stat. oecon. sul circolo di Spalato. 1864 — pa pravi, da je tam le 5% Italijanov, tedaj H. in S. nad 420.000, kar je verjetnejše.

²⁾ Srbija je imela konec l. 1866 1.215.576 prebivalcev; med njimi 127.326 Vlahov (Rumunov) in 25.171 Ciganov. Gl. Jakšić „Državopis Srbije. III. Beograd 1869“ — l. 1870 je imela 1.306.674 pr., med njimi okoli 130.000 Vlahov (Rumunov), 27.000 Ciganov in 3500 Nemcev (Meyer Handlex.).

³⁾ Roskiewicz (Studien über Bosnien und die Hercegovina. Wien 1868) šteje vseh prebivalcev 1.151.000; Thoemel (Vilajet Bosnien. Wien 1867) pa 1.211.772, in srbski statistikar Jakšić 1.177.000. Po uradnem turškem poročilu od l. 1865 bi jih bilo celó čez 1.500.000 (gl. Jagić hist. knjiž. I. stran 11). Po štetvi l. 1868 bi jih bilo le 1.035.835, med njimi 30.000 Arbanasov, 10.000 Ciganov, 3000 Židov. (Brockhaus Conv. Lex. Suppl.)

⁴⁾ Vseh prebivalcev je imela Črna gora leta 1865 196.233 (gl. Orlić 1865). Nekaj tisoč gre odbiti na Arbanase.

⁵⁾ Bradaška, Die Slaven der Türkei.

Jezik. Blaglasni, glede glasovne sestave in oblik prсто-lepi, in glede besed bogati književni jezik Srbov in Hrvatov je eden isti. Na malenkostne razločke v nekterih oblikah ni gledati. Podlaga književnemu jeziku je ono narečje, katero velika večina naroda govori, namreč štokavsko, ki obsega vse tiste Srbe in Hrvate, kateri rabijo vpraševalno zaime što; one, ki rabijo besedico ča v tem pomenu, zovejo čakavce in kajkavce tiste, ki imajo besedico kaj v rabi.

Štokavsko narečje pa ima zopet več razrečij. Največ jih dela različno izgovarjanje staroslov. ě. Južno ali hercegovinsko narečje razteguje ta glasnik v ije v dolgih in v je v kratkih slovakah; n. pr. dijete, (diete), djeteta. Tako govorijo v Peroji in okoli Sv. Vincenta v Istri, v južni Dalmaciji in sicer v dubrovniškem in kotorskem okraji sploh, in pravoslavni tudi v ostali Dalmaciji in v Hrvatski; potem v Slavoniji, in v naselbinah za Donavo tje do Bude, v Črni gori, v Hercegovini, v vzhodni Bosni od Vrbasa dalje, v zapadni Srbiji do Šabca, Valjeva, Požege in Karanovca. — Z a p a d n o narečje obsega zapadne Bošnjake do Vrbasa, Dalmatince (razun dubrovniškega in kotorskega okraja) in Slavonce do Vukovara, kateri vsi stsl. ě kot i izgovarjajo; n. pr. dite, lipota. V vzhodnem narečju pa se glasikote, n. pr. vreme, dete. Tako govorijo Srbi od Timoka do Šabca, Valjeva, Požege in Karanovca in dalje do Kosovega polja in na jug proti Nišu. V Sremu, Bački in Banatu, kakor tudi ob Savi in Donavi, vlada sremsko narečje, katero stsl. ě kot e (n. pr. věra), ali kot i (n. pr. letiti) izgovarja. Okoli Braničeva, Resave, Ljevče, Temnice, dalje ob Moravi okoli Paraćina, Crne reke in v negotinskem okraji imajo resavsko narečje, v katerem vlada črka e; n. pr. leteti, dobrem (m. dobromu), devojke (m. devojci); potem v ak. mn. pred e omehčujejo g, h, k, v z, s, c; n. pr. roze, kožuse, Turce. Razun teh različnosti je še drugih, manj važnih, p. da v Srbiji, Bački in Banatu soglasnika h ne izgovarjajo (n. pr. ora, dodjo m. orah, dodjoh), da ga v Hercegovini na konci bolj kot g izgovarjajo (n. pr. dadog) i. t. d.

Čakavsko narečje govorijo v Istri, v vojaško-krajinskem in hrvatskem primorju in na bližnjih otokih, kakor tudi Hrvati po železni, šopronski, mošonjski in rabski županiji. Poglavitne posebnosti tega narečja so te-le: starosl. ѣ in ѥ prehaja v o ali e: sudoc in sudec; i kot samoglasnik ostaja ali se spreminja v o: pln ali pôn; i pred j se izpušča: jubiti kapja; mesto dj imajo j kakor Slovenci: preja; imajo obliko: smoki mesto smokva; v pomeni „in“, u „apud“; ak. mn. jeleni m. jelene in gen. edn. ž. spola knjigi m. knjige; gen. mn. brez končnice: otac, part. praet. na l: rekol ali rekel, ali se l izpusti. Čakavščina je bila nekđaj po Dalmaciji zelo razširjena. Dubrovniški pesniki 15. in 16. stoletja so pisali čakavščino, toda tako, da se je veliko manj ločila od štokavščine, kakor ona čakavščina, ki se govori zdaj po prej omenjenih krajih.

Kajkavščina je slovenščina z nekterimi posebnostimi, ki se najbolj štokavščini bližajo (ženum, dobroga itd.). Njena meja gre od Pitomača poleg Drave nad Virovitico mimo Belovara in Čirkvene, za Kapelo do Lepoglave; od tod mimo Ivaniča po Moslavini do vasi Lonje in Jasenovca pri Savi, za Savoj do Petrinje, za Kolpoj do Karlovca in od tod proti severozapadu čez Draganić, Krašić in Jastrebarsko do Drage blizu kranjske meje, ognivši se Žumberka. Isto narečje govore tudi Beli Kranjci na Kranjskem in nekoliko je kajkavcev na južno-zapadnem Ogerskem. Najčisteje so govori to narečje med Varaždinom, Križevci in Zagrebom. V Zagorji za Sotloj in Krapinoj je že bolj spačeno (a kot ä in o kot ö izgovarjajo in besede krčijo). Na vzhodno stran črte potegnene od Zagreba do Križevcev se že meša s štokavščino, na jug od Zagreba pa s čakavščino.

Vera.

Po veri so Hrvati in Srbi ali katoličani ali pravoslavni ali mohamedanci.

Katoličani. Razun pravoslavne naselbine v Peroji so isterski Hrvati vsi katoličani, ter spadajo pod tri biskupije, namreč pod tržaško-kopersko, ki ima tudi isterske Slovence in Trst pod seboj, pod porečko-puljsko in pod krško. Katoličanov z glagolško liturgijo se je še štelo l. 1857 v krški biskupiji v 13 farah 14.285 duš s 4 samostani in 10 menihi. *) Hrvati na Kranjskem so katoličani (razun nekaj malo pravoslavnih), ter spadajo pod ljubljansko biskupijo. Kar je Hrvatov na Avstrijskem in Moravskem, so vsi katoličani. — Katoliški Dalmatinci spadajo pod zadarsko nadbiskupijo in pod šibeničko, spljetsko, hvarsko, dubrovniško in kotorsko biskupijo. Na severji sega tudi krška biskupija nekoliko v Dalmacijo. Katoliških Srbov in Hrvatov je v Dalmaciji nad 341.000. Razun teh je 662 katoličanov iztočnega obreda. V prvo število so tudi všteti katoličani z glagoliško liturgijo, katerih se je štelo l. 1857 64.308. Raztrošeni so pa po zadarski, spljetski in šibenički biskupiji. **)

Na Hrvatskem in v Slavoniji so katoličanom cerkveni poglavarji zagrebski nadbiskup in djakovski, pečujski in senjsko-mo-druški biskup. Njih število je okoli 900.000.

Razun teh je blizu 2900 katoličanov iztočnega obreda, kateri imajo svojega biskupa v Križevcih, pod katerega tudi grški katoliki v Dalmaciji spadajo. V hrvatsko-slavonski Vojaški krajini spadajo katoliški Srbi in Hrvati pod zagrebško nadbiskupijo in pod

*) Ginzl, Geschichte der Slavenapostel Cyrill und Method. 1857.

**) Ginzl, l. c.

senjsko-modruško in djakovsko biskupijo, kar jih pa je katoličanov iztočnega obreda, spadajo pod križevskega biskupa. Število rimskih katoličanov iznaša nad 340 000, grških pa nad 6600. Katoliški Hrvati in Srbi na Ogerskem in v prejšnji banatski Vojni Krajini spadajo pod razne biskupije, namreč pod pečujsko, kaločko, čanadsko in djakovsko, raztresene neselbine pa pod različne druge. Njih število utegne biti blizu 316.300. Med njimi so Šokci in Bunjevci, kakor jim pravijo, kateri največ po Bački stanujejo in jih šteje Czoernig 62.946. V avstrijski vojski služi okoli 34.000 katoliških Srbov in Hrvatov.

Katoličanom v bosenskem ejaletu (vilajetu) so že od 13. stoletja menihi, in sicer minoriti sv. Frančiška Asiškega, cerkveni pastirji. L. 1473 so od sultana Muhameda v vojnem taboru pri Milodraži dobili pismo (atname), s katerim se jim je popolnoma svobodno izvrševanje vere in obredov dovolilo. Sčasom so se jim pravice še pomnožile. Tako jim od ležečega cerkvenega (samostanskega) premoženja, katerega imajo precej veliko, ni treba davkov plačevati. Toda v burnih časih so jim Turki skoro vse samostane podrli, tako da so jih l. 1860 le troje imeli; od tistih dob pa so do l. 1867 še tri nove sezidali. V teh samostanih živé in se nosijo menihi po pravilih svojega reda; kar jih pa je na farah, živé kakor svetni duhovniki in so opravljeni kakor trgovci po mestih. Gvardijani posameznih samostanov tudi v političnem obziru zastopajo svoje katoličane pred turškimi oblastnjami.

Bosenskega vilajeta katoličani imajo za cerkvene poglavarje apostolskega vikarja ali bosenskega biskupa v Bustovskem, potem hercegovinskega v Mostaru in dubrovniškega, pod katerega spada vse, kar je pod nekdanjo trebinjsko biskupijo spadalo. L. 1865 je bilo katoličanov 185.504 duš, v 46 farah s 6 samostani in le 11 cerkvami (razun samostanskih); Turki namreč, kolikor morejo, zavirajo zidanje cerkva. Menihov pa je bilo po samostanih 208 (prišteti so tudi brati in novinci) in 195 po farah. *)

V Srbiji je le nekaj tisoč katoličanov, največ tujcev. V Črni gori je v kučki nahiji par tisoč katoličanov, Arbanasov. Tudi v Stari Srbiji je katoliških Srbov raztresenih, med pravoslavni in mohamedanskimi Srbi in med katoliškimi Arbanasi (Arbanasi). Pod Skopeljsko nadbiskupijo, ki ima svoj sedež v Prizrenu, spada 6500 katoličanov, v 6 farah, katerih je skoro polovica le na skrivnem katoliški veri udana, v javnem življenji pa veljajo za mohamedance. **)

V Albaniji za jadranskim morjem, okoli Skadarskega jezera in ob Morači je tudi nekaj katoliških Srbov. V turških deželah razun Bosne jih utegne biti kakih 100.000.

*) Thoemmel. — Po štetvi l. 1868 je bilo le 171.764 katoličanov. (Brockhaus Conv. lex. Suppl.)

**) Hahn. Reise von Belgrad n. Salonik. Wien 1868.

Pravoslavni. V Istri so le Perojčani pravoslavni. Oni so naseljenci, po kugi l. 1658 od beneškega dožda iz Črne gore in Boke kotorske sem poklicani. L. 1869 je bilo v Istri pravoslavnih 269. Tudi na Kranjskem je kakih 300 pravoslavnih Srbov in Hrvatov. V Dalmaciji je pravoslavna cerkev pod šibeničkim biskupom, ki pa navadno z Zadru biva in je v kanoničnih zadevah bil dosihmal podložen, kakor vsa srbska pravoslavna cerkev v Avstriji karlovskemu patriarhu. V najnovejšem času so pa dalmatinske pravoslavne z bukovinskimi združili pod eno metropolijo. Njih število je (1869) 78,305; največ so Morlaši v nekdanjem zadarskom okrožji in prebivalci kotarskega okraja.

Na Hrvatskem in v Slavoniji imajo pravoslavni karlovačkega vladiko, ki ima svoj sedež v Plaškem, in pakračkega. Njih število je (za l. 1869) 175.619. V srbsko-hrvatski Voj. krajini spadajo pod patriarha v Karlovcih in pod karlovačkega in pakračkega vladiko. Njih število je (za l. 1869) 326.209. Na Ogerskem, t. j. v prejšnji banatski Vojni krajini, v Bački in Banatu in v bližnjih naselbinah spadajo pravoslavni pod vršačkega, bačkega, temešvarskega in budimskega vladiko in vseh skupaj utegne biti 424.700. *)

Vsa pravoslavna cerkev v deželah ogerske krone spada pod karlovskega patriarha. Crkvenoupravne in šolske zadeve ravna „srbski crkveno-školski sabor“, v ktereга volijo svetni Srbi in duhovniki svoje poslance.

V turških deželah so nekda j vsi pravoslavni spadali pod pečkega patriarha. Ko se pa je Arsenije Crnojević konec 17. stoletja s 40.000 rodbinami v Avstrijo preselil, so prišli ostali Srbi pod carigradskega patriarha.

V Srbiji je pravoslavna cerkev vsled pogodbe od l. 1832 (in 1836) le v kanoniški zvezi s carigradskim patriarhom, kateri iz Srbije dobiva na leto 8000 piastrov. Knez ima više nadzorstvo nad crkvenimi in šolskimi zadevami. Pod belgradskim nadbiskupom, ki ima naslov „metropolita vse Srbije“, stojijo ostali vladike v Šabcu, Užici in Negotinu, ki so z metropolitom skupaj „narodni sinod“, kateri metropolita in biskupe voli, knez jih pa potrjuje. Metropolitu pošlje, ako je bil po redu izvoljen, carigradski patriarh pismeno svoj blagoslov, biskupe pa posvečuje metropolit. Sinod je sploh najviša crkvena oblast za Srbijo. Crkveno premoženje (blizo 2 mil. gold.) upravlja crkva celo sama. Razun nekaj tisoč katoličanov in nekaj sto protestantov, največ tujcev, so vsi Srbi pravoslavni.

*) Po pravoslavnih vladikovinah se število tako-le razdeli: Karlovska 139.182, bačka 122.781, budimska 20.785, temešvarska 143.855, vršačka 147.524, pakračka 106.254, (gornje-)karlovačka 246.207, — skupaj tedaj 926.588. (Po „izbornom zapisku srezova i mesta“, kakor je bil sprejet od crkveno-školskega zbora v Karlovcih l. 1870.)

V Črni gori stoji pravoslavna cerkev pod „metropolitom Črnogore, Škenderije (Skadarskega) in Primorja,“ ki ima pod seboj arhimandrita in 5 protoprezviterov in stanuje v cetinjskem samostanu. Tamošnji duhovniki se povečem niti po vsakdanjem opraviilu, niti po obleki, niti po izobraženosti ne ločijo od drugih Črnogorcev. Za duhovsko čast po dosedanji navadi ni treba bilo drugega, nego da se je čitati naučil in v svetih obredih izuril. Kdor je znal tudi pisati, je veljal že za učenjaka. Zdaj, ko je ustanovljena bogoslovnica v Cetinji, se razmere boljšajo. Le pri božji službi odloži duhovnik orožje. V mnogih hišah je dedična duhovska čast, po četrto duhovnikov je včas pri eni hiši. Menihi živé od dobrovoljnih darov, katerih pa ne beračijo. Nosijo se kakor se sploh grški menihi nosijo, samo da tudi oni brez orožja niso. Vsaka vas ima vsaj po eno cerkev, in v vsaki nahiji je nekaj samostanov; toda ni v vsakem samostanu menihov; (šteje se 11 samostanov in 3 eremitaže).

Bosenski pravoslavni spadajo pod carigradskega patriarha in imajo 4 eparhe (biskupe), namreč v Zvorniku, Mostaru, Novem pazaru in v Serajevem; poslednji ima metropolitansko čast. Ker so patriarhi Grki, tudi največ Grke za eparhe postavljajo. Pri oddaji eparhij pa vlada podkupljivost in po tem zgledu tudi pri oddaji far. Duhovniki so malo izobraženi, toliko da se naučé brati svete knjige, pisati zna le malokteri. Še le v novejšem času se je v Banjaluki ustanovila bogoslovnica, toda Turki ji overe stavijo, kakor morejo. Število pravoslavnih je bilo l. 1865 571.756. *) Imeli so 14 samostanov, 16 cerkev (razun samostanskih), 437 far, 470 popov in 51 kaludjerov.

V Stari Srbiji in Albaniji utegne biti kakih 100.000 pravoslavnih.

Mahomedanci. Ko so Turki Srbijo in Bosno spravil pod svojo oblast, je največi del plemstva prestopil k mahomedanski veri, da si je svoja posestva ohranil. Tudi bogomili (patareni), kteri so, od krščanskih vladarjev preganjani, po gorah in hostah se potikali, so se po večem delu vrnili in se pomahomedanili. Vendar se jih v Srbiji ni toliko poturčilo, kakor v Bosni, zato so se jih tudi Srbi tako lahko iznebili, ko so turški jarem otresli. V Bosni pa so ti poturčenci lastniki malo da ne vse zemlje in „raja“, kristjani jim jo obdelujejo. Naj imenitniši poturčenci so begi, zarod fevdnega plemstva; za njimi so age, posestniki, potem obrtniki po mestih in trgih in le malo poljedelcev v najrodovitnejših krajih. Največ je mahomedancev ob srbski meji, najmanj pa ob avstrijski, kjer na 92 kristjanov 8 mohamedancev pride. Begi in age so zdaj zgubili svoje nekdanje obširne pravice Os-manskim gosposkam (osmanlijam), ki so njim tako tuji kakor

*) Thoemmel; Roskiewicz jih šteje 535.000; po štetvi od l. 1868 pa jih je bilo le 431.200. (Brockhaus, Conv.-Lex. Suppl.)

kristjanom, se morajo pokoravati, splošna bremena nositi in od l. 1864 tudi vojake dajati. Nedelavni, odstranjeni od vseh viših služeb, po večem delu preošabni za kupčijo in tudi za obrtnijo, ves svoj nekdanji vpliv izgubivši, največ po mestih in trgih od tega živijo, kar jim „raja“ od zemljišč odrajuje. Vkljub koranu se je v njihovem življenju mnogo tega ohranilo, kar spominja nekdanjega njih krščanstva. Tako je pri njih žena nekako bolj prosta nego pri pravih Turkih; razun redkih izjem imajo le po eno ženo; sužnje nimajo; svoja krščanska imena so še pridržali, še celo katoliške duhovnike mnogokrat na duhovno pomoč kličejo. Njihov nekdanji fanatizem je nekoliko ponehal. Turško duhovstvo deli se v imane, prave duhovnike, muezine, ki k molitvi kličejo, karine (sakristane) in pa drviše, ki so nekaki turški menihi, največ taki ljudje, ki s svojimi čudeži ljudstvo sleparijo.

V bosenskem ejaletu je okoli 1800 mošej. Stroški za nje in njihove služabnike se plačujejo iz crkvenega premoženja (vakuf), ki v Bosni skoro tretjino vsega deželnega premoženja iznaša. Duhovstvo je odvisno od „Sejk-a ul islam“ v Carigradu, pa ni zelo trda ta odvisnost.

Po Thoemmelu je bilo l. 1865 mahomedancev v Bosenskem ejaletu 442.170. *) Odbiti pa je treba za „osmanlije“, največ po deželi raztresene uradnike, in za Ščipetare (Arnavte), ki stanujejo v novopazarskem sandžaku, nad 40.000. Pomahomedanjenih Srbov izven Bosne, v Stari Srbiji, Albaniji itd. utegne biti kakih 100.000, tedaj vseh poturčenih Srbov skupaj blizu 500.000.

Politične razmere.

Izmed jugoslovanskih dežel je bila Črna gora popolnoma neodvisna do l. 1862; pa vsled hude vojske l. 1861–1862 je bila prisiljena v miru sklenjenem v Cetinji (9/9. 1862) formalno priznati vrhovno oblast turškega sultana. Na čelu vlade je knez, ki se imenuje „knjaz i gospodar slobodne Crne gore i Brdah“. Pisarniško in diplomatično dopisovanje mu je prej oskrboval tajnik. Sedaj ima tri upravitelje (ministre), ki vodijo politično in finančno upravo. Od l. 1831 si izbira knez vsako leto starešinstvo, obstoječe iz predsednika, podpredsednika in 14 udov. To starešinstvo ima vse tekoče državne posle rešavati in kazenske razsodbe izvrševati s pomočjo kapetanov, katerih je 100 v deželi, in pandurov, katerih je 420. Pri važnih zadevah skliče knez skupščino. Knez ima osebno stražo 100 „perjanikov“. On ima užitek od državnih posestev in del tega, kar vrže prodaja rib iz Skadarskega jezera in en del sodnijskih davščin. Dežela je razdeljena v 8 nahij, ktere se delijo v 44 plemen. Plemena pa zopet razpadajo v „bratstva“ in bratstva

*) Po Roskiewiczzu 378.000, po štetvi l. 1868 418.315. (Brockhaus, Conv.-Lex. Suppl.)

v rodbine. Rodbini je glava gospodar, bratstvu izvoljeni starešina. plemenu glavvar, nabiji vojvoda, v vojski pa jo vodi srdar, ki ima pri sebi še „barjaktar-a“ (zastavonosca). Črna gora ima zdaj 25.000 vojakov, katero število se, kadar je sila, zelo pomnoži, ker je prav za prav vsak Črnogorec vojak. Stalne vojske pa nimajo, razen prej imenovanih perjanikov. Vsak Črnogorec je popolnoma svoboden. Plačujejo le malo davka (vsega skupaj okoli 100.000 for.), s katerim se plačuje deželna uprava, namreč starešine, kapetani, panduri in perjaniki. Za cerkvene potrebe prihaja Črni gori iz Ruskega okoli 30.000 gold. vsako leto.

Srbija pripoznava vrhovno oblast sultanovo in ima svojega zastopnika (kapu kihaja) pri turški vladi, kterej plačuje 41.552 zlatov letnega davka. Zato pa je Srbiji popolna samouprava zagotovljena po mednarodnih pogodbah, posebno po parizki pogodbi od l. 1856. Zdaj velja v Srbiji novi od velike skupščine sprejeti in od namestne vlade 29. junija 1869 potrjeni ustav. Vsled njega stoji na čelu kneževine knez, kteremu gre po dedičnem pravu ta čast. Ako bi sedanji knez Milan umrl brez moškega zaroda, imajo pravico do prestola potomci Miloševih hčera. Knez je neodgovoren in neoskrunljiv. Poleg sebe ima narodu odgovorno ministerstvo. Vladi stoji na strani starešinstvo (soviet), ki je sestavljeno iz 17 naj manj 35 let starih Srbov, ki so 10 let državo zvesto služili, in predsednika in podpredsednika, ter ima vladi svetovati, razprtije med uradi in ministri reševati in kontrolovati državne račune. Razun stare „velike skupštine“, ki reprezentuje glas naroda in se sklicuje za naj važnejše državo-pravne zadeve, je še redna skupština 90 od naroda in 30 od kneza za tri leta izvoljenih zastopnikov. Knez jo mora vsako leto sklicati, ona snuje postavbe in knez jih potrjuje. Brez dovoljenja skupštine ne sme se narodu nobeno novo breme nakladati. Dalje zagotavlja novi ustav enako-pravnost vseh državljanov, svobodo tiska, neodvisnost sodnikov, samoupravo občin in priznava razun pravoslavnega tudi ostala veroizpovedanja. Uprava se ima s časom popolnoma ločiti od sodništva. Glede uprave je Srbija razdeljena v 17 okrogov, v 65 okrajev (srezov) in 1054 občin. Belgrad pa ima svoje od okroga neodvisno načelnništvo. Vsak okrog ima svojega „načelnika“ in druge potrebne uradnike, kakor tudi svoje žandarme. Okrajni predstojnik je „kapetan“ in ima s svojim „pisarom“ razun dose-danjih sodnijskih opravil načelnika podpirati v vseh njegovih namerah. Občina, to je, starešine, si izvolijo svoj odbor, namreč župana (kmeta) in svetovalce (obštinarje). Odbor razglašuje postavbe, pobira davke, skrbi za red, nadzoruje „obštinski sud“, ki je iz treh udov sestavljen, namreč iz župana in dveh svetovalcev, kateri sodijo v pravih do 500 piastrov vrednosti in kaznujejo do eno-dnevnega zapora in 24 piastrov globe. Okrožne sodnije in mestna belgradska so prva inštancija za državljsanske in kazenske pravde,

druga in zadnja inštancija za razsodbe okrožnih sodnij pa je „apelacioni sud“ v Belgradu. Za nektare po postavah določene primerljeje je še „kasacioni sud“ v Belgradu. Obsodbe na smrt in čez 6 let zapor, izpuščanje uradnikov iz službe in degradacije se morajo knezu predložiti. Za kupčijske zadeve je še kupčijska sodnija v Belgradu. Davkov pride poprek na enega Srba, ki je sploh dolžen jih plačevati, blizo 12½ gold. a. v. Takih „poreznih“ glav se je štel, l. 1870 254.351. Toda občina te davke v javnem zboru razdeljuje po premoženju. Vsak Srbin je od 20. do 50. leta dolžen udeleževati se narodne vojske, ktere je zdaj 123.760 mož; stalne vojske je le malo, ker ima skoro zgoli le namen, izučavati narodno vojsko.

Kar je srbsko-hrvatskega naroda pod turško vlado, spada ga največi del v bosenski „ejale“, ki obsega Bosno, Hercegovino in novopazarski okrog Stare Srbije. Na čelu tej deželi stoji sultanski namestnik (vali-paša). Dežela je razdeljena v 7 okrogov (mutasarifik—liva) in ti zopet v 56 okrajev (kajmakamija—kasa) in okraji v občine z autonomno upravo. V mestih se navadno po 50 hiš že v eno občino zveže. Vali-paši pridani uradniki so od ministerstva izvoljeni. Na strani mu stoji upravno svetovalstvo, obstoječe iz pašinih uradnikov, iz predstojnika sodnij in šest izvoljenih svetovalcev. Vrh tega še skliče vsako leto enkrat glavni zbor, sestavljen iz raznih uradnikov in 28 izvoljenih zastopnikov. Posvetujejo se o zadevah javne varnosti, javnih stavb, kupčije, poljedelstva, o razdelitvi davka i. t. d.; kar se sklene, mora še potrditi vali-paša. Na čelu obema sodnijama, civilni in kriminalni, stoji „mufetiš“ imenovan od sultana po nasvetu „Šejk-a ul Islam.“ Za kupčijske zadeve je še posebna kupčijska sodnija ustanovljena. Na čelu vsakega okroga je od sultana imenovan načelnik „mutasarif“, ki ima poleg sebe še tajnika in davkarja in upravno svetovalstvo, sestavljeno iz davkarja, tajnika, sodnika (kadija), muftija, t. j. razlagalca postav in 6 izvoljenih svetovalcev. To svetovalstvo je ob enem pod predsedništvom kadija sodnija v civilnih in kriminalnih rečeh, v verskih pa sodi sam kadi, ktere ga imenuje sultan po nasvetu Šejk-a ul Islam. Tudi ima vsak okrog svojo kupčijsko sodnijo. Okrajni predstojnik je od vlade imenovan „mudir“, ki ima poleg sebe tajnika in svetovalstvo 4 mož. Sodi pa v okraji okrajni kadi s sodnijskim zborom 4 mož. Za vsa ta omenjena svetovalstva izvoli narod trikrat več zastopnikov, nego jih je treba. Eno tretjino, ki ima naj manj glasov, izloči tista gosposka, kateri ima pridano biti svetovalstvo, drugo tretjino pa zavrže za eno stopnjo viša gosposka. Cerkveni krščanski predstojniki so v vsakem kraju že po svoji časti udje teh svetovalstev, ktera bi imela po postavi na pol iz kristjanov, na pol iz mahomedancev sestavljena biti.

Vsaka občina si izvoli za eno leto enega, ali če je velika, dva predstojnika (muhtarja), ktera potrdi mudir. Poleg sebe ima

muhtar občinsko svetovalstvo 3—12 starešin; ti skrbijo za red, za odrajtovanje davkov itd. Plačevati pa morajo Bosnjaki 1. desetino vseh pridelkov. Ta davek, ki najbolj kmeta zadene, je v zakup dan od države; 2. porez, t. j. hišni in zemljiščni davek, po 50, 150 in 350 piastrov od rodbine, kakoršno je premoženje; 3. namesto nekdanjega „harača“, s katerim so si kristjani glavo odkupovali izpod premagalskih mečev, plačujejo zdaj nemohamedanci davek za to, da so vojaščine prosti; zakaj le mahomedanci dajejo svoje mladeniče v vojake, raja pa še orožja nositi ne sme. Razun omenjenih pa je še mnogo drugih bolj posrednih davkov.

Kakor bosenskim, tako se godi v političnem obziru več ali manj tudi onim Srbom, ki spadajo v Albanijo in Bolgarijo.

Hrvatsko-srbski narod, kateri spada pod Avstrijo, se gledé uprave na dvoje deli: na poddanike krone sv. Štefana in na poddanike dunajske vlade. K poslednjim spada Istra in sedaj tudi Dalmacija, dasiravno je po zgodovinskem pravu del trojedne kraljevine.

Istra je kot del Primorskega pod tržaško namestnijo, ima svoj deželni zbor, v katerega pošilja 30 poslancev, na Dunaj v državni zbor pa voli neposredno 4 poslance. Razdeljena je v 6 političnih okrajev s okrajnimi poglavarji in v 16 sodnijskih okrajev s sodnijami; okrožna sodnija je v Rovinji, deželna sodnija in nadsodnija ste pa v Trstu.

Dalmacija ima svojega namestnika, deželni zbor s 43 poslanci, v državni zbor pa jih voli neposredno 9. Razdeljena je v mesto Zadar in 12 političnih okrajev z okrajnimi poglavarji in v 30 sodnijskih okrajev (kotarov ali pretur), s sodniki (pretori); okrožne sodnije so v Spletu, Dubrovniku in Kotoru, deželna sodnija in nadsodnija pa v Zadru.

Dalmacija, Hrvatsko in Slavonija so skupaj „trojedna kraljevina“, ki ima svoj ustav, kateri ji zagotavlja celokupnost in državno samostalnost. Toda zdaj je ta skupina razdeljena na tri različno upravljane dele, namreč na Dalmacijo, civilno Hrvatsko in Slavonijo in hrvatsko-slovonsko Vojaško krajino. Poslednja dva dela imata svoj zbor, v katerega imajo priti po volitnem redu od 8. maja 1848 biskupi obeh cerkev, podkapetan teh kraljevin, vsi polnoletni velikaši, ki imajo posest in državljansko pravico v trojedni kraljevini in 192 izvoljenih zastopnikov. Toda volilni red je bil spremenjen in krajinski zastopniki se zdaj le v državnopravnih vprašanjih zbora udeležujejo. Po pogodbi z Ogri od l. 1868 in po volitnem zakonu od l. 1870 pošilja deželni zbor v ogerski državni zbor 29 poslancev, v gosposki zbornici pa sedita dva. V „sabor“ pa voli narod 77 zastopnikov in ban pokliče udeležence z virilnimi glasovi; ti so: nadbiskup zagrebški, patriarh karlovski, dijecezanski biskup katoliški in pravoslavni, prior vranski

(Prior Auranae), veliki župani in župan turopoljski, pa polnoletni velikaši (knezi, grofi, baroni). V Budim-Pešti je hrvatsko-slavonski minister brez listnice, ki posreduje zvezo med vladarjem in deželno vlado.

Na čelu deželne uprave stoji namestniško svetovalstvo pod predsedništvom bana, ktere ga si kot svojega namestnika kralj izvoli. Svetovalstvo ima tri oddelke: a) za notranje posle in dež. proračun, b) za bogočastje in nauk, c) za pravosodje.

Dežela je razdeljena v 8 županij: zagrebško, reško, varaždinsko, križevsko, belovarsko, požeško, virovitičko in sremsko. Vsaka županija ima svoj grb, pečat in svojo zastavo. Na čelu ji je od kralja imenovani veliki župan, ki je kraljev namestnik v županiji in ima v „saboru“ mesto in glas. Županijske uradnike, podžupana, bilježnike, blagajnika, računovodja itd. voli deloma ban, deloma veliki župan; njih služba je dosmrtna. Županijski magistrat izvršuje sklepe županijske skupščine, ki se redoma dvakrat na leto shaja. Županije so razdeljene na kotare (vseh je 59), katerim so predstojniki „kotarski sudci“ s pristavi. V Hrvatski in Slavoniji je 10 kralj. svobodnih mest, ki imajo svoje zastopništvo (starejšinstvo), in od tega izvoljeno poglavarstvo, t. j. načelnika, sodnika, kapetana in svetovalce. Turopolje ima svojega župana, ki je zastopa na županijski skupščini. Blizu tako, kakor mesta, so tudi „povlaščeni“ trgi urejeni. Manjših vasi se po več združi v občino, katero upravlja občinski odbor, izvoljen od „kuće gospodarov“ in odličnih oseb v občini. Odbor si pa izvoli „sudca“ in druge uradnike. Sudcu pa je pridani bilježnik s stalno službo. Naj viša sodnija je „stol sedmorice“ pod predsedništvom bana, ki ima podpredsednika poleg sebe. Kraljevska banska stolica je druga inštancija in ima predsednika in 12 prisednikov. Sodnije prve inštancije so kotarske, mestne in v važnejših rečeh županijske sodnije.

Za denarstveno upravo skrbi posebno deželno finančno ravnateljstvo, pod katerim so razni davkarski uradi. To ravnanje, kakor tudi pomorski urad v Reki in poštno in telegrafno ravnateljstvo spadajo pod ogersko ministerstvo.

Vojasčka krajina je bila po osnovni postavi od l. 1850 (z nekoliko neznatnimi spremembami od l. 1862) celovit del državne vojske in zato postavljena pod oblast vojnega ministerstva. Graničari so se po teh postavah udeleževali pravic ostalih dežel le za toliko, kolikor se je jemalo z namenom in potrebami vojaško-krajinskega zavoda.

Oni so bili dolžni od 20. leta naprej v domovini in izven nje, o miru in o vojski, kot vojaki služiti na cesarjevo zapoved. Od vlade so dobivali obleko in orožje, in če so bili na kordonu, pri vajah ali v kaki drugi službi, plačo kakor drugi vojaki. V kazenskih slučajih so bili pod vojaške, sicer pa pod državljanske postave postavljeni. Uprava je bila vojaška. Odkar je po vsej mo-

narhiji splošna vojaška dolžnost vpeljana, so nehali pogoji tega izjemnega stanja in l. 1871 je bilo izdanih več naredeb, ki imajo izenačenje Vojaške krajine z drugimi deželami pripravljati. Vsled teh naredeb se je vsa krajina delila na dvoje: na hrvatsko-slavonsko in ogersko ali srbsko-banatsko krajino pod glavnima vojnima zapovedništvo v Zagrebu in Temešvaru. Vs'ed najvišega odloka od 8. junija 1871 so varaždinski dve polkovniji in vojne občine Senj Belovar, Ivanič in občina Sisek prišle pod civilno upravo, ob enem je bil petrovaradinski polkovniški okraj z hrvatsko-slavonsko krajino združen. Zagrebskemu zapovedništvu je pripadlo to, kar spada v področje zagrebske deželne vlade in finančnega ravnateljstva.

Razpada pa krajina v mestne in kmetske občine. V hrv.-slav. krajini zastopajo mesta na 6 let izvoljena zastopništva in upravljajo poglavarstva. Kmetске občine so: a) krajne občine, z zastopništvom, na 3 leta izvoljenimi, ktera izmed sebe volijo zastopnike v b) polkovnijske občine, ki so tudi na 3 leta voljeni. Upravo vodijo v polkovnijskih okrajih polkovnijski zapovedniki s pridanimi uradniki; vsaka polkovnija je razdeljena v več kotarjev s kotarskimi načelniki (kapetani). Pravosodje izvršujejo kotarske sodnije, potem sodnijski stolovi. Za drugo in tretjo stopnjo (inštancijo) je v Zagrebu pri banskem stolu in pri stolu sedmoroce poseben odsek za Voj. krajino.

Banatska Voj. krajina je bila z najv. odlokom od 1. novembra 1872 razvojačena; vpeljana je bila na Ogorskem veljavna vojaška postava; vsa pokrajina je bila razdeljena v 14 stolnih okrajev z upravnimi komisijami in okrajnimi sodnijami in 3 kraljevimi sodnijami. Sodnije 2. in 3. inštancije ste v Peštu. Vsa uprava je bila tedaj postavljena pod ogersko ministerstvo. Zdaj pa je iz banatske Voj. krajine napravljena nova ogerska županija.

Vojvodina (Bačka) in Banat sta imela od l. 1849 do poravnave z Ogersko svojo lastno upravo kot posebna kronovina, zdaj pa je vse Ogersko združeno; Hrvati in Srbi živé v zaladski županiji, pod ktero spada Medjimurje, potem v somočki, baranjski, v bački, torontalski, temeški in raztreseni še po drugih županijah z upravo, ki je po bistvu hrvatskeje enaka.

Fizične in dušne razmere narodove. *)

Fizične razmere. Hrvati in Srbi so v severnih krajinah srednje, v južnih največ velike postave, krepkega in lepega ži-

*) Gl. Slovník naučný.

vota, plečnati in zelo utrjeni. Ženske so tudi sploh krepke, toda gledé lepote v mnogih krajih zaostajajo za moškim spolom, menda največ zato, ker morajo najteža dela opravljati, med tem ko možiki dostikrat počivajo. Narod je sploh zdrav in visoko starost dosega, celo v takih krajih, kjer je podnebje tujcem pogubljivo.

Hrana priprostega naroda so največ rastlinske jedi, — največ se povžije izdelkov iz turšice (polente in koruznega kruha) — potem mleka in sira in za morjem morskih in ob rekah rečnih rib (postrv). Mesa, naj rajše pečene jagnjetine, si privoščijo le o posebnih priložnostih. Pijača je poleg vode, ako okoliščine dopuščajo vino, tudi žganje in kava.

Nošnje so po različnih krajih različne. Povsodi se na kmetih in tudi po mnogih mestih (kakor v Srbiji in v turskih deželah) narodno nosijo. Splošno obuvalo so „opanki“, pa tudi visoke čizme (kakor na Hrvatskem), in tam pa tam namesto opankov škornjice ali črevljički. Pod opanki posebno Srbi radi nosijo lepo izvezene nogavice („čarape“). Hlače so široke in dolge kakor v srednji Srbiji po Vojaški krajini po Hrvatskem in Slavoniji, ali so le do kolena široke, pod kolena se pa zožijo (kakor po zapadni Srbiji in sosedni Bosni in pri Črnogorcih, pri katerih so „dokoljenice“ poseben del oprave), ali so pa celo ozke, po ogerski šegi, kakor se Dalmatinci vedno in ostali Hrvati največ po zimi nosijo. Barve so največ ali bele ali modre. Nad srajco, katero v mnogih krajih izum gač nosijo, navadno se nosi rudeč ali moder oprsник (prsluk, jelek), s velikimi gumbi. Nad oprsnikom nosijo črno ali belo suknjo (kakor Hrvatje in graničarje, ali belo suknjo z ozkimi rokavi, kakor Črnogorci, ki jo „bjelačo“ imenujejo, ali modro suknjo, včasih s kožuho vino obšito, kakor Srbi, ali kratek črn suknjič, kakor Dalmatinci, pri katerih pa je tudi črna, do kolen segajoča suknja v navadi.

Vrh vse obleke še pride v nekterih krajih posebno o zimskem času zvrhna suknja (kabanica), kakor na Hrvatskem, kjer je iz belega ali črnega suknja in od zadaj skoro vsa obšita in „nacijfrana“ (nakinčana) s progami in krpami barvanega suknja. Črnogorci imajo neko posebno zvrhno obleko, ki jo „struko“ imenujejo, ktera jih proti neugodam vremena varuje in jim je ob enem po noči odeja. Črnogorci, kateri so premožni, nosijo nad beljačo še navadno rudeč ali zelen jopič brez rokavov in nad vso obleko neko s kožuho vino obšito suknjico.

Glavo pokriva rudeča kapica (fez), ktera se v južnih krajih včasih po zgledu Turkov, z belo ali rudečo ruto, kakor turban, ovije, v Črni gori pa s črno svilo obšije. Na Hrvatskem in v sosedni Vojaški krajini pa se nosi klobuk največ s širokimi okrajci. Okoli života se vije navadno volnen povoj in nad njim usnjat pas (pojas), v katerem tiči orožje in so druge reči shranjene, ki jih Srbin navadno pri sebi nosi. Na Hrvatskem in v sosedni krajini, pa tudi po drugih krajih, kakor v Dalmaciji, pas nadome-

stuje lepo z rudečimi resicami iz volne obšita torba, katero Hrvat seboj vzame, ako ima le najmanjši pot storiti.

Ženska obleka je še veliko bolj različna in še veliko bolj okinčana in ozaljšana, kakor možka. Za obuvale jim služijo sploh opanki (le redko črevljički in šolni) in izvezene nogavice. Srajca je po rokavih in na prsih obilno vezena z barvano volno, tako tudi beli predprt, pod prsimi se vije okoli života več ali manj okinčan pas. Vrh te obleke, ki je bistveno povsodi enaka, in ženskam doma in pri delu zadostuje, obleče Srbkinja še včasih kratak, spredaj odprt jopič. Zvrhno krilo je nekaka spredaj odprta volnena, obilno z vezenjem ozaljšana suknja, večidel brez rokavov (kakor v Črnigori) in iz bele volne. Okoli vrata nosi sploh ženski spol razen kinč, kot bisere, peneze, trake itd., v ušesih naušesnike in na kitah navezke. Glavo pa zelo različno pokrivajo. Dekleta hodijo največ razoglava ali imajo rudečo kapico, ktera je pri omoženih ženah ali s čim ovita, ali s penezi pokrita. Posavske Hrvatice in krajišnice (omožene), pa nosijo bele peče ali povezače.

Stanja Hrvatov in Srbov so po jugozapadnem goratem in skalnatem delu njih domovine iz kamenja, sicer pa so ali zgoli iz lesa, ali so le poglavitni stebri iz lesa in med njimi je zid iz opek, kakor v Bosni in Srbiji, ali iz kamenja, kakor med Morlaki v Dalmaciji. Krite so hiše navadno z lesom ali s slamo, po mnogih krajih že tudi z opekami, pa tudi z lesno skorjo (kakor okoli Kopaonika), in s škrlinimi ploščami (šibrami) (kakor tam pa tam po Bosni in Srbiji). Tlak v hiši je sploh le teptana zemlja; peči po večem ni. Kurijo na tleh in dim uhaja skozi vrata in skozi okna, ki so redka in majhna, ako celó ne manjkajo; dimnika navadno ni. Pohišje je prosto: škrinja za obleko, stoli, miza, in na tleh postlana postelja po večem zadostuje. Kjer pa imajo peči, (kakor v severnih krajinah) so velike in tako rekoč središča domačega življenja. Na peči po noči ležijo, in okoli nje sedijo in delajo ali se pomenkujejo ob večerih.

Duševne razmere: Značaj, navade in sege. Dasiravno je težko narisati splošni obraz dušnega življenja Srbov in Hrvatov, se more vendar reči, da se nam povsod kaže značaj naroda, ki se še ni udal splošni omiki, ki je prešinen duha starega slovanskega, s katerim se je krščanstvo na poseben način zedinilo in združilo. Sosedno tujstvo, namreč od ene strani turštvo, od druge italijanstvo, je le malo vpliva imelo na bistvene strani narodnosti. Vendar se sme reči, da čim dalje od juga k severju in zapadu stopamo, tem bolj nahajamo, da se posebni narodni značaj bliža splošnemu evropskemu. V južnih krajih je Slovan še prosti sin prirode, ne pozna potreb omikanih ljudi, pa tudi ne napak, ki navadno spremljajo večo omiko. Zlasti je Črna gora v vsakem obziru zgled izvirne jugoslovanske narodnosti. Črnogorec in njegov сосед in brat na Turskem sta morala in nekako

še zdaj morata največ sama braniti sebe in svoje imetje in predno se je Srbija turškega jarma iznebila, je za njo to isto veljalo. Zato je prebivalec teh krajev vedno oborožen. Za krivico, ktera se mu zgodi, najbolj ako ga kdo na časti razžali, kaznuje rad sam, t. j. on se maščuje nad razžalilcem (krvnikom). Razžaljenec sam ali s kako pomočno četo streže za cestami svojega „krvnika“, ako pa njega ne more dobiti, se maščuje nad njegovim najbližnjim in najljubšim sorodnikom, sinom, bratom a. dr. Za žrtvo maščevanja pa se zopet z druge strani sorodniki maščujejo. Tako je bila „krvna osveta“ mnogokrat že vzrok dolgih razporov, posebno v Črnigori; po cela plemena so se vojskovala in Črnogorec ni bil gotov svojega življenja, če je iz hiše stopil. Mogoče pa je, da se stranke brez osvete poravnajo, ako je volja razžaljenca, in to je „umir osvete“, ki se s posebnimi obredi vrši. V Črni gori je krvna osveta po Danilovem zakonu strogo prepovedana. Turki pa jo podpirajo v Črni gori s tem, da v svojo obrambo sprejemajo vse tiste, ki zavoljo kake umoritve k njim ubegajo. Na Srbskem je že skoro celo izginila pred postavnim redom; tako tudi v avstrijskih deželah.

Vsemu rodbinskemu življenju edina podlaga je pri Srbih in Hrvatih „zadruška“. To je taka rodbina, kjer več posameznih ljudi iste krvi, ali tudi več familij v ožem smislu skupaj živi, ter eno gospodarstvo skupaj obdeluje in skupaj uživa pod upravo glavarja (starešine), kterege si navadno sami izvolijo. *) Število zadrugnikov se menja navadno med 20—60, more jih pa tudi več ali manj biti.

Kar se tiče imen, so zdaj poleg krstnega imena že skoro povsod stalni rodbinski priimki v navadi, kakor so bili že od nekdaj v Črni gori in Hercegovini, menda zavoljo krvne osvete, da so leže vedeli za svoje krvnike. V Srbiji pa so do našega stoletja si priimke le po očetu dajali, pridevaje krstnemu očetovemu imenu končnico ović (ević), ali če se je ime končalo na a, le ić; n. pr. Milanović, Miletić. Včasih pa so imeli druge priimke, po kateri službi, katerem posebnem poslu ali po kakem drugem znamenji in tako so nastali priimki Knežević, Pisarović, Šeremetović itd., ali po materinem imenu, ako je komu oče pred materjo umrl, kakor: Ružić, Smiljanić itd.

Starešina ali domačin ni treba da bi bil najstarejši izmed možkih; izročuje se starešinstvo le naj pripravnijšemu. On je gospodar vse hiše, on odločuje delo zadrugarjem, prijema vse dohodke in izplačuje vse stroške, pri vsaki važnejši stvari pa se mora z zadrugarji posvetovati. Proti politični gosposki in v vsakem drugem obziru zastopa on zadrugo; deleža pri zadrugnem pridoženju pa nima večega, kakor vsak drugi za-

*) Dr. V. Bogišić. Pravni običaji kod Slovena v „Književniku“ god. III. sv. 1.

drugar. Njemu pomaga gospodariti v hiši domačica, ki je navadno njegova žena, pa zamore tudi ktera druga omoženih žensk biti. Ona razdeljuje delo ženskam, ima ključke od hišnih shramb itd. Zadrugarji imajo med seboj enake pravice. Oženjeni imajo za svojo družino ali posebne sobe v glavni hiši ali posebne majhne hišice. Le starost daje nekako prednost: tako se le mlajši med seboj samo s krstnim imenom kličejo; ako pa s starejimi govorijo, morajo pristavljati dundo, striče itd. Tudi se zadrugarji po starosti ženijo. Redko kdaj se mlajši pred staršim oženi. Vsak zadrugar si zamore tedaj, kadar ga zadruga ne potrebuje, po strani kaj zaslužiti, in to je njegova lastnina.

Ženske sploh nimajo ugodnega stanja pri Srbih in Hrvatih. Vsa hišna opravila, izdelavanja vse moške, ženske in otroške obleke, vse to je ženski posel, pa je tudi le redko katero delo na polji, kjer ne bi ženske pomagale možkim. Pri vsem tem nimajo v zadrugi pri posvetih nič govoriti, dedinske pravice skoro nobene nimajo, in možki imajo povsod prednost pred njimi; to se kaže posebno v Črni gori, kjer mora ženska možu biti pokorna v vsem, kjer mora vsakemu možkemu, ki stopi v hišo, ali jo sreča, roko poljubiti. Črnogorec misli, da je mnogo veličastnejše bitje, kakor žena. Pa pri vseh teh neugodnih okoliščinah je Srbkinja kakor Hrvatica v eno mer vesela in pri najtežem delu svoje mile pesmice prepeva. Kadar se dekle omoži, ne dobi za doto nič od zadrúžnega premoženja, zadruga ji le opravo priskrbi in gostijo napravi. Tudi ženske si lahko postrani kaj malega kot svojo lastnino pripravijo. Otroci, ako jim tudi starši pomrjejo, so dobro shranjeni, ker ima domačin za nje skrbeti kakor za druge otroke. Ako ima ktera zadruga tudi služabnike, z njimi tako ravnajo, kakor z ostalimi zadrugarji, še celo posvetuje se ž njimi gospodar večasi kakor z drugimi člani zadruge.

Pri takih razmerah se duh sorodnosti, kateri se drugod že v najbližih kolenih izgubiva, živeje ohranjuje; zato imajo tudi tako popolno imenoslovje za vse stopinje sorodnosti.

Nekaj posebnega je pri hrvatsko-srbskem narodu velika ljubezen bratovska in sesterska, posebno med bratom in sestro, ktera še presega ljubezen med možem in ljubo ali ženo. Zato se tudi po tej razmeri imenuje zveza, ki jo skleneta dva možka ali dve ženski ali (redko kedaj) mož in ženska, namreč: pobratimstvo ali posestrimstvo. S to zvezo se združujete po dve osebi v imenu božjem in svetega Jovana za celo življenje v vzajemno pomoč in prijateljstvo. Mestoma posebno v Črni gori se blagoslavlja ta zveza v crkvi s crkvenimi obredi. Ta šega lepo priča o plemenitem mišljenju Jugoslovanov, ker ž njo željo razodevajo, da bi sploh v človeški družbi tako občevanje bilo kakor v rodbini med brati in sestrami. Še celo s tujci (kakor s Turki) se bratijo. Kdor se pa proti pobratimskim dolžnostim pregreši, tega strašna kazen zasači; zato tudi mestoma misli narod, da gine ta šega zavoljo tega, ker

je ljudstvo že sploh bolj hudobno ter se boji, da bi lahko kdo oskrnil tako sveto zvezo. Druga podobna zveza je kumstvo (boterstvo); pa razun krstnega kumstva in pri katoličanih „bermanega“ je še več vrst te zveze, kakor „vjenčano“ k., kadar je kum nekak svedok pri ženitvi, „šišano“ k., kadar kum čegar otroku prvič nekoliko las odstriže, „kumstvo nevolje“, če kdo koga v nesreči za pomoč prosi in „kumstvo umira osvete“, po katerem se razžalilec s krvnikom sprijazni.

S temi šegami se vjema lastnost, ktera, kakor ves slovanski narod, tako tudi Hrvate in Srbe kinča, namreč gostoljubnost. Kakor v vsakem obziru, tako se tudi v tem Črna gora naj bolj odlikuje. Kadar stopiš Črnogorcu čez prag, bodi istega ali drugega naroda, istega ali druge vere, on si šteje v sveto dolžnost, ti postreči, kakor najboljšemu prijatelju in te braniti vsake nezgode, naj ga stane kar koli. V Srbiji, Bosni in Hercegovini pred nekoliko časa ni bilo krčem, razun tam pa tam ktera po mestih ali po planinah, kodar ni vasi. Popotnika so radi sprejemali prebivalci in ga še zdaj sprejemajo. Hiša, v katero tujci ne prihajajo, nima, posebno v Slavoniji, nobene cene med sosedi. Mnogi begi bosenski imajo poleg hiše še posebno stanje, v katerem sprejemajo in gostijo goste.

Tudi drugi običaji pričajo o duhu ljubezni in vzajemnosti, ki vlada med Srbi in Hrvati. Ako ima ktera družina preveč dela, sosedna družina rada na pomoč pride, se ve da, brez plačila, samo za hrano, če le nima doma neogibnega opravka; pri šalah in popevkah gre delo hitro od rok in zvečer so veselice in ples. To se imenuje moba (prošba), in je posebno o žetvi v navadi. Tudi prede se v nekterih krajih „na mobu“. Kadar pa pridejo sosedje koruzo lupit je ravno taka veselica in se imenuje komidba.

Življenje Srbov in Hrvatov opletano je z mnogimi običaji, ki so v časi prav pomembni. Kadar se dete porodi, se ga babica dotika s sekiro ali s kakim drugim poljedelskim orodjem, češ, da naj bi bil dober kmet, ako pa je dete ženskega spola, s snopičem prediva, da bi bila dobra gospodinja. V Črni gori pa imajo veliko veselje, ako se fantič rodi. Hitro zdirja ktera ženska pred hišo in s strelom naznani veseli prigodek sosesčini, ki se veseli, da je zopet eno puško več pridobila. Na Srbskem hodijo žene k porodnici na „babine“, ki trpijo tu sedem dni, ter prinašajo jej razne oblizke, otroku pa darove. Pri tej priložnosti prebede po cele noči z možkimi vred se razgovarjaje in prepevaje primerne pesmi.

Najimenitniši dogodek v življenji je ženitva. Hrvati in Srbi se največ mladi ženijo, namreč že okoli 14—17. leta. Zadržno življenje, potem spoštovanje, ktero imajo mlajši do starejših, posebno do roditeljev in naposled skrb za premoženje je vzrok, da je mladeniču in dekletu svobodno izbiranje zelo omejeno, mestoma celo vzeto. Naj več starši določujejo. Pa ta pasivnost mladih od dne do dne bolj gine. Pri izbiranju se zelo gleda na deviško čistost neveste.

Nekdaj je bilo sploh v navadi, zdaj se le bolj redko nahaja posilno jemanje neveste (otmica). Ker je sramota celemu kraju, od kodar je bila deklita po sili vzeta, nastanejo dostikrat krvavi razpori med vasm, dokler se ne pomirijo. Vlade so s strogi mi postavami vedno skušale odpraviti to šego. V Srbiji jo je Crnega Gjorgja ostra postava celo iztrebila; v Črni gori, na Turškem in med Morlaki dalmatinskimi, tudi v Slavoniji se tedaj pa tedaj še pripeti kaj takega.

Redna ženitva ima, kot najvažnejši dogodek človeškega življenja razne priprave: Treba je raznih pogovorov in obiskovanj, dokler pride do zaroke (vjeritbe). Dotični običaji so v raznih krajih različni, pa vendar se kaže, da so sploh na eni glavni misli osnovani.

Navadno gre oče ali kateri znanec ali sorodnik ženinov prosit dekleta v zakon; ali če gre sam prosit, ga kateri prijatelj ali sorodnik spremlja. Pri tej priložnosti se dajajo obilni darovi; sploh se skoro ne snidejo, da ne bi mislili na darove; ne samo zaročniki, ampak tudi njihovi sorodniki se med seboj obdarujejo, tudi z darovi simboličnega pomena (kakor z jabelki i. dr.). Rabijo se pri tej priliki svečane formule, ki jih je šega za take priložnosti ustanovila. Pri zaroki (prstenovanji) se določi dan poroke. Kadar ženin z družbo pride po nevesto, jih mnogokrat ne pusté v hišo, ampak si morajo vstop z darovi ali kakor drugače pridobiti. Pri družbi, ki se v cerkev napoti, navadno ne manjka (razun djeverov in kumov) čauša ali glumca, ki ima namen burke uganjati in iz čutare vsakemu, ki jih sreča, piti dajati; tudi je mnogokrat barjaktar poleg, kateri zastavo, to je, kak robec nataknen nosi. Kadar pridejo na ženinov dom, prinesejo nevesti dete, katero na roke vzame in obdari; potem ji dajo eno ali drugo gospodinjisko orodje v roke, da kaj takega stori, kar bo spadalo prihodnjic v njeno področje, (p. rešeto s pšenico, da malo porešeta, preslico, da malo zaprede itd.) Gostija je, kar najbolj mogoče, obilna in trpi mnogokrat po več dni. Pri mizi sedijo v stanovitnem redu, za kar kakor tudi sploh za vodstvo vsega skrbi „stari svat“. Drugo jutro po ženitvi mora nevesta se v vsakem obziru kot pridno in delavno gospodinjico izkazati, mora tedaj rano vstati, ogenj zanetiti, vode prinesiti svatom, da se umijejo, za kar jo darujejo itd. Sploh mora mlada žena prvo leto naj pridnejša in najbolj postrežna biti proti očetu, stricem in bratom moževim.

Pred pogrebom, dokler mrtvec še doma leži, prihajajo znanci in prijatelji, pa tudi stare žene in berači k njemu molit: zakaj dobijo tu dosti jesti in piti; po navadi za ta namen celo živinče in vina in žganja pripravijo. Od vsega tega tudi na pokopališče s seboj jemljejo, da morejo vsakemu, kogar srečajo, postreči, naj bi potem molil za rajnkega. V mnogih krajih so tudi posebne žene, katere so prav za to najete, da v hiši, na cesti in na pokopališču za mrtvecem žalujejo, naštevaje njegove prednosti in zasluge in omenjaje, kakošne nade so se vanj stavile; tudi po

njem pozdrave pošiljajo že davno umrlim v nebesa. Obično je po pogrebu gostija, pri kateri se spominjajo rajnega, in med tem ko kroži posoda z vinom ali žganjico, vsakdo vé kaj lepega o njem povedati. Po nekterih krajih je gostija še le teden pozneje; ali se pa ponovi čez 14 dni, 6 mesecev in čez leto (kakor v Srbiji).

Mnogo obredov in navad iz poganskega bogočastja se je še ohranilo pri Hrvatih in Srbih, toda obrnili so jih največ na krščanske praznike.

Najbolj se slavi pomlajenje narave spomladi na Djurdjevo (Djurjev dan). Sv. Jurij jim tu nadomestuje viteza, kateri zimo premaga. Tega dne se veselé posebno tisti, kateri imajo živino; zakaj, kar je pri njej dosihmal pomanjkovalo, posihmal ne bo več. Fantje in dekleta se kopljejo pred solničnim vzhodom, stare žene in neučeni zdravniki pred zoro pobirajo rastline in zdravilne trave, gospodinje kropijo hleve itd. Od Djurdjeva naprej je svobodno spati pod milim nebom, kopati se in drugače občiti z naravo, zakaj Djurdjevo vso „sablast“ iz vode in zraka prepodi in vse zmaje ukroti. Deca pobirajo cvetice „djurdjice“, s katerimi si dekleta povečujejo lepoto. Na Djurdjevo se začnejo plesi in igre po poljih in sv. Jurija z mnogimi pesmami slavijo.

Praznovanje solčnega obrata poleti so tudi Jugoslovani prenesli na dan sv. Ivana krstnika. Pred ta večer zažigajo krese in razne reči poleg ognja ugibajo. Tudi čarovnice imajo to noč mnogo posla. Na dan sv. Ivana pravijo, da trikrat solnce postoji. Z ivanjskim cvetjem kinčajo dekleta v Srbiji ograje, da bi hišo škode obvarovale. Naj slovesniši praznik pa je božič (badnji dan). Že pred ta dan gospodar in gospodinja kar moči najboljšega za jed in pijačo pripravljata. Gospodar sam navadno gre po dva ali tri hrastiče, ktere oklesti in o mraku na badnji večer domu prinese. To so „badnjaci“, ktere z žitom posipujejo ali z vinom polivajo in potem na ogenj denejo ter pazijo, da celo noč gorijo. Gospodinja pa slame prinese in okoli natrosi, da se otroci valjajo po njej. Ženske pripravljajo pecivo, namreč „badnjaču“ za ta večer in za drugi dan „letnjaču“ s solncem, mesecem, zvezdami in drugimi rečmi iz testa nakinčano. Kadar zvon zazvoni, prižgejo sveče in molijo; po molitvi domačin v Slavoniji detetu prižgano svečo v roke dá, ga na stol posadi in ga tako, kakor solnce gre, obrača, rekoč: „Hvaljen Isus, bogo se rodi“ na kar vsi odgovarjajo: „Uvijek Jsus hvaljen“; tako po trikrat z vsakim otrokom napravi. Malokdo pred polnočjo leže spat, mnogokrat prebedijo celo noč. Jutro s streljanjem pozdravijo. V Srbiji se dene pšenice v vodo in s to vodo se kuha obed. Pred obedom vsi molijo, sveče v rokah držé, in se „mirbožajo“, to je, pravijo si: „Mir božji!“ „Hristos se rodi!“ itd. Prvo obiskovanje ta dan imajo za zelo važno. Zato si rodovina navadno že kterege povabi v ta namen, da ne pride, kdor bodi. Temu pravijo potem polaznik ali polajajnik. Rano že pride, ter prinese v rokavici žita, ktero pred pragom izsiplje ter reče: „Hristos se rodi!“ na kar mu domači od-

govoré: „Va istinu se rodi!“ ter njega tudi z žitom posipljejo. Pozdravljan od vseh strani se podá k badnjakom, vzame lopatico in ž njo po badnjakih maha, da iskre letijo, ter pri udarcih govori: „Ovoliko goveda, ovoliko konja, ovoliko koza, ovoliko ovaca, ovoliko krmaka (svinj), ovoliko košnica (ulov), ovoliko sreče i napredka!“ Potem razbrska pepel in vanj ali na badnjak položi nekaj denarjev; nekteri polaznik prinese tudi povescmo s seboj, ter je na vrata obesi. Ogorke badnjakov še žareče nosijo okoli hlevov in ulov, ostanke pa devajo med veje kakega sadnega drevesa. Ta dan razun polaznika redko kateri tujec v hišo pride, ker v greh štejejo, pohajati na tak praznik. Ako pa kdo pride, ga prijazno sprejmejo in mu dobro postrežejo.

Koledovanje, to je prepevanje posebnih pesmi v sprevidih pred hišami, je bolj pri katoličanih, kakor pri pravoslavnih se ohranilo. Dubrovniški pesnik Bruerević si je slavno ime pridobil s svojimi koledniškimi pesmami. Podobne kolednikom so na Srbskem o binkoštih „kraljice“; to so namreč lepo oblečena in okinčana dekleta, katerih po 10—15 hodi od hiše do hiše, pleše in prepevaje. Eno zalo dekle, srednje postave, je „kraljica“, drugo „kralj“, tretje „barjaktar“ in četrto „dvorkinja“. Najprej pojejo pred kraljevim domom in prva pesem, s katero pred vsako hišo začnejo, velevala kraljici stol prinesiti; na to napevajo vsem domačim zaporedoma, če jih je še toliko. Kraljičke pesmi so vse šesterozložne in vsaka vrsta se po trikrat poje. Ker ni toliko izbranih deklet v vsakej vasi, hodijo tudi iz ene vasi v drugo popevat, in tedaj jih navadno po dva oborožena mladeniča spremljata. Ta običaj se je ohranil v srbski kneževini in v Slavoniji.

Še pri drugih priložnostih hodijo taki pevski zbori po hišah. Kadar n. pr. po leti dolgo ni dežja, zbere se nekoliko deklet in eno se sleče, ter namesto obleke po celem životu z raznotero travo tako se obveže, da ni nikjer nič telesa videti. Ta se imenuje Doda ali Dodola. Ostale deklice hodijo ž njo od hiše do hiše, tam se postavljajo v vrsto, ter posebne pesmi pojo, katerim se vsaka vrsta konča z besedami: oj Dodo! oj Dodole! Med petjem Doda sama pleše. Potem pride ktera ženska iz hiše s posodo vode, ter Dodo polije. —

Zmed zasebnih praznikov se posebno slavi god, „krstno ime“, pa še bolj ime hišnega ali združnega patrona (krasno ime, blagdan, ali slava).

Še bolj kakor nekteri teh običajev kaže na pogansko izvirnost vera v dobre in hudobne pozračne, povodne in pozemske duhove, ki ljudem ali koristijo ali škodujejo, kakor se jim kdo prikupi. Sem spadajo Vile, lepe, vedno mlade, bledolične, v belo oblečene žene dolgih las. One stanujejo ali v zraku, ali na zemlji, ali v vodi. Zračne Vile so vse dobre, povodne vse hudobne, pozemeljske pa nekatere dobre, nekatere hudobne. Le poštenjakom je mogoče ž njimi se pogovarjati in družiti; v nekterimi junaki stopijo celo v pobratimsko zvezo, (kakor n. pr. s Kraljevićem Markom).

Vilinsko petje je čarobno; one znajo prerokovati in zdraviti; v modrosti in moči prekosijo vsakega človeka. Tudi znajo razne umetnosti, kujejo trde sablje, zidajo mesta, stavijo ladije, delajo dež in točo itd.

S pomočjo teh in drugih duhov vještice čarajo, navadno le na škodo ljudem in živini; nekatere ne škodujejo iz lastne volje, ampak neki hudoben duh jih k temu naganja. Kadar se spat vležejo, uide iz njih duh „vjedina“ in med tem, ko telo kakor mrtvo leži, se potika po zemlji do petelinovega petja v raznoterih podobah, v ktere se lahko spreminja. S čarobno šibico lahko v konje spremenijo ljudi, in na njih jezdijo potem k svojim shodom, kjer se gostijo in plešejo. Taki nesrečni služabniki čarovnic radi zbolevajo, žoltijo v lice, slabijo itd.; čarovnice pa to, kar po noči pokvarijo, po dnevi popraviti skušajo, ker vedó za močne trave in druga zdravila, s katerimi tudi druge bolezni vračiti znajo. S pomočjo svojih duhov izvedó vzroke vseh nesreč in bolezni. Take osebe niso nikoli nepokvarjenega telesa: ali so hrome, ali gluhe, ali drugače pohabljene. Jugoslovani na Turškem si kupujejo kot pripomoček proti čarovnicam, katerim vse še tako naravne nezgode pripisujejo, amulete in talismane od popov, kaludžerov in turskih hodžev in še druga čudna sredstva proti njim rabijo.

Ako se „vještica“ spokori in se odreče moriti ljudi, postane môra; nekteri pa pravijo, da dekle, katero hoče postati čarovnica, mora prej biti môra. Ako pa umre brez pokore, postane vuk o d lak, kteri zopet nima pokoja in ljudem škoduje. Druge krivične duše, ktere nimajo ali nečejo imeti mesta na onem svetu, se potikajo kot sablasti po tej zemlji od nemila do nedraga, tepejo in mučijo se, izruvajo drevesa, pa ljudem ne morejo škoditi, še pokazati se ne morejo vsakemu. Ako n. pr. o polnoči „u gluho doba“, kadar naj bolj čarovnice jezdarijo in različna strašila se prikazujejo, kako drevo škriplje, gotovo to dela „sablast“, katero je moči osvoboditi z molitvijo in sv. mašo.

Vera v usodo (sudjenje) je globoko zasajena v hrvatsko-srbski narod, kar se v narodnih pesmah in pripovedkah jasno kaže. Menda je v tem obziru tudi turški vpliv pomagal.

Vidimo tedaj, da so Hrvati in Srbi mnogo prvotnega ohranili v misljenji v šegah, v socijalnih in deloma tudi političnih razmerah. Ali kakor je že bilo omenjeno, vse to vedno bolj gine pred omiko, ki če dalje bolj napreduje od zapada in po svojem najizdatnejšem sredstvu po šolah zatira te ostanke prejšnjih časov.

Šolstvo. V vsej Istri je bilo l. 1872 151 narodnih šol; v 77-ih izmed njih se je rabil le italijanski, v 53-ih le slovanski (to je hrvatski in slovenski), v 19-ih pa pomešano slovanski in italijanski jezik pri poučevanju. Obiskovalo jih je 12107 otrok, in sicer možkega spola 7961, ženskega pa 4146, med njimi 1708 dečkov in 545 deklic hrvatsko-srbske narodnosti. Do 12 let starih, za šolo godnih otrok je obiskovalo šolo 30.1%, od 12 do 14 let starih pa 21.2%. Učitelji se odgojujejo na učiteljskem izobraže-

vališči v Rovinji, kjer je bilo l. 1872 četvero slušatelj. — V Dalmaciji je bilo l. 1872 241 narodnih šol s 319 učitelji in učiteljicami in 9803 učenci (8436 dečkov, 1898 deklet) med njimi 7195 dečkov in 1753 deklet hrvatsko-srbske narodnosti. Do 12 let starih za šolo godnih otrok je obiskovalo šole 15.4% (24.3% dečkov in 6% deklet) od 12 do 14 let starih pa 3.6%. Učiteljsko izobraževališče je v Borgo-Erizzu pri Zadru. L. 1872 je imelo 33 slušateljev hrvatsko-srbske narodnosti. Za učiteljice je izobraževališče v Zadru in je imelo 12 slušateljic srbsko-hrvaške narodnosti*).

Na Hrvatskem in v Slavoniji je l. 1872 bilo 49 glavnih in 548 početnih, tedaj skupaj 597 narodnih šol (ena šola na 1950 prebivalcev) z 880 učitelji in učiteljicami; teh šol je bilo 549 hrvatsko-srbskih, 40 pa mešanih. V vse šole je prihajalo 46.340 otrok od 73.360 za šolo godnih, tedaj 63.2% in sicer možke dece 67.4%, ženske pa 57.3%. V 760 nedeljskih šol je hodilo 8971 učencev in učenk. Učitelji in učiteljice se odgojujejo na pripravnicah v Zagrebu in Djakovem. V hrvatsko-slavonski Vojaški krajini je bilo l. 1872 7 meščanskih, 7 glavnih in 445 začetnih, tedaj skupaj 459 narodnih šol (ena šola na 1515 prebivalcev) s 495 učitelji in učiteljicami; hrvatsko-srbskih je bilo 416, mešanih pa 38. Od 71.771 za šolo godnih otrok jo je obiskovalo 27.295 t. j. 38% in sicer možke dece 46.1%, ženske pa 28.7%. V 407 nedeljskih šol je prihajalo 2433 učencev in učenk. Pedagogij za učitelje in učiteljice je v Petrinji, in je imel l. 1870 105 slušatelj. in 83 slušateljic.

Za višo izobraženost Hrvatov in Srbov v Avstriji skrbijo više gimnazije v Dubrovniku, Spljetu, Zadru, Senji, Reki, Zagrebu, Varaždinu, Osieku, Požegi, Vinkovcih, Karlovcih in Novem Sadu; potem niže gimnazije v Senji, Pazinu in Karlovcu in realne gimnazije v Kotoru (z višo gimnazijo), Korčuli, Šibeniku in velika realna gimnazija v Reki. Razun teh gimnazij pa se Hrvati in Srbi v večem ali manjšem številu tudi uče na gimnazijah v Bečkereku, Vrbci, Temešvaru, Aradu, Segedinu, Subotici, Baji, Kaloči, v Budi in Pešti, v Kiseku, Pečuhu, Trstu, Kopru in dr. Na vseh gimnazijah je bilo l. 1872 okoli 2500 dijakov hrvatsko-srbske narodnosti.

Više realke so v Spljetu, Piranu, Rakovci (pri Karlovcu), Zagrebu, Pančevu; niže realke pa v Zadru, Gospići, Petrinji, Mitrovici, Zemunu, Belovaru, Osieku, Varaždinu, Zomboru, Kikindi, Vršci in Novem Sadu. Na vseh teh in drugih realkah je utegnilo l. 1872 biti blizu 1000 dijakov hrvatsko-srbske narodnosti.

Bogoslovni zavodi za katoličane so v Makarski, Spljetu in Zadru, v Gorici za Primorsko tedaj tudi za Istro, v Senji, v Zagrebu, Djakovem, Vukovaru (hišni zavod za franciškane) itd. (največ so združeni z biskupijskimi sedeži) z okoli 250 slušatelj; za pravoslavne

*) Jahrbuch des Ministeriums für Cultus und Unterricht für das Jahr 1872.

duhovnike pa so taki zavodi v Zadru, Karlovcih, v Plaškem, Zomboru, Vršci in Aradu z okoli 80 slušatelji. Vseučilišče se ima v Zagrebu ustanoviti; do zdaj pa je tam le pravniška akademija s 4 tečaji, ki je imela l. 1872 130 slušateljev. Hrvatski in srbski mladeniči so tedaj po večem prisiljeni na bečkem, gradčkem, peštanskem ali katerem drugem vseučilišču si potrebne izobraženosti iskati. Slovencev, Hrvatov in Srbov je bilo na cislajtanskih vseučiliščih l. 1872 po zimi 500, po leti pa 557.

V Srbiji se je v kratkem času mnogo za šolstvo storilo. Vsaka občina ima dolžnost, narodno šolo, če je že nima, s časom si napraviti. L. 1866 je bilo 342 šol za dečke in 35 dekliskih s 15.359 učenci in 2048 učenkami. L. 1870 je bilo že okoli 500 narodnih šol. Vrh tega imajo katoličani, protestanti in izraeliti po eno šolo v Belgradu. Vsaka šola ima po 3 razrede in učijo se v njej brati, pisati in računati. Narodne šole imajo svoj poseben (l. 1841 po dobrovoljnih darovih zložen) fond, ki je l. 1867 narastel do 233.800 zlatov. Začeli so tudi pridno snovati nedeljske šole, v ktere tudi odrasčeni ljudje prihajajo; zato je pričakovati, da se bodo sedanje, glede elementarne olike neugodne razmere v kratkem zboljšale; zakaj zdaj se računi, da jih zna le 4·2% pisati. (Jakšić, Državopis). Srednjih šol je v Srbiji dvoje viših gimnazij po 6 razredov v Belgradu in Kragujevci, in četrto nižih po 4 razrede v Belgradu, Negotinu, Šabci in Požarevci, ena realka v Belgradu s 6 razredi in šest realnih gimnazij na novo osnovanih. Vseh učencev na srednjih šolah je bilo l. 1865, ko so še 3 realne gimnazije manj imeli, 1514. Viših šol imajo eno bogoslovnico s 194 slušatelji (l. 1867) s semeniščem v Belgradu in „visoko školo“ s tremi razdelki, filozofičnim, pravoslovnim in tehničnim*). Tudi imajo za vojaške vojaško akademijo. V Belgradu je vrh tega viša dekliska šola s 4 razredi pod vodstvom ravnateljice. Tudi nekaj privatnih odgojnih in naučnih zavodov je v Srbiji, posebno v Belgradu.

Kakor za vse, tako je tudi za šolstvo žalostno v turških provincijah. Mohamedanci imajo v glavnih okrožnih mestih više šole (medrese), v katerih se hodže, duhovniki in učitelji, enostransko izobražujejo. Potem je skoro pri vsaki večji mošaji šola, v katero 20 do 50 dečkov neredno prihaja, in v kateri se drugega ne uče, kot nekoliko arabskih izrekov iz korana na pamet, redko kje se uče iz korana brati; pisati pa znajo le učeni možje, ki so ali duhovniki ali uradniki in kje kateri kupec. Izdatnejša omikališča so katoliški samostani, v katerih se tisti, ki se za meniški stan pripravljajo, začetnih ved v maternem, gimnazijalnih pa v latinskem jeziku uče; bogoslovja pa se hodijo v Djakovo učiti. Tudi po farah imajo franciskani narodne šole (l. 1865 jih je bilo 27), ktere po 20—40

*) Skleneno pa je že, napraviti v Belgradu vseučilišče s 5 oddelki, namreč bogoslovnim, modroslovnim, pravoznanskim, zdravniškim in tehničnim. —

dečkov obiskuje. Pa obiskovanje in opravljanje šole je neredno, ker imajo franciskani dosti drugega posla, starši pa otroke dobro doma rabijo; tako se sme računiti, da se vsako leto kakih 150 do 200 dečkov nauči brati in računiti, in morda tudi pisati. V Mostaru imajo katoličani šolo, kjer se okoli 15 dečkov tudi turščine uči. V Sarajevu je bila l. 1865 katoliška elementarna šola s posebnim učiteljem ustanovljena. Kakor katoliško cerkev, tako tudi katoliške šole v Bosni avstrijska vlada podpira. Pravoslavni imajo tudi nekaj s farami združenih šol (l. 1865 jih je bilo 28) pa tudi niso v boljšem redu, kakor druge. Vse skupaj je obiskovalo l. 1865 kakih 400—450 dečkov. V Sarajevu in Mostaru pa imajo dobri normalni šoli s 4 razredi, po zgledu avstrijskih šol uravnani. V prvo hodi okoli 240, v drugo okoli 180 fantov. V istih mestih imajo tudi dekliške šole (prva s kakimi 40, druga s kakimi 60 učenkami). Te dve ženski šoli ste edini v vsem vilajetu. V Sarajevu imajo zdaj tudi gimnazijo in v Banjaluki je ustanovljena bila bogoslovna šola, ali Turki ji overe delajo, kakor le morejo*).

V Črni gori je v Cetinji glavna šola s 4 razredi. L. 1870 se je 6 novih narodnih šol ustanovilo. Njih število vedno raste. Vrh tega je v Cetinji bogoslovna, v kateri se mladeniči odgojujejo za duhovski in učiteljski stan. Tudi dekliška šola je v Cetinji, postavljena pod varstvo ruske carice.**)

Izmed strokovnih šol gre omeniti gospodarsko gozdarski zavod v Križevcih, srbsko „ekonomsko školo“ v Vel. Kikindi, „zemljodelsko školo“ v Topčideru (pri Belgradu), rokodelsko šolo v Kragujevci, nautične šole v Reki, Bakru, v Novem gradu (Castelnuovo), Spljetu in Dubrovniku, glasbeni zavod v Zagrebu in še nekaj kupčijskih in vojaških šol v raznih mestih. Izmed raznih odgojevališč gre omeniti dijaška semenišča v Karlovcih. Požegi, Senji, Zagrebu; dekliška odgojevališča v Zagrebu (pri milosrčnih sestrah), v Varaždinu (pri Uršulinkah), v Spljetu (pri mil. sestrah) in ravno tako v Dubrovniku.

Izobraževalni zavodi in društva. Tu gre na prvem mestu omeniti „Jugoslavensko akademijo znanosti i umjetnosti“ utemeljeno od J. J. Strossmajera, biskupa djakovskega l. 1861 in slovesno odprto 28. julija 1867. Namen jej je samostalno preiskovanje na polji znanosti in umetnosti, vsestransko njih pospeševanje in posebno gojenje jugoslavenskega jezika in književnosti. Ima pokrovitelja, 32 pravnih članov, predsednika in dva tajnika in sme poleg še k večjemu 16 častnih udov imeti; število dopisujočih udov akademija določuje. V Belgradu ima svoj sedež „Srbsko učeno društvo“ (nekdanj „društvo srbske slovesnosti“ imenovano), ki ima namen

*) V zadnjem času za Safet-paše je bil v vse niže in srednje šole turški jezik vpeljan. Dobri srbski učitelji so se preganjali in turški iz Carigrada in Bolgarije poklicevali; namesto z narodno zgodovino, se zdaj mladina s koranom pita.

**) Orlić. 1870.

srbsko znanost gojiti. Namen jugoslavensko književnost pospeševati imajo tudi: Matica dalmatinska v Zadru, ki ima okoli 300 utemeljiteljev; Matica ilirska v Zagrebu, je imela 291 utemeljiteljev l. 1864 in ima zdaj 230 udov; Srbska matica v Novem Sadu, ki je imela l. 1868 480 članov. V Zagrebu je „Društvo sv. Hieronima“, ki ima namen dobre knjige med prosto ljudstvo spravljati. „Društvo za starine i poviestnicu jugoslavensku“ v Zagrebu ima 150 udov in je izdalo dozdej 9 knjig „arkiva“. L. 1871 se je ustanovilo pedagogijsko-književno društvo za učitelje, ki ima okoli 200 udov. Vrh tega je v Zagrebu „Gospodarsko društvo“ z več podružnicami in okoli 700 člani, katero ima 9 oralov prostorno poskuševališče. Pevska in glasbena društva in Čitaonice so gotovo po vseh avstrijskih in deloma tudi po srbskih mestih, ter skrbé za prijetno zabavo in čitanje časopisov in knjig.

Kot zavode, katerim je namen pospeševati izobraženost, gre omeniti tudi gledališča. Narodna gledališča so v Zagrebu in Belgradu, začasna gledališča pa imajo po mnogih mestih posebno v Novem Sadu, Zemunu, v Kragujevcu i. dr.

Pomočni zavodi za znanosti in splošno izobraženost. Knjižnice. V Zagrebu so te le knjižnice: 1. Knjižnica prvestolne crkve zagrebske; 2. javna knjižnica pravoslavne akademije; 3. knjižnica v narodnem muzeji. V Belgradu je licejna knjižnica bolj za znanstvene potrebe, in državna knjižnica, ki je l. 1867 imela 9286 del v 20.500 zvezkih, okoli 3000 zemljevidov, bakrorezov itd. in 135 rokopisov. Omeniti je še mestna knjižnica v Zadru in mnogo drugih knjižnic združenih z učilnicami, semenišči in samostani (n. pr. franciškanska in dominikanska v Dubrovniku), kakor tudi nekoliko privatnih.

Med arhivi so znameniti: Deželni hrvatsko-slavonski in pa nadbiskupski arhiv v Zagrebu in dalmatinski v Zadru, arhiv stare ljudovlade dubrovniške in mnogi mestni arhivi.

Muzejev imajo Hrvati in Srbi dvoje večih, namreč narodni muzej v Zagrebu in narodni muzej v Belgradu, ki ima bogate zbirke penezov, napisov itd. in nekoliko slik. Znamenit je tudi deželni muzej v Zadru in starinski muzej v Spljetu.

Časopisje. Hrvati in Srbi imajo ta leta okoli 30 časopisov, med njimi kakih 13 političnih in 4 lepoznavanskih; ostali so podučni za razne stroke, kot: gospodarstvo, šolstvo, pravništvo itd. Potem izdajate jug. akademija in srb. uč. društvo periodične zvezke znanstvenega zapopadka.

Dobrodelni zavodi. Bolnišnice in ubožnice so malo da ne po vseh avstrijskih mestih pa tudi mestoma po srbskih in bosenskih v Zagrebu; in Reki ste norišnici. Pestovalnice za male otroke so v Zagrebu, Varaždinu, Reki, Zadru, Šibeniku, Spljetu in v Istri je 40 teh zavodov (celo česko kraljestvo jih ima tudi le 42). Najdenišnica je v Zadru, porodnišnica v Zagrebu.

Nravnost. Važno merilo za splošno nravnost je delovanje sodnijskih uradov, oziroma število hudodelstev. V Hrvatski in Slavoniji pride (za leta 1855—1865 preračunjeno) premerno na leto 712 hudodelstev, ali 1 hudodelstvo na 1384 prebivalcev, do l. 1871 pa že poprek 1012 hudodelstev na leto ali 1 hudodelstvo na 1031 prebivalcev, v Dalmaciji pa pride na 1080 prebivalcev 1 hudodelstvo. Naj pogostnejše hudodelstvo je krađež, pa tudi težko telesno oškodovanje. Doprinašajo hudodelstva največ ljudje v starosti od 25—40 let, in sicer največ je takih, da ne znajo ne pisati ne brati.

V Srbiji je v letih 1861—1864 bilo 5834 kriminalnih pravd; med temi je šlo 479krat za uboj, moritev ali ranitev; 1752krat za zažiganje, 3603krat za krađež. Leta 1865 je bilo kriminalnih pravd 1958, (med temi 557 za zažiganje), sploh se je štel od l. 1865 do „mijolske skupštine“ l. 1867 2438 hudodelstev zažiganja. Menda je pogostnih hudodelstev v novejšem času nekoliko tudi to krivo, da so se začele zadruge tako razdruževati; pri delitvah se lahko vnamejo razpori, ki imajo tak pohujšljiv vpliv na družbeno življenje.

Za Bosno pravi Thoemel, *) da se tam redko kdaj ktero hudodelstvo, kakor uboj ali krađež, prigodi, le krvine so v Hercegovini posebno ob črnogorski meji pogostne, ker je tam še kakor v Črni gori „krvna osveta“ bolj v navadi. Ali gotovo je, da imajo v Bosni kristjani dosti nasilja trpeti od Turkov, le da pravičnih sodnij ni, ki bi brez enostranosti razsojavale.

Deviška čistost se sploh pri Hrvatih in Srbih ostro ohranjuje. Zato je število nezakonskih otrok v jugoslovanskih deželah neznatno. Sploh se jih rodi v Hrvatski in Slavoniji 6-8 ‰, v Dalmaciji, Banatu in v Vojni krajini 2 ‰, in v Srbiji celó le 0-2 ‰, najnižje dozdej izkazano število v Evropi. Večidel očitna sramota zadene dekleta, ki se proti čistosti pregreši, ker se ne sme več pokazati s tistimi deli obleke, ki so znamenja deviškega stanu, kot n. pr. „porta“, rudeča kapica itd.

Tudi zakonska zvestoba strogo se ohranjuje pri Srbih in Hrvatih povsod tam, kjer ni tuj vpliv in posebno tuja uprava pokvarila staro narodno krepost. Omeniti je, da je turštvo v tem obziru manj škodljivo bilo narodu, kakor severozapadni vpliv. Za Srbe in Bošnjake se trdi, da jih še vedno kinča stara čednost zakonske zvestobe. Bosenski mohamedanci se vkljub koranu drže enoženstva in se po ljubezni in nagnenji ženijo; zato navadno nekaljeno zakonsko srečo uživajo.

*) Das Vilajet Bosnien etc.

Narodno gospodarstvo.

Kmetijstvo. Hrvati in Srbi so poljedelski narod; ali poljedelstvo v obče pri njih še na nizki stopinji stoji. Vzrok temu je naravno nizka stopinja splošne omike. S tem se pa še krajne politične in socialne razmere družijo.

Nerodovitna je vsa zapadna gorata stran, tedaj Istra, hrvatsko primorje, zapadna Vojaška krajina, Dalmacija, Hercegovina in Črna gora. Severno-vzhodne ravnine, posebno Srem, južna Bačka, in Banat pa spadajo med najrodovitnejše kraje Evrope. V primorskih straneh so naravi tudi še Benečani, ko so tam gospodari, pomagali; pridno so trebili gozde; posušeno zemljo pa je nekaj burja spuhala, nekaj pa dež spral, da je ostalo golo pečevje. Poleg nerodovitnosti pa Istro in Dalmacijo še druga nadloga tlači, in ta je dosti razširjeno kolonstvo. *) Pa še bolj občutljiva je ta nadloga za turške provincije, ker je tam še bolj splošna. Skoro vse obdelano polje je tam lastnina mohamedanskega plemstva, ali je cerkvena (vakuf), ali pa državna lastnina, kmetje pa morajo zemljo obdelavati, in ako se razun zemlje in hiše še tudi živino in orodje dobili od gospodarja, polovico, ako pa le hišo in zemljo, tretjino vseh pridelkov gospodarju odrajtovati. Druge vrste poljedelcev ste blizu $\frac{2}{5}$, ostali pa svojega orodja in pohišja skoro nimajo več ko kotliček, v katerem si jed kuhajo.

Kmeta sicer, dokler izpolnjuje svoje dolžnosti, a ga (posestnik) ne sme odgnati brez vedenja gosposke, tudi je kristjanu dovoljeno, zemljišča si nakupiti, pa mohamedanci, ki imajo vedno gosposko na svoji strani, že vedó tako ravnati, da kristjan redko kedaj kaj lastnega si pridobi. Naravno je, da nima kmet veselja, truditi se za leno gospodo; dela ravno toliko, da ima s čim sebe preživiti in odrajtati davščine. Na sedaj obdelanem polji v Bosni bi se dalo po pametnem ravnanji še enkrat toliko pridelati in brez škode za gozde bi se dalo iztrebiti in za polje pridobiti še toliko zemlje, da bi Bosna lahko petkrat toliko rodila, kakor rodi zdaj. Pogreša se pa tudi povsod več ali manj marljivost v obdelovanji, in to nemarljivost zadržuje življenje gotovo bolj podpira, nego zavira. Po eni strani misel, da če se še tako trudi, bo le imel en del sadu, na drugi strani pa prepričanje, da se mu ni treba bati lakote, če tudi malo dela, ni ravno, da bi kmeta posebno spodbujalo k marljivosti. Zato so se v novejšem času po Avstrijskem in po Srbiji začele pogostoma zadruge združevati. Veča posestva v Hrvatski in Slavoniji so po večem že prav dobro obdelana, ali kmet se povsod še stare navade drži.

*) Koloni niso lastniki zemljišč, ktera obdelujejo, ampak morajo določen del pridelka odrajtovati gospodarju.

Naj manje orane zemlje ima razmerno Dalmacija, namreč 18% vsega površja; blizo taka ali še neugodnejša razmera je menda tudi v obližnih turških goratih pokrajinah; Vojvodina z Banatom pa ima (po številkah za l. 1851) od 521 avstr. □milj 2,495.430 oralov, tedaj skoro polovico izorane površine. Hrvatska in Slavonija ima 1,314.577 oralov polja (32.70%, ali blizo $\frac{1}{4}$ vse površine; hrvatsko-slavonska Vojaška krajina ga ima 853.508 oralov (24.26% ali nad $\frac{1}{4}$ vse površine. V bosenskem vilajetu je kakih 2x3 □milj izoranega polja, tedaj blizo $\frac{1}{4}$ vse površine. Blizo enake razmere so tudi v Srbiji. V hrvatsko-srbskih krajih največ turšice (koruze) pridelujejo. Reči se sme, da v Hrvatski, Slavoniji in Voj. krajini v obče nad tretjino, v Srbiji in Bosni pa polovico vsega žitnega pridelka iznaša. Razun tega še pridelujejo pšenice, posebno veliko in posebno dobre v Bački in Banatu, v Srbiji in Bosni pa le bolj za Savo in Donavo rž in pšenico sejejo. Tudi oves zelo sejejo, posebno po Hrvatskem. Sicer se vse vrste žita več ali manje povsod pridelujejo.

Tako imajo tudi povsod sočivja, zelja, repe in krompirja, kateri mora žito nadomestovati v nerodovitnih krajih, kakor v Črni gori, kjer ga je še le vladika Petar Petrović Njeguš, vrnivši se l. 1786 iz Rusije, vpeljal, v Srbiji in Bosni ga pa le malo imajo. Tudi lan in konopljo in pa tabak (trebinjski v Hercegovini posebno slovi), povsod imajo, razun Dalmacije; na Hrvatskem in v krajini je le pogojno dovoljeno sajenje tobaka.

Izmed sadja so skoro za vse hrvatsko-srbske kraje najimenitnejše slive. Kadar dozorijo, so posebno v Bosni in Srbiji skozi nekaj tednov ljudem v živež, mnogo jih posušijo, še več pa iz njih slivovice nažgejo, v Slavoniji in krajini jih tudi vkuhavajo in „pekmez“ iz njih pripravljajo. Izmed drugega sadja je omeniti kostanj, kterege so posebno po Slavoniji po cele hoste, jabelka, iz katerih po krajih, kjer ni dosti vina, kakor n. pr. v Bosni, „jabelčnik“ delajo, gruške, črešnje, orehi itd. itd.

V Istri, primorski krajini, posebno pa v Dalmaciji raste že južno sadje, kot: smokve, magrane, rožički in neka vrsta višenj, ki jim pravijo „rašeljke“ (maraske), iz katerih žgó rašeljkovico ali maraskovo rozolijo. Oljka raste v Istri na zahodnem obrežji, na notranjskem okoli Matavuna in Buzeta, na vzhodnem obrežji pri Labinu in Voloski, potem v hrvatskem, krajinskem in dalmatinskem primorji, kakor tudi po otokih, in je za te kraje eden najpoglavitejših pridelkov. V Dalmaciji n. pr. je okoli 27.000 oralov, zgoli z oljkami nasajenih, razun tega se pa še v obilnem številu nahajajo po vrtilih, poljih in tratah. Pridela se pa olja v Dalmaciji okoli 75.000 centov.

Vino je poglavitni pridelek trojedne kraljevine, pa tudi Istre. Vinski kraji so najbolj za morjem, po južnih brežinah Alp in Fruške gore, tje doli do Karlovcev. V Dalmaciji zavzemajo vinogradi $5\frac{1}{2}\%$, v Hrvatski in Slavoniji 2.24%, v hrvatsko-

slavonski Voj. krajini le 0.64 % vse površine. Imenitno je sremsko vino, ki se prodaja pod imenom „dolnjekarlovačkega,“ kakor tudi mnoga hrvatska vina (guščerovec, moslavačko vino, bakarska vodica in koludar v primorji). V Istri slovi izlansko vino, v Dalmaciji dubrovačka malvazija, omiški muškat, marašinsko vino pri Šibeniku, beli in rudeči „refosco“ in mnogo drugih. Dalmacija pridelava vina na 111.411 oralih 1,337.292 veder v vrednosti 6,686.460 gold.; Hrvatska in Slavonija na 75.124 oralih 1.999.340 veder v vrednosti 5,998.060 gold. in Vojaška krajina po prejšnjem obsegu na 49.858 oralih 1,396.024 veder v vrednosti 5,584.096 goldinarjev. *) V bosenskem vilajetu pridelujejo vino le redko kje, kakor okoli Ivanjske blizo Banjeluke in v neretvanski dolini od Konjice naprej; poslednje vino je podobno dalmatinskemu, toda malo je slabše. V Srbiji imajo najbolj vinograde po brežinah gor, ki se proti Donavi vlečejo. Smederevsko grozdje in negotinsko vino je najbolj znano.

Senožeti dajo v Hrvatski, Slavoniji, v Bački in Banatu, sploh v ravninah, precej dohodkov; v Srbiji, Bosni in v pomorskih krajih pa nimajo veliko travnikov, imajo pa zato obilno pašnikov; zlasti v Dalmaciji se šteje okoli 57⁰/₀, vse površine za pašnike, toda po večem so to kamenit ali grizast svet, po katerem semtertje razna zelišča poleg grmičja rastejo.

Gozdov je po hrvatsko-srbskih krajinah (razun bolj golih primorskih strani) obilo, posebno je bukovine in hrastovine, pa tudi drugih vrst drevja in na kraških gorah jelovine; toda nikjer se prav pametno z njimi ne gospodari. V Istri, kjer je na Krasu še obširnih bukovin, pridno drva sekajo in prodajajo v Trst in Benetke, ali pa (največ Čiči) oglje žgejo in doge delajo iz njih. V Dalmaciji in zapadni krajini je veliko prostora le z grmičjem in gaji zarasenega; le redko se nahaja večje drevje; zato je v Dalmaciji pomanjkanje drv. Bosna pa je bogata gozdov; v srednjem delu je celo mnogotakih, katerih se sekira še ni dotaknila in kjer se drevesa starosti podirajo. Največi del gozdov je lastnina državna, vendar je smejo prebivalci za svojo potrebo rabiti. V novjšem času pa so jih začeli Turki pridno trebiti. V Srbiji so gozde že precej potrebili, vendar so še lepe hrastovine in bukovine v srednji Srbiji, ob Peku, Ibru in Drini. Les bi lahko izvažali, pa se pravaža v deželo. V Hrvatski in Slavoniji je 38.69 % v hrvatsko-slavonski Voj. krajini 27.66 % vse površine z gozdovi zarasene, tako da tu na vsakega prebivalca pride več ko en oral gozda.

Živinstvo. Konjev je v zapadnem, goratem in pečevnatem delu malo; toliko več pa imajo tod mezgov (mul) in oslov; Dalmacija ima okoli 6000 mezgov in 16.000 oslov. V Hrvatski, Slavoniji in Vojaški krajini pa imajo mnogo konj, ki so mali pa čvrsti in vztrajni. Za Dravoj in Muroj imajo že konje boljšega ogerskega

*) Sporočilo c. k. min. kmetijstva l. 1869.

plemena. Za turško mejo imajo največ konjev bosenskega plemena, ki so tudi čvrsti in trpežni, kakoršnih je tudi treba Bošnjakom za njihove gore in slabe ceste in steze. Tudi srbski konji so te vrste; niso sicer lepi, pa brhki, zanesljivi in vztrajni. Goveja živina se le v Hrvatski, Slavoniji in krajini nekoliko bolj glešta, sicer se pa še precej po nomadsko ž njo ravna. V bregovitih krajih, v Srbiji in Bosni, je majhna, ker za suho krmo premalo skrbé in jih največ s presno pašo hranijo. Tistod, koder so posebno dobre paše, se živina še precej redi. V Podravji imajo bolj ogersko, za štajersko mejo in drugod pa muričko, dolnještajersko in tudi švicarsko pleme, po Hrvatskem in sosednji krajini po manjših posestvih pa so bušaki. Ovce gojé posebno v bregovitih krajinah: v Istri, Dalmaciji (na 2 človeka 3 ovce), v pastirskih krajih Hercegovine in novopazarskega okroga (kjer dajo na leto po 4—5 funtov dolge in tanke volne), in v Srbiji, najbolj okoli Krivega vrha, ob Malem Timoku, in okoli Zlatibora v užičkem okrogu, kjer so tudi zlahtnejša plemena. Koza je po vseh gorah zelo priljubljeno domače živinče, zavoljo mleka, ki ga obilo daje. Na drugi strani pa se mora reči, da koza, ker se po večem prosto pase, pri mlademu drevju dosti škode napravi. Razmerno največ jih ima Dalmacija (424.000). Pri živinoreji vržejo v hrvatsko-srbskih krajih največ svinje. Najbolj jih redijo v Slavoniji, v dotičnej krajini, v Srbiji, kjer so tako rekoč narodno bogastvo, in v Bosni najbolj ob Savi, sploh v onih krajih, kjer je obširnih bukovin in hrastovin, ter jih imajo kam v „žir“ goniti; mestoma jih tudi s koruzo pitajo, kjer nimajo dosti žira, kakor v Bački in Banatu v ravninah. V Istri in Dalmaciji pa nimajo veliko svinj. Z bučelarstvom se več ali manj povsod pečajo, toda malo razumno; posebno v Dalmaciji bi morale biti izdatnejše, kakor je, zavoljo množstva blagovonjavih zelišč. — Jako lep vosek prihaja iz Hercegovine. Svilarstvo je razširjeno po Istri posebno okoli Pazina; v trojedni kraljevini se je začelo dvigati. V Srbiji, kjer je za časov starega carstva zelo razširjeno bilo, se je zopet vpeljalo in sedaj že lepo cvete, posebno v požarevskem, smederevskem in jagodinskem okrožji. Tudi so tukaj tako srečni, da ne poznajo črviške bolezni.

Lov se povsod vedno manjša, ker se hoste če dalje bolj trebijo. Volkov, medvedov, merjascev in risov je največ še v gostih bosenskih gozdih, kjer je lov prost in zveri le največ zavoljo kož strelajo, manj že po Srbiji in po bregovitih krajih Hrvatske in Vojaške krajine. Po dalmatinskih gorah se nahaja divja koza. Jeleni, srne, zajci, lisice, razna divja perotnina itd. pa se povsod nahajajo.

Ribarstvo živi velik del pri morji in na otokih stanujočega naroda. Tudi ribarijo ob Donavi, v kateri včasih po več centov težke some ulovijo, ob Dravi in Savi in po planinskih rekah,

ki mnogo postrv dajejo. Po slavonskih močvirjih se lovijo zelo pridno tudi pijavice.

Rudarstvo. Dežela Hrvatov in Srbov je tudi bogata vsakovrstnih rud; toda po večem se malo mara za kopanje tega podzemeljskega bogastva. Nekdaj za starosrbskega carstva so marljivo rude kopali, (najimenitnije so bile sreberne jame pri Novem brdu); ali Turki so potem vse zanemarili; zato je v južni Srbiji zdaj mnogo zapuščenih jam. Zlata se nahajajo le majhni drobki pomešani z drugo rudo v južni Slavoniji med Našicami in Gradiško, v Kučajni na Srbskem in na mnogih krajih v Bosni. Tudi Drava ima nekoliko zlatega peska. Srebra se ob Veliki in tudi drugodi nahajajo drobki z drugo rudo pomešani. Železno rudo kopljejo na mnogih krajih, kakor v Rudah blizu Samobora (z bakreno rudo vred), okoli Modruš-potoka, v Petrovi gori, okoli Vojnića v slunjski polkovniji itd. Okoli Trgovca v krajini so bakrene, svinčene, sreb-ernein železne, blizu Bistre v apnenci srebrovite svinčene rude. V Bosni, kjer se nahaja vsakojaka ruda, kakor baker, svinec, kositer, žveplo, živo srebro, auripigment, zlato in srebro, v banjaluški okolici tudi penovka, se vendar le železna ruda v kakih 36 jamah koplje in v 127 fužinah topi. Na leto se železa pridela 80 - 90.000 centov, kar zadostuje za navadne potrebe deželne; pa še izvažajo ga v Rumelijo in Srbijo. V Srbiji so najimenitnije jame v Majdanpeku, kjer železo in tudi baker kopljejo. Premog se dobiva na mnogih krajih, ne samo v Hrvatski in Slavoniji z dotično krajino, kjer so ga l. 1871 izkopali 358.273 centov, ampak tudi v Bosni, kjer ne marajo zanj, in v Srbiji posebno blizu Donave, kjer so še le v novejšem času začeli pozornost obračati na ta del rudokopstva. Razun tega se še razni rudstveni pridelki v raznih krajih dobivajo, kakor kalamina, blizu Ivanca v varaždinski županiji, žveplena ruda, ki se koplje v Radoboju, tudi v varaždinski županiji, kamneno olje v Moslavini v križevski in mestoma v požeški županiji, toda slabše; asfaltno kamenje pa iz pripravne zemlje najbolj v Dalmaciji delajo. V Bosni, v gornji in dolnji Tuzli in v Sprečki dolini turška vlada sol kuha. V Srbiji, v Kučajni, se nahaja cink, baker, srebro in zlato, in v Podrinji svinec.

Obrtnija. Koder prvotni narodno-slovanski duh vedno bolj prehaja v splošno-evropski, tistod se tudi obrtnija bolj razvija. V obče pa je le prav malo razvita. Hrvati in Srbi so posebno v južnih krajih še prosti sinovi narave, še ne poznajo viših potreb čez vsakdanje in se po večem še niso povzdignili do načela, da bi eni ljudje le z izdelovanjem enih tvarin, drugi pa z drugimi se pečali, ampak kar se pri hiši rabi, se tudi največ pri hiši napravi. Možno in žensko obleko izdelujejo žene iz platna in volne, katero same izpredejo in iztkejo, in potem jo vedó tudi lepo z raznobarvnim vezenjem okinčati. Orodje in pohišeje si napravljajo možki sami iz lesa, le če je kje treba kaj skovati, gredo h ko-

vaču, ki je na Turškem sploh cigan. Kodar stari junaški duh še posebno krepko veje, kakor po Črni gori in obližji, mislijo, da se ne vjema z junaškim dostojanstvom, pečati se s kakim rokodelstvom; zato so rokodelci, kar jih je po Črni gori, največ iz drugih krajev. Pri teh okoliščinah je naravno, da se o obrtniji more le največ po mestih govoriti. V Bosni se nekako tudi po veri delijo rokodelstva. Krznarji n. pr. so le kristjani, oni pa po večem le lisičje, medvedje in volčje kože pripravljajo. Usnjarji, jermenarji, črevljarji, kotlarji, preprogarji, gunjarji in sedlarji so zgoli mohamedanci, krojači so tudi kristjani. Največ še delajo odeje in preproge v Serajevem, Visoki, Zenici, Prozoru, okoli Rame in v Foči. Dobro izurjenih mizarjev, tesarjev, kolarjev in zidarjev manjka, zato pa imajo nekakovega splošnega mojstra „dundjera“, ki je ob enem mizar, zidar, tesar, krovec, pečar itd. V Srbiji razun slabih črevljarjev, krojačev, strojarjev, krznarjev, lončarjev, kovačev in srebrarjev, ki le primitivno in za kmečko potrebo delajo, ni srbskih rokodelcev. Vsa rokodelstva, za katera je treba več znanja, so tujcem v rokah in umetni izdelki se od drugod privvažajo. Večih obrtnijskih zavodov se nahaja še največ v Hrvatski in Slavoniji, potem v Bački in Banatu in v pomorskih krajih. V Vojaški krajini je že dosedanja vojaška uprava zavirala razvitek obrtnije, v Dalmaciji in Istri pa manjka kapitala in izobraženih delalcev. Izmed večih obrtnijskih zavodov so najimennitniši ladijedelnice ob morji in ob velikih rekah, kakor v Pulji, v Malem Lošinji in na Reki, v Bakru, Kraljevicu, v katerih krajih samih se je v letih 1869—1871 izdelalo novih ladij 62 (na jadra) z 28.514 ton., v Senji, v sv. Križi, v Milni, na otoku Brači; manjše ladijedelnice so v Korčuli, v Spljetu, Trogiru, Šibeniku, Zadru, Dubrovniku in drugod. Ladije za reke se izdelujejo v Slavoniji, posebno v Vukovaru in v Osieku, potem tudi v Sisku in Karlovcu, za rabo v domačih krajih, pa se tudi pošiljajo v tuje podonavske dežele. Velik obrtnijski zavod je tudi tvornica strojev (Stabilimento tecnico) na Reki. Stroje izdelavajo tudi v talilnici Petrove gore blizu Topuska in v Osieku. — Bogastvo gozdov rabijo na mnogih krajih v izdelavanju raznega lesa. Po Hrvatskem, Slavoniji in po Vojaški krajini je mnogo pil (žag), samo v krajini jih je okoli 100, nekaj tudi s parom gonjenih. Posebno veliko napravijo sodarskega lesa; v Slavoniji sami se napravi nemškega sodarskega lesa za 2,100.000 veder in dog, ki se na Francozko izvažajo, 25 milijonov kosov. Tudi v Istri Čiči doge in drugo leseno orodje delajo in oglje žgejo, Kastvanci pa izdelujejo leseno ladijsko opravo; v Dalmaciji pa je pomanjkanje drv in lesa. Žito si v mnogih krajih doma z žrnvami meljejo; mnogo je pa tudi vodnih mlinov, posebno po Hrvatskem, po Slavoniji in Voj. krajini. Nekoliko je tudi velikih mlinov (kakor v Zidanci, Karlovcu itd. in pa paromlinov v Zagrebu, Varaždinu, Belovaru, Gjurgjevci, Karlovcu in na Reki; v Slavoniji jih je 14, tudi v Dalmaciji jih je nekaj, in na otoku Cresu je eden. V Zagrebu,

na Reki in v Senji so fabrike za testenine. Kodar oljke rastejo, imajo oljne mestilnice, nektare s parom gonjene; v Osieku je tudi fabrika za olje iz repice in lana, in v Slavoniji sploh mnogo mlinov za isto olje. Pivovaren je zmerom več v teh krajih (v Hrvatski in Slavoniji in dotični krajini 56), sploh se pa vinu prednost daje kot pijači. Veče je število žganjarnic; ali pripravljanje žganjice imajo le bolj za pristranski posel kmetijski; najbolj slovi slivovica. Fabrike za likere so v Zagrebu in Osieku. Blizo Reke je fabrika za kemične tvarine. Plinarne so na Reki in v Zagrebu. V Reki je tudi fabrika za milo; milo in sveče sploh po mnogih krajih izdelujejo, tudi dobra pepelika se dela na raznih krajih. Talilnic za železo je največ zraven rudnikov; v Orahovici je bronarnica, ktero voda žene; v Hrvatski in Slavoniji je 5 steklarnic. Fabrike za kamnine in porcelan so v Zagrebu, Krapini in Zemunu. Opeke in lončeno posodo pa delajo sploh na mnogih krajih, tudi po vaseh. V Reki je fabrika za tobak, in tako je še mnogo drugih fabrik za razne tvarine v novejšem času se napravilo.

Svilarne so navadno združene z rejo sviloprejk. Veče svilarne so po večem prestale, kar bolezen med sviloprejkami razsaja. Znamenita je v Crniku blizo Nove Gradiške. Platno se izdeluje doma za domačo rabo. Tako se tudi volna skoro vsa doma poprede in potke v bolj debelo blago, iz kterega kmetijski krojači razne haljine, kmetice pa preproge, pokrivače, torbe, pase, nogavice, kabanice i. dr. izdelujejo in s pisano prejo okrašujejo po posebnih zgledkih, kateri so si v novejšem času tudi izven domovine lep glas pridobili.

Naj se tu še omenijo tiskarne skoro po vseh večih mestih trojedne kraljevine in Vojaške krajine, kamnotiskarni v Zagrebu in na Reki, državna tiskarnica v Belgradu, s katero so združeni oddelki za kamnotisje, lesorezje, galvanoplastiko in stereotipijo; potem tiskarna v Serajevu itd.

Trgovina. Hrvati in Srbi sploh le največ trgujejo s sirovimi pridelki, ktere jim zemlja v obilji rodi in ktere iz domačih krajev izvažajo v tuje. Obrtniških izdelkov, ker je obrtnija še zelo malo razvita, tudi le prav malo izvažajo, pa tudi dosti ne privvažajo iz drugih krajev, ker največ priprosto živeči narod nima še toliko in takih potreb, da jim ne bi mogel iz domačega zadostiti.

Najimlenitniši pridelki, ki se iz srbsko-hrvatskih krajev avstrijskih i z v a ž a j o na tuje, so vino in les. Vino posehno iz Hrvatske, Slavonije in dotične krajine, potem iz Dalmacije in tudi iz Istre izvažajo na Kranjsko in v obližne primorske kraje in v Italijo. Les pa gre iz gozdnatih krajev največ čez morje na Italijansko, Francozko, Španjolsko, in v druge dežele. Iz vzhodnih krajev, ki so en del velike evropske žitnice, se izvaž a ž i t o, posebno pšenica, turšica in oves. Znatna izvoznina so tudi svinje, potem suhe slive in slivovica, bolj iz severovzhodnih strani. Za primorske dežele pa je važno izvozno blago olje, posebno iz

Istre in Dalmacije, potem slane ribe; (rib tudi v Slavoniji za Donavo nekaj nasušijo). — Vrh tega izvažajo iz Istre volne, kože, premog, drva in les in kamenje za zidanje; največ gre izvoz v Benetke, Trst in Reko. V poslednje mesto gre kupčija posebno z otokov, od kodar suhe smokve, divjačino, ovce, volno, vino, olje, drva, ribe in sir privvažajo. Za notranjo kupčijo na Kvarnerskih otokih je Cres središče, za kupčijo s hrvatskim primorjem pa Reka. V Malem Lošinji pa se najbolj pečajo s pomorsko kupčijo. — Iz Hrvatske, Slavonije in sosedne Vojaške krajine se izvažajo razun gori omenjenih reči tudi repica, volna, kože, med, vosek, sirova svila, pepeljika (na Kranjsko in Laško), kemične tvarine, izdelki fabrik in večih obrtniških zavodov. Najvažnejša mesta za notranjo kupčijo so Karlovec in Sisek, potem Zagreb za kupčijo s Kranjsko in južno Štajersko, Brod, Gradiška Kostajnica in Glina za kupčijo z Bosno, Mitrovica kot skladišče sremškega žita, in važno mesto za kupčijo v Srbijo, potem Osiek in Vukovar za slavonsko izvozno in privozno trgovino, Zemun posebno kot glavno žitno skladišče na razpotji ogerske trgovine v Romanijo, Bolgarijo in Srbijo. Les se najbolj zbira v Kutini, Djakovu, Požegi in Karlovcu. Ob bosenski meji so tedenski sejmovi, po katerih se znatno trguje z raznimi pridelki (Zavalje). Za pomorsko trgovino so najvažnejše morske luke, posebno kraljevička, rečka in senjska. Sicer pa je trgovina na Hrvatskem in v Slavoniji največ privozna, ker čez te kraje drži naj ravnejši pot iz obilne ravnine, obilne žitnice, do Jadranskega morja. Žito prihaja tudi iz Srbije in Bosne, les iz bogatih turških gozdov. Privvažja se v Hrvatsko, Slavonijo, Vojaško krajino največ kolonijalnega blaga skozi Hamburg, Trst, Reko in Senj, olje, najbolj iz Dalmacije, Italije in Francoskega, stroji in drugo orodje, kovine in kovinsko blago, razne tkanine, sol itd. Dalmacija je izločena iz občne colne zveze ostalih avstrijskih dežel. Razun gori omenjenih stvari (olja, vina, slanih rib) se izvažajo iz Dalmacije tudi rozolija in druga žganjica, sadje, živina in živinski pridelki, kot kože, slano meso, loj itd., potem premog, pijavice, kosti in krpe. Za morsko sol se ve da hodi dobiček vladi na dobro, ne deželi. Poglavitno blago se vozi v Benetke, Trst in Rovinj, vino pa posebno v Trst, Benetke in hrvatsko krajino. Privvažja se v deželo žito, sočivje, rajž, kolonijalno blago, goveja živina in konji, tkanine, stekleno in lončeno blago, les, opeke, kovine itd. Iz sosedne Turške dobiva Dalmacija za dom potrebno žito, svinje, konje, suhe slive, vosek, železo in les za ladije itd. S turškimi in črnogorskimi kraji kupčujejo po mejnih pazarijih, kjer so sejmi po dva-, po trikrat na teden. Kupčija z italijanskim obrežjem je neznatna. Znamenita pa je prevozna trgovina bosenskih in hercegovinskih pridelkov v Trst, in zopet tržaškega blaga v one turške dežele. Vrednost vsega izvoza iz Dalmacije iznašala je l. 1869 7,973.000 gold., l. 1870 6,597.000 gold., l. 1871 7,902.000 gold., privoza pa v istih letih

8,090.000, 9,244.000, 8,429.000 gold. Prevozno blago je l. 1869 bilo vredno 4.2 mil. gold., l. 1870 4.7 mil. gold.

Bosenska trgovina je najznamenitejša v Avstrijo, manj znamenita s Srbijo, Rumelijo in Črno goro. V Avstriji sta Beč in Trst naj imenitnejši trgovišči za Bosno; v Trst gre blago ali čez Sisek in po železnici, ali pa čez dalmatinska pristanišča, posebno čez Metkoviće, pa tudi čez Spljet in Dubrovnik. Kupčija z Bečem pa gre vsa čez Pešt. Izvažajo se najbolj žito, posebno turščica, največ v Trst, nekoliko tudi v Dalmacijo, ker ga ta dežela sama ne prideluje dosti za domačo potrebo, suhe češplje, v Avstrijo pa tudi dalje na Nemško in celo v Ameriko, potem les, goveja živina, ovce in koze, svinje in živinstveni pridelki, posebno kože in volna in dr. Na južni strani se izvažajo posebno železnina in bakrenina, blago iz ovčje volne in gunji iz kozje dlake, kožuhošina, usnjato blago in tudi goveja živina in ovce. Izvoz presega privoz. Leta 1864 se je privozilo blaga v vrednosti blizu 7,796.000 gld., izvozilo se ga pa je za kakih 9.763.000 gld. Ali v nekaterih letih številke zelo poskočijo. L. 1867 je bilo za bosenski izvoz tako ugodno, da je izvoženo blago izneslo okoli 35 milijonov goldinarjev (210 mil. grošev), zakaj samo v Avstrijo se je za 44 mil. grošev (7½ mil. gld. a. v.) suhih češpelj, za 32½ mil. grošev (5½ mil. gld.) svinj, za 29 mil. grošev (blizu 5 mil. gld.) žita itd. izvozilo; ali to je le bila izjemna sreča*). Privaja se kolonijalno blago, tkanina, sukno, tobak iz Rumelje, vsi umetnejši rokodelski izdelki itd. Bosenska notranja kupčija pa gre naj bolj čez Brod, Travnik, Serajavo proti sredini dežele, potem čez Brčko med Drino in Bosno, po Sprečki dolini in čez Gradiško proti Banjaluki.

Tudi trgovina iz Srbije gre največ v Avstrijo, potem v turške dežele in v Romanijo. Naj znamenitejše izvozno blago so svinje. L. 1864 se jih je izvozilo za več ko 28 mil. grošev (to je blizu 4,800.000 gld.) l. 1868 pa, ko je sploh za srbski izvoz bilo zelo ugodno leto, celo za 65 mil. grošev, to je za 11 mil. gold.) Od l. 1866 je začela tudi z žitom živahna kupčija, tako da se ga je l. 1868 v Avstrijo že okoli 50 mil. ok v vrednosti 700.000 zlatov (okoli 7 mil. gld. a. v.) izvozilo. Vrh tega se izvažajo goveja živina, ovce in koze, volna, kože, loj, vosek, doge, slive, žganjica, svila, nekoliko tudi vina, tobaka in drugih manj znamenitih reči. L. 1862 je izvoz iznesel 1.403,674 zlatov, l. 1863. 1,685.811 zlatov in l. 1868 se je po obližnem preračunu celo do 3 mil. zlatov povzdignil. Privaja se v Srbijo kolonijalno blago, lišpalno blago, rokodelski in umetniški izdelki, sol in tobak. Privaja se sploh manj, kakor se izvažajo. Razun Belgrada so v Srbiji kupčijska središča Jagodina, Šabac, Negotin, Aleksinac. Najbolj obiskovani so somenji v Čupriji in Valjevem.

*) Jakšić v „Srbiji“ 1869, br. 109 in nasl.

V Črni gori je trgovina skrčena na najpotrebnejše reči. Črnogorcev glavno trgovišče je izven meje, namreč Kotor, (tudi Risan in Budva sta pazarja, pa manj znamenita). Tje prinašajo na prodaj s svojih gor živino, ribe (iz Škaderskega jezera), suho meso, kože, volno, sir, vosek, zelenjavo, krompir, žolto drevo (rujevino), ki se v Trst, Benetke in Marseille razvaža, itd., in kupujejo tukaj sol, olje, vino, žganje, strelivo, puške in druge potrebne reči. Ob Reki Crnojevičev, tam kjer začne biti vozna, in ob Crnici, pri kraji „Vir“ imenovanem so vsak teden sejmi, na ktere tudi Dalmatinci in Albanci prihajajo.

Pripomočki za občevarje. Široka, vsem narodom enako pripravljena cesta je morje. Po njem se vozi na Avstrijskem iz več ko 70 luk hrvatsko-srbske zemlje brez števila ladij in ladjic. Največidel avstrijske pomorske kupčije je Hrvatom in Srbom v rokah. L. 1869 je osebam, bivajočim po hrvatsko-srbskem primorji spadalo v last 436 ladij za daljno pot s 197.238 ton., 2173 ladij za obrežno vožnjo s 44.303 ton., 1445 ribarskih ladij (sam Spljet 934) in 2884 bark za prekladanje. Razun teh je bilo avstrijskih ladij le še v Trstu 131 za dolgo pot in 73 parobrodov, 331 kabotažnih ladij, 374 ribarskih in 70 za prekladanje. Kar se osebja na avst. ladjah služečega tiče, je bilo izmed 994 kapitanov za daljno vožnjo 536 samo iz dalm.-hrv. primorja doma, 436 pa iz avstrijskega primorja. Izmed ostalih 25.276 oseb jih je bilo iz hrv.-dalm. primorja 17.271, in iz avstr. primorja 7.225.

Med rekami so vodne ceste za Hrvate in Srbe: Donava, kolikor je teče skozi njihove kraje, Drava, ktera veže Štajersko in Koroško s Hrvatsko in Slavonijo in južno Ogersko, in po kateri one alpske dežele svoje pridelke in izdelke na dolgih, plavom podobnih ladjah pošiljajo, — od Barča in Osieka do njenega ustja in po Donavi plavajo parobrodi, — potem Sava, po kateri plavajo plavi in manjše ladije; od Rugvice je za vožnjo z večimi ladjami priprava, od Siska naprej pa se parobrodi po njej vozijo; zelo neprično je, da je njen desni breg turški; ker Turki svoje strani ne čistijo nanošenega prodja, se je morajo brodniki zelo ogibati. Po Kolpi od Karlovca do Siska se vozijo zelo dolge pa ozke ladije, tumbaši imenovane; tudi se je skušala vožnja z majhnim parobrodom. Una je od Novega do ustja brodiva za manjše ladije. Izmed dalmatinskih rek nosijo ladije v svojem dolenjem teku Zrmanja, Krka in Cetina. Neretva je vozna do Metkovičev in še dalje. Izmed bosenskih rek so vozne: Una od Novega do ustja za ladije, ki nosijo do 1000 ctv., Sana od Prjedora do ustja pri Novem za ladije do 500 ctv., Vrbas od Banjaluke do ustja za plave in laže ladjice, če je visoka voda, Bosna mestoma za čolnice med obrečnimi kraji, Drina od Ljubovje skale (4 ure nad Zvornikom) do ustja pri Rači za majhne ladjice do 600 ctv. teže. Srbi smejo prosto se voziti po Donavi in Savi, pa ker manjka kapitala, se le malo rabi ta dovolitev. Morava je bila nekdanj znamenita vodna cesta, pa pod turško

vlado je bila zapuščena in zdaj se le malokdaj kaka ladija na njej vidi.

Za ceste se je na Avstrijskem v jugoslovanskih krajih posebno od l. 1848 sem precej veliko storilo, pa vendar še niso poti najbolj; posebno v Slavoniji jih pogostne povodnji kvarijo. Zagreb, Karlovec, Varaždin, Reka in Osiek so križališča hrvatsko-slavonskih cest; s temi se vežejo ceste do imenitnejših krajev krajinskih. V Hrvatski in Slavoniji je 593 milj državnih deželnih in kotarskih cest; v hrv.-slav. krajini pa 348 milj in vrh tega 383 milj ne do delanih cest in 77 milj drugih potov. V Dalmaciji je najimenitnejši poštna cesta, skozi za morjem; potem vodijo ceste ali vsaj za tovarjenje pripravi poti iz imenitnejših luk do notranjih krajev in do hercegovinsko-bosenske meje. Nekoliko je tudi še drugih dobrih (vseh skupaj 298 milj, 42% aerarialnih).

V Srbiji so se še le za Miloša začeli ceste delati in doseglo se je, da so zdaj vsaj okrožna glavna mesta z voznimi cestami zvezana in za to reč še vedno skrbé, ker je posebno ministerstvo „gradjevina“ ustanovljeno. Poti pa, ki se cepijo od glavnih črt, so slabi; navadno držé prek neobdelanih polj in največ si jih voznik po svoji volji dela. V bregovitih krajih so poti samo za tovarno živino. Tako je tudi v skalnatej Črni gori. Le v novjšem času se dela tam vozna cesta iz Kotora čez Cetinje v Rieko. V Bosni je prav slabo za ceste poskrbljeno. Z vozovi se je moči voziti le po nekterih glavnih črtah. Vse druge ceste so tako slabe, da so le za tovarno živino pripravne.

Železnice dosihmal malo v teh krajih. Nekako središče za nje je Zagreb, kateri je po njih zvezan z Zidanim mostom, Karlovcem, Siskom in po novonapravljeni črti do Zakanja tudi z ogersko deželo. Največ za Dravo se vleče druga proga iz Štajerskega čez Pečuh v Osiek, in pustivši na strani odcepek do Mohača, se vzdigne potem čez Sombor v Subotico in Segedin, od tistod pa gre ena proga dalje na sever, druga pa na jug čez Temešvar do Donave. Iz Reke gre železnica do Sv. Petra na Kranjskem in veže to važno mesto z južno železnico; v kratkem bode zvezano tudi z drugo črto s Karlovcem. Med projektiranimi črtami je odloženo, da se bodo stavile, črta od Osieka na Našice, Požego, Pakrac in Sisek, potem krajinska črta iz Zemuna na Rumo, Mitrovico, Vinkovce, Brod, Sisek, Petrinjo, Glino na Karlovec (Ogulin) z odcepki v Petrovaradin in v Dalj. Poslednja črta bode vezala žita in lesa najbogatejše kraje s hrvatskim obrežjem Jadranskega morja.

Na Turškem se dela železnica, ki ima s časom zvezati Carigrad in Solun z Avstrijo. V delu je zdaj črta od Banjeluke do Novega. Srbi pa bodo dognali, da bode ena črta te železnice za Moravo tudi skozi Srbijo šla.

Izdatni pripomočki pospeševati sploh občevanje so tudi pošte in telegrafi. V Hrvatski, Slavoniji in krajini je bilo l. 1872 229 poštних zavodov, v Dalmaciji okoli 70 in v Istri, kodar Hrvati stanujejo, kakih 40. Kar se množine v enem letu poslanih privatnih

pisem tiče, se sme računiti v Dalmaciji, Hrvatski in Slavoniji čez 3 pisma na enega prebivalca*). V Srbiji je čez 50 poštnih postaj in uradov; po črti od Belgrada do Aleksinca se pošiljajo tudi paketi. L. 1864 je bilo poslanih 239.635 privatnih pisem in 202.850 uradnih. Odkar se je pa znižala poština, vedno raste število pošiljatev. Za občevanje z Avstrijo je ob meji 5 mednarodnih pošt (v Šabci, Belgradu, Smederevu, Gradištu in Tekiji) ustanovljenih. V Bosni so poštni uradi le v Sarajevu, Travniku in Mostaru; vse druge poštno postaje so le krčme, pri katerih se poštni konji spreminjajo. Poštne črte so 1. iz Sarajeva čez Višegrad v Novipazar in Carigrad; 2. iz Sarajeva v Brod; 3. od tistod v Travnik in Lievno; 4. od tistod v Mostar in 5. v Kladanj in Tuzlo. Vse te pošte odhajajo in prihajajo vsak teden po enkrat. Pisma in paketi se sprejemajo le v Sarajevu, Mostaru in Travniku. Poština je velika in poročstva skoro ni nobenega. Tudi pri uradih ni nobenega reda; pisma čakajo največ v uradu, dokler oseba, kateri je pismo namenjeno, po nje ne pride.

Telegrafne poteze se vedno bolj raztezajo na vse kraje. V Hrvatski, Slavoniji in krajin je bilo l. 1872 71 postaj in odpravljeno je bilo 295.789 priv. telegramov.

V Srbiji je bilo l. 1867 20 postaj in njih število raste od leta do leta. V Bosni je šel telegraf l. 1865 od Sarajeva čez Novipazar v Carigrad, čez Mostar v Metkoviće in od Mostara v Nikšić, in poslednjič čez Travnik v Banjoluko in odtod v Brod in po drugi strani v Bihać. Še celo v Črno goro ga imajo sedaj napeljanega iz Kotora čez Cetinje, s tremi postajami, namreč v Cetinji, v Rjeki Crnojevićev in na Oriolj luci.

Narodno-gospodarstvena društva. Društva, ki narodno gospodarstvo podpirajo, so na prvem mestu denarna društva. Taka so v hrvatsko-srbskih krajih: Eskomptna banka in pa komercialna banka v Zagrebu, esk. in kom. v Osieku, Rečka banka (Banca fiumana) potem kupčijske in obrtnijske banke v Novem Sadu, Vršci, Baji, Aradu, Srbska banka v Srbiji itd., hranilnice po mnogih krajih (v Hrvatski, Slavoniji in krajini 32).

Tako je tudi mnogo društev v podporo posameznih obrtnij: n. pr. za izdelavanje ladij in pomorsko vožnjo je eno društvo na polotoku Peljesci v Dalmaciji, eno pa v hrvatskem primorji; v Sremu in v Karlovcu ste vinarski društvi itd.; (na Hrvatskem in v Slavoniji je 20 takih delničarskih društev.) Za kupčijske zadeve skrbé kupčijske zbornice v Dubrovniku, Spljetu, Zadru, Reki, Rovinji, Zagrebu, Osieku, Petrinji. Gospodarskih (kmetijskih) društev je v Hrv., Slav. in dotični krajini 12.

*) Na Francozskem se računi 8, na Pruskem 7, na Angležkem 20 pisem na enega človeka na leto!

Zgodovina Hrvatov in Srbov.

Hrvati*).

Ko so Avari okoli l. 630 Dalmacije se polastili, je grški cesar Heraklij, ki je bil preslab, da bi to deželo otel mogočnemu sovražniku, poklical Hrvate iz „Bele Hrvatije“ v sedanji vzhodni Galiciji, da bi prišli čez Karpatske gore, Avare iz Dalmacije pregnali in deželo v svojo last si prevzeli s tem pogojem, da bi grškega cesarja za višega gospodarja spoznali. Hrvati pridejo pod vodstvom peterih bratov in dveh sester — imena so jim bila: Klukas, Lovel, Kosenac, Muhlo, Horvat, Tuga in Buga — in po večletnem boji (blizu od l. 634 — 639) Dalmacijo Avarom vzamejo. Kmalu potem se en del dalmatinskih Hrvatov odcepi in se bolj proti severju med Dravo in Savo naseli, in sicer neodvisno od dalmatinskih Hrvatov.

Vsa hrvatska zemlja je tedaj segala proti jugu za morjem do ustja Cetine in do srednje Neretve, proti vzhodu do Vrbasa in na severno stran do Drave in Kolpe in v Istri do Raše**) Dalmatinska in posavska dežela imeli ste izprva vsaka svojega neodvisnega velikega župana ali kneza. Dalmatinska je imela tudi enega bana, ki je bil knežev namestnik in je imel oblast čez tri županije. Ostale županije (11) pa so imele svoje župane, ki so z banom vred izmed sebe volili velikega župana, narod pa ga je potrjeval. Nekaj mest in otokov z rimskim prebivalstvom, ki se je pred Avari na otoke pobegnivši ohranilo, je imelo svojo samoupravo pod obrambo grškega cesarja. Bila so to mesta: Dubrovnik, Trogir, Zadar in otoki: Rab, Krk in Ozero. To je bila prava Dalmacija nasproti hrvatski deželi.

Hrvati pod domačimi vladarji. O preselitvi je bil menda Hrvatom knez najstarejši izmed peterih bratov, namreč Klukas. Potem se omenja na tem mestu njegov brat Horvat in za njim Klukasov sin Porga. Za Porge so Hrvati sprejeli krščanstvo in pogodbosklenili s papežem Janezom IV., oni da se ne bodo vojskovali z drugimi narodi, rimski papež pa, da jih bo branil, ako jih bi sovražniki napadli. Od tega časa do Karla Velikega skoro nič ne vemo o zgodovini Hrvatov. Slabe zveze s carigradskim prestolom so se kmalu iznebili. S sosedi pa so imeli v tej dobi mir in so vse svoje moči obračali v uterjenje domače moči.

*) Šafarik, Starožitnosti II. — S. Ljubić, Pregled hrvatske poviesti. Rieka 1869.

**) Po mislih Račkega (Odlomci str. 19) je bila vzhodna meja Drina in južna Bojana.

Proti koncu 8. stoletja pa je prišel hud sovražnik nad nje. Franki so namreč l. 788 že bili razširili svojo oblast nad Slovence; prišla je tedaj vrsta na sosede Hrvate. Najprej se je moral sovražniku pokoriti veliki župan posavskih Hrvatov in l. 800 je Karel sam pridrl skoz Istro in Liburnijo, ter prisilil Hrvate, da so se frankovski nadvladi podvrgli. Postavil pa je Karel Hrvate pod oblast friulskega mejnega grofa. Ali Franki so s Hrvati zelo grdo ravnali. Zato se je Ljudevit, veliki župan posavske Hrvatije l. 818 na državnem zboru po svojih poslancih pritožil čez sirovo grozovitost friulskega mejnega grofa Kadolaha. Toda nič ni opravil, videč, da z dobrim nič ne doseže, združi se s sosednimi Slovenci in s Timočani, ki so v sedanji bačko-bodrožkeji županiji prebivali in l. 819 Frankom odpove pokorščino. Vojske, ktere je cesar Ludvik proti njemu pošiljal, niso mu mogle nič. Ali vstal je proti njemu nov sovražnik, kterega se ni nadejal. Borna, knez dalmatinskih Hrvatov namreč, kteremu so menda Franki kot plačilo udanosti posavske Hrvatije obetali, potegne ž njimi proti svojim istokrvnim bratom in Ljudevita od zadaj napade med tem, ko Nemci od severja na-nj udarjajo.

Ali Ljudevit pusti za nekoliko časa Nemce, da plenijo in požgajo, pridere v Dalmacijo in po njej razsaja in pobija, da Borna sam komaj pete odnese. Na to se je Borna celo na cesarski dvor podal na posvetovanje, kako Ljudevita najbolje prijeti. Sklenilo se je, s tremi armadami na enkrat se nanj vreči. Res so pustošili zemljo, prestrašili so tudi Slovence, da so se vrnili domu ali Ljudevitu niso mogli do živega. Prihodnje leto (821) zopet pridejo s tremi armadami nad njega, ali zopet nič ne opravijo. Ali, ko so tretje leto še z večo silo na njega planiti se pripravljali, je sprevidel, da oslabljeni in utrujeni Hrvati jim ne bi več utegnili biti kos, in je iz Siska, kjer se je bil utrdil, ubežal v Srbijo, kjer je župana, ki ga je bil gostoljubno sprejel, ne ve se, iz kterega vzroka umoril, in potem zopet pobegnil v Dalmacijo, kjer ga pa je Ljudomisl, stric Bornin, po izdajalsko dal usmrtiti, hote se prikupiti nemškemu cesarju. Tako je prišla posavska dežela pod frankovsko oblast. V Dalmaciji je Borni nasledoval sin Ladislav (821). Ko so se Franki kmalu potem z Bolgari vojskovali, so dalmatinski Hrvati porabili priložnost iznebiti se tujega jarma in so začeli vojsko s Franki (l. 827). Po sedemletnem boji so si izbojevali svobodo in so odsihmal svobodno živeli pod Porinom, o vojnem času izbranim velikim županom. Za njegovega vladarstva so se tudi oni Hrvati dali krstiti, ki so še bili dozdej paganstvu udani. Njega je nasledoval Mojslav, ki je z Benečani pogodbo zastran vožnje po Jadranskem morji sklenil l. 838.

Njegov naslednik Ljudevit pa se je imel bojevati z Benečani, ktere je na morji potolkel in s Saraceni, ki so obiskavali hrvatsko deželo.

Od Trpimira, Ljudevitovega naslednika, imamo najstaršo listino iz pisarnice hrvatskih knezov, ki se nam je ohranila. Pisana

je po latinsko in zapopadek njen je podaritev benediktinskega samostana blizu Spljeta prvostolnej crkvi spljetski. Za Trpimira je vojaška moč Hrvatov že tako visoko dospela, da so zmogli 100.000 pešcev, 60.000 konjenikov, 80 večih in 100 manjših ladij s 5200 mornarji. Zato so lahko odbili napade Bolgarov, kateri so bili mejaši ob dravskem ustju, tako, da je potem bolgarski knez Boriš celo v prijateljsko zvezo s Trpimirom stopil. Mir z vsemi sosedi pa je imel njegov sin Krešimir I., tako, da se je moč hrvatske države vedno bolj krepila. Ali pod Krešimir-ovim sinom Miroslavom je že začela slabeti. Domači prepiri so se začeli in kneza je iz sveta spravil dosedanji ban Pribunja, ki je zdaj na prestol sedel. To nasilstvo ni imelo dobrih nasledkov; prepiri so se množili in državna moč je pešala. Za njim je nastopil vladno Demogoj, ki je imel posla z Benečani, katerim so Hrvati pomorsko vožnjo in kupčijo vedno motili. Zato je tudi knez dobil pismo od papeža Janeza, naj bi odvrnil svoje Hrvate od pomorskega roparstva. Tudi boj s Saraceni se je deležil ta knez. Za njimi so vladno prevzeli njegovi sinovi, ki jih imenujejo beneški letopisci Illuius, Bonus in Inicus, ali le za kratek čas, zakaj že v tretjem letu jih je pregnal s pomočjo vzhodnega cesarja Vasilija, Sedeslav iz Trpimirovega rodu.

Ta knez je zopet pripoznal višo oblast vzhodnega cesarja in primoral je Hrvatsko in zdi se tudi rimsko Dalmacijo (italijanska mesta), da se je podala pod carigradskega patriarha. Da bi svojim novim varovancem dal dokaz svoje posebne milosti, je ukazal Vasilij, da odsihmal rimsko-dalmatinska mesta veči del davka, ki so ga plačevala Bizantincem, naj odrajtujejo hrvatskemu velikemu županu kot plačilo za obrambo pred sovražniki. Tudi Benečani so se udali jim letni davek plačevati, samo da so se rešili napadov njihovih ladij. Sedeslava prevelika udanost proti bizantinskemu dvoru je izbudila nezadovoljnost med Hrvati. On je postal žrtva neke zarote in na njegovo mesto je sedel Branimir. Ta se je zopet podal pod rimskega papeža in Teodozija, ravno izvoljeni biskup ninski ga je pri tem zelo podpiral. Ob enem pa je ninski biskup skušal hrvatsko cerkev neodvisno storiti od spljetskega nadbiskupa; toda papež Štefan VI. mu je to ubranil. Branimira je nasledoval Mutimir, najmlajši sin Trpimirov. On ni pripoznaval niti frankovske niti bizantinske višje oblasti*), in se je imenoval „knez po božji milosti“. Imel je tudi svoje dvorske častnike po zgledu drugih evropskih vladarjev. Za njegove vlade je bil konec storjen posavski Hrvatiji. Poslednji njen knez Braclav je dobil od Arnulfa, katerega je podpiral v bojih z Moravci, po Svatoplukovi smrti okoli 896 dolnjo Panonijo (Koceljevo dedšino) in pa celjski in ptujski okraj na Štajerskem kot fevd. Ali že l. 899 so dobili Madžari vso Panonijo v svojo oblast. Slovanski prebivalci, kar jih niso pobili, so razbežali k južnim bra-

*) Rimsko-dalmatinska mesta in otoki so še vedno pripoznavali bizantinskega cesarja za višega oblastnika.

tom, kar je pa bilo zemlje takraj Drave, so dalmatinski Hrvati združili s svojo deželo.

Okoli l. 914 je na hrvatski prestol sedel Tomislav. Za njega je bil cerkveni zbor v Spljetu, na katerem bi se bil imel prepri o glagoliški liturgiji rešiti, ktera se je, zasejana morebiti že od slovanskih apostolov samih še bolj pa od njihovih iz Panonije razgnanih učencev in podpirana od ninskih biskupov, v kratkem tako razširila, da je bila latinska božja služba malo da ne le še po rimsko-dalmatinskih mestih v navadi. Določilo se je na zboru, da v prihodnje ne sme noben biskup več glagoliških duhovnikov posvečevati. Mladeži pa se je učenje latinščine priporočilo. Tomislav in njegov vrstnik Mihail Višević, zahumski župan, ki sta bila tudi pri zboru, sta bila na strani spljetskega nadbiskupa. Ninski biskup pa je precej protest proti temu sklepu poslal v Rim. Tam pa se ta reč ni precej rešila in tako so nastajali prepiri med hrvatsko in rimsko Dalmacijo, nad katero je imel višo oblast Tomislav. Med tem je bolgarski car Simeon napadel Srbijo, pregnal srbskega kneza Zakarija in postavil za kneza Časlava, sina Klonimirovega. Zakarija in mnogo Srbov pribeži na Hrvatsko, kjer jih po bratovsko sprejmejo. Ali Simeon zdaj tudi na Hrvate plane, toda ni mu bila sreča mila, zakaj premagali so ga popolnoma (l. 927). Naslednje leto so papeževi poslanci dognali, da se je mir sklenil med Hrvati in Bolgari. Ravno ti poslanci so zopet cerkveni zbor sklicali v Spljet zaradi nekih sprememb glede biskupij.

Po Tomislavu je nastopil vlado Krešimir Petar II. Njegovo vladanje je bilo mirno. Menda je že on pridobil Bosno. Gotovo pa je, da se je pod njim hrvatska moč lepo razvila. Naslednik mu je bil sin Držislav. Ženjevovi predniki Trpimir, Mutimir, Tomislav so se imenovali kralji, ali Držislav je hotel postavno se za kralja proglasiti. Zato se je obrnil do grških cesarjev Vasilija in Konstantina in od njih dobil znamenja kraljeve časti in vrh tega še čast eparha ali patricija. Za njega se je razprostirala hrvatska dežela od Drave in Donave do Dubrovnika in na vzhod do Drine, obsegaje tudi Bosno, Zahumje in neretvanski okraj. Benečani so mu nehali davek plačevati. Zato se je vojska vnela, ki je s tem bila končana, da je beneški vojvoda pod svojo vrhovno oblast spravil primorska mesta in se odsihmal imenoval tudi „dux Dalmatiae“. Za njim je bil hrvatski kralj Svetoslav, ki je složno živel z Benečani. Njemu sta nasledovala brata Krešimir III. in Gojslav, ki sta skupaj vladala. Krešimir je hotel zopet vrhovno oblast nad primorskimi mesti in otoki dobiti. Ali Benečani so jim na pomoč prišli in Hrvate pregnali od Zadra, kjer so se bili utaborili. Naslednik Stjepan I., sin Svetoslava, ki je bil v Benetkah odgojen, je mirno vladal, in se najbolj z notranjo deželno upravo pečal. Stjepanov sin Krešimir Petar IV. imenovan „Veliki“, si je prizadeval dalmatinska mesta zopet pod svojo oblast dobiti, kar se mu je tudi največ s pomočjo spljetskega nadbiskupa posrečilo; in zdaj se je

proglasil za kralja hrvatskega in dalmatinskega. L. 1059 je napadel korotansko deželo, da bi jo vzel vojvodu Leopoldu, toda bil je premagan, pozneje si je deželo s pomočjo Ogrov pribojeval, pa čez malo časa so mu jo Nemci zopet vzeli. Ravno tega leta je bil zopet zbor v Spljetu. Glagoliška liturgija, ki se je vkljub vsem prepovedim in zaprekam ohranila, je bila iznova ostro prepovedana. Drugi poznejši zbor je vse tiste, ki se niso hoteli udati, izobčil. Krešimir je ninsko biskupijo, ki čez sto let ni imela več svojega biskupa, ponovil in še dve novi, namreč biogradsko (pri morji) in kninsko ustanovil. Za njega je hrvatska država vrhunec blagostanja dosegla, kar se je kazalo v izvenredni sijajnosti, s katero je obdal svoj kraljevi dvor. Ker ni imel lastnih sinov, odločil je svojega sinovca Stjepana za naslednika. Ali neki mogočni hrvatski velikaš, Slaviša, je Stjepana pregnal in si prestol prisvojil. Toda njegovo vladanje je le kratek čas trpelo. Primorska mesta, morebiti združena s Slaviševimi nasprotniki so pozvala proti njemu na pomoč normanskega vojvoda Amika, kateri ga je premagal in vjel. Zdaj se pa tudi Benečani, katerim ni bilo po volji, da se Normani vtikajo v dogodbe po teh straneh, zganejo in Normane preženejo ter pri tej priliki zopet nekoliko primorskih mest pod svojo oblast spravijo. V teh homatijah so spoznali Hrvati, da jim je treba krepke roke, da jih spet pripelje na ono stopinjo slave, na kateri so že bili. Zato si na obcnem zboru izberejo za vladarja bana Zvonimira in ga proglasijo za velikega župana hrvatskega. On je raztrgal slabo vez, ki je Hrvate od Držislavovih časov vezala na bizantinski dvor, in si od papeža Gregorja VII. izprosil znamenja kraljeve časti, in na to je bil slovesno kronan v cerkvi sv. Petra v starem Solinu. Obljubil je pri tej priložnosti udanost apostolskemu prestolu in papežu letni davek 200 bizantinskih zlatov in podaril samostan v Vranji, da bi bil vedno papeževim poslanecem v stanovanje. Domači letopisci popisujejo Zvonimirovo vladarstvo kot zelo srečno dobo za hrvatski narod. O njegovi smrti pripoveduje hrvatski letopisec, da se je doma velik punt vnel, ko je hotel se križanske vojske vdeležiti z iztočnim cesarjem in papežem, in da je pri tej priliki življenje izgubil. Zapustil je sina Radovana, ali zdi se, da se ni mogel utrditi na prestolu.

L. 1098 je bil Stjepan II. v Šibeniku za hrvatskega kralja kronan. Za tega na duhu in na telesu slabega vladarja so se v deželi začele velike homatije, v katerih je tudi on življenje izgubil. Po smrti njegovi so se domači prepiri le še bolj pomnožili. To je porabil ogerski kralj Vladislav in prišel z vojsko nad Hrvate; ali mogel je le do modruške okolice predreti. Ostala Hrvatska pa se ni mogla prav zediniti v izvolitvi, dokler ni Vladislavov naslednik Koloman brez vse pravice s svojimi Ogri nad nje prišel in se postal cel dežele do stolnega mesta Biograda v Dalmaciji (l. 1096). Naslednje leto pa je ogrska okrutnost Hrvate spodbodla, da so se

vzdignili in Ogre iz dežele izpodili pod Petrom, Slavišnim bratom, katerega so bili za kralja razglasili. L. 1102 pa se Koloman zopet z veliko vojsko vzdigne nad Hrvate. Zložno privrejo Hrvati in se mu na Dravi nasproti postavijo. Videč, da jih utegne težko premagati, je začel se z njimi pogajati in je to dosegel, da so si njega za kralja izvolili pod pogodbami, katere je njim staviti na voljo pustil. On jim je moral obljubiti, da bo spoštoval svobodo in samostalnost hrvatske krone, da ne bo pobiral davka po Hrvatskem in samo, če bi jih on na pomoč klical, da mu bodo poslali 120 konjenikov do Drave na svoje stroške, čez Dravo pa na njegove. Na to je bil slovesno kronan v Biogradu z Zvonimirovo krono in je v državnem zboru še enkrat slovesno ponovil svoje obljube pred vsem narodom. —

V poslednjem času hrvatskega kraljestva se je bilo državno pravo že bolj razvilo in ustanovilo. Tako je nasledstvo, ki za velikih županov ni bilo urejeno, od Krešimira II. počemši postalo redno. Navadno je kraljeva čast prehajala na sina. Ako ga ni bilo, je mogel eden sorodnikov s privoljenjem narodovim kralj postati. Kraljeva oblast je bila omejena po narodnih skupščinah, v katerih so bili vsi stanovi zastopani, in katere so postave snovale in tudi znamenitejše pravde sodile.

Tudi sijajnost kraljevega dvora se je s časom popolnoma po zgledu drugih imenitnih dvorov razvila. Dvorski častniki so bili udvornik (palatin); kraljev pomočnik v državnem upravljenju, dvorski sodnik, dvorski biskup, ki je bil obenem dvorski kancelar in je imel pod seboj dvorsko duhovstvo in dvorsko pisarstvo, dvorski ded (major domus), komornik ali posteljnik (camerarius ali cubicularius) itd. Prestolno mesto je bilo navadno primorski Biograd, pa so kralji tudi po drugih večih mestih bivali. Blizo Spljeta so imeli posebno rakvo. Razun dvorskih častnikov je bilo še državnih, namreč: ban, kakor kraljev namestnik, župani, podžupani, satniki in ostali nižji uradniki.

Dohodki kraljeve zakladnice so bili redni in izvenredni. Redni so bili davki od darovanih ali v zakup danih zemljišč in pa kar je državna zemlja (territorium regale) nesla. Izvenredni dohodki so bili darovi o raznih prilikah in globe po postavah odločene za nekatere prestopke.

Že tedaj so se razločevali trije stanovi: duhovstvo, plemstvo in narod. Glavar vsega duhovstva je bil spljetski nadbiskup; biskupe je volilo duhovstvo in narod, in potrjeval jih je papež, ako ni imel nič kralj proti njim. Plemstvo (t. j. veliki posestniki) se je razvilo iz darovanja zemljišč zaslužnim možem. Meščanski živelj se je samo v rimsko-dalmatinskih mestih pokazoval. Pa po njih zgledu so bila uravnana nekatera popolnoma hrvatska mesta, kakor: Biograd, Nin, Skradin, Šibenik itd. Dozdaj še ni bilo ljudi brez osebne svobode.

Hrvati pod tujimi vladarji. Dinastija Arpadovcev. — Odsihmal je usoda hrvatske dežele ozko zvezana z usodo ogerske. Ogrskih kraljev namestnik na Hrvatskem je bil ban; včasih pa so poslali kterega kraljeviča ali drugega uda kraljeve rodbine, Hrvat-sko upravljat, in on se je potem imenoval vojevoda (dux Dal-matiae et Croatiae, ali krajše: totius Slavoniae, ker so tujei vso deželo sploh dostikrat le slovansko zemljo Slavonia terra, imeno-vali). — Koloman je po kronanji ostal nekaj časa v Biogradu; premagal je v boji svojega protivnika Petra že oklicanega hrvat-skega kralja; potem je poslal hrvatske ladije, da so se združile z beneškimi in napadle z dobrim vspehom Normane v dolnji Italiji. V kratkem je tudi primorske gradove, ki so še vedno v nekaki odvisnosti od Carigrada in tudi v zvezi z Benečani bili, pod svojo oblast, zakaj spadala so po državnem pravu pod Zvonimirovo krono. L. 1108 je prišel Koloman zopet v Dalmacijo, je sklical zbor in iznova potrdil že v pogodbi priznane pravice ter jih natančneje in obširneje dal popisati. Tri leta pozneje pride zopet in skliče zbor, na katerem so se cerkvene zadeve uravnale. Umrli je l. 1114, ko se je ravno zopet pripravljat na Hrvatsko priti. Ko je njegov sin Stjepan II. Slepi (1114—1131) prevzel vladu, so Benečani začeli vojsko in posrečilo se jim je primorska mesta si vsa pridobiti. L. 1118 je poslal Stjepan silno vojsko, ktera je Benečane popol-noma potolkla in mesta razun Zadra nazaj dobila. Ali pozneje si Benečani z nepričakovanim napadom pridobijo Spljet in Trogir, Biograd pa, kise je krepko branil, razrušijo. Njega naslednik Bela II. (1131—1141) je bil oženjen s Heleno, hčerjo velikega župana srb-skega, Bele Uroša, ktera mu je južno Bosno (Ramo) za doto pri-nesla. Tudi on se je imel z Benečani mnogo bojevati. Njegov naslednik je bil Gejza II. (1141—1161) in za tem je se vsedel na prestol Stjepan III. 1161—1173. On se je moral mnogo vojskovati z Emanuelom grškim carjem, ki ga je dvakrat premagal in mu vzel Hrvatsko in Dalmacijo. Po njegovej smrti pošlje Emanuel vnuka Bela II. kot Belo III. za kralja na Ogersko, pa ga prisili, da Srem in Slavonijo njemu odstopi, ter mu slovesno obljubi, vedno prijateljsko se proti njemu obnašati. S smrtjo Emanuelovo pa je vlada bizantinska čez hrvatske krajine nehala, in v vojskah z Bene-čani si je Bela pridobil primorska mesta. Po njegovi smrti l. 1196 sede na prestol njegov brat Emerik, kteri je vedno imel prepir in boj z bratom Andrejem, ki si je po sili pridobil vojvodstvo nad Hrvatskoj in Dalmacijo, ter je bosenskega bana Kulina in zahum-skega župana Vukana prisilil, da sta priznala njegovo vrhovno oblast. Zato se je Andrej imenoval vojevoda dalmatinski, hrvat-ski, ramski in zahumski. Po smrti Emerikovi je on prevzel vla-darstvo kot Andrej II. (1205—1235). Šel je s križansko vojsko v Palestino, kamor ga je mnogo Hrvatov z banom Okišem sprem-ljalo. On je, kakor je brat Emerik že začel, nadalje zatiral „bo-gomile“ (patarene) v Bosni, kjer so jih bosenski bani podpirali. Njegov sin, ki je že prej bil „vojevoda čez vso Slavonijo“, to je

Dalmacijo, Hrvatsko in sedanjo Slavonijo, mu je nasledoval kot Bela IV. (1235—1270). Za njega so pridrli Mongolci v ogersko deželo in kraljevo vojsko, v kateri so se tudi Hrvati pod svojim vodjem Kolomanom, kraljevim bratom, hrabro bojevali, popolnoma premagali. Bela je ubežal v Avstrijo in potem v Zagreb. Mongolci pa so poplavalili Slavonijo in gornjo Hrvatsko in kralj se jim je moral umakniti v Dalmacijo. Tudi v Dalmacijo so za njim privreli, toda zastonj so se poskušali nad trdnjavama Klišem in Trogirom. Vrnejo se tedaj in ko izvejo, da je kralj na morji z vsemi svojimi zakladi, poberejo, kar so našli ladij in novih stešejo, in Kajdan, mongolski vladar, pošlje en del vojske, da napadejo hrvatske ladije. Ali Hrvati so jih popolnoma potolkli in potem še na kopnem mongolsko vojsko slavno premagali, da so se divje čete čez Bosno, Srbijo in Bolgarsko nazaj v Azijo vrnile. Hrvati pa so tako Evropo rešili divjega in grozovitega sovražnika. Njegov sin Stjepan IV. se je mnogo bojeval z Otokarjem, kraljem českim. Umrl je leta 1272. Njegov starši sin Ladislav IV. še le 12 let star, mu je nasledoval v vladarstvu, pod oskrbništvom matere Elizabete. Za njegove vlade so se boji z Otokarjem nadaljevali. Bosna je prišla vsled ženitve pod srbskega vladarja Milutina. L. 1290 je bil Ladislav umorjen od svojih kumanskih dvornikov. Po njegovi smrti je veči del Ogrske priznal Andreja III., ki je že bil vojvoda hrvatski, za svojega kralja, drugi so pa bili za Marijo Ladislavovo sestro, ženo napoljskega kralja Karla II., ktera je, podpirana od papeža Miklavža IV., svojega sina Karla Martela v Napolji za ogersko-hrvatskega kralja proglasila. To je mnogo razprtij na Hrvatskem izbudilo, ker se je mnogo velikašev za Karla potegovalo. Karl Martel je umrl l. 1295 in svoje pravice zapustil svojemu sinu Karlu Robertu. L. 1300 pride bribirski knez Juri Šubić v imenu njemu udane stranke po njega in ga pripelje v Dalmacijo. Potem je bil s papeževim dovoljenjem kronan prvič v Zagrebu in kmalu potem v Ostrigomu. Andrej pa je med tem, ko se je k vojski proti svojemu nasprotniku pripravljal, ostrupljen umrl l. 1301. Ž njim je izumrla hiša Arpadovcev, in po pogodbi, skleneni s Kolomanom je zdaj vsaka pravna djanska zveza med Hrvatsko in Ogrsko nehala.

Hrvati pod kralji iz Anjouske hiše. Karla Roberta (1301—1324) na Ogrskem niso za kralja pripoznali, ampak poklicali so Vaclava, sina českega kralja, ki je tudi na Hrvatskem našel privržnikov. Njegova glavna podpera na Hrvatskem je bil zagrebški biskup Mihail, kterege je zato Vaclav povišal za ostrigomskega nadbiskupa. — V Zagrebu pa je na njegovo mesto še le po krvavem boji bil postavljen Avguštin Kažotić, papežev in Karla Roberta privrženik. — Ko je pa Vaclav leta 1304 šel iz Ogrske, je nasprotna stranka si izvolila Otona Bavarskega; ko je pa tudi ta leta 1309 odšel, je bil Karl Robert sploh za ogrsko-hrvatskega kralja pripoznal. Njegova doba je bila za Hrvate žalostna, ker so domači prepiri ves čas razsajali po deželi največ

vsled samooblastnega obnašanja Šubičke rodovine. Velikaši in mesta so se med seboj bojevali in si zemljo pustošili; Benečani pa so se mešali v te boje in pri tej priliki zopet primorska mesta pod svojo oblast dobili. Predno se je mir povrnil v deželo, je umrl Karl Robert in njegov naslednik je bil Ljudevit (Ludvik) Veliki (1342—1382). On je najprej hotel pomiriti Hrvatsko in Dalmacijo. Ali izprva ni mogel ukrotiti niti Šubičev niti Benečanov. L. 1357 pa je s tako silo pritisnil na Benečane, da so bili prisiljeni mir skleniti, v katerem so ogrskemu kralju izročili vsa primorska mesta in beneški vojvoda ni se več imenoval tudi dux Dalmatiae et Croatiae. Onim, ki so se bili izneverili, je bilo vzajemno vse od obeh strani odpuščeno, in vzajemno se je storila obljuba, morsko roparstvo ne trpeti po Jadranskem morji. Vojskoval se je Ljudevit tudi s Srbi, ali nesrečno; na reki Marici so mu vojsko popolnoma potolkli. Po njegovi smrti je bila na Ogrskem kronana njegova dvanajstletna hčerka Marija pod oskrbništvom matere Elizabete. Upravo deželno pa je prevzel palatin Miklavž Gara (Gorski). Na Hrvatskem pa so Marijo le primorska mesta in nekateri velikaši za kraljico pripoznali. Nasprotna stranka, kateri je bil tudi bosenski kralj Tvrdko prijatelj, pa je poklicala si Karla Dračkega, napolskega kralja, kateri je prišel v Zagreb in se potem, povabljen od ogrskih velikašev, podal na Ogrsko. Ali kratko je bilo njegovo vladanje; že naslednje leto je padel kot žrtva dvorske zarote. Kraljici, ki ste si na Ogrskem kmalu pripoznanje pridobili, se podaste z majhnim spremstvom na pot v Hrvatsko; ali privrženički nasprotne stranke ju pristrežejo in ujamejo ter v Novi grad odpeljejo. Na to Ogrski Sigmunda, Marijinega zaročenca, si za kralja izvolijo in on s pomočjo Benečanov svojo zaročnico osvobodi ter se v Zagrebu ž njo poroči. Potem protivnike prisili v Bosno k Stjepanu Tvrdku uteči. Tvrdko pošlje vojsko Hrvatoma na pomoč proti Sigmundovi stranki, ktere so se posebno primorska mesta zvesto držala. Ko so po kosovski bitvi Turki tudi nad Bosno planili, jih je Tvrdko hrabro odbil, potem pa zopet vojsko poslal v Dalmacijo; zakaj hotel je po padu srbske države drugo na zapadu ob Jadranskem morji osnovati. Ali smrt ga je prehitela, predno je svoj namen dosegel. V Hrvatski in Dalmaciji so homatije še vedno bile, ker pač velika stranka s Sigmundom ni bila zadovoljna. Še potem, ko je bosenski kralj Dabiša mir sklenil ž njim in mu zopet vso zemljo nazaj dal, kar je je bil njegov prednik Tvrdko si pribojeval, niso Hrvati mirovali in po nesrečni za Sigmunda bitvi pri Nikopolji (l. 1396) so se zopet krepko vzdignili, ter v zvezo stopili z Napoljskim Vladislavom, tekmečem Sigmundovim. Njim se je še pridružil Ostoja Hristić, kterege je hotelo bosensko plemstvo za kralja namesto Tvrdka II., ki se je posadil na Dabiševo mesto. S pomočjo Ostoje je dosegel Vladislav, da je bil l. 1403 v Zadru za ogrsko-hrvatskega kralja kronan. Ali ta slabi vladar ni bil v stanu na svojem mestu se obdržati. Zato

je kmalu začela giniti njegova veljava. Svoja prava do Dalmacije in nekaj mest je prodal Benečanom za 100.000 zlatov.

Hrvoje, ki je bil namestnik bosenskega kralja Ostoje in ob enem Vladislava, potem, ko se je bil vrnil na Napoljsko, se je Ostoji izneveril in ga prisilil, da je utekel. Vse to je srečo na Hrvatskem bolj na Sigmundovo in v Bosni na Tvrdkovo stran obračalo. Hrvoje je bil pri Sigmundu očrtnjen in za izdajnika razklican. Vsled tega so se začeli boji proti njemu, v katerih je v obupanji celo Turke na pomoč poklical in ž njimi proti njemu poslano vojsko premagal. L. 1415 je umrl; toda nemiri niso nehali. Domači boji so dali Benečanom priložnost svojo moč nad primorjem si vedno bolj utrjevati. Sploh je bilo Sigmundovo vladanje za Hrvate nesrečno; oni ga pa tudi niso nikoli skupno in iskreno za kralja pripoznali, ker se je le po sili spravil na hrvatski prestol in je potem pustil, da so mu Benečani mesto za mestom jemali. Njegov naslednik je bil Albreht (1427—1438), ki je pošten in pravičen vladar bil. Po njegovi smrti je hotela žena Elizabeta si prestol obdržati, toda Ogrri in Hrvati pozovejo na prestol Vladislava kralja poljskega (1440—1444); ker je imela Elizabeta dosti privržnikov na Ogrskem in Hrvatskem, so nastali domači boji, ktere je Turek porabil za navale na ogrsko zemljo, pa brez posebnega uspeha. Poslednjič je bilo odločeno, da bo Elizabetin Vladislav prevzel ogrsko krono, kadar bo polnoleten. Med tem se je pa poljski Vladislav v vojsko s Turki zapel, v kateri je poslednjič pri Varni življenje izgubil. Na Ogrskem je bil zdaj Hunjad za upravitelja izvoljen. Na Hrvatskem pa ga mnogi niso hoteli priznati, ampak so se držali Celjskih grofov, ki so se v gornji Hrvatski za bane proglasili. V Slavoniji pa je Hunjad svojega bana Ivana Sekulo postavil, ki je potem v bitvi s Turki na Kosovem (1448) padel. —

Med tem je bil cesar Friderik prisiljen izročiti Albrehtovega sina Vladislava (Ladislaus Posthumus), ki je bil povsod za kralja priznan.

Po njegovi smrti l. 1457 so si Ogrri izvolili Matijaša (Korvina) sina Hunjadovega za kralja. Ali nasprotna stranka je bila na strani cesarja Friderika, ki se je tudi dal v Wiener-Neustadtu za kralja kronati. Ž njim in pa s češkim kraljem Jurijem je mnogo se vojskoval med tem pa zanemarjal ogrsko-hrvatske zadeve. Turki so vedno bliže se pomikali; Bosna jim je prišla v oblast l. 1463. Sicer je kralj Matijaš jim kos dežele vzel in se jim je posebno trdnjava Jajce krepko ustavljala; ali vse to je le bilo brez posebnega uspeha. Turki so le prihajali pogostoma v sosedne dežele plenit in pustošit. Največ so trpele hrvatsko-dalmatinske pokrajine, ki so se mestoma v prave puščave spremenile. L. 1483 je tudi Hercegovina, vojvodstvo svetega Save, prišlo Turkom v oblast. Benečani pa, ki so sicer dobro sprevideli nevarnost, ki tudi njim od Turkov preti in so dosti storili proti njim z

djanjsko in denarno pomočjo in tudi s spodbujanjem — reči se mora celo, da so oni hrvatsko zemljo rešili pred Turki — vendar niso mogli svojega kramarskega značaja toliko zatajiti, da ne bi hotij sebi v prid rabili in svoje oblasti na vzhodnem Jadranskem obrežji širili. Matijaš je podpiral vednost in umetnost in je na svojem dvoru imel tudi nekaj jugoslovanskih umetnikov.

Po Matijaševi smrti si izvolijo Ogrci Vladislava kralja českega. V južni Ogrski in na Hrvatskem pa je imel Matijašev nezakonski sin Ivan Korvin mnogo privrženikov. Vendar se Vladislav ž njim pogodi, ga napravi za vojvodo slavonskega in hrvatsko-dalmatinskega bana, sam se pa dá v stolnem Biogradu kronati za hrvatsko-ogrskega kralja (l. 1491). Pa tudi tretji kronoboritelj Maksimilijan, avstrijski nadvojvoda, je videl, da brez pomoči nič ne opravi, in se z Vladislavom pogodil, tako namreč, da mu je pustil vso Ogrsko; ako bi pa njegov rod izumrl, da ga bo na Ogrskem nasledoval Maksimilijanov rod. Toda niti Ogrci, niti Hrvati niso hoteli nič vedeti o tem pogoju. Notranje razprtije so privabile Turke. Sicer so se zedinili Hrvati proti njim, ali pri Udbini so bili od njih premagani, 13.000 ljudi so izgubili in sam ban Derenčin je bil vjet. Deželo so potem strašno pustošili, dokler se ni mir sklenil med Vladislavom in Turki in se je l. 1503 zopet ponovil na 7 let. Vladislavu so tedaj ostala mesta: Dubrovnik, Jajce, Šabac, Srebrnik in Biograd. Pa vkljub sklenenemu miru so prihajali v manjših ali večih četah čez mejo po plen.

Po Vladislavu je sedel na prestol njegov slabi sin Ljudevit II. (1516—1526). Za njega so začeli Turki zopet napadati njegove dežele. Eno mesto za drugim so dobili v svojo oblast. Ljudevit je sprevidel, da brez zveze z Avstrijo se ne bode mogel ubraniti Turkom. Zato je nadvojvodu Ferdinandu mnoge trdnjave prepustil, da je v nje svoje vojake djal. L. 1525 so Turki z 20.000 vojakov začeli oblegati Jajce, pa po hrabrosti hrvatskih poglavarjev, posebno Kristofa Frankopana, so bili pregnani. Naslednje leto (1526) pa je bila nesrečna bitva pri Mohači, predno so Hrvati pod hrabrim in izvrstnim vodjem Krstom Frankopanom in Erdeljci pod Ivanom Zapoljem na pomoč prihiteli mogli. Kralj sam je tu našel smrt l. 1526.

Hrvati si izberejo zdaj Ferdinanda avstrijskega za kralja, ena stranka Ogrov pa v Stolnem Biogradu Ivana Zapoljo, ki se je dal precej kronati. Ali nasprotna stranka se zbere v Požunu, proglasi stolno-biogradski zbor za nepostaven zbor in potem enoglasno izbere Ferdinanda I. Avstrijskega, ki je bil tudi že česki kralj.

Hrvati pod kralji iz habsburške hiše. Ferdinand I. (1527—1564) je poslal svoje pooblaščenice na Hrvatsko in ti so z deželnim zborom v Cetinji (v Krajini) osnovali pogoje, s katerimi so Hrvati Ferdinanda priznali za svojega kralja. Pa tudi Zapolja je imel svojo stranko na Hrvatskem, ki se je okoli Kristofa Frankopana zbirala in vedno večja prihajala. Ali po Kristofovi smrti so se mnogi njegovih prijateljev udali Ferdinandu; toda krvavih do-

mačih bojov še ni bil konec. Te domače razprtije so vedeli Turki dobro porabiti. Eno mesto za drugim so vzeli; trdnjava Jajce je prišla l. 1523 v njihovo oblast, in ž njo zemlja med Uno in Vrbasom. Le Bihać so še imeli kristjani. L. 1532 je udaril Soliman II. z veliko vojsko čez Savo in Dravo, pa ker trdnjave Kiseg ni mogel vzeti, se je vrnil, pustoše zemlje, skoz ktere je šel, posebno Slavonijo. (V tej dobi se je začel zapadni del dežele med Dravo in Savo, ki se je vsa dozdaj Slavonija imenovala, Hrvatska, in vzhedni del Slavonija imenovati). Vsa premirja in vsi miri, ki jih je Ferdinand sklepal s Turki, so ostali za hrvatske dežele brez nasledka, ker so bosenski paše vkljub miru več en boj bojevali s Hrvati. Hrvati so jih odbijali ali po večem sami med seboj nesložni niso razširjanju njihove oblasti se krepko ustaviti mogli. Turki so dobili Požego, Kliš, kmalu potem Vrano in Dubico in vsled tega Dalmacijo do Cetinje in Imotskega jezera, se ve da največ opustošeno in brezljudno pokrajino, ker je prebivalstvo pred divjimi sovražniki na vse kraje razbegavalo. V tisti dobi se je tudi največ uskokov v Senji in okolici naselilo. L. 1541 je padel Budim Turkom v roke in ž njim vsa zemlja med Tiso in Donavo. Notranji prepiri so bili krivi, da je turška oblast se vedno bolj širila. Poleg Srema so Turki pridobili l. 1543 si tudi Slavonijo, in po premirji sklenenem s Ferdinandom l. 1437, so bile te krajine kot dva sandžaka, sremski in požeški, pridružene turskemu carstvu. L. 1564 umrl je Ferdinand in na njegovo mesto prišel mu je sin Maksimilijan II. (1564—1576). Tudi on se je moral bojevati za prestol s privržniki Zapoljevega sina, Ivana Sigmunda, in Turki, ki so se tudi za Zapoljevića poganjali, se ve da niso mirovali.

L. 1565 pridere Soliman s silno vojsko čez Osiek pred Siget, kjer je 3000 Hrvatov pod glavnim banom Miklavžem Zrinskiim južno smrt storilo, Turkov pa okoli 20.000 poginilo. Mir, ki je bil sklenen l. 1567, ni zadrževal Turkov, da ne bi plenit prihajali po jugoslovanskih deželah.

V vojski, ki so jo imeli z Benečani, so zopet posebno dalmatinske pokrajine trpele, dokler ni bil l. 1573 mir tudi tukaj sklenen. Ravno tega leta so se tudi kmetje najbolj v Zagorji vzdignili proti plemstvu, ktero je grdo ž njimi ravno; („mužka puntarija“). Oni si izvolijo Matija Gubca za svojega kralja, kateri iz svojega stolnega mesta Stubice na razne strani razpošlje svoje čete po gradovih plenit in morit; toda poslednjič so bile vse trume premagane, in plemstvo se je neusmiljeno nad njimi maščevalo. Z Maksimilijanovo vlado so bili kakor Ogri tako tudi Hrvati zelo nezadovoljni. Slavonija z večim delom križevske županije in vsa južna stran takraj in onkraj Velebića bila je v turške oblasti; tako malo izdatno jih je vedel braniti sovražnikom, dasiravno so ga vsako leto opominjali na to njegovo dolžnost, podpisuje zbornike zapisnike z besedami: „Nos Status et Ordines, reliquiae videlicet exiguae regnorum Croatiae et Slavoniae.“

Poleg vse te nesreče pa je še skušal, stare pravice Hrvatom kratiti, kakor n. pr. vzeti banu pravico, sklicevati zbor; tudi davke je hotel pobirati po Hrvatskem, toda krepko so se mu uprli.

Maksimilijanov naslednik je bil Rudolf II. (1576—1608). Ta je iz hrvatske dežele hotel napraviti nemško mejno deželo (marko); zato je l. 1578 nadvojvodi Karlu izročil vso vojaško oblast na Hrvatskem; vendar je Karel moral zložno z banom postopati. Potem je tudi za bana imenoval Nemca Krištofa Ungnada, ki je bil popolnoma udan Rudolfu. Pa ta se je kmalu moral ogniti, ker je bil protestant, in na njegovo mesto je prišel Tomaž Bakač. Turki so vedno napadali hrvatske dežele. Ustavljali so se jim Hrvati kolikor mogoče, posebno so jim bili hudi nasprotniki senjski Uskoki. Ali Benečani so Uskokom vedno bili na poti, ker jim niso dopuščali, prosto se voziti po morji in hoditi čez njihovo zemljo proti Turkom, iz tega so se mnogi in dolgotrajni prepiri in boji med Benečani in Uskoki in tudi Karlom, ki je Uskoke podpiral, rodili. Benečani so se že tako obnašali, ko da bi bili s Turki v zvezi. Med tem so pa Turki napredovali. L. 1593 je padla trdnjava Bihać, zadnja obramba kristjanom v južnih krajih, ker je nemški poveljnik Lamberg ustrašivši se turške vojske, se udal. Prihodnje leto pade tudi Sisek, druga važna trdnjava, Turkom v oblast; toda pozneje so morali iz njega zopet ubežati. Po smrti Karlovi je prevzel upravo v hrvatskih deželah nadvojvoda Maksimilijan namesto Karlovega sina Ferdinanda, ki je l. 1596 sam prevzel zapovedništvo. Boji s Turki pa so neprenehoma se ponavljali; posebno so jih napadali Uskoki vkljub benečanskim zaprekam, dokler ni Rudolf bil prisiljen, mir škleniti (l. 1606), da že tako dosti oplenjene in opustošene svoje ogersko-hrvatske dežele popolnega propada reši. Slavonija je še zmerom ostala Turkom.

Ko je l. 1608 Rudolfa njegov brat Matija prisilil, odstopiti mu Ogrsko, Avstrijo in Moravsko, je bil na požunskem zboru za kralja izvoljen in kot Matija II. kronan, potem ko je obljubil vse trdnjave, ki so bile v oblasti Nemcev, Ogrom in Hrvatom izročiti. Obljubilo se je, storilo pa nič. Trdnjave so ostale v oblasti nadvojvode Ferdinanda. Turki niso dali veliko posla Matiju, ker so se morali vojskovati v Aziji. Več pa so mu prizadajali Benečani. Uskoki namreč, podpirani od avstrijsanske strani, so vedno po morji in po suhem prek benečanskih pokrajin v Dalmaciji Turke napadali. Benečani pa so jim vedno pot zapirali po suhem in po morji, ker so hoteli na vsak način mir imeti s Turki. Bojem, ki so se iz tega rodili, je še le madridski mir l. 1617 konec storil. Nadvojvoda Ferdinand se je zavezal, v Senj nemško posadko djati in Uskoke iz primorja pregnati. To se je tudi naslednjega leta zgodilo. Tako se je končala ta 100letna uskočka vojska, ki je Benečane skoro vsako leto do 200.000 zlatov stala, jih vedno v strahu držala, da ne bi prišli Turki nad nje, in je njihovi trgovini veliko

škode storila. Matijev naslednik je bil Ferdinand II. (1618 do 1637). On se je moral veliko bojevati z Bethlenom, sedmogradskim vojvodom, ki je imel protestantovsko stranko na Ogerskem za sebe, na Hrvatskem pa le malo privrženikov. V tem času so se hrvatske trume na raznih krajih bojevale, doma proti Turkom, na Ogerskem proti Bethlenu, in na Nemškem proti protestantom in Švedom, in sicer pod banom Miklavžem Frankopanom, in potem, ko je ta bil zavoljo nasilnega obnašanja odstavljen, pod Jurijem Zrinjskim, in po njegovej smrti pod Žigo Bakačem. Proti Turkom so hrvatski stanovi s štajersko-koroškotranskranjskimi sklenili zvezo v vzajemno obrambo mej l. 1620, pa se ve da „salvis iuribus legitimi Regis Hungariae.“

Za Ferdinanda III. (1637—1657) so Hrvati, posebno pa Dalmatinci mnogo se morali vojskovati proti Turkom, ker so se Benečani zavoljo otoka Kandije, katero so hoteli Turki vzeti, z njimi v boj zapleli. Vsled teh neprenehanih bojov je bila Dalmacija zelo opustošena, malo je željude imela in še teh veliko ni imelo s čim se preživiti. — Na požunskem zboru (1647) je Ferdinand potrdil hrvatskim stanovom staro pravico, da se v deželi ne sme druga vera trpeti, kakor katoliška. Naslednik mu je bil sin Leopold I. (1657—1705). On se je mešal v homatije, ki so se začele na Sedmogradskem, in to ga je zaplelo v vojsko s Turki, v kateri sta se posebno odlikovala ban Miklavž in brat Peter Zrinjski. Kristjani so bili dosti srečni proti Turkom in vendar je Leopold sramotni vašvarski mir z njimi sklenil, po katerem je ostal Turkom Veliki Varadin s 4 županijami v Zatisji, in je bil Apaf priznan za sedmogradskega vojvoda. Ta mir, ki je bil brez zaslišanja ogersko-hrvatskih stanov sklenen in pa sploh Leopoldova malomarnost za hrvatsko-ogerske zadeve in zbrdo in svojevoljno postopanje njegovih nemških svetovalcev je zbudilo splošno nezadovoljnost in rodilo naposled zaroto, ktere sta se tudi Peter Zrinjski in Franjo Frankopan udeležila. Zarota je bila po Turkih izdana in oba junaka sta morala smrt storiti. Franjo Frankopan je bil poslednji svojega rodu. Zrinjski pa je zapustil le še enega sina, ki je pa tudi, zaprt v trdnjavi Kufstein, kot poslednji slavne rodovine umrl. Med tem so Benečani še vedno se vojskovali s Turki za Kandijo, Dalmacijo pa so lastni obrambi prepuščali, dokler ni bil l. 1669 mir sklenen. Ko so se l. 1683 iznova začele turške vojske, so se krepko vzdignili tudi Hrvati in se hrabro bojevali proti splošnemu sovražniku, posebno ko se je v Lincu zaveza sklenila med Benečani, papežem, Leopoldom in Sobieskim (1684). L. 1689 tudi ruski car pristopi zavezi. Napredki proti Turčinu so bili sijajni, dokler ni Francoz ob Renu vojsko začel. Pa Turki so bili tako oslabljeni, da so za mir se pogajati začeli, ki je bil tudi l. 1699 v Karlovcih sklenen. Turkom so sicer pustili Bosno, ali Slavonijo in Srem so nazaj dobili in hrvatske meje proti Bosni so bile zdaj Una in Sava. Leopoldu je nasledoval njegov starejši sin Jožef I. 1705—1711. On je odločno obljubil

ogersko-hrvatskim stanovom, kronitvene prisege se držati. Zato so ga Hrvati radi krepko podpirali v vojski proti Rakoczy-u. Pa komaj je bila ta vstaja ukrotena, je smrt 33 let starega kralja vzela, v žalost njemu pokornih narodov; zakaj izkazal se je pаметnega in pravičnega vladarja. Ker ni imel sina, mu je bil naslednik brat Karel VI. (III.) (1711—1740.) Poglavitna njegova skrb je bila, da se povsod sprejme pragmatična sankcija. Hrvatski zbor je že l. 1712 sklenil postaviti, da pravo nasledstva tudi prejde na ženske potomce habsburške hiše, ako bi možkih manjkalo, pa samo tedaj, ako bodo imeli v svoji oblasti tudi Avstrijo, Štajersko in Kranjsko in ako bodo stolovali v Avstriji. Ogri so še le l. 1722 sprejeli pragmatično sankcijo. Turki so vojsko z Benečani zopet začeli l. 1715, pa Karl še le l. 1716 se potegne za svoje zaveznike. Bil je srečen proti Turkom, ki so izgubili Banat, Belgrad in druge pokrajine. Vsled mira izgovorjenega v Požarevci l. 1718 je ostalo vsakemu, kar je tedaj imel. Za vzhodno mejo dalmatinsko je bila blizu sedanja določena in v Hrvatski in Slavoniji Sava in Una. Ko se je iznova vojska s Turki začela l. 1737, ni bil več Karl tako srečen, zakaj ni imel več slavnega vojskovodje Eugen-a, ki je l. 1736 umrl. V belgradskem miru je izgubil zopet vse pridobitve onkraj Donave in Save. Do zadnjih let Leopoldovega vladanja so se Hrvati morali boriti, vzajemno z Ogri proti nemški centralizaciji; zdaj pa, ko je ta ponehala in je tudi turška moč že nekoliko bila oslabela, so začeli Ogri zatirati načelo svobodne zveze in temeljno pravo hrvatskih dežel; Hrvati pa so se krepko upirali in tudi kralja na pomoč klicali, ki jim je iznova potrdil vse svoboščine in pravice. Za povzdigo dalmatinsko-hrvatske kupčije si je on s tem zaslug pridobil, da je Jadransko morje, katero so Benečani za svojo lastnino jemali, za svobodno, vsem narodom odprto cesto proglasil.

Ker ni bilo več možkega zaroda od habsburške hiše, nasledovala mu je stareja hči Marija Terezija (1740—1780); ker je precej po nastopu vladarstva v posebnem pismu do hrvatskih stanov obljubila, vse njihove pravice in svoboščine spoštovati, so jo Hrvati radi podpirali v njenih mnogih vojskah, tako da jim je nazadnje že skoro mladine zmanjkalo. Ko se je mir vrnil, je kraljica najbolj za notranjo upravo skrbeti začela. Slavonijo, ki je za Leopolda, ko so jo bili Turkom vzeli, pod bečko vlado postavljena bila, je Marija Terezija zopet združila s trojedno kraljevino; toda odločena je bila krajina, ter pod vojaško oblast postavljena, ostale tri županije, požeška, virovitička in sremska pa so vendar še glede davkov in vojaškega premetovanja odvisne bile od namestniškega svetovalstva ogerskega. Slavonski poslanci so bili neposredno v ogerski zbor voljeni kakor drugi Ogri, klicali so jih pa tudi na hrvatski zbor, kateri je kolektivno pošiljal deputacijo na ogerski zbor. Hrvatski stanovi so vedno protestovali zoper te naredbe, ali zastonj. Tudi Reko, nekdanjo lastnino Franko-

panov, od katerih jo je cesar Friderik dobil, ter svojim deželam pridružil, je Marija Terezija povrnila trojedni kraljevini in ustanovljena je bila iz Reke in okolice nova županija severinska (leta 1777). Bečki centralisti so tudi v trojedni kraljevini vpeljali namestniško svetovalstvo, da bi ž njim s časom izpodrinili banovo oblast, upravo bolj po kopitu avstrijskih dežel uravnali in hrvatsko deželo tako bolj ločili od ogerske; ali krepko protestovanje stanov proti tej naredbi je napravilo, da so svetovalstvo kmalu zopet odpravili. V enem delu hrvatskih dežel se je Nemcem vendar posrečilo, izpeljati svoje namene. Vkljub slovesnim obljubam in prisegam kraljevim se je za Marijinega vladanja ustanovila Vojaška krajina. Že za prejšnjih vladarjev so bile posamezne pokrajine pod vojaško oblast postavljene, zdaj pa so določno odcepili progo za turško mejo, ter jo po vojaško uravnali po vojaško-krajinski postavi l. 1754.

Jožef II. 1780—1790. Centralizacija in germonizacija ste bili podlagi, na katerih je hotel ta vladar preuravnati svoje dežele. Zato je županije odpravil in ogersko-hrvatske dežele razdelil v 10 gubernij s kr. komisarji: ena je bila v Zagrebu za hrvatske dežele. Palatina in bana ni nobenega imenoval; in v urade se je vpeljala nemščina. Tudi kronati se ni dal, da se je tako izognil potrditvi starih pravic in svoboščin. Zborov pa ni nič sklicaval. Da je tako postopanje živo protestovanje izbudilo, je naravno; ali bilo je vse zastoj. V vojski zoper Turke je bil srečen, posebno, kar je zapovedništvo prevzel slavn general Laudon, ki je večkrat slavno premagal sovražnike in jim Belgrad in še več drugih mest vzel. Med tem je nezadovoljnost doma, posebno na Ogerskem in Hrvatskem zmerom bolj rastla in Jožef je bil prisiljen malo pred svojo smrtjo vse svoje naredbe preklicati in staro upravo zopet dovoliti v teh deželah. Nasledoval mu je brat

Leopold II. 1790—1792. On je končal vojsko s Turki z mirom sklenenim v Sistovi, po katerem je nekaj okrajev pridobila hrvatska dežela. Ko so bili ogersko-hrvatski stanovi v zbor zbrani l. 1790, jim je kronitveno pismo izročil, v katerem je prisegel, da bo stare njih pravice spoštoval. Prihodnje leto se je še natančnejše določil ogersko-hrvatski ustav, kakoršen je veljal do l. 1848. Pri tej priložnosti so Hrvati, bojé se nemške centralizacije in pozabivši madžarskih vladohlepnih namenov, dovolili, da se nekako ožja zveza med Ogersko in trojedno kraljevino ustanovi. Vsa ogersko-hrvatska zemlja namreč je prišla pod ogersko namestniško svetovalstvo, v ktero so se tudi morali Hrvatje sprejemati, in ban je, kadar je v Budim prišel, v njem imel sedež in glas. Privolili so pa tudi, da se na ogersko-hrvatskem zboru za naprej posvetujejo o davkih za trojedno kraljevino, pa da se za njo posebej od ogerskih davkov določijo po njih starih postavah. Sklepi skupnega zbora so pa le tedaj veljavno imeli za Hrvatsko, ako so na hrvatskem zboru bili razglašeni in hrvatsko državno

pravo se ni smelo spremeniti brez dovoljenja hrvatskega zbora. Na ogerskem zboru so bili Hrvati kakor doslej kolektivno zastopani; v gosposki zbornici so sedeli tudi ban, veliki župani, biskupi in velikaši hrvatski. Sodnijam je bil banski stol v Zagrebu druga inštancija, tretja pa „tabula septemviralis“ v Pešti. Ban je bil za palatinom in dvorskim sodnikom (*judex curiae*), tretji „baro regni.“ — Osrčeni po prijenljivosti Hrvatov so Madžari začeli zmerom bolj jih pod svojo oblast spravljati. Tako je moral kmalu po vseh hrvatskih učilnicah madžarski jezik se učiti, da bi na ogersko-hrvatski zemlji le takim se mogle službe dajati, ki bi bili zmožni „linguae patriae.“ Zdaj so sprevideli Hrvati, kam da merijo Madžari, in odzdaj so se začeli boriti proti madžarskemu nasilstvu.

Prerano je vzela smrt Leopolda in nasledoval mu je starejši sin Franc II. (1792—1835).

Za njega so se hrvatske čete v avstrijski vojski za zgoli avstrijsko korist bojevale, Dalmatinci pa so velikodušno Benečanom na pomoč hiteli proti Francozom. L. 1797 pa je Napoleon odstopil poleg druge zemlje tudi Istro in Dalmacijo Francu in ta jo je vzel v svojo posest, ter poslal tje svojega dvorskega pooblaščenca Rajmunda Thurna, da deželo po vzgledu zapadno-avstrijskih dežel uravna. Dasiravno ta uravnava ni bila najpopolnejša, so vendar po njej se nekoliko okrevali Dalmatinci, ktere so Benečani le v svojo korist rabili. V požunskem miru l. 1805 je Franc moral Beneško, Trst, Istro in Dalmacijo s Kotorom odstopiti italijanskemu kraljestvu. Ko so Francozi vso Dalmacijo dobili v svojo posest, poslali so tje za višega poglavarja slavnega Benečana Dandola, ki si je s svojo pametno in blagonosno upravo večnih zaslug za Dalmacijo pridobil. L. 1809 v schönbrunnskem miru je Franc odstopil Napoleonu še Kranjsko in ves desni breg Save do bosenskih mej. S temi deželami je združil Napoleon Istro in Dalmacijo pod naslovom „Ilirska država“, ktera je stala pod njegovim namestnikom v Ljubljani. Po Napoleonovem padu je ta država zopet prišla k Avstriji. Karlovački in rečki okrog sta bila pridružena „Ilirskemu kraljestvu“ ravno ustanovljenemu, Dalmacija pa je dobila svojega upravitelja za državljanske in vojaške zadeve. Franc je sicer obetal, da bo po očetovsko skrbel za deželo, ali birokratizem je vedel vse dobre namene obrniti na svojo korist in deželno propast. Hrvatski stanovi pa so se potegevali za to, da se Dalmacija kot del trojedne kraljevine povrne pod ogersko krono. Po večkratnem zbornem opominjanju je l. 1830 kralj privolil v te zahteve in odbor je bil izvoljen, ki je imel predložiti, kako bi se naj izpeljalo združenje Dalmacije z Ogersko. Ali kraljevi svetovalci so vedeli zaprečiti vse te namere. Med tem je bečka birokracija tudi ogersko-hrvatski ustav skušala uničiti. Od l. 1811—1825 ni bil sklican skupni zbor. Začeli so nove davke in novince pobirati brez zborove dovolitve. Pa nezadovoljnost je bila

tako velika, da so morali zbor sklicati. Med tem je madžarska prevzetnost nasproti Hrvatom vedno bolj rastla, vedno so jim bolj vsiljevali svoj jezik. Proti temu se je hrvatski zbor l. 1715 slovesno ogradil, sklenivši, da v njihovej kraljevini madžarski jezik nikdar ne sme biti vladni in upravni jezik. Ošabni Madžari so pa sklenili l. 1827, da se ima madžarščina povsod tudi v narodne šole vpeljati. Se ve da kralj te neumnosti ni potrdil. Frančev naslednik je bil starejši sin

Ferdinand (1835–1848). Narodna zavednost je na Hrvatskem zmerom bolj rastla. Madžari pa so vedno bolj skušali pomadžariti vse ljudstvo pod krono sv. Štefana. L. 1840 so na zboru zahtevali, naj bi vse reprezentacije do Nj. Veličanstva bile madžarske in da naj najviši ogerski uradi sploh madžarski dopisujejo, tudi v Vojaški krajini da se naj učenje madžarščine širi. Narodna stranka, ktera se jeji menovala ilirska, ker je na podlagi tega skupnega imena in skupnega jezika vse južne Slovane zediniti htela, pa je na hrvatskem zboru splošno vpeljavo hrvadžine v šole in urade zahtevala. Proti tej stranki pa se je osnovala na Hrvatskem madžaronska stranka. L. 1843 je bilo prepovedano, ime ilirsko v tiskani besedi rabiti. Vendar je tistega leta, ko so poslance za ogerski zbor volili, narodna stranka zmagala in poslanec je bilo naročeno, le latinsko na zboru govoriti. Po mnogem prepiru so jim Ogri izjemno dovolili, še 6 let rabiti latinščino. Med tem so se na Hrvatskem začele stranke krvavo sprijemati, da so jih vojaki morali miriti. L. 1845 je bil spet hrvatski zbor sklican in je zahteval, da se zagrebška biskupija poviša za nadbiskupijo, da se Dalmacija in tudi dolnja Slavonija, ktero so Ogri nekako svoji deželi prištevali, popolnoma združi s trojedno kraljevino, za katero se naj napravi posebno namestništvo, in da obvelja povsod domača beseda. Na Ogerskem zboru pa so se nekako začeli pogajati z Madžari, toda brez uspeha.

Prišel je mesec marc l. 1848. V Zagrebu je bila 25. marca narodna skupščina, na kateri je bilo skleneno, deputacijo poslati kralju in mu peticijo hrvatskega naroda s 30 članki predložiti. Med tem je bil Jelačić za bana imenovan. Peticijo so zdaj na 12 člankov skrčili in jo poslali kralju. Terjali so celokupnost trojedne kraljevine, posebno ministerstvo in Jelačića za zapovedujočega generala v trojedni kraljevini itd. Madžari so tačas si napravili ministerstvo, ali Hrvata niso nobenega vanje vzeli: zato tudi Jelačić ni maral za zapovedi tega ministerstva. Sklical je zbor, na katerem so se sklepi federativnega značaja dognali. Na to je pa moral pred kralja priti se opravičevati. Zdaj je bil baron Hrabovski za kr. komisarja poslan in Jelačić je izgubil bansko čast. Prizadeval si je pa, razburjene glave v Zagrebu umiriti. Na to je bil od nadvojvode Ivana na Dunaj poklican na posvetovanje, kako bi se dal razpor med Hrvati in Ogri poravnati, ali brez uspeha; zakaj Jelačić je za skupne zadeve vseh avstrijskih dežel zahteval skupni parlament. Zdaj se je nadaljevalo na vso silo oboroževanje

in Jelačiću je kralj zopet vse prejšnje časti podelil. 11. septembra je šel s 45.000 možmi čez Dravo in vzel Madžarom Medjimurje. Čez nekaj časa so ga žalostne dogodbe v Beči prisilile, tje iti mesto oblegat, kjer je tudi madžarsko vojsko Bečanom na pomoč hitečo potolkel. Zdaj je bil ban za višega poveljnika in kr. komisarja na Ogerskem imenovan. O polovici decembra se je začela vojska z Madžari, v kateri so se Hrvati izkazali v celi vrsti krvavih bojev. Med tem je Ferdinand se odpovedal vladarstvu in naslednik Franc Jožef je potrdil ustavo od 4. marca 1849, ki je izrekla, da je Slavonija, Hrvatska in Primorje samostalna, od Ogerske neodvisna zemlja. Ko se je mir povrnil, se je začela nova organizacija. Prejšnji uradi so bili odpravljeni, narodni jezik se je pustil še do l. 1854. Potem se je nemščina vpeljala in je vladala, dokler ni bil izdan diplom 20. oktobra 1860. Jelačić pa je bil že umrl l. 1859. Zdaj je bila spet stara deželna uprava in narodni jezik vpeljan in ustanovil se je začasno dvorni dikasterij za Hrvatsko in Slavonijo (namreč za politično in sodnijsko upravo, in za nauk) pod predsedništvom Mazuraniča. Tudi je cesar obljubil, prošnjo banske konferencije gledé privtelesenja Dalmacije dobro prevdariti. Ali v Dalmaciji se je od lahonske stranke strašna agitacija proti združenju vzdignila. L. 1861 je bil sklican hrvatski zbor, ki je izrekel, da je vsled dogodkov l. 1848 vsa pravna zveza z Ogersko pretrgana (čl. 42). Konec oktobra l. 1865 je bil imenovan na Mažuraničevo mesto baron Kušević in vlada je začela vplivati na zbor, da bi se razmere med Ogersko in Hrvatsko v dualističnem smislu poravnale. Ali zbor se je držal čl. 42. od l. 1861; regnikolarna deputacija iz istega vzroka l. 1866 nič ni opravila. Po pruski vojski ni bil zbor nič bolj voljen se udati. Ko l. 1867 ni hotel izvoliti deputacije h kronanju v Pešti, bil je razpuščen. Za banskega namestnika je bil imenovan baron Rauch, in ta je skupaj spraval po oktroiranem volitvenem redu zbor, kateri je, potem ko so narodnjaki iz njega izstopili, dognal „nagodbo“ z Ogerskim. Konec l. 1869 so se tudi pogodili zaradi Reke, ki je svojega guvernerja dobila, in tako rekoč od države odvisno mesto postala, kajti le v malo rečeh je še ostala v zvezi s Hrvatsko. Ko je v začetku l. 1871 zboru odločena doba potekla in Rauch, po odkritji lonjskopoljskih in drugih umazanih špekulacij ni mogel več ostati na svojem mestu, prišel je Bedeković na njegovo mesto. Novoizvoljeni zbor pa je bil zopet naroden po večini. Zopet se je začelo pogajanje z narodno stranko, ki utrujena dolgih poskusov, skrbeca za materijalno blagostanje domovine, odnehala je nekoliko od svojih terjatev in se je pogodila z Ogri, samo da se mir vrne v deželo.

Srbi. *)

Kmalu potem, ko so Hrvati se v Dalmaciji naselili, je prišel iz zakarpatske „Bele Srbije“ mlajši izmed dveh bratov, ki sta vlado po očetu podedovala, s svojim ljudstvom čez Donavo in od cesarja Heraklija so mu bila bivališča odkazana v Tesaliji. Ali Srbom se tam ni dopadlo; zato se nazaj napotijo v staro domovino. Toda prišedši do Donave se skesajo in po priprošnji belgradskega cesarskega poveljnika nova bivališča dobijo ob rekah Drini, Bosni in Vrbasu, odkoder so si morali še le tam naseljene Avare izpoditi. V kratkem so se tu razprostrli do morja ob Neretvi, Morači in Bojani. Tu so živeli pod višo oblastjo bizantinskih vladarjev, razdeljeni v županije, katerih se omenja v tem času sedem, namreč Srbija, Bosna, Neretva, Zahumje (veči del sed. Hercegovine), Trbunje in Konavlje (sedanji jugovzhodni kot Hercegovine), in Duklja ali Zeta (sedanja Črna gora). Pozneje se imenujejo še druge pokrajine, kot: Rasa (sedanji Novi Pazar), Lugomira (sed. Šumadija), Mačva, Semberija itd. Na čelu županij so bili župani, izmed katerih je bil eden glavar čez vse, ali „veliki župan“, ter je stanoval v „Desnici“ ob Drini. Le Nerečani so popolnoma neodvisni bili. Po prizadevanji cesarja Heraklija so bili Srbi kmalu od rimskih duhovnikov krščeni in pod cerkveno oblast spljetskega biskupa postavljeni (l. 640). Toda ukoreninilo se takrat krščanstvo še ni, ker so kmalu zopet iznebitvi se bizantinske nadvlade k svojim starim bogovom se povrnili. — Iz prvih stoletij srbske zgodovine nam je zelo malo znano. Okoli leta 836—843 se omenja veliki župan Vlastimir, ki je hrabro odbil napad bolgarskega kneza Presjama. Tudi njegovi sinovi Mutimir, Strojimir in Gojnik, ki so skupno vladali, so srečno se bojevali proti bolgarskemu knezu Borisu (843—860). Pa začeli so se prepirati zaradi vladarstva in iz teh prepиров so se rodile dolge in krvave domače vojske, ki so se s tem končale, da so Bolgari srbske zemlje se polastili. L. 924 je namreč poslal bolgarski car Simeon veliko vojsko nad Srbe; kar je moglo, je ubežalo na Hrvatsko; mnogo Srbov so Bolgari vzeli seboj v svoje kraje, srbsko deželo pa so bolgarske čete popolnoma opustošile. Po Simeonovi smrti (927) je Caslav zopet zbral raztrošene Srbe, se združil s Hrvati in Madžari, ter s pomočjo bizantinskega cesarja si zopet pridobil Srbijo; zato pa je moral priznati vrhovno oblast bizantinsko.

Proti koncu desetega stoletja je bil veliki župan Vladimir. Za njega je bolgarski car Samuel zopet pustošil po srbski

*) Šafarik, Starožitnosti, II.

Kanitz, Serbien.

Slov. nauč.: Srbsko.

zemlji in jo v svojo oblast vzel, ko je šel proti Dubrovniku. Samuel se je imenoval „carja vseh Slovenov.“ Po padu bolgarskega carstva (l. 1018) je tudi Srbija postala provincija grškega cesarstva, katero so upravljali grški poveljniki, dokler ni l. 1043 Štepan Bogislav pregnal cesarskega poveljnika in osvobodil Srbe.

Njegov sin Mihail (1050–1080) se je imenoval „kralja srbskega“ in si je dal kraljevo čast potrditi od rimskega papeža Gregorja VII. Za njegovega sina Konstantina Bodina sta se začela puntati raški in bosenski župan, ali on ju je ukrotil. Toda Vukan, župan raški, je ves kraljevi rod zatrl in sam sebe na vladarsko mesto postavil. On se je krvavo bojeval z Bizantinci.

Zopet se zdaj srbska zgodovina stemni, dokler se l. 1165 z imenom Štepana Nemanje, župana raškega, znova ne izjasni. Ta je bil postavljen s pomočjo grškega cesarja Emanuela za velikega župana srbskega. Z njim se začne sijajna doba srbske zgodovine; pod vladarji iz njegove hiše je cvela in propala Srbija. On je razširil svojo deželo proti vzhodu in jugu, ukrotil Nerečane in oblegal tudi Dubrovnik. Po Emanuelovi smrti se je z Vlahi združil proti Grkom in jim mnogo mest vzel. L. 1189 je po svojih poslancih pozdravil Friderika Barbarosso v Hebu, in je križanski vojski dovolil, da je šla skozi Srbijo. Cesarja samega je pozneje slovesno kot gosta sprejel v Niši. Srbski letopisci pravijo, da mu je mati bila Nemka in da je en del svoje mladosti preživel na Ogerskem in Nemškem.

Gledé notranje vlade je zelo preganjal manihejce in bogomile, ki so se širili po deželi. Sezidal je mnogo cerkev in samostanov in nekoliko let pred smrtjo l. 1195 se je sam pomenišil ter sezidal na svetej (atoškej) gori imenitni samostan bilandarski, kjer je pod imenom Simeon mirno živel do smrti l. 1200. Zapuстил je 3 sinove. Najstarši se je odpovedal vladarstvu, ter v samostan stopil, sprejemši ime Sava. Drugi sin Štepan je bil naslednik za očetom v velikem županstvu. Tretji, Vuk po imenu, pa je bil župan zetski in zahumski. Pa nezadovoljen s svojim deležem in želeč, povečati svojo moč, se je podal pod obrambo ogerskega kralja in se kazal prijatelja rimskemu papežu. V razprtijah z Ogri je izgubil Štepan zopet Bosno, in ko je svojo ženo Evdoksijo, bizantinsko princesinjo, neusmiljeno bil izgnal, se je tudi z bizantinskim dvorom razprl; zato je tudi on se začel na papeževo stran nagibati. Od njega je dobil krono in kraljevo čast. Ali ogerski kralj Emerik se je zdaj še bolj potegnil za Vuka in Štepan je moral ubežati in bratu kraljevo čast pod vrhovno oblastjo ogersko prepustiti. Te homatije porabijo Bolgari, priderejo v Srbijo in pustošijo in razsajajo po deželi. Med tem pa Sava zopet spravi brata, da se vsak na svoje prejšnje mesto podasta. Štepan se je zdaj zopet Rimu odpovedal, ali druga žena, vnukinja benečanskega vojvode, mu je zopet stare misli izbudila in on se je

res po zapadnem obredu dal kronati l. 1217. Odsihmal se je imenoval „prvovienčani“ (t. j. prvi kronani) kralj vseh srbskih zemelj. Pa čez malo časa se vse preobrne. Brata Savo je grški patriarh German vpričo cesarja Teodora Laskarisa za prvega nadbiskupa Srbije pomazilil. Zdaj on ponovi bratovo kronanje po iztočnem obredu in utrdi pravoslavje na Srbskem posebno s tem, da uredi cerkvene razmere v Srbiji, ustanovivši 12 biskupij.

Naslednik je bil Štepanu sin Radoslav (1224). Tudi njega je stric Sava v Prištini za drugega srbskega kralja kronal. On je bil bolj slab vladar; zato je ljudstvo hotelo, da odstopi. To je tudi storil (1234) in se v samostan podal. Na njegovo mesto pa je prišel brat Vladislav, ki je svoje vladarstvo s tem utrditi skušal, da je za ženo prosil hčer bolgarskega carja Jazena. Sava je posredoval, da je dosegel svoj namen. Kmalu potem je Sava umrl v Trnovi (l. 1236), od kodar so njegove kosti z veliko slovesnostjo prenesli v Miloševo v Hercegovini. (Pozneje so tam tudi Vladislava spravili). Njegov naslednik je bil tretji sin Štepana prvovjenčanega, Štepan Uroš I., imenovan Veliki. Za njega so Mongolci, vrnivši se iz Dalmacije, razsajali po Srbiji. V vojski z Grki je dobil Prilip. Njegov starši sin Dragutin se je oženil z ogersko kraljicnjo Katarino. Spodbadan od ogerskega kralja je začel po očetovi kroni segati. On res tudi prežene svojega očeta in se posadi na njegovo mesto. Oče pa je, pred svojim sinom bežeč, žalosti umrl v Drači l. 1272. Dragutina Uroša II. pa se zdaj strašen kes loti zavoljo obnašanja proti očetu, tako da čez malo let izroči vladarstvo svojemu mlajšemu bratu Milutinu in sebi le en kos severne dežele pridrži. Sicer je pozneje zopet pregnal brata, pa čez nekoliko mesecev že se mu zopet umaknil v svojo deželico. Njegov brat

Štepan Milutin Uroš III. (1275 – 1321) je bil bolj previden vladar, kakor on, pa zelo strasten in pohoten človek. Tri žene je zaporedoma zapodil. Četrta, neka grška kraljicinja, je bila še le 7 let stara, ko se je z njo poročil.

Zunanje vladanje Milutinovo je bilo srečno. Razširil je v vojskah proti vzhodno-rimskemu cesarstvu srbske meje globoko v Macedonijo in kraljevi sedež prenesel iz Rase v Prilip. Na zapadu je po ženitvi pridobil Bosno, toda le za kratek čas, ker že l. 1292 (in popolnoma l. 1318) mu je bila zopet odvzeta od hrvatskih banov Šubičev. Tudi Dubrovnik mu je moral davek plačevati. V bojih s Tatari in Bolgari pa si je mnogo časti in slave pridobil. Imel je nezakonskega sina Štepana, kteremu je bil zetsko knežijo izročil. Pa ta ni bil s tem zadovoljen in je začel kmalu nezadovoljne velikaše okoli sebe zbirati in naklepe snovati proti svojemu očetu. Zato je šel Milutin z vojsko proti njemu. On pa se je skesal in se očetu podal. Oče mu je na videz prizanesel, toda kmalu ga je dal v ječo vreči in tam oslepiti! Vendar Štepan po sreči ni popolnoma oslepel, ampak izvračil si je nekoliko oči in pozneje ubežal v Carigrad, kjer je pod varstvom bizantinskega

cesarja Andronika sedem mirnih let preživel, dokler ga ni oče utolažen nazaj poklical.

Z bratom Dragutinom je živel v miru; po njegovi smrti l. 1317 pa njegovega sina Vladislava v ječo vrže in mu od očeta podedovano deželico vzame. Zato je l. 1319 papež proti njemu zavezo osnoval, kateri je bil na čelu ogerski kralj Karl Robert, ki mu je tudi en del bačvanskega banata vzel; v Epiru pa je bil srečnejši proti zaveznikom. — Zavoljo mnogih „zadušbin“ si je pridobil ime „sveti kralj“.

Po njegovi smrti l. 1321 pokliče duhovščina hitro Štepana Uroša IV. na prestol, kateri je dobil priimek Dečanski (od dečanskega samostana, ktereга je sezidal). On se je dal ob enem s svojim mlajšim sinom Šepanom („mladič kralj“) v Peči kronati. Sedaj osvobojeni sin Dragutinov, Vladislav in neki drugi nezakonski sin Milutinov, Konstantin, sta ga skušala izpodriniti; pa zastonj. V prepiru med staršim in mlajšim Andronikom, ki sta se za bizantijski prestol rvala, je pristopil k stranki staršega. Nato je mlajši poklical bolgarskega carja Mihaila na pomoč. Uroš pa je Bolgare na Bolgarski Moravi potolkel, in Mihail sam je izgubil življenje; na bolgarski prestol pa je sedla od Mihaila zavržena Neda, Uroševa sestra. Nadaljujoč boj z mlajšim Andronikom je Uroš še dobil Macedonijo, v katero je svojega sina Štepana Dušana za namestnika postavil. Stare dni mu je pa grenil ravno ta Štepan, ki je, zbravši okoli sebe vse, kar je bilo nezadovoljno z očetom, se proti njemu spuntal. Oče je zbežal, pa v trdnjavi Petrići se mu je moral udati. Sin se je sicer spomnil svoje dolžnosti do očeta in ga za odpuščanje prosil, pa kmalu je zopet nehalo boljše mišljenje, in očeta zopet najdemo kot njegovega jetnika; l. 1336 pa je bil v Zvečanih na Kosovem v ječi o polnoči zadavljen.

Zdaj nastopi vlado Štepan Dušan Silni (1336—1355), v narodnih pesmih in pripovedkah proslavljeni junak, ktereга je srbski nadbiskup Daniel za kralja kronal. Že v prvem letu svojega vladanja je imel srečno vojsko z Grki. Vzel jim je zapadne krajine (Macedonijo in Negropont), in njegovi vojaki so celo pred Carigrad pridrlji, da je bil Andronik prisiljen, za mir prositi. Moral je Dušanu nekaj znamenitih mest v Albaniji prepustiti. Zdaj so ga Bolgarija, Macedonija, Albanija, Tesalija in velik del Grčije za gospodarja spoznavale. Hotel je tudi zvezo skleniti z benečansko republiko, pa ni hotela. Pa sprejela ga je med svoje državljane.

Ko se je grško cesarstvo razcepilo na dve stranki, eno za mladega cesarja Janeza in njegovo varhinjo, cesarico Ano, drugo za cesarja Kantakuzena, se Dušan ni na nobeno stran določno nagnil, ampak iskal je pri tej razprtiji le svojo korist. Ko je pa Kantakuzen premagan k njemu ubežal, ga je gostoljubno sprejel, in vse obljube cesarice Ane, če bi ga s pota spravil, bile so zastonj.

Pa že naslednje leto (1343) sta se razprla. To je Kantakuzena napotilo, da je nesrečno zvezo s Turki sklenil, ki je bila prvi začetek britke poznejše osode krščanstva v teh krajih. Dušan je zdaj stopil na stran Bolgarov in cesarice, pa bil je premagan l. 1344. Potem ko so se Turki umaknili, je zopet vojskoval se z Grki in nazaj si pridobil Macedonijo. Zdaj se je imenoval „v Kristusu vernega carja Srbov, Bolgarov in Grkov“, in nadbiskupa Joanika je povišal iz lastne oblasti za srbskega patriarha, ter se dal od njega za carja kronati. Carigradski patriarh pa ga je za to samo-oblastno postopanje iz pravoslavne cerkve izobčil. Ali to ni imelo posebnega vspeha, ker je Dušan vedel srbsko duhovstvo na svojo stran spraviti. Boji z Bizantinci so se med tem zmerom ponavljali. Na severni meji pa je novega sovražnika našel, namreč ogerskega kralja, ki je bosenskemu banu ukazal, nad Srbijo planiti. Ali Dušan si je pribojeval skoro vso Bosno. Že se je hotel, truden večnega boja, pomiriti s Kantakuzenom. Ali obljube Paleologov so ga napotile, da se je vnovič združil z njimi in z bolgarskim kraljem Aleksandrom.

V tej sili pokliče Kantakuzen Orkana, Suleimanovega sina, na pomoč in Srbi so bili premagani l. 1351. Naslednjega leta je patriarh Kallist vnovič Dušana izobčil in zahteval, naj carski naslov odloži. Tudi ogerski kralj Ludvik mu je hotel Bosno zopet vzeti, ali bil je čez Savo zagnan in Mačva in Srem sta bila zopet s Srbijo združena. Ko je Kantakuzen odstopil, je Dušan celó nameraval, namesto slabih Paleologov sebe na bizantinski prestol postaviti. Pa ko je bil z vojsko na poti proti Carigradu, ga je vzela smrt l. 1355.

On je bil izvrsten vojskovodja, zelo previden in mož krepke volje. Svoj dvor je obdal z vso bizantinsko dvorsko sijajnostjo in vpeljal je po zapadni šegi vitežki red sv. Štefana, s katerim je častil zaslužne velikaše, kakor si je z obilnimi daritvami in „zadušbinami“ vedel naklonjenost duhovstva ohraniti. Naj večje zasluge za državo si je pa pridobil s svojim „zakonikom“, s katerim je skušal notranje razmere urediti. Za utrjenje vladarske oblasti pa je prav slabo s tem poskrbel, da je vso državo v 8 namestnij razdelil in namestnikom dal skoro neomejeno oblast. Njemu je bilo mogoče krotiti te mogočne namestnike, ali po njegovi smrti so se precej kazali žalostni nasledki. Sicer so Dušanu na smrtni postelji morali priseči, da bodo zvesti njegovemu sinu Urošu; pa potem so se vedli bolj kot neodvisni vladarji, kakor kot podložniki Uroševi. Jug Bogdan, poglavar Akarnanije in Macedonije, je bil njegov odločen protivnik, tudi mati Helena ga ni podpirala, ampak le mislila na povišanje svoje oblasti. Vukašin, ki je imel velik del prave Srbije, se je sam imenoval kralja, in Lazar Grebljanović, ki je imel severni del Srbije, in je tudi nameraval na srbski prestol sesti, je imel velik del naroda, posebno duhovstvo na svoji strani, ker je bil hraber in pobožen junak. Uroš pa je bil car brez dežele in je zdaj pri Lazarji, zdaj pri

Vukašinu, ki je zelo grdo ž njim ravnal, bival. Naveličavši se te odvisnosti ubeži Uroš v Dubrovnik, Vukašin pa ga je vedel od ondod izvabiti in ga je pri tej priložnosti ubil. Tako je ugasnil rod Nemanjićev l. 1367.

Nad razcepljeno srbsko carstvo planejo Turki in l. 1371 potolčejo srbsko vojsko pri reki Marici. V tej bitvi je padel Vukašin po izdajstvu, njegova brata despot Uglješa in logothet Gojko sta pa utonila. Veči del velikašev se je podal Turkom, in poglavarji so postali turški vazali, razun bosenskega bana Tvrtka in Lazarja Grebljanovića, sremskega kneza, ki je v kratkem svojo oblast razširil, premagavši svoje tekmece, in se je po nasvetu cerkvenega zbora v Peći dal kronati za srbskega carja l. 1376 od srbskega patriarha Jefrema; toda sam se menda iz ponižnosti nikoli ni drugače imenoval, kakor knez. Devet let je Lazarju preteklo precej mirnih, v tem času je pridno cerkve in samostane zidal po Srbiji. Med tem se je pa turška oblast zmerom širila: sultan Murat si je podvrget bolgarskega kneza Šišmana in se zdaj proti Srbiji obrnil (l. 1386). Lazar je Tvrtka in Ogre prosil za pomoč, pa nobeden ni pomogel. Zato se sam s svojimi trumami postavi sovražnikom ob Moravi. Toda turška sila je zelo pritiskala in Lazar je, po neodkritosrečnih svetovalcih pregovorjen, za letni davek in 1000 za turško vojsko najetih vojakov od sultana mir kupil. Ali Lazarja je ta sramotna pogodba zelo pekla. Začel je tedaj zaveznikov iskati in zanašaje se na obljubljeni pomoč odpove sultanu davek. Sultan privre z veliko vojsko, Lazarjevi zavezniki pa so po večem ali izostali, ali prepozno prišli. Na Kosovem ste se srečali vojski in je bila osoda Srbije določena. Izdajstvo Vuka Brankovića, ki je bil mogočen velikaš, in njegov razpor z Milošem Obilićem, ki je bil najslavnejši junak tistega časa, je največ bil kriv nesrečnemu izidu. Miloš je prišel v turški tabor in je tam Murata umoril, pa tudi sam s tovarši vred bil posekan. Med tem pa je Vuk s svojimi oklepniki zapustil Lazarjeve vrste. Srbi so se vedno hrabro bili in Lazar jim je vedno bil na čelu, dokler ga niso Turki vjeli in pred umirajočega Murata pripeljali, ter tam usmrtili. Srbi so zdaj bežali, Turki pa utrujeni in oslavljeni, niso drli za njimi, ampak plenili in razdirali po okolici, ogromno gomilo nanosili Muratu v spomin in potem pod Muratovim sinom Bajazidom se vrnili (l. 1389).

Bajazid je pustil Lazarjevo dedšino carici Milici za njene sinka Stepana Lazarjevića, pa s tem pogojem, da mu bo letni davek plačala, v vojskah mu pomagala za vojaki in hčer Milevo mu dala za ženo. Vuk pa je kot plačilo za izdajstvo dobil nekaj zemlje na južnem Srbskem. Ker ni bil s tem zadovoljen, je skušal, si še Lazarjevićevo deželo pridobiti. Toda Milica ga zatoži pri sultanu in on ga dá v ječo vreči in, ko je predrznil se, ubežati, ostrupiti l. 1396.

Despot *) Štepan Lazarović je v vojski, ktero je imel Soliman z bratom Mussi-jem, podpiral Solimana; ali imel je nehvaležnost za plačilo. Ko se je namreč Jurij Branković z vojsko zoper njega vzdignil, je Soliman Jurija podpiral. Štepan je dobil takrat od Ogrov pomoč in je z njimi sovražnike premagal (1403). Nekoliko časa je zdaj mir imel pred Turki, in skrbel za uravnavo domačih razmer. Pa kmalu je zopet lastni brat Vuk s turško pomočjo se proti njemu vzdignil in ga prisilil, da mu je odstopil pol Srbije. Po Vukovi smrti l. 1410 se je zopet Jurij Branković oglasil za njegov delež. Čez nekaj časa (l. 1412) pa se je sprijaznil s Štepanom, ki je zdaj mir imel pred njim. Leta 1413 je pridrl Musa, proti kateremu so Srbi Sulejmana podpirali, na Srbsko in je pustošil, toda z grško in srbsko pomočjo ga je kmalu četrti sin Bajazidov Mohamed premagal. Štepan je imel zdaj mir do svoje smrti l. 1427. Eno leto pred smrtjo pa je pod ogersko obrambo se podal in priznal vrhovno oblast ogerske krone nad Srbijo.

Še na smrtni postelji je imenoval svojega nekdanjega nasprotnika Jurija Brankovića za naslednika, ker je on bil poslednji iz Lazarjevega roda. Bil je Štepan zelo krepoten, ljudoljubljen in hraber knez, pa krepke volje in odločnosti mu je v teh težavnih časih manjkalo. Jurij Branković (1427 - 1457) je sedel na prestol že 60 let star, pa bil je še zmerom čvrstega duha in v besedi njegovi je bila moč. Bil pa je zvijačen in malo zvest in pošten. Vedno je omahoval v svoji politiki med Ogri in Turki; zdaj je bil prijatelj, zdaj sovražnik Turkom. Že leta 1430 je Murat po poslancih zahteval Srbijo v svojo last. Takrat ga je še z davkom potolažil. Iskal je med tem pomoč pri Ogrih, ktere si je s tem pridobil, da jim je že davno od njih zaželeno trdnjavo Belgrad za druga posestva na Ogerskem zamenil; ali s tem je se ve da Srbe zelo razžalil. Pa kmalu zopet pridere Murat, Bajazidov naslednik, v deželo, in nekoliko mest razdene. Takrat ga Jurij s tem utolaži, da mu dá svojo hčer Marijo in mu pošlje kot zastavljence njene starše brate. Pa l. 1435 je Murat zopet prišel z vojsko nad Srbijo. Takrat so pa Ogri Srbom na pomoč prišli in Turke pregnali. Ali ti so prišli kmalu zopet z novo vojsko in si pribojevali vso deželo, razun Belgrada. Jurij pa je ubežal na Ogersko, med tem ko je sultan se maščeval nad zastavljenci in jih dal oslepiti. Ko je na Ogerskem kuga začela razsajati, je Jurij se podal v Bar in od tod v Dubrovnik, kar ni bilo Dubrovničanom po volji, ker so se bali, da bi jih zapletel v vojsko s Turki. Zato se je kmalu spet na Ogersko vrnil. Med tem pa je slavni ogerski vojskovodja Hunjad vso Srbijo zopet pribojeval, in Sultan je bil prisiljen, mir skleniti, ker se je tedaj tudi glaso-

*) Ta naslov je dobil on kakor tudi njegov naslednik od grškega carja.

viti Skenderbeg v albanskih gorah pokazoval. Jurij je od Ogrov nazaj dobil svojo deželo (l. 1444).

Kmalu so se Ogri zopet v vojsko s Turki zapleli; ali Jurij jim takrat ni pomagal, ampak je miren ostal upaje, da mu bo za to tudi Sultan potrdil dežele, ki jih je imel kot lastnino. Tako je največ pripomogel, da so bili Ogri dvakrat, pri Varni (1444) in pozneje na Kosovem (1448), potolčeni. Še celo bežečega Hunjada je dal v Smederevu v ječo zapreti, in ga je tam nekaj časa držal, dokler se ni udal ogerskim grozitvam in Hunjadovim prošnjam. Za to ravnanje so se Ogri naslednje leto strašno maščevali in so razsajali po Jurijevi deželi, dokler ni miru od njih izprosil. Muratov naslednik Mohamed II. je uničil l. 1453 carigradsko cesarstvo, — kar so Ogri in Srbi mirno gledali —, in se zdaj obrnil proti ostankom srbskega carstva. En grad za drugim je prišel sovražniku v pest, le trdnjavi Smederevo in Belgrad ste se krepko držali. Zdaj je zopet od Ogrov si pomoči izprosil in združen z njimi je premagal Turke. Ali tudi zdaj se je zopet nekako nagibal na turško stran. V boji z nekim ogerskim velikašem pa je bil ranjen in ujet, ali Ogri so ga veliko-dušno zopet izpustili.

Kmalu potem je umrl l. 1457 90 let star in na smrtni postelji je ukazal, naj mu nasleduje žena Irena s tremi sinovi, ki pa naj bodo njej pokorni. Ali najmlajši sin Štepan je svojo mater ostrupil in svoja brata pregnal. Ko je pa Mohamed k vojski proti njemu se spravljal, je umrl. Njegova vdova, ki si v veliki zadregi ni vedela pomoči, si je umislila, vso deželo postaviti pod višo oblast papeževo, nadjaje se, da bodo katoliške vlade jo Turkom vbratile. Ali ves pravoslavni narod se je vzdignil proti tej daritvi, in ko se je sultan s svojo vojsko bližal, so mu najznamenitnejši državljani nasproti šli, ter se njegovi obrambi izročili l. 1459. Pa vkljub tej skoro prostovoljni podvržbi — groza je slišati — so Turki deželo razdjali in razljudili, samostane in cerkve podrli in 200.000 ljudi v sužnost odpeljali. Srbija pa je postala turška provincija.

Iz Brankovićeve rodovine se še omenjajo Štepan, Lazarjev brat, potem Vuk in Jovan kot despoti onih Srbov, ki so se na Ogersko preselili, beže pred turškim nasilstvom.

Srbska zemlja je postala lastnina sultanova. Kar je srbskih plemenitašev prestopilo k mohamedanski veri, postali so spahi, t. j. sultanovi bojniki in so dobili od njega obširna zemljišča. Vse drugo ljudstvo je kot raja predana bila na milost in nemilost tem spahijem in tujim svetnim kakor tudi cerkvenim oblastnikom; zakaj po padu domače hirarhije so bili biskupi izvoljeni iz grških Fanariotov. Plačevali so Srbi velike davke in težko rabotovali svojim gospodom. V tolažilo jim je bila v teh težkih časih vera, rodbinsko življenje v zadrugah, spomin nekdanjih slavnih časov, ki je živel v njih prekrasnih epičkih pesmih, in naposled Črnogorci in hajduci,

kakor tudi drugi sosedni krščanski narodi, ki so večni boj bojevali s Turki. Posebno so se Srbi ozirali na ogrskega kralja, od katerega so pričakovali osvobojenja. Pa še le konec 17. stoletja jim je bilo dano potegovati se za jugoslovanske zemlje. L. 1690 je pozval cesar Leopold vse Jugoslovane, prijeti orožje zoper Turke. Srbi so to storili, pa brez posebnega uspeha. Naslednjega leta preselilo se je veliko število srbskih rodbin pod vodstvom patriarha Arsenije Crnojevića na južno Ogrsko, kakor so mislili, le za nekaj časa, dokler bi cesarske vojske jim osvobodile domačijo; ali prišlo je drugače: ostali so za stanovitno tam.

L. 1718 je po požarevačkem miru Srbija z Banatom in z večim delom Bosne prišla pod Avstrijo. Pa prevzetno obnašanje avstrijskih častnikov in uradnikov je kmalu vso simpatijo do krščanske vlade zadušilo, tako, da so v vojski, ktero je imel Karl VI. l. 1738 s Turki, Srbi sami nekoliko pripomogli, da so zopet prišli pod Turka, kar se je zgodilo vsled belgradskega mira 1739. Ali Turki se jim nikakor niso hvaležni izkazali, ampak so jih zatirali, kakor prej. Zato so se Srbi v vojski, ki sta jo proti Turkom začela Jožef II. in Katarina, ruska carica, radi zopet za Avstrijo vzdignili, toda brez uspeha.

L. 1801, ko že Srbi niso mogli več prevelikega nasilstva turških poveljnikov in janičarjev, ki so se po Srbskem celo samoblastno obnašali, prenašati, so se vnovič vzdignili pod Črnim Jurijem. Po več srečnih bojih so se odkrižali janičarjev, vzeli so mnogo trdnjav in 12. dec. l. 1806 so naskokoma vzeli tudi Belgrad. Turki so bili izgnani iz velikega kosa srbske zemlje, ktero so vladali zdaj vojvodi v svojih okrajih skoro samovlastno, ker bili so le malo od visni od vrhovnega svojega vodje Jurija. Za skupne zadeve so se zbirali s svojimi „momki“ v „skupštino“, poleg ktere je že tedaj stalno svetovalstvo (soviet, senat) 12 senatorjev bilo ustanovljeno, ki je imelo skrb za civilne, finančne, šolske, sodnijske zadeve itd. Vstaja se ni dala zadušiti. V letih 1809 in 1810 so Srbi združeni z Rusi srečno odbili vse napade Turkov. V Bukreštu je bil l. 1812 na to mir sklenen, ter določeno je bilo, da ima Srbija davek plačati sultanu in trdnjave pustiti Turkom, sicer pa da smejo Srbi svojo deželo sami vladati. Ali Turki so kmalu še več zahtevali, namreč, da bi Srbi vse orožje odrajtali in pregnane spahije nazaj v deželo sprejeli. Tega niso mogli Srbi privoliti in tako je prišlo do novih bojov. Črni Jurij je pa preveč razdelil svoje moči, zato so bile njegove trume skoro povsod premagane in on sam se je moral umakniti na Avstrijsko. Turki so obnovili svojo oblast nad srbsko zemljo l. 1813. Le Miloša Obrenovića so pripoznavali kot vrhovnega kneza rudniškega, požeškega in kragujevačkega. Grozno ravnanje Turkov ga je spodbudilo, da je v Šumadiji l. 1815 iznova začel boj, in posrečilo se mu je na Mačevanskem polju Turke premagati in s to zmago določiti neodvisnost Srbije. Črni Jurij pa je vrnivši se iz Avstrije bil zavrato umorjen in potem je narodna skupština 6. nov. 1817 Miloša za srbskega kneza proglasila in

sultan ga je potrdil. Med Rusi in Turki l. 1826 sklenena pogodba akjermanska je zagotovila Srbom svobodno volitev kneza, popolno avtonomijo gledé notranje uprave in izločenje Turkov iz Srbije, razun iz trdnjav; Srbi so s časom dobili, kar jim je bilo tu obljubljeno, in oni so se zavezali od svoje strani k odrajtovanju določenega davka. Ko se je potem vojska vnela med Rusi in Turki, je Miloš miroval in le Turkom prehod branil skoz svojo deželo. Pozneje si je izvil od sultana berat, s katerim je knežtvo priznal za dedno v njegovi rodovini (l. 1830). Miloš pa je zdaj zelo svojevoljno in kruto vladati začel, tako da so l. 1835 sami Srbi proti njemu vstali in ga prisilili k obljubi, da bode za naprej ustavno vladal. Pa Miloš je vladal, kakor prej. Naposled je izdelala turška vlada združena s srbsko komisijo l. 1838 tako imenovani „organični statut“, kateri ni bil po volji niti knezu niti narodu. Namesto skupščine je po njem vso oblast dobil senat. Miloš je sicer prisegel, da se bo ravnal po tem statutu, pa v resnici se je malo zmenil za senat, ampak je vladal po svoji volji. Zato so ga Srbi prisilili, da se je l. 1839 vladi odpovedal in ustopil prestol svojemu sinu Milanu. Ko je pa ta kmalu po tem umrl, je turška vlada njegovega brata Mihaila imenovala za naslednika, ter mu pridala neko vladno svetovalstvo, s katerim narod nikakor ni bil zadovoljen, in l. 1840 sta morala svetovalca Vučić in Petronjević bežati v belgradsko trdnjavo. Pa tudi Mihail ni vladal Srbom po volji; zato so ga l. 1842 pregnali na Avstrijsko in na njegovo mesto je skupščina izvolila sina Črnega Jurija Aleksandra, ktereга je tudi turška vlada potrdila. Vučić in Petronjević sta morala na zahtevanje ruske vlade v prognanstvo, toda kmalu sta se vrnila in sta kot ministra pomagala knezu deželo ravnati in upravljati. Aleksander je precej samovlastno vladal in skupščino samo enkrat (l. 1848) sklical. Znotranje razmere pa so se boljšale in leto 1848 ni jih dosti kalilo; le nekoliko Srbov iz kneževine pod Kničaninom je šlo Hrvatom proti Madžarom na pomoč. Da se je uprava in tudi šolstvo v Srbiji zdatno izboljšalo, gre največa zasluga ministru Iliji Garašaninu. Knez pa si je prizadeval svoji rodbini dedično pravico do srbskega prestola pridobiti; zato je skušal, kolikor mogoče, z vsemi vladami v prijateljstvu živeti. S tem pa je prišel z narodom večkrat na vzkiž, posebno pa, ko je l. 1853 odpravil Garašanina in je v iztočni vojski neutralen ostal. V pariškem miru l. 1856 je bila Srbija izpod ruskega pokroviteljstva pod garancijo evropskih velevalsti postavljena. V Srbiji pa so se stranke zmerom bolj razpirale; l. 1857 je celo vstaja proti knezu se vzdignila, pa je bila zatrta in mnogo znamenitih mož je bilo zavoljo tega obsojenih. Ali naslednje leto je svetoandrejska skupština kneza odstavila in na srbski prestol poklicala starega Miloša in njegov rod. Miloš je zdaj bolj gledal na narodove želje, da si je njegovo ljubezen ohranil, dasiravno je tudi zdaj še samovlastno vladal. Toda umrl je že l. 1860 in na njegovo mesto je stopil sin Mihail, tretji Obrenović (1860–1868). Pod njim se je prenareshanje in zboljševanje glede skupštine, senata,

vojaštva in davkarstva nadaljevalo. Posebne zasluge si je pridobil z uredbo narodne vojske, katero je l. 1862 vkljub uporu avstrijske, turške in angleške vlade dognal.

Srbi pa so vedno bolj hrepeneli po popolni neodvisnosti; zato so težko gledali turške posadke v trdnjavah, posebno v svojem glavnem mestu Belgradu. L. 1862 je nevažen prepir med nekim Turkom in nekim srbskim dečkom rodil metež v Belgradu, in gradski poveljnik je začel 17. junija mesto bombardirati; še le drugega dne je bilo premirje skleneno. Srbi so bili zelo razjarjeni in so zahtevali, da naj vsa turška vojska odide iz Srbije. Ker pa turški komisar ni hotel dovoliti srbskih terjatev, je zbor garancij-nih velelasti se začel poganjati za Srbe in je poslednjič dognal pogodbo, vsled katere so morali Turki Belgrad in ostale trdnjave zapustiti. Vse to se je imel narod največ modremu postopanju svojega kneza zahvaliti. V veliko nesrečo Srbiji pa je bil Mihail leta 1868 v topčiderskem parku zavrtno umorjen kot žrtva zarote, v katero je bil zapleten tudi Alexander Karadjordjević.

Skupščina je zdaj za kneza potrdila Mihailovega sinovca Milana, četrtega Obrenovića, ki je imel poleg sebe, dokler ni bil polnoleten, vladarstvo treh mož. L. 1869 je bila oklicana velika skupščina, ki je vpeljala v Srbiji sedaj veljavno ustavo. Na svoj rojstni dan 20. avgusta l. 1872 je bil mladi knez za polnoletnega slovesno proglašen vpricho zastopnikov skoro vseh slovanskih dežel. —

Razun trojedne kraljevine in Srbije so se še druge samostojne države in državnice osnovala na hrvatsko-srbski zemlji. Tu gre omeniti Bosno, Dubrovnik in Črno goro.

Bosna se je imenoval en del srbske zemlje ob reki istega imena, toda tedaj, v prvi dobi, ni bil tolik, kakor pozneje; zakaj severnozapadni del je spadal pod Hrvatsko. Morebiti je že izprva ta del svoje župane imel, ki so bili srbskemu županu podložni. Pozneje se je Bosna povečala in postala banovina. Bani pa so skušali vrhovne oblasti srbske se iznebiti in to se jim je včasih posrečilo. Prvi nam znani samostojni ban je Želimir (940). Kmalu pa je prišla Bosna pod vrhovno oblast ogrsko in potem spet pod srbsko; sploh ste se te dve državi vedno rvali za Bosno, ki je ravno v sredi njiju bila. Izmed banov je najimenitnejši Kulin (1168—1204). Za njega so se začeli bogomili širiti po deželi, kar je mnogo domačih preprirov in bojov rodilo. Sicer pa je dežela za njegove dobe zelo srečna bila, zakaj ta ban je obrtnijo, kupčijo in rudokopstvo zelo pospeševal in sploh skrbel za blagostanje svojega naroda. Poslednji ban Tvrdko je meje svoje banovine posebno na jugozapadnej in južni strani znatno razširil, pridobivši uzičko županijo, Raško in kos Primorja, in l. 1376 se je dal v Miloševskem samostanu kronati kot Tvrdko I., kralj Srbije, Bosne in Primorja. On je pozneje še nekaj mest v Dalmaciji pridobil, Turke, ki so deželo napadli, premagal in Srbom na Kosovo 20.000 Bošnjakov

na pomoč poslal. Tudi je za kupčijo zelo skrbel, sploh je bil eden najvrliših bosenskih vladarjev. Umrl je l. 1391; njegov naslednik je bil Štepan Dabiša in po njegovi smrti l. 1396 je postal kralj Trvdko II., nezakonski sin prvega kralja. Tega je pregnal s prestola l. 1397 Ostoja; ali tudi z Ostojem niso bili zadovoljni, ker je okrutno vladal, in so tudi njega pregnali ter sina Štepana Ostojiča na prestol posadili. Oba pregnana kralja pa sta se združila s Turki in Bosno napadla; ali Štepan ju je hrabro odbil in na to so se vsi trije pogodili, da so odsilimal skupno vladali. Trvdko II. je umrl l. 1443. Za njim je bil izvoljen Štepan Tomaž Ostojić, ki je bil izprva sam bogomil. Ali spreobrnjen po papeževih poslancih l. 1446 skliče deželni zbor v Konjico, kateri je bogomilsko (patarensko) vero v Bosni prepovedal. Nekaj bogomilov se je spreobrnilo, okoli 40.000 pa se jih je v humsko županijo preselilo. Humski (ali zahumski) knez namreč se je odpovedal bosenski nadvladi in se podal v varstvo nemškemu cesarju Frideriku IV. ter ustanovil „vojvodino (hercegovino) svetega Save“. Kralj je bil, ravno ko se je na boj proti Ogrom pripravljal, umorjen od brata Radivoja in sina Štepana l. 1460 in sin Štepan Tomašević je sedel na prestol. Katarina, vdova umorjenega kralja, je Turke na maščevanje proti morilcema poklicala. Radi so prišli razsajat po deželi, dokler ni kralj obljubil letnega davka. Zdaj se je z drugimi krščanskimi vladami pogajal za skupno vojsko proti Turkom. Ali hitro so Turki to zaslišavši z ogromno vojsko pridrli v Bosno. Ker ni bilo pomoči od nobene strani, se je udal kralj s tem pogojem, da dobi od Turkov drugo deželo za Bosno. Ali Turki so potem kralja in veliko vojvodov in knezov in velikašev, ki se niso hteli odpovedati krščanstva, posekali, 30.000 dečkov so izbrali si za janičarje in čez 200.000 ljudi so v sužnost odpeljali; deželo pa so razdajali in opustošili l. 1463, deset let po carigradskem padu. 20 let pozneje je tudi Hercegovina prišla pod Turke. Ogrski kralji so si od Kolomana sem višjo oblast čez Bosno prilastovali. Zato je kralj Matjaš kmalu pridrl v Bosno in vzel Turkom trdnjavo Jajce in 30 drugih mest, v katerih so Hrvati in Ogrji branili krščanstvo, dokler ni kmalu po nesrečni mohački bitvi trdnjava Jajce padla Turkom v oblast l. 1527. Zdaj je Bosna postala popolnoma turška provincija. Zemlja je bila razdeljena na tri dele, za sultana, za mošeje (vakuf) in za plemstvo, katero se je poturčilo. Kristjani pa so bili raja (čreda) brez lastnega posestva. Begi, spahi in age (mali posestniki) so bili njeni gospodje in sodniki. — Glasoviti janičarji, ki so izprva v Bosni kot posadka ostali, so se dopolnjevali iz bosenskih poturčencev. Sploh je bila Bosna poldrugo stoletje ona velika vojašnica, iz katere so Turki svoje armade nad sosedne dežele vodili.

Ko ste po mnogih bojih bili Sava in Una za mejo določeni, je bila s tem zagraja postavljena bosenskim spahijem, da niso več mogli prosto hoditi na plen v sosedne krajine. Zato se je njihova grozovitost začela obračati proti raji ali pa proti vezirrom, proti

kterim so se z janičarji združili. Ko se je pa v sosedni Srbiji narod za svobodo vzdignil, so na vso moč si prizadevali, da se vstaja ni tudi v Bosno razširila, in so podpirali Mohamedance v Srbiji. Srečni izid srbske vstaje pa je njihovo nevoljo in nezadovoljnost le še bolj pomnožil. Ko je l. 1826 sultan Mahmud odpravil janičarje in je hotel preuravnati bosenske politične razmere, je vstalo bosensko plemstvo z janičarji, pa vstaja je bila zopet potlačena. Ali kmalu so se zopet vzdignili pod gradačkim kapetanom Huseinom, „zmajem bosanskim“, kakor se je imenoval. Osmanlije so prognali in se zedinili z vstajniki albanežkimi, ter ž njimi hoteli iti proti Carigradu. Pa med njimi je nastala nesloga in bili so premagani. Husein je ubežal in umrl v prognanstvu. Tudi reforme Abdul Medjida so izbudile l. 1849 novo vstajo v Bosni in Hercegovini, pa Omer paša jo je kmalu zadušil.

Dubrovnik je bil v 7. stoletji po Kr. postavljen od epidavrskih uskokov, in se je povečal po sprejemanji sorodnih življev z bližnjih otokov. Prebivalstvo je bilo izprva romansko (italijansko) s politično uravnavo staroitalsko; prvotne rodbine so bile patricijske, poznejši italijanski in slovanski naseljenci pa so bili le prosti narod (plebs), ako nišo mogli patricijskega izvira dokazati. Mesto je vedno rastlo po novih naseljencih, pa je svoj italijanski značaj ohranilo do 11. stoletja. V tej dobi je letni davek plačevalo zahumskim in travunskim županom, kakor tudi bizantinskim pretorjem v Dalmaciji; zato pa je Dubrovnik mir imel s sosesčino in je mogel razviti in razširiti svojo kupčijo; zlasti so bili Dubrovčani posredovalci srbske kupčije v Italijo. V prijateljstvu so tudi živeli z mogočnimi sosednimi Neretčani. Ko so Benečani te upokorili, so tudi Dubrovnik spravili pod sebe, pa le za kratek čas, in skoz 120 let je imel Dubrovnik zopet mir pred Benečani in je do visoke stopnje moči in blagostanja došel. Po prijateljskih razmerah s Srbi se jim je država povečala. Včasi pa so bile te razmere pretrgane največ zavoljo verskih razprtij. L. 1203 je prišel Dubrovnik pod benečansko oblast in začela je nadvlada benečanskih uradnikov, kateri se je domoljubna stranka upirala. L. 1272 so mu usilili novi statut, kateri je Dubrovnik po zgledu Benetek uravnal. Izpod benečanske nadvlade je prišel Dubrovnik l. 1358 pod oblast ogrske krone, pod katero je ostal do l. 1526. V tej dobi se je dubrovniška trgovina zelo razširila po svoboščinah in pravicah, ktere so mu podeljevali ogrski kralji. Za Sigmundovega vladarstva se mu je tudi po njegovem prijateljstvu država znatno povečala.

Obširna trgovina z Indijo in vsemi deželami ob sredozemnem morji je se ve da zelo pomnožila bogastvo posamnih Dubrovčanov, kakor tudi celó države, in v drugi polovici 15. stoletja je državna denarnica navadno imela po 7 milijonov zlatov gotovega denarja. Dubrovniških ladij za daljnjo vožnjo se je l. 1450 štelu okoli 300. Število prebivalcev pa je narastlo do 40.000. Težavnejši časi za republiko so nastali, ko so Turki se začeli vojskovati z Ogrri, ker so želeli Dubrovničani pod ogrsko krono ostati, pa tudi s Turki

zavoljo trgovine prijatelji biti. Po nesrečni bitvi pri Mohači (1526) pa ni mogel Dubrovnik se več ogniti turške nadvlade. Skoz pol-drugo stoletje si je Dubrovnik tudi pod turško višo oblastjo obširno trgovino vkljub mnogim sitnostim vedel ohraniti. Ali l. 1667 je nepričakovana nesreča vse uničila. Hud potres je namreč zrušil celo mesto in čez 5000 ljudi usmrtil; in kar je ostalo, je še požar pokončal in so tollovaji iz okolice uničili. Mesto je bilo sicer dosti hitro zopet postavljeno, ali pomorska kupčija se je celó izgubila. Pojemajoča moč Turkov je napotila Dubrovčane l. 1684 ponoviti zvezo z ogrsko krono; ali v kratkem so se morali zopet pogoditi s Turki. V požarevačkem miru so bile meje dubrovniske republike od strani Neretve in Kotora tako določene, da se niso nikjer beneške Dalunacije ali Albanije dotikale, ampak je okoli in okoli le turška zemlja jo obdajala. V početku 18. stoletja si je republika zopet nekoliko opomogla. L. 1806 so Francozi prišli v Dubrovnik in l. 1808 je Napoleonov dekret uničil republiko, l. 1814 pa je prišla pod avstrijsko vlado. Okupacija francoska je uničila ne le politične podlage republike, ampak tudi vso njeno trgovino.

V Dubrovniku se je že od nekdaj razločevalo petero stanov, namreč duhovski, plemenitaški, meščanski stan, potem prosto ljudstvo, kteremu so se tudi rokodelci, kramarji, mornarji in vsi pravoslavni prištevali, in poslednjič kmetje. Plemstvo je bilo edino sposobno za upravo in sodništvo. Na čelu je bil republikli knez od senata voljen. Senat je bil sestavljen iz 45 najmanj 40 let starih plemenitašev, ktere je v dopolnitvenih volitvah volilo veliko svetovalstvo, kterega se je smel vsak 20 let stari plemenitaš deležiti. To je bil postavodajni zbor, kteri je tudi vse uradnike volil, kakor tudi 7 udov za malo svetovalstvo, ki je imelo izvrševalno oblast; postave je moral potrjevati senat. Razun tega je bilo svetovalstvo deseterih za policijske zadeve in zbor 5 proveditorjev vsako leto iz senatorjev voljenih, ki so imeli više nadzorstvo nad vso upravo.

Država je bila razdeljena v 11 okrajev, kterim so bili na čelu kapetani, ki so imeli tudi sodnijsko oblast. Vse više službe so bile brezplačne in za nje je volil senat ali veliki zbor. Meščani so le k nižim bili pripuščeni. Kmetje niso bili lastniki zemlje, ampak koloni plemenitaških posestnikov; razmere med njimi niso bile po postavi, ampak le po običaji uravnane.

Sedanja Črna gora je bila v prvih časih srbske zgodovine del duklanske (dioklejske) županije, pozneje zetske (ali zentske) kneževine. Prvi nam po imenu znani gospodar v teh krajih je Vuk, sin Štepana Nemanje. Potem, ko je dinastija Nemanjičev izumrla in je Vukašin v Srbiji vladal, je Zeta odpadla in si izvolila svojega kneza Balšo, ki je utemeljil dinastijo Balšićev, ki je od l. 1367–1421 tu gospodarila. Po tem, ko je ta rod izumrl, je prišla Zeta za kratek čas pod Srbijo, namreč pod Jurja Brankovića. Ali ž njim niso bili zadovoljni in so si izvolili nekega Šte-

pana Crnoja, ki je utemeljil dinastijo Crnojevičev (1423—1516). Hrabro se je bojeval s Turki in boje je nadaljeval njegov sin Ivan, ki je pa bil primoran odstopiti Turkom doljno Zeto, lepši del svoje kneževine ob Skadarskem blatu, in umakniti se proti severju v visoke gore, sedanjost katunsko nahijo. Vso zemljo okoli in okoli te dežele, tega ostanka slovanske svobode v teh krajih, pa so si Turki med tem podjarmili. Kar se tedaj polumesecu ni hotelo ukloniti, je bežalo v te svobodne gore. Ivan je skrbel, da so deželo na vseh mestih dobro utrdili in vsak mož je prisegel navdušeno braniti svobodo do zadnje kaplje krvi. Deželica pa se je odsihmal imenovala Črna gora. Poslednji Crnojevič je vzel za ženo hčer beneškega vojvode, Marijo Mocenigovo. Ali njej se je malo dopadlo v pustih gorah; zato je pregovorila svojega moža, da se je podal na svoje posestvo v Benetke ter vladu izročil (l. 1516) cetinjskemu biskupu (vladiki) Vavilu; z njim so začeli metropolit ali vladike vladati Črno goro, ki so imeli vojvode katunske nahije kot pomočnike v svetni vladi. Za drugega vladike Germana se jim je dežela skrčila na samo katunsko nahijo. V začetku 17. stoletja za vladike Rafima I. so slavno odbijali navale velikih turških vojsk. L. 1687 pa so pridrli Turki celó do Cetinja, požigali in razdevali, kar so mogli, pa so se kmalu naveličali teh ubožnih pustih krajev in se vrnili v svoje trdnjave.

Nova doba se je začela za Črnogorce l. 1697, ko je Daniel Petrovič Njeguš nastopil vladarstvo in je utemeljil dedično nasledstvo vladik iz Njeguške rodovine. On je našel deželo v žalostnem stanju; zakaj mohamedanstvo se je začelo celó po Črni gori širiti in sovraštvo sejati med Črnogorce. Knez sam že ni bil več prav varen pred poturčenci. Zato je prepovedal turško veroizpovedanje po svoji deželi. Kdor se ni udal krščanstvu, je moral iz dežele. Vsi tisti pa, ki so se protivili ukazu, so bili l. 1702 na sveti večer umorjeni. Ko je l. 1711 ruski car Peter vojsko začel s Turki, je poklical tudi Črnogorce na boj in zato njihovo neodvisnost pripoznal, ter jih očitno vzel pod svoje varstvo. Pa takrat so Črnogorci malo čutili tega varstva. Zakaj po dokončani vojski so se Turki obrnili proti gorati deželici; pa bili so popolnoma potolčeni. Dve leti pozneje so Turki sicer 37 načelnikov, češ, da se hočejo pogoditi z njimi, k sebi privabili in po izdajniško ubili in potem strašno razsajali po deželi; pa kmalu so se zopet zbrali Črnogorci in vnovič jih premagali, ter ujeli 36 agov in begov, ki so vsak po enega vola in enega prasca sramotne odkupnine jim dati morali. Zdaj so začeli vladike na Rusko romati, pomoči prositi za opustošeno, revno svojo deželo, da so si z obilno podporo ruskih carjev opomogli. Po Danielovi smrti je prevzel vladost Sava Petrovič, pa kmalu je v samostan stopivši prepustil jo bratrancu Vasiliju. Tudi Vasilij se je s Turki srečno bojeval in dvakrat na Rusko potoval. Po Vasilijevi smrti je Sava zopet prevzel vladarstvo. Ali moralo je biti slabo, da je nekemu svetoklatežu se posrečilo se za bojda umorjenega ruskega carja Petra III. izdati in

pod imenom Štepan Mali neomejeno vladarstvo nad Črnogorci si pridobiti. Po njegovi smrti (1774) je zopet Sava vladal, ter si za pomočnika vzel na Ruskem odgojenega Petra Petroviča, Vasilijevega bratranca. Ta je tudi po Savini smrti l. 1782 kot Peter I. postal vladika, ko je bil še na potu iz Rusije. Med tem so Turki pridrli do Cetinja in prisilili ljudstvo, da se je obvezalo davek (harač) plačevati. Peter pa vrnivši se v domovino je kmalu Črno goro proglasil za svobodno, in ni hotel plačevati harača. V naslednjih bojih s Turki so bili tako srečni, da ste se sosedni nahiji bielopavljicka in piperska s Črno goro združili in da so en čas mir imeli pred svojimi sovražniki. Ta čas je knez porabil za notranjo uravnavo dežele. Pripravil je Črnogorce k temu, da so sprejeli 33 paragrafov državnega zakonika; in zdaj je na mesto svojevoljnosti stopila pravica in temelj je bil položen s tem boljšemu državnemu razvitku. V francoskih vojskah so Črnogorci si pridobili Kotor, ali vsled bečke pogodbe so ga morali po ukazu ruskega carja odstopiti Avstriji. L. 1819 se je še enkrat knez srečno bojeval s Turki, potem pa je imel mir pred njimi do svoje smrti l. 1830. Nasledoval mu je Peter Petrovič Njeguš II., tudi na Ruskem odgojen. On je izpodil iz dežele rodovino Radoničev, ki so si dedično pravico do gubernatorske časti prisvojevali, in je tako višo duhovsko in posvetno oblast v svoji osebi združil. On je uredil deželo, vpeljal davek, da so se mogli javni uradniki plačevati, prizadeval si je odpraviti „krvavo osveto“, vpeljal je dve svetinji za priznanje hrabrosti, dal tiskarnico osnovati v Cetinji, skrbel za ceste in se sploh mnogo trudil, da bi blagostanje Črne gore povišal. Ker je mnogo potoval, sta ga nadomestovala predsednik starištvstva Pero in podpredsednik Jurij Petrovič. Mnogokrat so se tudi za tega vladarja Črnogorci največ s srečnim vspehom s Turki bojevali. Peter se pa ni samo kot vladar izkazal, ampak on si je tudi kot pesnik slavno ime pridobil. Ko je za pljučno boleznijo l. 1851 umrl, mu je nasledoval bratranec Danilo, ki pa je duhovsko oblast odločil od posvetne in bil prvi posvetni knez Črne gore v novejši dobi. Odbivši srečno turške napade l. 1853 se je celó posvetil notranjim preuredbam, ki so sicer mnogo protivnikov mu rodile, ali on je stanovitno korakal po svojem potu in protivnike iz dežele preganjal. On je izdal svoj znameniti „Zakonik Danijla I., knjaza i gospodara slobodne Črne Gore i Brdah“, ki ga je razdelil vsem svojim podložnikom, in sploh si mnogo prizadeval bolj izobraziti svoje Črnogorce in povečati njih blagostanje. Ker ni hotel po krimski vojski priznati više oblasti turške, so Turki napadli deželo; ali pri Grahovci jih je knežev brat Mirko slavno potolkel. L. 1860 je bil Danilo v Kotoru od nekega izgnanega Črnogorca zavratno ustreljen. Njegova žena Darinka je zdaj Mirkovega sina Nikico (Miklavža) za kneza proglasila, ki se je brez zaprek lotil vlade.

Ko so Črnogorci pomagali Hercegovincem, ki so pod Luko Vukalovićem vstali bili, so se tudi oni v vojsko s Turki zapleli in

jih tako slavno zmagali, da so se vse sosedne krajin s Črno goro združile. Ali kmalu so z veliko silo udarili od dveh strani na deželo in jo začeli, pa se vé da z velikimi zgubami, dobivati. Ker ste bili obe vojski upešani, se je sklenil mir, in Črna gora je pripoznala turško nadoblast.

Ogrski Srbi. Po uničenji samostalne Srbije so dežele ogrske krone postale pribežališča Srbom begajočim pred Turki. Prihajali so v 15., 16., posebno pa v 17. stoletji. Sprejeti so bili tu kot narod s posebnimi privilegijami. Tako jim je bila zagotovljena lastna okrajina (teritorij) (ta privilegij je ostal na papirji), svobodno spoznavanje in izvrševanje pravoslavne vere, svobodno voljenje cerkvenih in posvetnih oblastnikov. Zadeve, tikajoče se vsega naroda, so se reševale na narodnem „saboru“, ki je navadno bil v Karlovcih in je bil sestavljen iz posvetnih in duhovnih poslancev. Najvažnejša pravica tega zbora je bila, voliti patriarha in vojvodo. Poleg „sabora“ je bila še sinoda biskupov, ki je reševala zgoli cerkvene zadeve. S časom so začeli Srbom kratiti pravice; niso več smeli si voliti vojvode in v spoznavanju in izvrševanju pravoslavne vere so se jim vedno overe stavile.

L. 1746 je bila ustanovljena za srbske krajin, ktere je dunajska vlada nekako kot neodvisne od ogrske krone smatrala, posebna „ilirska deputacija“ kot upravna oblast za srbske zadeve. Ogrom pa to ni bilo po volji. Dognali so, da je bila Vojaška krajina v Banatu odpravljena, in srbski graničarji, ki niso hoteli podložniki plemenitašev postati, so se preselili na Rusko v „Novo Srbijo“. Začeli so sploh Srbe zavoljo vere nadlegovati in jih k zedinjenju s katoliško cerkvijo siliti, dokler niso bile te zadeve vsaj nekoliko uravnane, nekaj na srbskem „saboru“, nekaj pa po kraljevih reskriptih. „Ilirska deputacija“ pa je bila l. 1777 odpravljena in njeno področje predano je bilo ogrski dvorni kancelariji; madžarsko-katoliška propaganda proti Srbom pa ni nehala. Zato so zahtevali Srbi na saboru l. 1790 lastno okrajino in enakopravnost pravoslavnim s katoličani. Naslednje leto so od ogrskega zbora vsaj to dosegli, da so tudi pravoslavni dobili državljanske pravice. Od l. 1792 do l. 1848 je bilo delovanje Srbov največ tiho, literarno. L. 1843 začeto pomadžarjevanje raztezalo se je tudi na Srbe. Njihove pritožbe niso nič pomagale; občna nezadovoljnost je vspalmenela na saboru l. 1848, ko so si izvolili svojega patriarha Rajačiča in svojega vojvoda Šupljicka, določili obseg srbski vojvodini in priznali njeno politično zvezo s trojedno kraljevino. Izvolili so tudi deputacijo, ki bi naj izposlovala tem sklepom kraljevo potrjenje. Za madžarske prepovedi in zapovediže niso več marali in so v svojo obrambo zgrabili za orožje. Njih vodje so bili Stratimirović, potem Knićanin, poveljnik iz Srbije najpomoč došlih Srbijancev, in na posled Todorović. Ko se je ogrska vstaja zmerom bolj širila, se je cesarski dvor, kteremu je bilo treba pomočnikov, prijaznega

kazal srbskemu narodu. Boji Srbov proti Madžarom v Banatu in Bački so znatno podpirali napredovanje cesarske in banove vojske. Novi cesar Franc Jožef je potrdil patriarha Rajačiča in vojvodo Šupljikca. Po Šupljikčevi smrti je patriarh prevzel upravo srbskih zadev; ali te so zmerom bolj v oblast avstrijskih generalov prihajale, kar je veliko nezadovoljnost srbskega naroda izbujalo. Naposled je bila 18. listopada 1849 ustanovljena nova kronovina z imenom: „Srbska vojvodina in Temeški banat“. Ali ta naredba ni imela nobenih praktičnih nasledkov za Srbe: njihove želje se niso izpolnile. Absolutizem, ki je zdaj nastopil, tudi Srbom ni obrodil koristi. Vsled oktoberske diplome je nova kronovina bila odpravljena ter združena z Ogrsko, razun Srema, ki so ga pridružili Slavoniji. Narodu srbskemu pa je dovolila vlada izvenredni kongres pod predsedništvom patriarhovem vpričo kr. komisarja generala Filipovića. Zahtevali so Srbi svoj teritorij, omejen kolikor mogoče po narodnosti, svobodno volitev svojega vojvode, popolno samoupravo v domačih zadevah itd. Ali vlada teh zahtev ni potrdila. — Po kongresu l. 1864., kterege so se tudi Rumuni udeležili, so se poslednji, ki so dosihmal pod karlovskega patriarha spadali, odcepili in svojo rumunsko neodvisno cerkev za vse Rumune ogrske krone ustanovili. Da bi tukaj skleneno in od cesarja potrjeno uravnanje natančneje določili, je bil l. 1865 zopet kongres obeh narodnosti; ali nastala je nesloga med njima, in Rumuni so zapustili kongres. Posihmal sklicani zgoli srbski zbori so se le s cerkvenimi in šolskimi zadevami pečali.

Hrvatsko-srbska književnost *).

Stara doba. Dasiravno so se Hrvati in Srbi že dolgo pred sv. Cirilom in Metodom pokristjanili, se je vendar duševno delovanje pri njih še le začelo po vplivu teh dveh slovanskih apostolov. Gotovo je namreč, da je slovansko bogoslužje že v tistem času, ko je po Moravskem obveljalo, tudi med Hrvati in Srbi se razširilo. Verjetno je celó, da sta slovanska apostola je osebno izbudila na Hrvatskem, mudé se v teh krajih na svojem potovanji v Rim. Pa tudi po svoji politični zvezi z bizantinskim cesarstvom so imeli priložnost, seznaniti se s slovansko liturgijo. Utrdila se pa je nova liturgija pri Hrvatih in Srbih, ko so po smrti Metodijevi, še bolj pa po prihodu Madžarov v Panonijo učenci apostolov razbežali k sosednim bratom, k Bolgarom, Srbom in Hrvatom.

*) Gl. V. Jagić, Historija književnosti naroda hrv. i srb. I. 1867.

Naučny Slovník: Jihoslované.

St. Novaković. Mali izvod iz istorije srpske književnosti. 1867.

Slovansko bogoslužje z glagoliškim pismom se je pri Hrvatih v kratkem tako razširilo, da je začelo latinsko dalmatinsko duhovstvo se za sebe bati in mu nasproti delati. L. 924 (in vnovič nekoliko pozneje) je bila na spljetskem cerkvenem zboru slovanska liturgija prepovedana in ninska biskupija, ktere pastirji so se posebno za njo potegovali, odpravljena. Ali pregreboko je že bila ukoreninjena slovanska beseda pri božji službi, kakor da bi jo mogle te prepovedi odpraviti.

Ali so Srbi tudi izprva svoje cerkvene knjige z glagolico pisali, kakor Bolgari, se ne dá na tanko dokazati, pa je verjetno. V 11. in 12. stoletji pa je cirilica pri njih povsod že prevladala.

Najstarše cirilske in glagoliške, v staroslovenskem jeziku tako pisane knjige, da se jim pozná vpliv hrvaščine ali srbščine, se nam po večem niso ohranile v izvirnikih, ampak le v prepisih. Prvo poročilo o slovansko pisanej knjigi na Hrvatskem je najti pri duhovniku Miklayžu Rabskem, kateri v 13. stoletji (1222) piše v svojem psaltiru, da ga je prepisal iz rokopisa, katerega je imel Teodor, nadbiskup spljetski (880—890). Ali žalibog sta se izgubila eden kakor drugi. Sploh se nam je iz najstarše dobe le malo rokopisov, največ odlomkov, ohranilo.

Milejše so nastale okoliščine za glagolico, ko je papež Inocenc IV. l. 1248 dovolil slovansko bogoslužje. Zdaj, ko so overe pale, se je začela glagoliška literatura bolj razvijati. Njeno središče je bilo hrvatsko primorje in severna Dalmacija, odtod se je pa razširila na jug do Neretve, na zapad po Istri in otokih, na vzhod in sever po velikem delu Hrvatske in po Slavoniji do Požege in Djakova.

Res je, da je vse literarno delo izprva le bilo prepisavanje obrednih knjig, le tam pa tam se je kaka oblika ali beseda z navadnejšo zamenila. Kmalu so pa tudi začeli predstavljati iz latinskega, n. pr. življenje katerega svetnika in enake stvari. O izvirnem delu se pač tedaj še govoriti ni moglo, ko duhovstvo ni ime o šolske izobraženosti, ampak le tisto, ktero si je eden od drugega, posebno po samostanih pridobil. Da so pa posebno v 14. in 15. veku pridno prepisovali in spisavali, to nam priča obilna množica nam ohranjenih rokopisov, največ misalov in brevirjev, iz te dobe. Nekatere knjige niso samo s tehnično dovršenostjo pisane, ampak tudi z lepimi malimi sličicami okinčane, ki umetniški sposobnosti naroda čast delajo. Jezik, v katerem so cerkvene knjige pisane, je staroslovenski, le nekoliko gledé nekterih v hrvaščini nerabljenih samoglasnikov po narodnem govoru prikrojen. Glagoliških spomenikov posvetnega zapopadka je veliko manj, in to so največ listine in drugi očitni zapiski posameznih oseb ali občin, kateri so pa vsi v čistem narodnem jeziku in zlogu pisani, kakor se je govoril tedaj po hrvatskih krajinah za morjem do Neretve. Najstarša listina je od l. 1309. Znamenit je „Zakon Vinodolski“, v katerem so bile l. 1280 po sklepu vseh krajin Vinodolske občine popisani pravni običaji tistod navadni. V isto vrsto spadajo „Zakon ostrova

Krka“ in „Poljički statut“; potem „Naredbe kaptola senjskoga“ in „Naredbe biskupije modruške“.

Pri Srbih se je izdatnejše politično življenje in duševno gibanje tedaj začelo, ko so Nemanjići krmilo srbske države v roke vzeli. Vendar je že pred to dobo največ v primorskih krajinah srbsko življenje nekoliko razvito bilo, in največi delež pri tem razvitku je že tedaj imel Dubrovnik. Tu in sploh na Srbskem je bil narodni jezik rano vpeljan v javno življenje, kakor nam pričajo najstarejše listine, ki so sicer še le iz Kulinovih (1189) in Nemanjinih časov (1199), pa po svoji osnovi kažejo, da se ni še le ž njimi začetek storil, ampak da so bili že celó privajeni dopisavanju v narodnem jeziku. Starosrbske listine, s katerimi darujejo vladarji cerkvo, so največ v cerkvenem jeziku pisane, druge pa, ki so političnega zapopadka, posebno bosenske in dubrovniške, so v narodnem jeziku in zlogu sestavljene. Toda Dubrovnik se je bolj tistega narečja držal, ki so ga Srbi v sosednih krajinah govorili, kakor svojega domačega.

Tudi na Hrvatskem so nekteri plemenitaši v svojih listinah rabili cirilico in cirilska pisma od sultana Amurata II. od l. 1430 in 1442 na dubrovniško republiko, in pisma Mohameda II., Ali-bega, Hamzabega, Bajazita II., Selima I., Sulejmana II., potem pismo ogrskega kralja Matijaša od l. 1465 na fratra Aleksandra Dubrovčana, Ivana Zapelje na Mehmedbega, Aleksandra, vojevođe moldavskega na Dubrovnik itd., kažejo jasno, da je v tistem času srbski jezik celó diplomatični jezik bil turškega, ogrskega in rumunskega dvora, ako so imeli kaj posla z Dubrovnikom ali med seboj.

Srbski veliki župan Nemanja je povzdignil s svojo krepostjo in odločnostjo srbski narod na višjo stopinjo državne moči in si prizadeval, preroditi ga z gojenjem dušnega življenja. V pobožnosti je bil on sam lep zgled svojemu narodu; zato je mnogo „zadušbin“ po Srbiji ustanovil in jih bogato obdaril. Zadnje dni svojega življenja je celo pomenišivši se preživel v tistem samostanu. Njegov sin Rastko je rano se odpovedal posvetnemu življenju in stopil v samostan, sprejemši ime Sava. Ali na svetej (atoškej) gori ni pozabil svojega naroda. Ustanovil je s pomočjo svojih staršev na atoškej gori prostrani srbski samostan, (prav za prav 14 zedinjenih samostanov), ki mu je bilo ime Hilandar in je postal glava vseh srbskih samostanov in največa tvornica starosrbskih knjig, ki so se od tod raznašale na vse kraje. Pozneje je zapustil samostan, poklican, ravnat cerkvene zadeve svoje očetnjave. Kot prvi srbski nadbiskup postal je duhovni učitelj in prebuditelj srbskega naroda. On je spisal ustave ali pravila („tipike“) za studenički, hilendarski in orahovički samostan in je popisal življenje svojega očeta. Tudi od brata Štepana imamo enak popis. Domentijan jeromonah hilendarski, poslednji učenec sv. Save, je popisal življenje sv. Save in pozneje življenje sv. Simeona (očeta sv. Save) in je oboje

delo poslal v Srbijo kralju Urošu. Globoko pod temi življenjepisi stoji gledé književne vrednosti delo arhiepiskopa Danila iz 14. stoletja, v katerem popisuje življenje srbskih kraljev in biskupov. Pa saj so le pohvale pobožnosti dotičnih mož, ter v zelo bombastičnem zlogu pisane. Eden Danilovih učencev je popisal življenje svojega učitelja. Proti koncu 14. stoletja je popisal življenje Štepana Dečanskega Bolgar Grigorij Camblak, ki je bil iz igumena studeniškega postal metropolit kijevski. Konstantin filosof popisal je življenje Štefana Visokega. Iz teh in takih življenjepisev, katerih se nam je še drugih nekoliko ohranilo razun omenjenih, so največ sestavljali potem letopise, seveda le glede domače zgodovine. Kar je pa občne zgodovine v njih, so zajemali in predstavljali iz grških virov.

Med knjigami za cerkveno porabo naj je omenjen tipik sv. Save jeruzalemskega, iz grškega prestavljen od srbskega arhiepiskopa Nikodima, zavoljo pravilnega jezika znamenit starosrbski spomenik; potem je precej veliko evangelijev in drugih odlomkov iz sv. pisma novega zakona; iz starega zakona pa pred 15. stoletjem nimamo skoro nobenege rokopisa. Izmed drugih liturgijskih knjig je dosti triodov, prologov, oktoihov, minejev itd. se nam ohranilo iz te dobe.

Po bizantinskem zgledu so tudi srbski menihi sestavljali „zbornike“, t. j. enciklopedije vsega, kar je bilo v tistih časih predmet znanja. Takih zbornikov imamo že iz 14., še več pa iz 15. do 17. stoletja. V teh zbornikih se nahajajo poleg plitvih in praznih, tudi tam pa tam zanimive stvari. Tako je Šafarik iz teh zbornikov sestavil kolikor mogoče kritičen tekst Dušanovega zakonika, prevažnega spomenika za zgodovino srbsko.

Vsa srbska literatura te dobe je cerkvenega značaja, ali še bolje, meniškega. Pisatelji so naj več menihi. Jezik je cerkvenoslovanski z malo glasoslovnimi spremembami v duhu srbščine. Zlog je biblijska frazeologija, zapopadek knjig je cerkven, in največ jih je ascetičnega značaja. Tudi to, kar bi se moglo posvetni literaturi prištevati, ima izvir iz cerkvene misli. Življenjepisi srbskih vladarjev n. pr. le bolj njihovo pobožnost in udanost proti cerkvi imajo pred očmi, manj ali nič ne marajo za njih politično delovanje. Izvirnega se je v tej dobi malo napisalo; kar je liturgijskih knjig, jih je bilo Srbom le treba prepisati iz bolgarskih. Mnogo drugih pa so srbski pisatelji predstavili iz grškega.

Srednja doba. Nova doba je nastala jugoslovanski književnosti po iznajdbi tiskarstva. Rano so se med Hrvati in Srbi našli možje, ki so se posvetili tiskarski umetnosti, ki je izprva se ve da le cerkvenim namenom služila, pozneje pa se tudi posvetne literature lotila. Prva jugoslovanska knjiga, ki je bila tiskana, je glagolski misal. Na zadnjem listu se bere, da je knjiga bila dotiskana l. 1438, ali kje, ni povedano (brž ko ne v Benetkah). Kot tiskarji

so se med Hrvati in Srbi izkazali v 15. in 16. stoletji: Andrej Paltasić v Benetkah, Bonin, Dobrič v Brescili in Veroni, Makarij Črnogorac, Gregor Senjanin, Božidar Vuković in mnogi drugi. Posebna hvala gre tistim rodoljubnim možem, ki so skrbeli, da so se tiskarnice po jugoslovanskih krajih ustanovljale. Tako so si senjski gospodje napravili tiskarnico v Senji in modruški biskup Simon Kožičić († 1536) je dajal v Reki knjige tiskati.

Prva cirilska tiskarnica je bila v Zeti (Črni gori) in tam je tiskar Makarij Črnogorac l. 1494 dogotovil v gradu Obodu okolih. Glavno skrb za tukajšnje tiskarjenje pa je imel zetski knez Jurij Črnojević. Drugi slavni tiskar cirilskih knjig je bil Božidar Vuković iz neke slavne podgoriške rodovine, ki se je pozneje v Benetkah naselila. On je osnoval tiskarnico v Benetkah, iz ktere so dolgo časa pravoslavni Jugoslovani balkanskega polotoka dušno hrano dobivali, in še dandanašnji je redko ktera njihovih cerkev, pri kateri se nebi zraven novejših ruskih knjig tudi vsaj ena starejša iz Vukovićeve tiskarnice našla. Za nekoliko časa se je preselil v Goražd v Hercegovini in tam tiskaril; pa kmalu se je, menda preganjan od Turkov, v Benetke vrnil. Po njegovi smrti je tiskarnico sin Vinko prevzel. Razun omenjenih dveh tiskarnic so bile še po drugih mestih se cirilske tiskarnice osnovala, toda po večem le za kratek čas, kot v Skadru, na Obodu, v Goraždu, Mileševu in drugod.

Med tem se je začela na Nemškem protestantovska vera širiti, pa tudi med Srbi in Hrvati, posebno med plemstvom je dosti privržnikov našla, kakor n. pr. v rodbinah Jankovičev, Patačičev, Stančičev, Matkovičev, Bučičev in posebno v rodbini Zrinjskih. Mnogo teh je moralo zavoljo nove vere domovino zapustiti. Največ so se izgnanci podajali na Nemško in se tam okoli barona Janeza Ungnada, ki je tudi moral zarad vere pobegniti, zbirali. Od tod so namenjeni bili, novo vero in ob enem sploh omiko širiti med svojimi jugoslovanskimi rojaki po tiskanih knjigah. Kot pisatelje so si pridobili razun Slovence Primoža Trubarja, še Štepana Konzula, Antona Dalmatina, Petra Vergerija iz Istre, Jurija Juričiča iz Dalmacije, Matija Popovića, Srba, Ivana Maleševića iz Bosne, Leonarda Merčerića iz Dalmacije i. dr. Na Württembergem se je ustanovila jugoslovanska tiskarna, v kateri so se razun slovenskih knjig tudi hrvatske in srbske ob enem s cirilico in glagolico tiskale, n. pr. katekizmi, postile, prvi in drugi del novega testameta itd.

V zgodovini cerkvenega slovstva so te knjige posebno zato zanimive, ker niso bile v navadnem cerkvenem jeziku pisane, ampak največ v čakavskem narečju, kakor se je govorilo po severni Dalmaciji in otokih. Zakaj, kakor je reformacija zavrgla mrtvi latinski jezik, tako je tudi morala zavreči mrtvo staroslovenščino in v knjigah rabiti živi jezik, kakor se je govoril. Zdaj je bilo tudi katoliško duhovstvo primorano, razširjanju nove vere z enakimi sredstvi se ustaviti. Že v 15., še več pa se je v 16.

stoletji našlo mož, ki so začeli v narodnem jeziku knjige pobožnega zapopadka ljudem kot dušno hrano izven cerkvene porabe spisovati. Toda za take spise se niso več posluževali glagolice, ampak si v ta namen latinico prirojili. Prva taka knjiga je prišla l. 1495 v Benetkah na svitlo.

Med sem spadajočimi pisatelji sta najznamenitejša Šime Budinić in Jernej Kašić. Budinić je bil v Zadru proti koncu 16. stoletja notar in pozneje kanonik. Biskup ga je tudi s seboj vzel na tridentinski cerkveni zbor. Prestavil je iz latinščine „Izpravnik za jerei izpovidnici i za pokornici“ (tudi z glagolico natisnen), in eno leto pozneje knjigo Petra Kanisija: „Summa nauka Christianskoga.“ Prva knjiga je pisana v „slovin-skem“ jeziku, kakor se je govoril tedaj v Zadru; v drugi pa je zelo vmes vpletal staroslovenske besede in oblike; tudi češčini je najti sledu. Tiskana je bila tudi s cirilico. Vse to je nameravalo knjigo sploh med Slovani razširiti, ker je namerjena bila proti protestantizmu. Glede latinske pisave naj bo omenjeno, da je Budinić že črki ž in č rabil v sedanjem pomenu. Jernej Kašić, rojen v Pagu l. 1575, jezuit in izpovednik pri sv. Petru v Rimu, je po nalogu papeža Urbana VIII. prestavil ritual. Spisal je tudi slovnico ilirsko („Institutionum linguae illyricae libri duo“ Rim, 1604) in mnogo drugih knjig cerkvenopobožnega zapopadka. Prestavil je tudi sveto pismo, pa ga ni mogel dati v natis zaradi, ki so jih delali tisti, kateri so se držali prepovedi papeža Klementa VIII., da se namreč sv. pismo ne sme brati v narodnem prostem jeziku.

Vsled reformacije je rimska gospoda, kakor za vse katoličanstvo, tako tudi za glagolico, bolj skrbeti začela. Tudi so iz Dalmacije tožbe prihajale, da zmerom bolj pomanjkuje glagoliških knjig. To je napotilo rimsko propagando, da je začela skrbeti za take knjige. Cesar Ferdinand II. sam ji je poslal glagoliške črke. Tudi papež Urban VIII., ki je bil velik prijatelj Jugoslovanom, je podpiral podvzetje. On je postavil frančiškana Rafaela Levakovića, Hrvata iz Jastrebarskega, uda rimske propagande, za reformatorja „librorum ecclesiasticorum linguae illyricae“, ter ga je povišal pozneje za titularnega biskupa ohridskega. Izdal je ta Levaković l. 1628 „vulgari lingua“ „kratak nauk krstjanski“, in l. 1631 „misal“, katerega tekst je določil po mnogih po Dalmaciji nabranih starejših eksemplarih. V teh knjigah se še ne kažejo gledé jezika tista načela, po katerih so poznejša njegova dela pisana. V Rimu je namreč tedaj po vplivu Rusinov, ki so tedaj v Rimu bivali zaradi zedinjenja z rimsko cerkvijo, obveljala misel, da je cerkveno-ruski jezik pravi staroslovanski jezik, v katerem sta sv. Ciril in Metodij pisala. Papeža je bilo lahko prepričati o tem, ker te razmere niso bile tako znane, kakor so sedaj; bilo pa je tudi želeti, da bi severni in južni katoliški Slovani enake cerkvene knjige imeli. Rusin Metodij Terlecki je dobil nalogo, pregledati Levakovićeve knjige in ta jih je mo-

ral po ruskih knjigah popraviti, dasiravno mu to ni bilo po volji. Tako popravljen je prišel l. 1648 brevir na svetlo in tudi misal je bil pozneje po teh pravilih prenatiskan. Da so prosti glagoliški duhovniki imeli več zdravega razuma, kakor oni učenjaki, se vidi iz tega, da so se taki popravi upirali, se ve da brez uspeha. Ko je čez 40 let zopet zmanjkalo glagoliških knjig, je skrb za nove izdave bila izročena Splječanu Ivanu Pastriću. Pa njegov brevir in misal se bistveno ne ločita od Levakovičevih.

Med tem so okoliščine za glagoliško liturgijo zmerom bolj ugodne prihajale. L. 1688 je bilo n. pr. v spljetski nadbiskupiji 28 „slovinških“ in le 8 latinskih far. Zato so se morali za naprej bogoslovci dobro učiti cerkvenega jezika, v katerem so bili pisani brevir, misal in druge cerkvene knjige. Ali žalibog, prepir o tem cerkvenem jeziku še ni nehal, ker so v Rimu še vedno verjeli Rusinom, drugi pa so se ustavljali takemu mnenju. Še bolj so mešali v 18. stoletji. Ko je bilo zopet pomanjkanje cerkvenih knjig, se je zadarski nadbiskup Vincenc Zmajević za njih izdavanje pri rimski stolici poganjati začel. Zdaj je dobil Karaman, duhovnik spljetske biskupije, nalogo, pripraviti tekst misala. Ker je za svojih mladih let dalje časa v Petrogradu bival, je dobro poznal cerkveno-ruski jezik in to znanje je dobro upotrebil pri pregledavanju misala, tako, da je v tem obziru še prekosil Levakovića. Njemu nasproti je dubrovniški duhovnik Štepan Rusić skušal dokazati, da se je pravi staroslovanski jezik ohranil v dubrovniško-bosenskem narečju, v ktero je tudi celo sv. pismo prestavil in je na ogled poslal v Rim. Ali opravil ni nič. Karaman, ki je po Zmajevićevi smrti njegov naslednik postal, je še izdal nekolikokrat „bukvar“ in s pomočjo Mateja Sovića je sostavil „časoslov“, ki pa je še le po njegovi smrti tiskan bil. L. 1765 pa je nehalo v Rimu natiskavanje glagoliških knjig.

V iztočni cerkvi so bile razmere v tej dobi zelo neugodne. Sicer so bili izprva Turki še bolj milostljivi s podvrženimi Srbi; niso se dotikali niti narodnosti niti cerkve. Srbski patriarhat je obstajal skozi dve stoletji po padu srbskega carstva; zato so se v 16. stoletji še pridno knjige prepisavale in v zapadnih krajinah tudi natiskavale. Ko so pa bili Turki se popolnoma polastili srbskega sveta, ko so požgali samostane in novih zidati prepovedali, ko so imenitnejše in bogatejše ljudi pomorili ali razgnali, tedaj je nehalo vsakoršno izdavanje knjig. Največjo rano pa je iztočni cerkvi vsekalo, da je srbski patriarh l. 1690 preselil se na Avstrijsko. Zdaj se je le še kaka knjiga ponatisnila v zapadnih krajinah. V tem času so pa že tudi iz Ruskega začeli dobivati cerkvene knjige, kar je se vé da tudi imelo vpliv na jezik.

Posebne razmere so bile v Bosni. Ta dežela je kakor gospodarje tako tudi vero večkrat menjala, se vé da ne iz lastne volje, ampak po volji silnejših. Med tem, ko ste se katoliška in pravoslavna cerkev v Bosni borili, vgnjezdili so se še bogomili (patarani), katerim so bili mnogi bani 12. in 13. stoletja prijatelji,

posebno slavni ban Kulin, kateri je, kakor se je l. 1199 papežu Inocencu III. pisalo, z ženo, sestro in 10.000 kristjani se k novi veri spreobrnili. Papeži so si se ve da dosti prizadevali, novo vero iz Bosne, največ s pomočjo ogrskih kraljev iztrebiti. Nasledek teh verskih homatij je bil, da se je živo čutje za krščanstvo izgubilo in da se je mohamedanizem začel širiti po Bosni, posebno ko je vsakemu toliko materialnega dobička obetal.

V Bosni je bila že od nekdaj v navadi cirilica v posvetnih in cerkvenih spisih in knjigah. Tudi katoličani so le s cirilico pisali in po bosenskih samostanih se nabaja mnogo cirilskih rokopisov iz 16. do 19. stoletja. Zakaj frančiškani, katerim je bilo dušno pastirstvo čez katoliške Bošnjake že izročeno, ko je Bosna še samostojna bila, so vse farne knjige in zapisnike s cirilico pisali. Ta bosenska cirilica ali bukviča, kakor se tudi imenuje, se dosti loči od navadne cirilice, pa bistveno ni nič drugega, kakor kurentno pismo cirilsko, kateremu se že v 15. stoletji sled nahaja in se ni samo po Bosni rabilo, ampak tudi po Hercegovini in Srbiji. Sicer pa je lahko sprevideti, zakaj se je katoliško duhovstvo, videvši, da cirilice ne more odpraviti, takega njenega značaja lotilo, kateri se je vsaj v večem ločil od pravoslavnega pisma, in bosenski frančiškani, ki so vedno občevali z Italijo, so lahko dosegli, da so se s to bukvičo tudi knjige začele tiskati. Po tem takem se je moglo v 17. in 18. stoletji po pravici trditi, da je bukviča katoliška cirilica.

Nekako v sredi med bosensko in pravoslavno cirilico je bila cirilica protestantovskih knjig iz 16. stoletja. Gotovo so ž njo obema strankama ustreči hoteli.

Prvi, ki je dal tiskati knjige z bukvičo, je bil med Bošnjaki Divković, ki je izučivši se više šole v Italiji, bil za duhovnega pastirja v Sarajevem, Kreševem in Olovem in je umrl v Sutiski l. 1631. Pisal je kakor vsi Bošnjaki, v lepem in čistem narodnem jeziku. Njegove knjige (Nauk kristjanski, Sto čudesa, Beside svarhu evangjelja nedeljnih, Plač blaž. device Marije) so bile po večkrat ponatisnene. Drugi znameniti cerkveni pisatelj v Bosni je Pavel Posilović, rojen v Glamoči, od l. 1642 biskup v Skradinu. Od njega imamo: Nasladjenje duhovno in Cvit od kriposti (prest. iz latinskega). Tretji pisatelj je Štepan Margitić, ki je spisal knjigo: Izpovied karstijanska. V predgovoru pravi, da se je lotil te knjige, ker je sicer že dosti knjig tiskanih z latinico, katero malokdo iz naroda pozna, s cirilico pa, ktera je sploh znana, le malo. Dal je še na svetlo knjigo: Fala od sveti, in v rokopisu zapustil Homilije. — Ta mala peščica Bošnjakov se je trudila za svoj narod po tej poti, katero je za najbolj pravo spoznala. Vidi se, da je bila v Bosni velika potreba cirilskih knjig, ali Rim za bosensko cirilico ni dosti maral, vsaj toliko ne, kakor za glagolico. Rajši so začeli tam knjige z latinico izdavat in tako je začela v 17. in 18. stoletji latinica izpodrivati cirilico, dokler je ni v 19. popolnoma izpodrinila. Po samostanih zdaj imajo le z latinico pi-

sane knjige, narod pa še stare cirilske hrani in skriva kot sveto starino. Izmed prvih Bošnjakov, ki so z latinico pisali, se omenja Bandulović, ki je izdal Pištole i evangjelija. Njegov jezik se ne loči od Divkovičevega, mnogo čistejši pa je od Kašićevega in drugih dalmatinskih pisateljev, pri katerih se že bolj vpliv italijanščine pozna. Tudi ostali bosanski pisatelji (še jih je kakih 12) so pisali z latinico v narodnem jeziku največ molitvene knjige oficije div. Marije in drugih svetnikov in svetnic, njih življenjepise, posebno pa pobožna premišljevanja pod raznimi naslovi. Take knjige so tudi dalmatinski cerkveni pisatelji spisovali; ali jezik Bošnjakov je bil veliko bolj lep in čist, tako da so si ga dalmatinski pisatelji v zgled jemali; ali duh slovanskega mišljenja, ki prešinja bosansko pisavo, onim vendar še manjka.

Izmed pisateljev z latinico naj bodo imenovani Faust in Anton Vrančić, Tom. Marnović, Mavro Orbin, Petar Palikuća, plodni pisatelj frančiškan Glavinčić in mnogo drugih.

Prava hrvatsko-srbska posvetna literatura se je rodila v Dalmaciji. Primorska mesta kot Zadar, Spljet, Šibenik, Trogir, Dubrovnik so imela izprva latinsko prebivalstvo; ali s časom so se več ali manj poslovanila. Lega ob morji jih je rano napotila na kupčijo; kupčija pa jih je soznanila s svetom in hrepenenje po omiki v njih izbudila. Zato so Dalmatinci pošiljali svoje sinove v Italijo izobraževat se. Vek humanizma, ki je po Italiji klasične nauke izbudil, tudi v Dalmaciji ni ostal brez vpliva. Rodila se je ravno vsled teh vednosti, ki so se tudi po Dalmaciji živo gojiti začele, narodna literatura. Narodna zavest se je izbudila in narodni jezik, ki je dozdej manj cenjen bil kot italijanski ali latinski, je bil povzdignjen na enako častno mesto. Največa slava gre v tem obziru Spljetu in Dubrovniku. Na enkrat se nam v drugi polovici 15. stoletja pokaže v Spljetu petero pesnikov, ki so v latinskem, italijanskem in slovanskem jeziku pesmi zlagali. Bili so: Marko Marulić, Jeronim Papalić, Jero Martinčić, Nikola Matulić in Fr. Božičević. Imeli so med seboj nekako ože društvo, kteremu je bil glava Marko Marulić (1450—1524), zelo učen človek, ki je bil kot bogoslovec „prva zvezda“ Dalmacije; kot pesnik je spisal mnogo latinskih poslanic (poetičnih listov) in pohval, in v narodnem jeziku več duhovnih pesmi moralno-modroslovskega zapopadka, „Pjesme polag mudrih izrekah Katonovih“, v prozi život sv. Jerolima“ in „Izpovedi sv. Bernarda“. Pisal je v čakavskem narečju. Tudi njegovi tovarši so pisali ljubavne pesmice, poslanice in pohvale in pa pobožne pesmi. Njih vseh pesmarjenje je bilo bolj umetno kot naravno; za to tudi ni imelo na narod posebnega vpliva.

Nad te pesnike se je povzdignil Hanibal Lucić iz Hvara (ok. 1480—1525). Bil je bogat in izobražen posestnik, ki je mnogo potoval po svetu. Pisal je ljubavne pesmi, polne živega čutja, poslanice in dramo: Robinja.

V istem času se je narodno pesništvo izbudilo tudi v Dubrov-

niku v „jugoslovanskih Atenah“. V drugi polovici 15. stoletja sta živela tam Menčetić in Držić. Prvi je pisal ljubavne in pobožne pesmi in elegije, Držić poleg ljubavnih in moralnih pesmi večo pesem „Vrhu čistoće“ in dramo „Pirni“. Poleg teh dveh se omenja tudi Krističević kot pesnik. Vse te pesmi so podobne italijanskim tistega veka, kakor se je sploh dalmatinsko pesemstvo v svojih prednostih in pogrških ravnalo po italijanskem.

V prvi polovici 16. stoletja je mnogo pesnikov bilo v Dubrovniku. Najimenitnejši med njimi je bil benediktinec Mavro Vetranic, ki je po nemirnem življenju zadnji del svojega življenja na otoku sv. Andreja kot puščavnik preživel. Zlagal je največ pobožne in druge manjše pesmice in drame, in svoje življenje je popisal v pesmih „Putnik“ in „Remeta“. On je že bolj štokavski kakor čakavski pisal. Poleg Vetranica se je izkazal Nikola Dimitrić, ki je pisal ljubavne in pobožne pesmi in povesti iz sv. pisma v versih. Štepan Gučetić je najbolj znan po svoji krasni „Dervišadi“, kakor Andrej Cubranović poprav izvirni svoji „Jegjupki“ (ciganki). Poleg pesmi je pisal Nalješković komedije in Marin Držić drame. Razun teh je bilo še nekaj drugih manj znamenitih pesnikov. Izun Dubrovnikaja v tej dobi najznamenitejši Petar Hektorović iz Hvara, eden najboljših izmed starih pesnikov dalmatinskih. Razun manjših pesmi je spisal večo, bolj modroslovskega obsega: „Ribanje“. Njegova dela kažejo, da je poznal in čislal in tudi posnemal narodno poezijo.

Prehod k prvim dubrovniškim klasikom delata Dinko Ranjina in Dinko Zlatarić v drugi polovici 16. stoletja. Prvi je bil dubrovniški plemenitaš, bival je dolgo v Mesini in Florenciji in je bil 7krat za kneza svojega, tedaj že prav cvetočega rojstnega mesta izvoljen. Od njega imamo: „Piesni razlike“, prvič v Florenciji tiskane l. 1563. Njegov vrstnik Zlatarić je razun nekaj predstav (Elektra, Aminta, Píram in Tisba) zložil mnogo ljubavnih in priložnostnih pesmic. Prvič so bila njegova dela izdana v Benetkah l. 1597.

Proti koncu 16. in v začetku 17. stoletja je bilo slovansko pesništvo v Dubrovniku na vrhuncu svoje slave, na ktere ga je pripeljal neumrljivi pesnik Jvan Gundulić, rojen l. 1588 od staršev slavne rodovine. Ne vemo vseh posameznosti iz njegovega življenja, pa moremo si misliti, da je užival vse dobrote razumne odgoje in izobraženosti. Prvi njegovi spisi so bili dramatične igre in pesmi, katerih pa sam ni dosti cenil, dasiravno so bile mnogokrat javno z veliko pohvalo predstavljene. Izprva niso prišle v natis; zato so se nam le ohranile drame: Ariadna, Proserpina ugrabljena, posamezni prizori iz Diane in Armide, in Dubravka, ki je v poznejši dobi bila od njega zložena. Prvo njegovo delo, ktero je bilo natisneno in sicer v Rimu l. 1621, so bile „Kralja Davida piesni pokorne“. Naslednjega leta je posvetil svojemu stricu veličastno pesem „Suze[sina razmetnoga“, tiskano istega leta v Benetkah ob enem z manjšo pesmijo „od veličanstvah božjih“. „Suze“ so se tako zelo dopadale,

da so bile mnogokrat ponatisnene. Vrh tega je zložil pesmi: „Ljubovnik sramežljiv“, „Srmt Marije Kalandrice“ in pesem „na slavu Ferdinanda II. Toskanskoga“. Že ta dela bi mu zagotovila neminljivo slavo, pa vse je prekosila njegova epopeja „Osman“ v 20 spevih, v kateri pripoveduje, kako so mlademu caru Osmanu nemilosrdni vojaki v Carigradu smrt pripravljali, ob enem pa tudi slavni boj krščanstva z mohamedanstvom. S takim predmetom je po novi poti krenil, ker dosihmal pisatelji po zgledu italijansko-latinske literature niso nič marali za vzhod in za predmete, o kterih so pevale srbske narodne pesmi, ki so Dalmatincem gotovo znane bile. Gledé oblike in poetične osnove pa spominja „Osman“ na mnogih mestih Ilijade ali Tassove pesmi: Osvobojeni Jeruzalem, pa vse ima vendar bolj izviren značaj. Tudi na sina Sigmunda in še bolj na vnuka Ivana je prešel pesniški duh Gunduličev.

Za Gunduličem prvi pesnik je bil Junij Palmotić rojen v Dubrovniku l. 1606. Že v mladih letih se je kazala njegova pesniška narava. V latinskih šolah odgojen, je izprva latinske pesmi skladal; pa sprevideši, da tu nima pravega vsepa, se je lotil slovanskega pesništva. Nekaj posebnega je bilo pri njem to, da je s čudovito lahkostjo zlagal verse v manjša in večja dela. Tako je neki mnogokrat kar premislil kak predmet, si izbral osebe za igro in jim začel narekovati njihove naloge. Se vé da se je pri tem lahkotnem izdelovanju vsega, kar bi bilo bolj veličastno in vzvišeno, in bi ga tedaj več truda stalo, ogibal. Na drugi strani pa po tem takem tudi lahko zapopademo obilno število njegovih spisov. Appendini pravi, ko bi se bilo vse ohranilo, kar je zložil, da bi gotovo marsikteri dvomil, ali je zares vse to od enega pesnika. Največ je pisal dramatične igre, kterim je navadno predmete iz tujih, najrajši iz klasičnih literatur, včasipatudi iz domače zgodovine, (Pavlimir, Captislava) jemal. Spisal je tudi nekaj pobožnih pesmi („Spjevi o sv. Katerini Sienskoj“, „Pjesan Spasova“, prestave latinskih himen), pa se z Gunduličevimi ne morejo meriti. Pozneje, ko je Palmotić bolj globokomiseln postal, sklenil je veličastnejšega speva se lotiti in spisal je „Kristiado“. Pa kakor si je pri vseh svojih izdelkih dela drugih literatur rad v zgled jemal, tako je tudi temu delu za podlago vzel Christiado Hieronima Vide, enega najslavnejših latinskih pesnikov tistega časa. Palmotićeva Kristiada se ne odlikuje toliko po obsegu — djanje se namreč skoro povsod prosto po sv. pismu pripoveduje — kakor po obliki, ker jezik in versi so lepi. — Tudi iz njegove rodovine se brat Juraj in neki drugi sorodnik Jaketa kot pesnika imenujeta. Gunduliću in Palmotiću moramo pridati kot tretjega v kolu najslavnejših dubrovniških pesnikov tiste dobe Ivana Bunića Vučićevića. Hvalijo ga, da je kot državnik modro skrbel za republiko, da je pa tudi lepe poetične sposobnosti imel, nam pričajo njegova nam ohranjena dela. Spisal je večo pesem: „Mandaljena pokornica“, potem mnogo ljubavnih in nekaj tudi pobožnih pesmi, poslanic in eklog. Razun „Mandaljene“ zaslužujejo tudi njegove lju-

bavne pesmi pohvale, ker je vedel v njih živo čutje brez pretiranosti izrazovati. Tudi v pobožnih pesmih se nahajajo zelo veličastne misli. Njegovi sinovi Nikica, Sera in Ivan so bili tudi pesniki, pa manj znameniti, kakor oče. Poslednji je z drugima dvema učenjakoma od akademije „otiosorum“ dobil nalogo sestaviti „slovenski“ slovar.

Izmed pesnikov, ki so bili vrstniki, pa niso bili v Dubrovniku rojeni, se je najbolj izkazal Ivan Kanavelić rojen na Korčuli; pa večji del svojega življenja je preživel v Dubrovniku v zvezi s tedanjimi pisatelji. On je spisal nekaj izvirnih dram, nekaj jih je prestavil, in zložil je nekoliko manjših pesmi in epos v 24 spevih: Život sv. Ivana biskupa Trogirskoga. Drugi pesniki, ne Dubrovčani, so bili: Juraj Baraković iz Zadra (Vila Slovinka v 13 sp., Gjarula, Draga, Rabska pastirica); Bernardo Karnarutić iz Zadra (Vazetje Sigeta, Piram i Tisba); Ivan Ivanišević iz Brača (Kita cviča razlikoga); Jakov Armalošić iz Šibenika (Slava ženska) Jerolim Kavanjin iz Spljeta (Povist vangeljska bogatoga a nesrečna epulona i ubogoga a čestita Lazara); Ivan Dražić (nekaj pobožnih spisov); Vlaho Squadri (nekoliko humorističnih spisov).

V Dubrovniku je še vedno mnogo pesnikov se pokazovalo, ki bi bili radi Gundulićevo slavo dosegli, pa jim je manjkalo potrebne sposobnosti. Naj bodo tukaj omenjeni Vladislav Menčetić (Trublja slovinska, Zorka i Radonja) Bartolomej Bettera, ki je popisal dubrovniški potres, in še nekoliko drugih spisov prestavil ali spisal; Pucić-Soltanić, bolj znan kot matematikar, („Olinto i Sofronia“, „Ljubica“, dram. igri); Antonin Sasi, ki je čez 100 komedij zložil, ki se nam pa niso ohranile; Jerolim Rafael Gučetić in njegov sin Ivan in še nekaj drugih manj znanih pesnikov.

Osemnajsto stoletje se sme imenovati prehodna doba hrvatsko-srbske literature do njene prerodbe v devetnajstem. Velika nesreča (potres), ki je Dubrovnik zadela l. 1667, benečansko gospodarstvo v Dalmaciji, ki je zaviralo narodni razvoj, slabenje in padanje, italijanske literature, ki je zmerom bila vzor dalmatinskim pisateljem, in zato tudi vpliv imela na dalmatinsko literaturo, — vse to je bilo krivo da je po Dalmaciji književnost pešati začela. Zato se je pa polje jugoslovanskega pisateljstva širiti začelo posebno po severnih krajinah in narodni jezik, v katerem so dozdaj le molitvene knjige pisali in pesmi zlagali, je zmerom bolj se v vseh, tedaj tudi v prozaičnih spisih upotrebljeval.

Na polji katoliške pobožne literature je bilo tudi v tem stoletji dosti pridnih delalcev. V Spljetu se je ustanovila „slovinska akademija“ s tem namenom, da bi se dobre pobožne knjige iz drugih jezikov prestavljale v narodni „slovenski“ jezik. Njen predsednik je bil Peter Ivan Markić, spljetski plemenitaš ki je napisal delo: „Misli karstianske za svaki dan miseca.“ Škoda da nič natančnejšega ne vemo o delavnosti te akademije. Omenijo naj se

še Nikola Bianković (krstjanska nauka); Ardelio della Bella, jezuit („Razgovori i pripovijdanja“); Jeronim Bonačić („Krstjanska nauka“), učenici dominikan Vicko Marija Gučetić, Antonin Kadžić, trogirski biskup („Bogoslovje diloredno“); Ivan Josip Pavlović-Lucić in mnogo drugih. — V Bosni so bili še zmirom frančiškani pridni podporniki pobožne literature. Svoje knjige so pa največ dajali tiskati v Benetke. Izmed njih naj se omeni Lovro Sitović („Nauka krstjanska“, Gramatika latinsko-ilirska), Babić („Cvit razlika mirisa duhovnoga“); Ivan Grličić in drugi. — Bosenskim frančiškanom so se pridružili duhovniki turškega jarma rešene Slavonije, ki so svoje knjige dajali tiskati v Budi, pozneje v Osieku, redko kedaj v Zagrebu. Znamenitejši izmed njih so Kanižlić, ki je spisal mnogo pobožnih knjig, izmed katerih je najbolj znana „Kamen pravi smutnje“; Katančić, ki je prestavil sv. pismo, Knezović, Ant. Janošić in drugi.

Na polji posvetne literature najdemo precej o začetku tega stoletja pesnika, ki še živo spominja cvetne dobe dubrovniškega pesništva: to je Ignacij Nikola Gjorgjić. Izučivši se retoričnih in filozofskih šol je začel ljubavne in satirične pesmi zlagati. Ko je pa jezuit postal, je mnogo bival na Italijanskem, pozneje pa je prestopil v benediktinski red in živel na otoku Mljetu. Razum mladostnih izdelkov, ki so jih prijatelji v rokopisu ohranili, in razum prevodov iz klasične literature imamo od njega iz zrelejših let svobodno lepo prestavo Davidovih psalmov pod naslovom „Saltjer slovinski“ in večo pesem: „Uzdasi Mandaljene“ v 8 spevih. V lepi prozi je spisal: „Život preblaženoga čačka Benedikta.“

Gjorgjićeve vrstniki so bili Ant. Gledjević, ki je pisal satire in dramatične igre, Petar in Ignacij Bosković, Ana Boskovićeva in Lukrecija Bogašinovićeva. Ker je izvirnosti zmerom bolj zmanjkovalo, lotili so se pisatelji prestavljanja iz latinščine, italijanščine in francoščine. Taki prestavljalci so bili Jos. Betondić, Ivan Sorković, Marino Tudisi, Luka Miha Bunić in celo neki francoz Marko Bruère Derivaux (Bruerović), ki je za mladih let v Dubrovnik prišedši si tako priljubil hrvaščino, da je v njo prestavljal latinske klasike, zlasti pa zlagal satirične koledniške pesmi, kajti koledovanje je bilo tedaj v Dubrovniku še v navadi. — Poslednji zastopniki dubrovniške literature so Juraj Ferić, T. Sorkočević, Marin Zlatarić, Jos. Higja, in še nekaj drugih malo znanih pesnikov. V to dobo, in med dalmatinske pesnike spada pa tudi slavni Andrej Kačić-Miošić (1690—1760). Kot dušni pastir je izdal „Korabljico“, povesti iz starega zakona. Pozneje je kot papežev poslanec prepotoval turške zemlje in pri tej priložnosti se popolnoma seznanil s krasoto in znamenitostjo narodnih jugoslovanskih pesmi, ki so mu tako omilele, da je vso jugoslovansko zgodovino izpeval v posameznih pesmih, ki so po zgledu narodnih zložene in jim je naslov „Raz-

govor ugodni naroda slovinskoga". Nekaj malo je v tej knjigi tudi pravih narodnih, pa Kačić jih je nekoliko preuredil. Kako je ta knjiga omilila narodu, se vidi iz tega, da je l. 1862 že 15. natis doživela.

V tem času so slavonski pisatelji poleg podučnih pobožnih knjig tudi v pesniški obliki narodu izobraževalne hrane dajati začeli. Taki pesniki so bili Kanižlić („Sveta Rozalija, Panormitanska dievojka"), potem dubovički župnik Vid Došen (Aždaja sedmoglava, Jeka planine), Vlašić Josip je v versih prestavil delo Inocenca III. „Contemptus mundi". Znamenit je Relković, ki je bil kot častnik v vojski s Prusi vjet ter je prišel v Frankfurt na Odri. Vrnivši se domu je napisal satire, v katerih domače napake graja, primerjaje jih z lepšimi razmerami na Nemškem. Spisal je še nekoliko basni, potem „Nek je svašta" za deco in knjigo o reji ovac. Brat njegov Jos. Štepan je spisal gospodarsko knjigo „Kućnik". Ivan Velikanović je nekaj pobožnih dram iz italijanščine prestavil; Petar Katančić skusil je latinski metrum v hrvaščino vpeljati v svoji knjigi: *Fructus autumnales*. Največ pa so slavonski pesniki priložnostne pesmi zlagali.

Med tem se je tudi na Hrvatskem pri Kajkavcih v njihovem narečju mala literaturna razvila. Reformacija je tu dosti privržnikov našla, in posebno, ko je Medžimurje središče protestantizma postalo, so se začele knjige v kajkavščini tiskati. Posebni podpornik je bil knez Juraj Zrinjski, sin slavnega bana Nikole. Največ po njegovem prizadevanji se je v Medžimurji napravila tiskarna, v kateri je bilo nekoliko kajkavskih knjig tiskanih, kakor n. pr. Verbecijev „Ugarski zakonik" prestavljen po Ivanu Pergošići l. 1574. Pozneje je tiskarna se prestavila v Varaždin, kjer je bilo nekaj knjig natisnjenih. Ko je protestantizem popolnoma prepovedan in pregnan bil, je nehalo tiskanje in še le v drugi polovici 17. stoletja se zopet pokazujejo kajkavske knjige za praktično potrebo, kot molitvene bukvice, evangeliji, kronike, „kućniki," itd. Marljiv pisatelj je bil Juri Habdelić, ki je poleg nekoliko pobožnih knjig spisal kajkavski slovar. Znamenitejšo delo je „Sirena jadranskoga mora" od grofa Petra Zrinjskega, ki obsega razun drugih manjših pesmi junaško pesem „Obsida Sigetska", zloženo po madžarski Zriniadi grofa Nikola Zrinjskega. Jezik tega eposa je nekaka mešanica iz štokavščine, čakavščine in kajkavščine. V taki mešanici iz kajkavščine in čakavščine je tudi Vitezović izdal svoje pesniško delo: „Oddiljenje Sigetsko"; prizadeval si je namreč nekaj splošen književni jezik vpeljati in iz Zagreba napraviti književno središče. Spisal je še: „Calendarium aliti misečnik hrvatski," „Razlike mudrosti cvetje", „Lado horvatski" in „Kroniko." Tudi v 18. stoletju je bilo kajkavskih pisateljev, največ duhovnikov, ki so pobožne knjige izdaval. Pa tudi nekaj gospodarskih in drugih za praktične potrebe je prišlo na svetlo. Z jezikoslovsko znanostjo pa sta se pečala Belostenec in Jambrešić. Okoli začetka 19. stoletja, ko so Madžari Hrvatom svoj

jezik vrivati začeli, se je večal ljubezen k materinščini vnela. Najznamenitejša pisatelja tega časa sta Mikloušić in Lovrenčić. Tomaž Mikloušić, profesor na zagrebški akademiji in pozneje župnik v Stenjevidi in v Jastrebarskem, je bil zelo izobražen domoljub. Njegova pisava je bila prijetna. Spisal je veseli igri: „Diogeneš, Huta pri Savi“, in „Lizimakuš“, historične spise: „Izbor dugovanj vsakoverstnih“, „Pripećenja Zrinji Miklouša horvatskog orsaga bana i Judite Iljefalvi“ in nekoliko pobožnih knjig. Po njegovem zgledu sta pisala tudi Brezovački in Jandrić, od katerih imamo nekaj veselih iger, pesmi in drugih malenkosti. Jakub Lovrenčić, Zagrebčan, je tudi posebno prijetno znal pripovedovati. Njegov jezik se sme imenovati klasična kajkavščina. Od njega imamo veseli igri „Robinstvo“ in „Predsud zverhu stališa“; potem povesti: „Adolf“, „Kratka dobreh dčrzanjih pripovedanja“, „Petrica Kerempuh“, „Kratka deset zapovedih božjih pripovedanja“. Ant. Mihanović je spisal v Beči razpravo: „Reč domovini od hasnovitosti pisanja u domorodnom jeziku“. Domin Imbrih, profesor na akademiji, je spisal nekaj pravoslovnih knjig. Razun teh je bilo še nekaj drugih manj znamenitih pisateljev. Omeniti gre pa še poslednjega zastopnika kajkavščine Ignacija Kristianovića, kanonika zagrebskega. Razun mnogih pobožnih knjig, ki jih je spisal, izdaval je mnogo let, počenši od l. 1834 koledar „Danica Zagrebečka“. Tudi je spisal slovnico kajkavskega narečja.

Nova doba. Preroidstvo narodne literature. *Srbska literatura*. Pod turškim jarmom ni bilo Srbom se ve da nobenega slovstvenega razvitka pričakovati, pa tudi tistim Srbom ne, ki so se v 17. stoletji iz Stare Srbije v Srem, Bačko in Banat preselili, ker so še dolgo časa vedno kakor na straži biti morali proti Turkom, vrh tega je tudi latinščina, ki je gospodovala po Ogerskem, zavirala narodni razvoj. Ko so pa začeli Madžari srbščino in posebno cirilico zatirati in madžarščino vrivati, se je ljubezen do narodnega jezika izbudila in rodila novo literaturo. Izprva so še sploh pisali v cerkvenem jeziku; le posamezni so že udarili po tisti poti, ki je kot naravnejša pozneje popolnoma obveljala, namreč pisali so v narodnem jeziku. Iz začetka je bilo literarno polje majhno, ker so se ga le avstrijski Srbi udeleževali. Ko so pa sužnosti rešeni Srbi v kneževini pristopili v kolo boriteljev za narodno izobraženost, se je literatura v vsakem obziru, gledé obširnosti in notranje cene, povzdignila.

Pobožne knjige, pisane v cerkvenem jeziku, so bile v začetni dobi redko kedaj izvirne, največ so bile prestave iz ruščine in grščine. Prestave in kompilacije so bile tudi po večem mōdroslovske knjige. Izmed pisateljev te vrste se pa odlikuje po jeziku in po vrednosti spisov preroiditelj srbske literature Dositej Obradović rojen v Čakovem l. 1739. Neki sorodnik ga je, ko je rano starše izgubil, ki sebi vzel in naučil čitati, potem ga pa je dal v Temešvar rokodelstva se učiti. Od tod pa je pobegnil na

Fruško goro, kjer ga je igumen Opovski za dijaka sprejel. Za diakona posvečen je zopet pobegnil v Zagreb, kjer se je latinščine naučil, in potem je 3 leta v Dalmaciji kot učitelj mirno preživel. Tu je prestavil Janeza Zlatoustu homilije v prosto srbsčino, in ta prestava je v mnogih prepisih se razširila. Iz Dalmacije se je podal na sv. goro in v Smyrno, grščine se učil; potem je šel v Krf, Albanijo in Beč, od tod v Trst, skozi Italijo v Carigrad in na Moldavsko, povsod s privatnim podučevanjem nabiraje si pripomočkov za dalji pot. Zdaj se je pa podal na Nemško v Halle in pozneje v Lipsko, naukovi na vseučilišču poslušat. V poslednjem mestu je bila ruska tiskarna, v kateri je dal prvi srbski knjigi tiskati, namreč l. 1783 „Život i priključenja“ (svoj životopis) in l. 1784 „Sovjeti zdravago razuma“. Iz Lipska je šel na Angleško in vrnivši se od tistod izdal je zopet l. 1788. svoje „Basne“ z razlaganjem in nadaljevanje svojega življenjepisa pod naslovom: „Domaća pisma“. Nekoliko pozneje (l. 1793) je izdal „Sobranie raznih npravoučiteljnih veščej“ L. 1802 se je podal v Benetke, kjer so mu srbski kupci 2000 gld. na leto plačevali, da bi mirno v prihodnje živel. Tu je izdal l. 1803 knjigo: „Etika ili filosofija npravoučiteljna“, s Solarićem pa Gasparijev zemljepis, in je prestavil grško postilo in pridige arcibiskupa Teotoka. L. 1807 je šel na Srbsko, postal tu senator, odgojitelj Karadjordjevih otrok, nadzornik javnih šol in minister „osvete“. L. 1811 je ugasnilo njegovo zgoli blagovitosti rojakov posvečeno življenje. Njegove manjše ostale spise je izdal Solarić po njegovi smrti pod naslovom: „Mezimac“ in Milovuk v Pešti njegovo „Hristoitijo“. Njegova velika zasluga je ta, da je prvi začel pisati o narodu potrebnih stvarih in v jeziku narodu razumljivem. Poleg njega naj se omeni še njegov učenec Pavao Solarić, ki je nekoliko modroslovnih knjig napisal ali prestavil. Tudi za praktične gospodarske potrebe se je z nekoliko knjigami postreglo in za nižje šole so šolske knjige prihajale iz budimske vseučiliščne tiskarne. — Više cene je bila historična in jezikoslovna literatura. Tu gre naj prej omeniti koviljskega arhimandrita Jovana Raića (1726—1801), ki je razun nekaj bogoslovskih del napisal za srbsko zgodovino važno delo: „Istorija raznih slovenskih narodov, najpače Bolgar, Horvatov i Srbov“. Prepotoval je vso Srbijo in po samostanih poiskal, kolikor je bilo mogoče, gradiva za to svoje važno in obsirno delo. Izmed njegovih pesem je znamenit „Boj zmaja sa orlovi“ (1791). Tudi on je pisal v narodnem jeziku. L. 1829 je Magarašević začel izdavat Ljetopis Srbski, ali kmalu bi bil moral nehati, ako ne bi Matica Srbska mu pod rame segla. Razun spisov v Ljetopisu je izdal še profesor J. Magarašević: „Život Napoleonov“, „Istorija evropskih priključenja ot g. 1809—1821“, „Kratka vseмирna istorija“.

Razun tu omenjenih je še bilo mnogo knjig dotičnih vrst izdanih ali vse je po večem le prestava ali kompilacija in pisano v težko razumljivem jeziku, ktereга so se še vedno držali, dasiravno je že Do-

sitej Obradović pravo pot pokazal. Njegovega načela se je še krepkeje prijel Vuk Štefanović Karadžić, rojen l. 1787 v Tršići na Turškem. Naučivši se pisati in brati je postal l. 1804 pisar pri načelniku jadrarskega okraja. Ko so pa Turki vzeli ta kraj, je Vuk odšel v Avstrijo in dokončal više šole v Karlovcih, potem se pa zopet vrnil v domovino, kjer je bil zopet pisar; ob enem pa se je poleg kakih 10 drugih mladeničev izobraževal dalje pod vodstvom Jugovića. Obradovićeva načela glede književnega jezika so se mu morala zelo prikupiti, da je že zdaj sklenil vkljub vsem overam po isti poti hoditi. Svoje književno delo je začel l. 1814., ko je izdal knjigo: „Mala prostonarodna slavenosrbska pjesmarica“ s starim pravopisom, in pa svojo „Srpsko pismenico“, v kateri je razvil svoja pravopisna načela. Ali zavoljo te novotarije se je tak hrup zoper njega vzdignil, da je nov zvezek pesmi l. 1815 dal zopet s starim pravopisom natisniti. Pozneje pa se je trdno držal svojih načel zmenivši se prej z nekaterimi učenimi rojaki. L. 1818 je izdal svoj „Rječnik“ in pridal kratko slovnico srbskega narodnega jezika. V „Rječnik“ pa je le take besede vzel, ki jih narod pozna. L. 1822 je dal natisniti „Dodatak k Sanktpeterburgskim spravnateljnim rječnicima“. V tem času je potoval po jugoslovanskem svetu in nabiral narodne pesmi, povesti in pregovore. Bil je tudi na Ruskem in na Nemškem in po pogovarjanji z učnjaki si je utrdil svoja načela. L. 1826–29 je izdaval v Beču „Danico“, zabaven letnik, ki je mnogo zanimivih sestavkov prinesel. Dalje je dal natisniti spise: „Život Gjorgja Emanuela“, „Miloš Obrenović“, „Bukvar“ in „Narodne poslovice“. Nekaj brošuric je rodila njegova borba z literarnimi nasprotniki, posebno Svetićem. Med tem je pripravil prestavo „Novega zakona“ za tisk. Ta knjiga v Beči l. 1847 natisnjena je veliko hrupa izbudila posebno med duhovstvom. Dalje je izdal l. 1849 „Kovčević“ (narodopisne stvari), l. 1852 drugi pomnoženi natis „Rječnika“, l. 1853 „Srbske narodne pripovijetke“, l. 1857 „Primjeri srpskoslavenskoga jezika“, l. 1860 „Praviteljstvujući sovjet srpski za vremena Karagjorgjeva“. Razun teh del je še drugih za izdavo pripravljaj, ko ga je 7. jan. l. 1864 smrt zadela. Za izdavo njegove zapuščine je skrbel posebni odbor (Miklošić, Utišenović, Subotić). Izdan je bil V. in VI. zvezek pesmi, „Običaji i život naroda našega“, „Priprava za istoriju svega svijeta radi djece“, „Njemačko-srpski Rječnik.“ — Pričakovati je bilo, da se bodo kmalu vsi pisatelji lotili Vukovih zdravih načel; pa so le počasi veljavo si pridobivala. Izmed Vukovih protivnikov je najbolj znan Miloš Svetić, ki je bil z Magaraševićem in Mušickim osnoval Srbsko matico. Bil je Svetić (J. Hadžić) boljši pesnik kakor filolog.

Za lepoznavsko literaturo moramo okoli začetka tega stoletja poleg Obradovića imenovati Milovana Vidakovića, ne da bi bil posebno dobro in s pravim ukusom pisal, ampak ker je zelo veliko, posebno mnogo romanov napisal in tako vsaj ljubezen do čitanja med narodom izbuditi pripomogel. Veliko zaslugo si

je pridobil Davidović z „Novinami“, ktere je izdaval od l. 1813—1821 in z almanahom „Zabavnik“ (l. 1815—1821), ker je v teh časopisih srbska literatura dobila središče, okoli ktereга so se vsi pisatelji zbirali. Naj znamenitejši izmed teh so bili Mušicki, Berić in Svetić. Prvi je bil bogato od narave obdarjen pesnik; s svojimi odami, v kterih se je morebiti previsoko popenjal, je navduševal svoj narod. Njegova dela so bila še le po njegovi smrti v 4 delih izdana. Pavao Berić iz Bačke je prestavil Wielandovega „Agathona“, Voltairovega „Zadiga“, kose iz Horacija in Virgilija in spisal pesmi, ki so bile natisnjene v „Ljetopisu“. Tudi Svetić je dal v „Ljetopis“ klasične prevode in balade. L. 1830 pa je sam prevzel uredništvo njegovo. V Belgradu je izdal 5 zvezkov „Golubice“ (l. 1839—1844), in pozneje svoje zbrane poezije v 2 zvezkih (1856 in 1860) in 1850 „Duh naroda srbskog“. Lepoznanske reči so še spisavali Jefta Popović, Miloš Lazarević, Lazar Lazarević („Vladimiri Kosara“ ena izmed najlepših srbskih dram), Timotej in Seb. Ilić, Evst. Mihajlović, Ivan Pačić, Konst. Pejčić, At. Nikolić (almanah „Ružica“ 1829—36) in mnogo drugih manj znamenitih. Prehod do druge dobe delata dva druga slavna pisatelja svojega časa, namreč Milutinović in Popović. — Šimun Milutinović iz Serajeva v Bosni se je učil v Belgradu, Segedinu in Karlovcih in je potem postal pisar na Srbskem. Pozneje pa je potoval po svetu; bil je v Besarabiji, v Lipsku, v Črni gori; potem se je vrnil in je na Srbskem umrl kot zgodovinar. Njegova dela so: „Srbijanka“ (l. 1826), ki poje o zgodbah srbskega naroda pod Karagjorgjem in Milošem, in je veliko navdušenje izbudila, „Njekolike pjesnice“, „Zorica“, „Dika Crnogorska“, „Obilić“, tragedija, „Troje sestarstvo“, „Istorija Srbije ili tri godine drugog desetoletja ovoga veka“, „Trojebratstvo Karadjordje“, drama. Akoravno gledé pisateljske vrednosti pod Milutinovićem stojeć, ga je vendar prekosil gledé vpliva na narod Ivan Štjepan Popović, rojen v Vršci l. 1806, izprva advokat in učitelj v Vršci potem profesor v Belgradu, pozneje načelnik ministerstva osvete; tedaj je osnoval Društvo srpske slovesnosti in je temelj postavil belgradskemu muzeju. L. 1848 se je vrnil v svoje rojstno mesto in tu mirno živel do smrti l. 1856. Njegova dela so: „Suze Bolgarii“, tragedije: „Svetislav i Mileva“, „Miloš Obilić“, „Nesrečno supružestvo“, „Vladislav“ in kot najznamenitejše: „Ajduci“, „Smrt kralja dečanskog“, „Lahan“ potem vesele igre: „Laža i Paralaza“, „Tvrdica“, „Pokondirena tikva“, „Zla žena“, „Ženitba i udatba“, „Beograd nekad i sad“, „Prevara za prevaru“ in drugih več, in pa izvrstna vesela povest: „Roman bez romana“, potem alegorija: „Simpatija i Antipatija“ in zbirka pesmi pod naslovom: „Davorije“. Popović je bil eden naj pridnejših in naj plodnejših pisateljev. Naj več sposobnosti je imel za vesele igre, s kterimi je ljubezen k dramatični umetnosti med Srbi izbudil. — Med tem je dušno življenje vedno živeje prihajalo. Srbija se ga je zdaj tudi začela deležiti; v Belgradu

je bila l. 1832 tiskarna napravljena in Davidović je tu začel nove izdavat. Časnikarstvo se je sploh zmerom bolj razvijalo po prizadevanji tega Davidovića, Hadžića, Teodora Pavlovića in drugih. Tudi v Črni gori je bila po prizadevanji vladike Petra napravljena tiskarna in trije almanahi so bili tam tiskani. V Dalmaciji je začel Teodor Petranović izdavat Dalmatinski magazin. Tako se je po vsestranskem prizadevanji v novi dobi veselje do čitanja v širjih krogih izbudilo, v Srbiji pa so tudi pridno ustanavljali zavode za razširjanje omike. Zato je velik del pisateljev moral svojo skrb obrniti šolskim knjigam.

Pobožna literatura je v tej dobi zelo neznatna nasproti obilnosti posvetne. Duhovniki se še vedno držé stare pisave. Naj marljivejši cerkveni pisatelj je bil Platon Atanacković.

Znanstveni spisi seveda niso prinašali dosti izvirnega, posebno v Srbiji ne, kjer se je moralo šolskim potrebam hitro ustreči. Ali dobrih pravoznanskih, tehničnih, prirodopisnih knjig, prestav in kompilacij, največ za šolsko potrebo je mnogo prišlo na svetlo. Le nekoliko v prirodopisu, najbolj pa v zgodovini in v jezikoslovstvu se je bolj samostojno delalo. Sem spadajo pisatelji Simunović, Avraamović, Matić, Pančić iz Srbije (Zoologija, Mineralogija, Botanika, Ptice u Srbiji, Flora u okolini beogradskoj itd.). Božidar Petranović (Bogomili) St. Novaković (Historija srpske književnosti), i. dr. Mnogo znamenitih člankov se nahaja v „Glasniku srpske slovesnosti, za ktere sta si naj večé zasluge pridobila Janko Šafarik in Gjuro Daničić, prvi kot zgodovinar drugi kot jezikoslovec, učenec Miklošičev in naslednik Vukov. Poslednjega najimenitniša dela so „Srpska sintaksa“ „Rječnik iz književnih srpskih starina,“ „Oblici srpskog jezika.“ On je tudi izdal znamenitejša dela starosrbske književnosti, napisal mnogo posameznih filologičnih člankov, spisal „Pripovijetke iz staroga i novoga zavjeta“, in prestavil iz ruskega „Pisma o službi božijoj“ in Majkova „Istorijo srpskog naroda“ kakor tudi sv. pismo.

Za lepoznanjsko literaturo gre tu na prvem mestu omeniti črnogorskega vladika Petra Petrovića Njegoša, ki je bil kakor silen in krasen kakor Dušan, učitelj svojega naroda „Dositej in pesnik kakor Mušicki.“ Njegova dela so: „Luča mikrokozma“ (alegoričen popis njegovega življenja), „Ogledalo srbsko“ (pesmi), in krasno delo: „Gorski vienac“, v katerem izgnanje Turkov iz Črne gore v dram. obliki opeva. Po smrti njegovi je prišel na svetlo njegov dram.-historični spis: „Lažni car Stjepan Mali“ in nekoliko pesmi, med kterimi „Slobodijada“ v 10 spevih. Z beletristiko največ humoristično se je pečal Lazo Zuban. Mnogo drugih pisateljev je spisalo dosti raznih lepoznanjskih stvari, ki sicer niso posebne vrednosti, vendar pa že boljši ukus kažejo, kakor prejšnja doba. Kot pisatelj za mladež je posebne hvale vreden Gavril Popović (Razgovori, Zabave za decu, Časovi blagovolenja, Životopisanje slavnih ljudi, Astronomija). Miloš Popović, urednik „Srbskih novina“, je izdal svoje pesmi pod na-

slovom „Frulica“ in „Mač i pero“ in dal je na svetlo Dušanov zakonik. Izmed novejših pesnikov se odlikuje Jovan Subotić, Sremčan, doktor filozofije in pravoznanstva. Po nalogu ministerstva je sestavil čitanko za gimnazije pod naslovom „Cvetnik srpske slovesnosti“. Od l. 1842—1853 je bil vrednik „Ljetopisa“. Od njega imamo knjige: „Lira“ (pesmi), „Potopljena Pešta“, „Bosilje“, „Beč i njegove znamenitosti“, „Dabrac“ (povest) in „Nauk o stihotvorstvu“. Znamenitejšje pa so njegove drame („Vladislav“, „Zvonimir“, „Nemanja“, „Prehvala“, „Bodin“) najlepše med jugoslovanskimi, in „Kralj Dečanski“ junačka pesem v 8 spevih. Poleg Subotića zasluži da se omeni Matija Ban, ki je kot odgojatelj hčera kneza Aleksandra 3 zvezke „Vospitatelja ženskoga“ izdal. Pozneje je spisal dela: „Osnovi ratni“ in „Četnična vojna“. Preselivši se v Dubrovnik je tam izdaval naučni časopis „Dubrovnik“, kterege so 3 zvezki na svitlo prišli. Pozneje se je zopet vrnil v Srbijo. Od njega imamo tudi Pesmi (1853) in tragedije: „Mejrima“, „Dobroslav“, „Dobрила i Milenko“, „Car Lazar“, „Cvijeti“, historična drama, ali bolje dramatizirana zgodovina srbske vstaje, „Smrt poslednjega Nemanjića“. Prozaični njegovi spisi pa so raztreseni po raznih časopisih. Dober pesnik je tudi Ilić-Nović, od kterege je „Lazarica“, v duhu narodnih pesmi zložena junačka pesem, „Potop“, „Smrt cara Štepana i cara Uroša“, „Srbstvo“ (poet. zgodovina srbska). Kot pesnik se dalje odlikuje Jovan Sundečić, urednik raznih časopisov. Izdal je „Srce ili različne pjesme“, „Niz dragocjenog bisera“, „Krvava košulja“, „Petrov dan na Cetinju“ i. dr. Med naj bolje liriške pesnike spada Branko Radičević. Njegova lirika je skozi narodna, njegov jezik čist in lep. Izdal je prestavo Schillerjevega Viljema Tella in 2 zvezka pesmi. (3. zvezek je bil izdan po njegovi smrti). Gjuro Popović je izdal povesti: „Blizanci“, „Junak našega doba“ po Lermontovu. Kot pesniki morajo se še omeniti: Jovan Jovanović ki je mnogo tujih del izvrstno prestavil („Toldi“, „Vitez Jovan“, „Istočni biser“, „Demon“) in izdal svojih pesmi knjižico: „Gjulići“, in napisal tudi raznih prozaičnih reči; Gj. Jakšić, ki je napisal mnogo lepih epičnih in lir. pesmi in nekaj novel kakor tudi drame: „Seoba Srba lja“ in „Jelisaveta“ kneginja črnogorska; Jovan Ilić (2 zvezka pesmi) Lazo Kostić (drama: „Maksim Crnojević“), Štefan Kačanski, Gj. Maletić (drame: „Spomenik Lukijanu Mušickom“, „Apoteoza velikom Karadjordju“, „Srbski ajduci“, „Preodnica srbske slobode“, „Smrt cara Mihajla“), Lj. Nenadović, Miloš Milosavljević. Na polju lepoznavske proze so se še pokazali Bogoboj Atanacković Jakov Ignjatović, M. Narančić i. dr.

Hrvatska literatura. Ker so politične okoliščine v tej dobi še naj bolj ugodne bile v Hrvatski in Slavoniji, je bilo pričakovati, da bode politično središče teh dežel, mesto Zagreb, tudi književne moči najbolj združevalo. Ali izprva je bilo še malo edinosti. Slavonci so pisali štokavski ali, kakor so pravili, „ilirski“, Hrvatje

pa kajkavski. Pa da bi kajkavščina kot književni jezik obveljala, je bilo malo upanja, kajti imela je zelo neznatno literaturo in štokavščina je po Obradoviću in Vuku že preveč po svetu sloveti začela, da ne bi imela vpliva tudi na sosedne Hrvate. Naravno je bilo tedaj, da je začela štokavščina kajkavščino spodrivati. Pa zdaj je bilo ime hrvatsko spodtikljaj, ker ga Slavonci in Dalmatinci niso hteli. Izvolili so si zato ime ilirsko, prvič zato, ker so mu bili Slavonci že vajeni, drugič pa jih je tudi vabila hipoteza o slovanstvu starih Ilirov. Začetek je bil storjen ilirizmu po Ljudevitu Gaji. On je že l. 1834 začel izdavat *„Novine Hrvatske“* s prilogi *„Danica Horvatzka, Slavonzka y Dalmatinzka“* v kajkavščini in s starim pravopisom. Že naslednjega leta je vpeljal novi, po češkem izdelani pravopis. Okoli Gaja in njegovih časnikov se je zbralo nekaj pisateljev, ki so še kajkavski, in drugih, ki so že štokavski pisali. Prvi so bili: Rakovec, Stoos, Vukotinić, Blažek, Drašković, Zdenčaj; drugi pa: Babukić, Mazuranić, Topalović, Tordinac, Stanković, Marić in Stanko Vraz. Zmerom bolj se je pri Slavoncih navadno ilirsko imè in ž njim štokavščina tudi na Hrvatskem širiti začela in l. 1836 že je Gaj svoja časnika prekrstil, ter ju imenoval *„Ilirske narodne novine“* in *„Danica ilirska“* in v tej je dal Babukić natisniti svoj spis: *„Osnova slovnice slavjanske narječja ilirskoga.“*

Gaj je razglasil osnovo o društvu „prijateljah narodne izobraženosti ilirske“, l. 1837 si je napravil tiskarno in l. 1838 je bila v Zagrebu ustanovljena *„Čitaonica“*, ki je bila zanaprej središče ilirskih rodoljubov. L. 1840 se je začelo za gledišče skrbeti in tako se je začel ilirizem vsestransko širiti. Mađžarske sovražne namere so le še bolj budile narodno zavednost in vzajemnost le še bolj utrjevale. Po zgledu Čehov so si napravili svojo *„Matico ilirsko“* in ustanovili časopis *„Kolo, članci za literaturo umetnost i narodni život.“* — Čez nekaj časa pa je vlada prepovedala, rabiti ime ilirsko; zdaj so Gajeve *„Novine“* bile le „narodne“ in *„Danica“* je bila zopet „hrvatska, slavonska in dalmatinska“. Književna delavnost je postala bolj tiha, pa toliko izdatniša in manj naivna, ko doslej. Ko hitro pa je ilirizem čez literarne meje na politično polje segati začel, ga je bilo konec. Začelo se je rabiti raje ime jugoslavensko namesto ilirskega. Tako se je l. 1850 ustanovilo „Društvo za poviestnicu i starine jugoslavenske“, ktermu je bil J. Kukuljević največji podpornik. Za desetletne vlade nemškega birokratizma je se ve dá tudi književnost malo pešala; tem trdneje in razumneje pa je potem postopati začela. Razvitku jugoslovanske znanosti se je temelj položil z jugoslovansko akademijo, ki ima pripraviti literaturo za vseučilišče, ki je sicer že dovoljeno, pa še ne ustanovljeno. — Sad ilirizma je bil tedaj, da se je edinost v jeziku dosegla ne samo med Hrvati, Slavonci in Dalmatinci, ampak tudi od Srbov jih zdaj že skoro ni drugega več ločilo, kakor pismo (cirilica).

Kar se pobožne književnosti v tej dobitiče, je omeniti, da je tudi pri Hrvatih nasproti obširni posvetni literaturi, število knjig cerkveno-pobožnega obsega majhno, pa so tem večje notranje cene, ker je živahno dušno gibanje, ki se je okoli l. 1836 začelo, tudi na to vrsto književnosti blag vpliv imelo. Kot najznamenitejši sem spadajoči pisatelji naj se omenijo Šimun Starčević, frančiškan Marijan Jaić, kterege „Vinac bogoljub. pjes.“ je še dan današnji ena najbolj znanih knjig med prostim ljudstvom, in Sabolović, županik v djakovački biskupiji. Razun teh treh pa je še mnogo drugih dajalo pobožne knjige med svet. Po letu 1840 se je kakor povsod tako tudi na tem polji živahneje delati začelo. Posebno si je mnogo zaslug pridobila duhovna mladež zagrebska, ki je mnogo Kristof-Schmidovih spisov predstavila in drugih enakih na svetlo izdala. Blag vpliv na katoliško duhovstvo ima „Katolički list“, kateri od l. 1849 izhaja. Zanj ima največ zaslug. Nik. Horvat, bogoslovski profesor v Zagrebu. Iz najnovejše dobe naj se, preskočivši manj znamenite spise, le še omeni najvažnejše delo, namreč Iv. Skarića prestava sv. pisma (v Beči 1858—1860).

Gledé posvetne literature gre najprej omeniti Ljudevita Gaja, ki je že, predno je „Ilircem“ na čelo stopil, mnogo pisal v „Zagrebsko luno“. L. 1830 je izdal „Kratko osnovo horv.-slov. pravopisa“, kjer priporoča češki pravopis. Tudi v svojih časopisih je razglasil mnogo, največ zgodovinskih člankov in v svoji tiskarni je dal nekterih starejših pisateljev dela natisniti. Prvo pesem v „Danici“ je zapel Drag. Rakovec, častit mož, ki je z navdušenimi pesmami budil svoj rod in vse svoje moči posvetil razširjanju narodne zavednosti. Izdal je „Pjesmarico“, „Mali katekizam za velike ljude“, in 4 letnike „Koledara za puk“, tudi je bil od l. 1842 vrednik „Mesečnega lista“ gospodarskega društva. Drugi pesnik je bil Pavao Stooš, ki je razun manjših čutapolnih pesmic po časopisih izdal večje delo: „Soko hrvatski i slavski mati“ v 12 malih spevih. Razun tega je še izdal: Kitice cerkvenih pesamah, in knjižico „O poboljšanju čudorednosti svečenstva.“ Med najstareše pesnike novejše dobe spada Ljudevit Farkaš Vukotinović. On je spisal mnogo pesmi, novel in dramatične igre: „Golub“, „Prvi i zadnji kip“, „Sastanak u gradu Zrinju.“ Tudi je trikrat izdal almanah „Leptir“, v katerem je mnogo njegovih pesmi in prozaičnih spisov. Slaven pesnik je Ivan Mažuranić. Začel je svoje pesmi razglašati v Danici. Občno pozornost je izbudil, ko je tako mojstersko dopolnil Gunduličevega Osmana s 14. in 15. spevom, ki se že od nekdaj, ne ve se, kako in zakaj, pogrešata. Največo slavo pa si je pridobil s svojo večo epično pesmijo: „Smrt Smail-age Čengića.“ Tudi z jezikoznanstvom se je, kakor njegov brat Antoinin, mnogo pečal. Izmed Slovencev je pristopil v kolo ilirskih pisateljev Stanko Vraz iz Štajerskega, hrvatski mladeži najmilejši pisatelj. Prizadeval si je, vse vrste liriske poezije v hrvatsko

literaturo vpeljati. Razun pesmi („Djulabije“, „Glasi iz dubrave Žeravinske“, „Gusle i Tambura“) izdal je tudi en zvezek narodnih slovenskih pesmi in napisal mnogo člankov v „Kolu“ in „Nevenu“. Izmed Slavoncev sta Danico pridno podpirala Mato Topalović (izdal je „Odziv rodoljubivoga srдца“ in „Tamburaši ilirski“) in Juraj Tordinac. Kot pesnik pa še bolj kot ustanovnik in podpornik „Matice ilirske“ si je častno ime pridobil grof Janko Drašković in poleg njega A. Zdenčaj. Toma Blažek je posebno vrsto političnih pesmi vpeljal v literaturo. Med najboljše lirične pesnike se šteje tudi Ivan Trnski. On je izdal svoje deloma že v „Danici“ priobčene „Pjesme“ l. 1842, potem je predstavil „Kraljedvorski rukopis“. Najbolj znane pa so njegove „Kriesnice“. Poleg njega se je tudi že v Danici kot pesnik pokazal Ivan Kukuljević Sakcinski. Razun pesmi je spisal tudi ne kaj dramatičnih iger (Juran i Sofija, Stjepko Šubić, „Poturica“ itd.) Najlepše njegove pesmi so „Slavjanke“, političnega zapopadka. Še veliko večje zasluge pa ima Kukuljević za politično, književno in umetniško zgodovino. Potujoč po raznih krajih je iskal rokopisov in listin, izdal je dela mnogih starejših hrvatskih pesnikov, potem s pomočjo drugih: „Monumenta historica“ I. zv., ki obsega 337 hrvatskih listin, potem: „Jura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae“, dalje „Slovník umjetnikah jugoslavenskih“ 4. zv., z obrazi, znamenito delo za zgodovino umetnosti. Z dramatiko se je pečal Dimitrije Demeter. Njegova izvirna dela so: Ljubav i dužnost, Krvna osveta, Teuta, Ljubav i zloba (opera), pozneje pa je kot predsednik gledališnega odbora le iz nemškega prestavljal. Spisal je tudi večo lirično-epično pesem „Grobniško polje“ v 13 oddelkih. Tudi Antun Nemčić je bil goreč privrženik Gajev. Njegove od Bogovića zbrane in izdane pesmi kažejo, da je njegova izprva mirna narava pozneje vsled britkihkušenj bolj razburjena bila. Za manjše liste so pisali Nik. Borčević, Fr. Šimogović, Dragoila Jarnevićeva, ki je tudi izdala l. 1843 „Domorodne pripovedi“ in Ana Vidovičeva („Anka i Stanko“, „Pjesme“).

V Dalmaciji so se pokazali Ferić, Petranović, Kaznačić, pa so do l. 1844 v starem pravopisu pisarili. Eden najpridnejših pisateljev „Dalmatinske Zore“ je bil Petar Preradović. S svojimi izdelki (Prvenci, Nove pjesme, Vladimir i Kosara (drama), in Marko Kraljević, dram-epična pesem itd.) je pokazal, da je on eden izmed naj izvrstnejših pesnikov hrvatskih. Pridni podporniki „Zore“ so bili tudi Št. Ivičević, Šimun Ljubić, znan po svojih literarnih in historičnih delih („Ogledalo književne po viesti jugoslavjanske“, II. dela in drugo v hrv. in ital. jeziku). Grof Orsat Počić, ki je razun drugih člankov in prestav izdal knjige: „Srbski spomenici“, „Pjesme“, („Karagjorgjević“ I. del); „Poviestnica Dubrovnika“, Matija Ban (ki je tudi s ciriličo pisal), P. Antun Kazali, eden najboljših dalmatinskih pesnikov („Zlatka“, „Pristavica udovicah“, „Pjesma o grobničkom polju“), Spiro Dimitrović, ki je mnogo prestavil iz nemščine in ru-

ščine, Nikola Tomaseo (Iskrice) in drugi. — Med tem je na Hrvatskem v Gajevo kolo stopil Mirko Bogović, ki je veliko pisal v „Danico“ in „Neven“. Posebej je izdal: Ljubice, Domo-rodni glasi, in drame: „Frankopan“, „Štjepan, poslednji kralj bo-sanski“, „Matija Gubec, seljački kralj“, potem „Pripoviesti in Vinjage“ (pesmi). Druge reči še hrani v rokopisu.

L. 1842 se je pridružil narodnim pesnikom Ognjeslav Utje-šenović Ostrožinski, ki je izdal dela: „Vila Ostrožinska“, „Ne-deljko“ in prestavil „Slovo o polku Igorevč“. V nemščini je spisal: „Die Hauskomunionen der Südslaven“ in „Die Militär-grenze“. Jakub Užarevič, ki je izdal skupaj z Iv. Mažuraničem „Niemačko-ilirski slovar“, je bil nekoliko časa urednik „Narodnih novin“ in je prestavil razne reči.

Med najmarljivejše pisatelje gré šteti Bogoslava Šuleka. Pridno je dopisoval v razne časopise l. 1848 in l. 1849 je sam uredoval. „Slavenski jug“ in l. 1851 „Jugoslavenske novine“, l. 1855—1860 izdal je izvrstni „Njemačko-hrvatski rječnik“. Po-tem se je udal prirodnim naukom in je spisal „Biljarstvo“ prestavil Zippov „Prirodopis“ ter izdal knjigo: „Korist i gojenje šumah“. „Gospodarski list“, v kterega je zanimive članke pisal, je začel pozneje sam uredovati. Njegova pisava je vzor hrvatske proze. Nekaj posebnosti v pisavi pa je imel sicer za edinstvo na jugu na- vdušeni M. J. Špor, ki je izdal l. 1823 „Almanah ilirski“ in spisal nekaj dramatičnih iger. Razun tukaj omenjenih starejših pisateljev novejši dobe so se še mnogi drugi s posameznimi deli pokazali.

Da bi se število čitateljev pomnožilo, so se izdaval taki spisi ki posebno nameravajo veselje do čitanja izbuditi, kot almanahi šaljivi spisi, in spisi za mladež in prosto ljudstvo, v katerem obziru si je učitelj Mijat Stojanović mnogo zaslug pridobil. Lavoslav Župan je izdaval „Zabavnu Čitaonicu“ itd.

Tako se je hrvatska literatura do okoli l. 1850 razvijala, ko je zaradi političnih vzrokov živahna delavnost nekoliko prenehala. Navdušenje za „ilirizem“ se je l. 1848 popolnoma ohladilo in na njegovo mesto so druga navadna imena stopila. Po prenapeti de-lavnosti na političnem kakor na književnem polji je nekaka tišina nastala. Narodne novine so postale vladni organ in vsi drugi ča-sopisi razun Nevena in Katoliškega lista so zaspali in le Matica ilirska je še izdajala knjige.

Ker je pri prerojstvu literature se ravno okoli jezika in pra-vopisa vse vrtelo, je naravno, da jih je mnogo tudi slovničarilo. V tem obziru so delali A. Berlić, Iv. in Ant. Mažuranić, H. Hergović, Babukić, Fr. Volarić in Gjuro Augustinović (ki je hotel poseben pravopis vpeljati, kterega pa nikdo ni sprejel). Po posebnej poti hodi Kurelac, ki jezik hrvatski najbolj na temelji staroslovenščine obražuje in na historični njegov razvoj le malo obzir jemlje. Sicer pa je zelo krasna njegova pisava. Izdal je „Fluminensia“ (njegova zbrana dela) potem „Recimo koju“, „Budinovićeve psalme“ itd.

Marljiv pisatelj je bil bosenski frančiškan Franjo Ivan Jukić, ki je izdaval „Bosanskega prijatelja“, obsegajočega narodne pesmi, statistične in zgodovinske reči itd. potem „Zemljopis i povjestnica Bosne“. Pisal je mnogo v razne časopise, posebno v „Kolo“ in nabiral narodne pesmi, ki so po njegovej smrti bile izdane. Razun drugih manj znamenitih zgodovinskih del gre nam tu omeniti posebno Kukuljevićev „Arkiv za jugoslavensku poviestnicu“, kterega je l. 1868 9. knjiga na svetlo prišla, in pisatelje, ki so mu bili podporniki kakor M. Stojanović, Ilija Okrugić, M. Mesić, od kterega je tudi izvirno kritično delo: „Život Nikole Zrinjskoga“, in kot najznamenitejši Franjo Rački. Razun mnogih največ zgodovinskih člankov v Nevenu, Katoliškem listu itd. je izdal l. 1857 „Viek i djelovanje sv. Cirila i Metoda“ l. 1861 „Pismo sloviensko“ in „Odlomci iz državnoga prava Hrvatskoga“, l. 1865 „Assemanov evangjelistar“, dalje delo: „Ocjena starijih izvora“. Ko je začel z Jagićem in Torbarjem znanstveni list „Književnik“ v Zagrebu izdavati, je sam mnogo va-nj pisal in sploh vse znanstvene moči so se okoli tega časopisa zbirale, da bi se izurile in združile ter tako pripravile za jugoslavensko akademijo, ki je pod predsedništvom Račkoga l. 1867. začela obdelovati polje jugoslovanske znanosti, izdava je periodično knjigo „Rad jugoslavenske akademije“, v kteri se zopet naj bolj pogostoma zgodovinski članki Račkoga nahajajo, in podpiraje izdavo drugih znanstvenih knjig. Med novjšimi pisatelji naj se še omenijo V. Jagić (Historija književnosti naroda hrv. i srp. d. I.) in V. Bogišić (Pravni običaji u Slavena).

Kar se tiče lepoznavske literature, je bil k sreči l. 1852 po zgledu českega „Lumira“ ustanovljen „Neven“, okoli kterega so se zdaj kakor nekđaj okoli „Danice“ vsi boljši tedanji pisatelji zbrali in tako je mogel prinašati izvrstno berilo. Uredniki so mu bili zaporedoma Bogović, Prkovac, Sabljčić, Starčević, Praus in Pacel. Tu so dajali na svetlo svoje izdelke vsi bolj znani pisatelji kot Bogović, Trnski, Vukotinović, Preradović, Ban, Borojević, kterim so se še pridružili Filipović, Nikolić, Rajković, Tombor, Kranjčić, Starčević, Botić, Jarnevićeva, Jurković, Bartulić i. dr. Neven je bil posebno izvrsten od l. 1854–1856 l. 1857 pa je moral nehati Počasi so zopet začeli se bolj gibati pisatelji in veća delavnost se je začela. Filipović je izdaval skozi 3 leta (1857–59) svoj izvrstni koledar „Narodna knjiga“, Vukotinović svoj almanah Leptir, Jurković pripovedke za mladino, Tkalčević svoje potopise, Botić knjige: „Pobratimstvo“, „Biedna Mara“ in „Bačić“. Ko so se politične okoliščine zboljšale in je narodni jezik zopet svojo veljavo zadobil, je sploh živeje gibanje se začelo. Ker je nastala potreba šolskih knjig, so se jih spisavanja razni pisatelji pridno lotili. V Zagrebu se je „Landestheater“ spremenil v „narodno gledalište“, začel je izhajati politični list „Pozor“ in lepoznavski „Naše gore list“. Od sihmal je napredek znaten. Sicer ni brez števila knjig in spisov,

pa ti so bolj zreli in premišljeni. Novi časopisi nastajajo in zraven starejših pisateljev se mlajši prikazujejo.

Narodno pesemstvo. Poleg umetnega ne smemo pozabiti narodnega hrvatsko-srbskega pesništva, ki s svojo krasoto narodno literaturo vseh ostalih narodov presega. Narod sam razdeljuje svoje pesmi v junaške in ženske. Junaške pojejo o slavnih činih posameznih junakov ali o zgodovinsko-važnih dogodkih, ki so se izvršili med narodom samim. One se recitujejo s precej enoličnim, vendar povzdignjenim glasom, katerega „gusle“ spremljajo, zmerom le pred poslušalci. Pri tem je beseda glavna stvar. Pesmi pa, ki pojejo o razmerah med obema spoloma bodi si v epičnej ali liričnej obliki, imenuje narod ženske, dasiravno jih dekleta in mladeniči sami ali v družbi prepevajo; pri njih je napev, ki se pa ne spremlja z goslimi, glavna reč. Narodno junaško pesemstvo cvete zdaj še v Črni gori, Hercegovini, Bosni in v južnih goratih krajih Srbije. Tu je malo kteri, da ne bi znal več pesmi z goslimi spremljati. Še ženske in otroci se nahajajo, ki to znajo. Posebno radi pojejo „hajduki“ take pesmi, kadar se po zimi pri svojih prijateljih gosté. Za Donavoj in Savoj je to pevanje že redkejše, v Šremu, Bački in Banatu pa le še slepci od hiše do hiše milošnje proseči take pesmi h goslim prepevajo. Toliko več pa je ženskih pesmi v teh krajih.

Nektere nam ohranjene pesmi so gotovo zelo stare, ker se v njih omenjajo še mitološke osebe; druga vrsta pesmi poje o slavnih časih srbskih kraljev in carjev. Po padu srbske svobode so le še posamezni junaški čini hajdukov, borečih se proti turškemu nasilstvu, daval predmet junaškim pesmam. Pa tudi iz novjših časov imamo pesmi, ki pevajo o srbski vstaji v začetku tega stoletja in o bojih Črnogorcev s Turki; toda starejše pesmi so krasnejše od novjših (Književnik III. 571).

Pred našim stoletjem je svet le malo vedel o tem biseru. Hrvatski in srbski starejši pesniki so sicer vedeli za narodne pesmi, ali niso posebno marali za nje. Hektorević in še bolj pozneje Kačić sta posnemala narodne pesmi, tudi ktere prave narodne, malo spremenjene, vpletla svojim. Ali to je skoro edini sled narodnemu pesemstvu pri starejih pisateljih. Še le v našem stoletji se je sploh k narodnim stvarém začela obračati večja pozornost učenjakov. Že Göthe je bil eno od Fortisa v svojem potopisu priobčeno narodno pesem (o Hasan-aginici) prestavil. Evropsko slavo pa so dobile „narodno srbske pesmi“ še le po Vuku Štefanoviću Karadžiću. L. 1814 je namreč vse te pesmi, ktere je poznal, napisal, pa jim je nekoliko jezik spremenil, češ, da ta „govédarski“ jezik vendar ne sme nepremenjen v knjigo, in tako je dal v natis prvo zbirko pod naslovom: „Mala prstonarodna slo-

venosrbska pesmarica“. Jakob Grimm, ki se je ravno tedaj jugoslovanščine učil, jo je nemškemu svetu oznanil z veliko pohvalo. L. 1815 je 2. zvezek na svetlo prišel, sicer s starim pravopisom ali vsaj z nespremenjenim jezikom. Pozneje je oskrbel drugo izdavo v 4 zvezkih (1824—33). Poslednjič je l. 1841 začel tretjo krasno izdavo s prvim zvezkom, ki obsega ženske pesmi. Ostali 3 zvezki, do l. 1862 izdani, obsegajo junaške pesmi in 5. zvezek je bil izdan že po Vukovi smrti. Razun tega, da je tako dragocen zaklad poginul otel, mu gre še ta posebna zasluga, da je vsako pesem tako marljivo in tako verno zapisal, kakor jo je slišal, in tako tudi v svojih pesmih podal obraz raznih jugoslovanskih narečij.

Po Vukovem zgledu so se tudi drugi lotili nabiranja narodnih pesmi. L. 1833 je izdal Čubro Čojković v Budi „Pjevanja Crnogorska i Hercegovska“, pa je zelo nekritična zbirka, ker obsega tudi izdelke znanih pesnikov. Vladika Petar Petrovič je dal natisniti zbirko črnogorskih pesmi pod naslovom: „Ogledalo srbsko“. Marljivo sta posebno po Hercegovini nabirala narodne pesmi frančiškana Jukić in Martić. Poslednji je sam tudi pesnik in njegove pesmi se skoro v ničemer ne ločijo od narodnih. L. 1862 je zdal svoje delo „Osvetnici“, ki obsega junaške med seboj zvezane pesmi o bojih l. 1857 in 58. Mnogo drugih zbirk je še prišlo in še vedno prihaja na svetlo n. pr. od Marjanovića, Juranića, Petranovića i. dr., mnogo pa je pesmi po raznih časopisih raztresenih.

Tudi za nabiranje narodnih pripovedek, uganjk, pregovorov in drugih narodnih stvari je Vuk lep zgled dal (n. pr. „Srpske narodne pripovjetke i zagonetke“, „Narodne srpske poslovice“ itd.). V tem so ga posnemali Mijat Stojanović, Vuk Vrčević i. dr.

Zgodovina hrvatsko-srbske umetnosti. *)

Glasba in petje. Kakor vsi Slovani so tudi Hrvatje in Srbi od nekdaj bili prijatelji petja in glasbe. O tem pričajo njihove narodne pesmi in njihovi različni narodni nastroji za godbo, kakor piščali, ki si jih navadno pastirji sami delajo, „diple“, ktere največ združene s piščaljo ravnaajo ples, „gusle“, kterih slavni namen je zgoli le glasovom junaške pesmi prikladati, in tamburica, s ktero se ženske pesmi spremljajo. Ali petje kakor godenje narodno je se ve da priprosto. O glasbeni in pevski umetnosti se more še le v najnovšem času govoriti. Že v prejšnjih stoletjih so se v tej umetnosti proslavili Dalmatinec Mihalj Bogotić, v 15. stoletji, Brunjolić Sekondo, Dubrovčan, v 16. frančiškan Franjo Gučetić, Dubrovčan, v začetku 17. stol. V prvi polovici 18. stoletja

*) J. Kukuljević Sakcinski, Slovník umjetnikah jugoslavenskih. Kanitz, Serbien.

se je Splječan Peter Nakić (Nachini) proslavil s sostavljanjem izvrstnih orgelj; Dubrovčan Menčetić Vladislav v 18. stol. je bil pisatelj pa tudi skladatelj muzikalnih predmetov. V našem stoletji je Franjo Čačković mnogo glasbenih stvari izdal. V novejšem času so se po vseh večih mestih ustanovila pevska društva, katerim je namen, umetno petje, posvetno in pri Srbih posebno tudi cerkveno, gojiti. Izmed Hrvatov si je v novejšem času največ zaslug za umetno petje pridobil Vatroslav Lisinski, ki je razun manjših pesmi in glasbenih kosov zložil dve operi: „Ljubav i zloba“ in veliko opero „Porin“, za katero je Demeter napisal tekst. Prerano ga je smrt (v 34. letu) vzela narodu l. 1854. Med Srbi pa si je Kornelij Stanković sloveče ime pridobil najbolj s svojim prizadevanjem za staro cerkveno petje, ker prepotoval je ruske in srbske kraje, nabiraje stare cerkvene napeve. Tudi njega je prerano smrt vzela Jugoslovanom. Naj je tu omenjena še Samičeva italijanska opera: „La madre slava“ sostavljena na podlagi jugoslovanskih melodij. Sedaj slovi kot skladatelj Zajc v Zagrebu.

Sicer se pa glasba v avstrijskih mestih in v Srbiji razvija v evropskem duhu. V turških krajinah pa so razun narodne glasbe se ve da le — cigani in česki muzikanti gojitelji te umetnosti.

Stavbarstvo. Jugoslovani sicer nikdar niso skrbeli za lepo in umetno izzidavanje svojih stanovališč, ali za lepe božje hrame so, kolikor jim je bilo po okoliščinah mogoče, skrbeli. Na jugoslovanskem svetu pa je zidarska umetnost na dveh krajih imela priložnost, nekoliko se razviti, namreč v srbskem kraljestvu, kjer so kralji in carji, posebno Nemanjići, od nekdanj radi „zadušbine“ stavili in pa po Dalmaciji, po kateri se je vpliv italijanske omike vedno kazal.

Naravno, da so po Srbiji največ v bizantinskem zlogu zidali; ali že pri starih stavbah se vidi vpliv zapadne, romanske zidave tako da se v srbskih zidavah ne kaže čisti bizantinski zlog, kakor n. pr. vidimo pri stari cerkvi v Pavlici ob Ibru, še veliko bolj pa pri slavni „carski lavri“ studeniškega samostana, koja je bila v drugi polovici 12. stoletja sezidana. Izmed vladarjev Nemanjičke rodovine je bil posebno kralj Milutin (1275 – 1322 †) velik podpornik zidarske umetnosti, pa tudi sam v njej izveden. On je tuje umetnike v deželo vabil, da so se Srbi od njih učili, in dal je mnogo cerkev in drugih poslopij sezidati. V štirinajstem stoletji je dal kralj Štepan Uroš III. sezidati slovečo in prekrasno cerkev dečansko. Postavil mu jo je Vid Kotoranin, brat iz reda sv. Frančiška, po načrtu v tej umetnosti izobraženega srbskega nadbiskupa Danjila. L. 1345. je bil dozidan ta spominek slovanske umetnosti in ob enem spominek večje edinosti med zapadno in vzhodno cerkvijo, ker je katoliški redovnik zidal pravoslavno cerkev.

Ko so Turki pridirjali v srbske kraje, so porušili vse posvetne stavbe in le nekoliko cerkev se je še ohranilo iz stare dobe.

Po naselitvi Srbov na levem bregu Donave se je druga doba srbskega zidarstva začela, ker so se največ po Fruški gori zidati začeli samostani s cerkvami, zadušbine srbskih despotov. Ali pri teh stavbah se vpliv zapadne zidave še veliko bolj kaže.

Dalmacija je zajemala iz bogatega vira italijanske umetnosti ter rodila mnogo več ali manj izvrstnih staviteljev. Iz 13. stoletja se omenjajo Radovan, ki je veči in lepši del trogirske cerkve sezidal in okrasil, in Paskva, ki je ravnal stavljenje lepe dubrovnške cerkve matere božje, ktera se je pa porušila o potresu l. 1667. V 15. stoletju je živel Juraj Matejević, Šibenčan, stavitelj slavne stolne cerkve šibeničke, ki je v podobi rimskih bazilik v pomešanem slogu gotičkem, bizantinskem in italijanskem (15. veka) brez lesa iz samega marmorja in rezanega kamena sezidana. Tudi streha je iz samih marmornih plošč. Razun tega velikanskega dela je še sezidal mnogo drugih krasnih stavb ali jih okrasil s kamnosečkim delom. V istem stoletju si je s svojimi lepimi cerkvenimi stavbami v Trogiru, Šibeniku, Spljetu in drugod sloveče ime pridobil Andrej Aleksijev Dračanin. Tudi ogrski kralj Matijaš je bil velik pospeševatelj umetnosti in je med drugimi na svoj dvor pozval Dalmatinca Ivana kakor tudi Jakoba Stališića, oba Trogirjana, da sta s svojimi kamnosečnimi izdelki in kipi krasila velikolepne stavbe Matijaševe. Kakor po Italiji tako je zidarska umetnost tudi po Dalmaciji v poznejih stoletjih mirovala dasiravno se še tedaj pa tedaj izvrstni stavitelji pokazujejo.

Kiparstvo. Pravoslavno bogoslužje ne trpi samostojnih iz česar bodi narejenih podob; naravno tedaj, da se na vzhodu ta panoga umetnosti ni mogla razviti. Podob se nahaja pri srbskih cerkvah le k večjemu izbuknenih (bareljefov), tem več pa drugega lepotičja in kinča raznotero izsekanega ali izrezanega. Na zapadu pa se jih je precej mnogo v tej umetnosti odlikovalo. Že iz 11. stoletja za Zvonimirovega vladanja se omenja, da je tedajšnji nadbiskup spljetski Lovrinec nekega Dalmatinca poslal tje v Antijohijo, da se je tam umetnega zlatarstva in srebrarstva izučil in vrnivši se po antijohijskem okusu cerkvene posode za spljetsko in druge cerkve izdelaval. Iz 13. stoletja se omenja kot slaven kiporezec Gavina (ali Gruvina?), ki je l. 1214 s čudovito umetnostjo izrezal velika vrata spljetske cerkve, na katerih je 14 slik iz Kristusovega življenja lepo izdolbenih. Razun umetnikov ki so, da-si rojeni Jugoslovani, skoro ves čas na tujem, največ v Italiji svojo umetnost izvrševali (kakor Rovinjan Sebastijan, slaven drvo-rezec i. dr.) naj se omeni iz 15. stoletja umni lesorezec Ivan Budislavić, ki je napravil one sloveče stole v pevališčitrogirske cerkve, ki so z arhitektoničnim lepotičjem in z 18 slikami okrašeni, potem umni zlatar Ivan Progonović v Dubrovniku, od kterege je ohranjeno umetno iz srebra napravljeno, pozlačeno umivalo in čaša, Pavel

Dubrovčan, slaven livec svetinj, in Petar Girica umen zlatar spljetski v 15. stoletji. Iz 16. stoletja gre omeniti oba Daržića Blaža, očeta in sina, ki sta se poleg slikarstva tudi v rezbarstvu odlikovala. Iz novejšega časa in sicer iz našega stoletja naj se omeni Dimitrij Petrović, rojen v Baji, ki se je kamnosečke, jeklorezarske in livarske umetnosti na Dunaji izučil in tudi tam delal, med drugimi tudi za jugoslovanske kraje. Mnogo umetnikov je, ki so delali in še delajo oltarje itd. za cerkve po jugoslov. krajih: kot Maroti Franjo, Ninković Gavriilo i. dr.

Slikarstvo. Razum cerkvenega slikarstva se nam v vzhodni strani jugoslovanstva mu ni spomina ohranilo, pa se menda tudi ni razvilo. Cerkevno slikarstvo pa je, kakor po vseh pravoslavnih cerkvah tipično po bizantinsko-grškem slogu, kar je le zavoľjo tega mogoče, ker je tam že od nekdaj bilo in še je cerkevno slikarstvo skoro zgoli v rokah menihov. V tem obziru so samostani na atoški gori prave slikarske šole za iztok vedno bile. Naj lepše slike so v žički cerkvi se ohranile. V novi srbski domovini na levem bregu Save se je cerkevno slikarstvo zopet jelo lepo razvijati, ali bizantinski slog se je tam že nekoliko mešal z zapadnim ukusom. — Cerkevne slike so za srbski narod imele veliko važnost, ker je bilo veliko njihovih vladarjev med svetnike štetih, in tako so njihove slike po cerkvah v živem spominu ohranjemale sijajno preteklost.

Bolj se je razcveto slikarstvo na zapadu, kteri je živo občeval z Italijo, zibeljo toliko slavnih slikarjev. Vzhodno obrežje Jadranskega morja je bilo mnogim mladeničem rojstni kraj, ki so v Italiji slavni umetniki postali, nekteri tako slavni, da jih je ves omikani svet poznal in občudoval. Ali se ve da vse te šteje po večem italijanski narod med svoje umetnike. Manjši del umetnikov je delal v jugoslovanski domovini in za njo. —

Začetku slikarjenja je priložnost dalo prepisavanje knjig, ktere so po navadi stare dobe z drobnimi slikami zaljšali. Tako se omenja iz 14. stoletja Bošnjak Rubčić Stanislav, ki je izdelal s slikami in grbi okinčano knjigo „Rodoslovje bosanskoga aliti ilirskoga i sarpskoga vladanja“. Tudi Ivan Senjanin, krbavski knez Novak in Bošnjak Kristjan Hval so knjige prepisavali in s slikami kinčali. Iz 15. stoletja se je od Petra Ohmučevića Gargurića, Dubrovčana, ohranila slika poslednjega kralja bosanskega in od Dalmatinca Gregorja, kterega so Italijani kakor sploh vse rojene Slovane imenovali Schiavone, med drugimi podoba matere božje z glagol. in ciril. napisom v robu oblačil. Iz 16. stoletja imamo omeniti zelo sloveče umetnike. Najglasovitejši je mojster vseh drobnoslikarjev Juraj Julio Klovio roj. v Grižanah v hrv. primorji l. 1498. 18 let star je prišel v Italijo in tam neutrudljivo delal do svoje smrti. Med ogromnim številom njegovih krasnih sličic in slik so vendar najkrasnejše, s kterimi je okinčal molitvenik svojega dobrotnika kardinala Farnese-a. V drobni slikarji ga ni nobeden prekosil. Zelo slaven slikar je bil

tudi prejšnjega vrstnik Andrej Medulić, rojen Šibeničan. Živel je največ v Benetkah. Posebno prijeten je bil njegov način barvanja. Feliks Dubrovčan, drobnoslikar, je bil pozvan na dvor kralja Matijaša, da je tam nadzoroval umetnike, ki so prepisavali knjige in z miniaturnimi jih kinčali. Nikola Frankopan je bil vreden učenec Ticijanov. Bival je največ v Benetkah. Dalje gre tu omeniti dva slavna bakrorezca, namreč Martina Kolunića (Rota), šibeničana, ki se je v Italiji izučil umetnosti in potem bil v Beč za dvornega slikarja pozvan, in njegovega vrstnika in rojaka Natala Bonifacija, ki je razun mnogih bakrorezov načrtal z mnogimi slikami okrašeni zemljevid vseh slovanskih dežel za svetojerolimski zavod v Rimu.

Iz 17. stoletja je mnogo jugoslavenskih izvrstnih slikarjev znanih, kot vitez Matija Pončun, Dalmatinec, Rasmilović Bonaventura, redovnik sv. Frančiška, ki je delal dobre barve iz rastlinskih sokov, Staj Benko, Dubrovčan, Kokoljić Ivan, Peraščan, ki je rojstno mesto in okolico okrasil z lepimi slikami, Gladić iz Rieke i. dr.

V početku 18. stoletja je bil Dalmatinec Friderik Benković, eden najznamenitejših slikarjev svojega časa, pa slikaril je po Italiji in v Beči. Poleg njega naj se omenijo iz tega stoletja Dubrovčan Petar Matejević, Grbić Ivan iz Like, ki se je na Ruskem izučil „ikone“ delati in jih je potem mnogo naslikal za pravoslavne cerkve po Krajini in Dalmaciji, Fortunat Bergant iz istranskega ali hrvatskega primorja, in Dubrovčana Pavel Gučetić in Peter Katušić. Tudi na vzhodu se je jelo bolj razvijati slikarstvo. Tam je Ilić Teodor, rojen v Temešvaru, bil izvrsten slikar. Najlepše njegove slike so v petrovošeljski cerkvi. Tudi Orfelin Zaharija je bil dober slikar in bakrorezec. Pri njih in pri vseh poznejših srbskih slikarjih se kaže pri njihovih cerkvenih in posvetnih slikah vpliv zapadnega ukusa.

V našem stoletju so le nekaj Dalmatincev k posnemanju navdušili veliki mojstri italijanski. Po njih se je učil Franjo Salghetti-Drioli, rojen v Zadru. Nekaj njegovih slik ima tudi narodne jugoslovanske predmete (n. p. goslar, car Dušan, Vila); tudi Anka Mraovićeva, Dalmatinka, se je te umetnosti dobro izučila. V Italiji se je izučil Vekoslav Karas, Karlovčan, ki je posebno dobro portrete slikal. Med Srbi so se v tej umetnosti izkazali Jovan Stanisavljević iz Novega Sada; potem Novak Radonić, učenec bečkega profesorja Rahla, in Štefan Teodorović iz Novega Sada, učenec istega profesorja in najizvrstniši med novejšimi srbskimi slikarji. Omeniti še gre slikarje, ki so proizšli iz starejše bečke šole; sem spadajo Kračun Teodor, in Štefan Gavrilović še iz 18. stoletja, potem Arza Teodorović, Aleksić Nikola, Avramović Dimitar iz sv. Ivana v šajkaškem bataljonu, ki je beogradsko stolno in topolsko cerkev okrasil s slikami in po naročilu srb. ministerstva poiskal in posnel srbske starinske slike; Knežević Uroš, Pavel Šimić, Jovan Popo-

vić, Nikola Marković in Danil Petrović, samouk, pa dober slikar, potem Pavel Čortanović, Katarina Ivanovičeva, Gjorković Pavel, Lazović Aleksije i. dr. Po večem delu so njihovim delom predmeti povzete podobe in cerkvene reči.

Med bakrorezci si je slavno ime pridobil Peter Mančun, Dubrovničan, ki se je v Rimu izučil. Med Srbi so si za kamnolin lesorezarstvo zasluge pridobili Milovuk Josip, že omenjeni slikar Čortanović, največ pa Anastas Jovanović, ki se je v Beči izobrazil v kamnarezarski in svetlopisni umetnosti in začel širiti kamnopolisne narodne podobe med srbski svet.

Vredna, da se omeni tukaj, je še neka posebna sem spadajoča vrsta umetnosti, namreč umetno vezenje. Kdor ve, kako so Srbkinje in Hrvatice že od nekdaj znale in še znajo opravo svojo z raznotero barvano volno izšiti, bo previdel, da so pri Hrvatih ugodna tla razvitju te umetnosti. In res nahajamo, da so se v starejši dobi najimenitnejše Srbkinje in Hrvatice s to umetnostjo pečale in si slavno ime v njej pridobile. Taka je bila Efimija, žena despota Uglješe iz 14. veka, ki je potem, ko je redovnica postala, za truplo carja Lazarja kot pokrivalo lepo in umetno s slikami in drugim kinčem izvezla plašč, ki se še zdaj hrani v samostanu Ravanici pri Vrdniku. Za razcvet in povzdigo te umetnosti po Italiji v 15. stoletju se imajo Italijani tudi nekemu Slovanu, brž ko ne Dalmatincu zahvaliti, namreč Luki Schiavonu, ktereга so imenovali „principe dei ricamatori“, kakor so imenovali Klovija „miraculoso insuperato principe dei miniatori“. Iz istega stoletja je znana kot umetna vezilja Katarina, hči Štepana Kosače, hrcega sv. Save. Od nje se je v frančiškanskej cerkvi sustinskej ohranila dragoceno izvezena cerkvena oprava. Ob konci tega stoletja je živela Jelena Ohmučevićeva (Garguričeva), žena princa Petra Komnena, rojena Dalmatinka, ki je razun slikarske in glasbene umetnosti tudi z umetnim vezanjem se pečala, in v 16. stoletju se je Koriolanovičeva Milica, Trogirjanka, proslavila kot umetna vezilja in je v tej umetnosti prekosila vse žene svojega časa.

Bolgari.

Bolgari.

Izvirnice.

1. Slovanské starožnosti. Sepsal P. S. Šafařík. V Praze. 1837.
2. Slovanski narodopis. Sestavil P. S. Šafařík. V Praze 1849.
3. Slovník naučný. Sešit 16. V Praze 1865.
4. Bosanski prijatelj. Učrednik J. F. Jukić. U Zagrebu.
5. Возрождение Болгаръ Хр. К. Даскаловъ. Москва 1858.
6. Заметки путешественника по славянскимъ странамъ. О. Б. Чижовъ. Москва 1857.
7. Die Sprache der Bulgaren in Siebenbürgen. Von Franz Miklosich. Wien, 1856.
8. Reise in Südserbien und Nordbulgarien von F. Kanitz. Wien. 1868.
9. Reise von Belgrad nach Salonik von J. G. v. Hahn. Wien. 1868.
10. Погледъ врѣхъ происхожденіе-то на българскѣи народъ отъ М. Дринова. Намира се за проданъ в Пловдивъ, Русчюкъ, Велесъ. 1869.
11. Кратка българска исторія отъ Добря П. Войникова. Въ Вѣнѣ. 1861.
12. Mittheilungen von Dr. A. Petermann. Nr. 4. 1861.
13. Die Slaven in der Türkei. Von Professor F. Bradaška in Agram. 1869.
14. Описание быта Болгаръ населяющихъ Македонно. Сочиненіе Стефана Верковича. Москва 1868.
15. Suknarov, mlad Bolgar, posëtivši me 1870. 1.

Bivališča.

Selišča slovanskega plemena bolgarskega sezajo v pokrajini turski, po imeni Bolgarsko, od Donave do pobjezij Egejskega morja, in od Črnega morja do vzhodne Albanske. Meja bolgarskemu ozemlju na severu je Donava počenši od ustja reke Timoka višje Vidina do izliva v Črno morje. Na severnej strani Donave v Besarabskem biva 70 80.000 Bolgarov ognovših se koncem

minovšega stoletja turskemu nasilstvu. V tej noveji domovini med Crnim morjem, Donavoj in Prutom, zvanoj Budžak zasedali so 1850. leta 118 štirjaških milj; glavno torišče tej naselbini bilo je pri jezeru Jalpuh lepo mesto Bolgrad, prvlje Tabak, štejoče 9000 bivalcev in imajoče popolni gimnazij. Ta krajina do poslednjega pariškega mira od dne 31. sušca 1856 v ruski oblasti prepuščena je Moldavskemu na zahodu od reke Jalpuha in proti jugu od Bolgrada in Tatar-Bunara, vsled česar se je večina slovanskega stanovništva iz odstopljenih krajev preselila v druge ruske krajine. V Krimu živi 1000 Bolgarov ondi naseljenih 1861. l. Na Rumunskem stanujo Bolgari raztreseno, zbog česar je težko določiti število; nekteri je cené na 350.000, a poslanec Cogolniciani rekel je na zboru v Bukureštu, ka jih je na Rumunskem prek poldrugi milijon. Vedeti je, ka rumunska mesta na severnem pobrežji Donave: Brajla, Gjurgjevo, Zimnič, Turno, Ploješti, Krajeva, Alsandrija, Pitešt imajo skoro same Bolgare za stanovnike, a Bukurešt polovico, v teh mestih nahajaš bolgarske učilnice, društva, čitalnice, kar jim je zabranjeno pod turskim izesom; v Bukureštu se uči bolgarščina na gimnaziji. Na zapadu tiče se Srbskega, delca Bosne in Albanskega, in sicer meja teče po koritu Timoka do soteske Vratarnice, kder se na vzhod nagiblje iz izločivši nekoliko srbskih vesnic južno pod Svrlikom prehaja Timok, ter prispeva k vesi Draževcu; tu prestopa reko Moravo bolgarsko, jemlje pod se mesti Leskovec in Vrano, ter se pod mestom Moravoj prek reke Morave družu klancu nad Kačanikom; odtod pada po grebenu Šarskih gor pod albansko ves Zelko, uro daleč proti zapadu od Tetova, in dalje proti jugu po vzhodnem rebu Šarskega pogorja, kder se meša bolgarščina z albanščino, do bližine mesta Ohrida, kraj Ohridskega jezera proti jugu prek kosturskega jezera do mestica Kastranice, mimo pelskih razvalin do Soluna. Prek te meje seza včasih ta, včasih on živelj. Južna meja od Soluna tikajoča se Grkov in deloma Turkov vleče se mimo mesta Seres in nagiblje nekoliko proti jugu, teče do Drinopolja in pod njega, odtod na vzhod črez ves Ereklek za mestica Trnovo in Samokov, potle do Vasilika pri Črnem morji in odtod do ustja Donave, vendar od mesta Burgasa globoko proti Donavi biva mnogo Turkov in nekoliko Tatarov, tako, da se more reči, ka je vzhodna Bolgarska občni posed Bolgarov in Turkov. Selišča Bolgarov se tore prostirajo po veči strani nekdašnjega Meškega, Traškega in Macedonskega, ali tako imenovane Rumelske v turski državi; vendar zmes bivajo prerazlični narodi izlasti Turki, kteri stanujejo povsod po večih ograjenih mestih, mestoma po ravninah, posebno v kotu Dobruči; število vseh osmanskih Turkov znaša okoli 375.000. Rumunov kraj Donave, v Dobruči, pri Vrači in Iskri je po priliki 40.000, potem se nahajajo Grki, Arnauti v Kostoyi in Kičevi, Macedovlahi ali Cincari, v najnovejši dobi Tataři in Čerkesi, kterih je turska vlada obilno kraj Donave ter med Srbovi in Bolgari naselila; le v nekterih goratih šče malo

znanih krajevih žive prosto bolgarsko ljudstvo brez primesi. Dobruča šteje kakih 25.000 Bolgarov, inachi pa ondi živo turski Nogaji, Osmani, Rusi, Grki, okoli 600 Nemcev dolž južne struge reke Donave in mnogo novih Tatarov iz Krima po vzhodnem boji. Razve te omenjene celote nahajajo se posamne bolgarske vesnice v okolji Gorica na Arbanaskem, ktere bi smeli imenovati prednje straže bolgarskega plemena, takisto blizu Carigrada, kteri šteje do 60.000 bolgarskih stanovnikov, ali kakor Suknarov hoče, prek 100.000; v grškem Traškem sta bolgarska osredka, naselbina Bulgarköj, Jeniköj, dve tisoči ljudij, in obrtniki indžigiški. V mali Aziji žive naselbina Kiz Derbend (devičji prehod); vzhodni cesarji so namreč za bojev z Bolgari več tisoč jih presadili v malo Azijo blizu pobrežnih krajin Belega morja. Bolgari so tudi na Grškem, v Vojnici in indi. Avstrija kaže nekoliko bolgarskih naselbin. Na Erdeljskem so stoprv početkom tekočega stoletja zginoli poslednji sledovje bolgarskega pokolenja, in sicer v predmestji mesta Braševo, v Dévi in erdeljskem Belgradu, v Reuszdorfu in nekterih drugih vesnicah sibinskega okrožja, v velikem in malem Čergedu, porumunivši se. Jediní ostanek njihovega govora je katekizem z nekoliko pesnimi in molitvami, kaže ga kot posrednika med starinskoj slovenščino in novo bolgarščino. Vseh Bolgarov bivajočih v Avstrijskem naštetó je 1851. leta 22.987; njihova selišča v temeškem banatu so: Bešenevo, Vinga, Bodrog, Desetovec, Teremija itd. Ti Bolgari, preselivši se deloma 1737., deloma 1739. leta vsled sklenenega mira v Belgradu iz male Vlaške, prepuščene Turkom, magjare se pologoma. 5—6000 Bolgarov tudi biva v oravičkem rudnem okraji na panogah in v dnikah gore Semenik, in sicer v Kraševi, Lupaku, Vadniku itd. Preselili so se okoli 1700, spoznavajo se k katoljski veri in najbrže se v kratkem porumune. Razve Besarabske žive v ruski guberniji Kersonski šest naselbin Bolgarov.

Bolgarska pokrajina, ležeča med Donavoj in Staroj planino, med Črnim morjem in Srbskoj, obseza menda nekdanjó dolnjo Meško Rimljanov in se zove po turskem Bulgar-Ili, ali pa Bulgarek; meri okoli 1600 štirjaških milj in po priliki 3—4 milijone stanovnikov. Ta pokrajina seza od $39^{\circ} 10'$ — $46^{\circ} 20'$ vzhodne dolžine in od $42^{\circ} 15'$ — $45^{\circ} 27'$ severne širine, mereča 64 milj dolžine in 20 milj širine. Toda jemali bodemo skupno Bolgarsko, t. j. vsa krajišča, kder bolgarski narod zdržema živé, in ta prostor objemlje 28—2900 štirjaških milj.

Poglavito pogorje je Balkan, po bolgarskem Stara planina, grški pa Haemus, jegova višina 6—7000 črevljev, nad vesjo Šipek 8000 pariških črevljev; del med Sredcem in Kazanlukom zove se Visoka planina, visoki Balkan, a odtod proti vzhodu Mala planina, mali Balkan, 2—5000 črevljev. Jedna panoga Male planine vleče se na severovzhod k Šumnu in odtod na vzhod k Varni delaje razvodje med vodami stekajočimi se v Donavo, in onimi, ki se naravnoč valijo v Črno morje. Proti severozapadu od

Sredca prostira se panoga Stare planine in Črni Vrh, in deli razvodje Donave in srbske Morave. Dalje proti vzhodu Kurbetska planina, Konjevo, Dovanica planina 6000, Plaskavica planina 5200, Karadagh 3 - 3500 in na južni srbski meji Lepenec 1370 črevljev visok. Šar planina, 7400', vzhodno od Prizrena; Rodopske ali Despotske gore pretežejo se zapadno proti Macedonskemu, ter se družijo pri viru Marice z balkanskimi planinami. Bregovi kraj Črnega morja so na južni strani skalnati, razpošiljajoči pera Emine, Gulgrad, Žjablja in Hadžič. Položenje Stare planine, katero kot nepretrgan zid od srbskih mej tjam do morja služi turski državi za gradino, daja Bolgarskemu veliko vojno znamenitost, toliko več, ker na vsi tej dolžini okoli 60 milj more vojska samo na sedmih prehodiščih prehajati. Prvi prehod od morja na vzhodu je cesta od Ajtosa do Pravadja in se zove Nadir Dervent, druga cesta ide po Balkanu od Karnobada proti severu, ter se deli na dve gačini, kterih prava ide skozi drugo prehodišče črez Dobral na Šumen in Dristo, a druga po tretjem prehodu v Ruščuk, četrti prehod (Demir-kapu=železna vrata) gre od Drinopolja v Trnov. Kraj menjšega prehoda nad staro Zagoro je peti vodeči iz Kazanluka v Nikopolje. Šesti je Islandski in sedmi velika cesta, ki vodi od Drinopolja črez Plovdiv, Sredec in Niš na Srbsko; temu so Rimljani rekali Succi in kesneje Trajanova vrata, Turki pa mu vele Kapulu-Dervent=prehodna vrata, in deli se tudi na dve panogi, rečeni Sulu-Dervent=mokri prehod in Kiz-Dervent.

Vse Bolgarsko razpada v dve veliki ravnini, kterih jedna se nagiblje od pete Balkanove polagoma k Donavi, druga menjša in nižejša pa ima svoj sklon naravnoč v Črno morje. Ravnica severno od Šumna ležeča zove se Dobrič ali Dobruča, in je samo pogorjem Beš-Tepe pretrgana, na mnogo krajevih jako nizka in mužata, ter toliko nezdrava, ka so vojne posadke ondi nekoliko doij bivajoče zbolele na zimici, za kateroj so Francezi v poslednjem boju krimskem potratili množino svojega vojaštva. Samo vzhodna stran Bolgarskega prepletena balkanovimi panogami, blizu razvodja srbske Morave, Donave in Egejskega morja je viša in gornatejša. Balkanovi boki so obrasteni visokimi lesovi, kder prevlada bukovje, gaberje, hrastje, smrečje in kostanjevje, a najnižejše porečje je gostoma pokrito temnim grmovjem do najvišega loga Deli-Orman pri Dristi; znotraj dežele nahaja se samo malo hoste.

Vode: Črno morje in deloma Egejsko. Največa reka Donava, deleča na severu Bolgarsko od Vlaške prejema mnogo menjših rek ali pritokov: Timok, Skitul, Arcel, Čibro, Iskro, Vid, Osmo, Jantro, beli in črni Lom in Taban, ter iz sedmerih grl, največe je pri Sulini, hohlja v Črno morje. Kamčik, Črna voda in nekoliko menjših pobrežnih rečic rogoče v Venčano morje. Na zapadu so znameniti pritoki srbske Morave bolgarska Morava, Nišava in Toplica. Tu se potrebno zdi šče druge reke, ktere drvijo v Egejsko morje, v misel jemati zato, kajti ali izvirajo na bolgarskem zemljišči, ali pa tečejo po okolicah, kder bivajo Bolgari; take so: Vardar, bol-

garski Velika, Homeru Arios, izvira v Šari planini, požira rečice Črno, Bralnisto, Bregalico, Egrider, Sarpiak in več menjših, valeči se v Solunski zalev. Struma, stari Strymon, izvira v Riljskih planinah blizu Radomira, jemlje v se Bistrice, Strumnico, Črno in pri Meleniku drugo Bistrice, dere skozi Takinsko jezero, kder šče si prisvaja reki Zigno in Angisto, teče v Strumski zalev. Karasu curi v Egejsko morje. Marica, starim Rimljanom Hebrus, poglavita reka traške pokrajine, vre iz nekega ogla, kder se sprejemljo balkanske in rodopske gore, vali se proti vzhodu do Drinopolja, a odtod se vrača proti jugu, požira večino balkanskih vretin, zato je od Drinopolja niže proti morju zadosti močna, da nosi velike brodeve; pri mestu Enosu izliva se v Egejsko morje. Tundža izvira v Stari planini, več rečice posrknovša curi pri Drinopolji v Marico. Arda, starincem Harpaesus, cuzlja iz Balkana, in od druge strani, namreč od zapada, teče pri Drinopolji v Marico. Več rečic hiti v Črno morje. Jezera: Ohridsko, Kostursko, Takinsko, Presba, Drenovo; Bečik ali Bolbe in Langaza tako ste preslani, ka ribe v njih niti živeti ne morejo. V Dobruči so nekteri zalevi, največi Razinski.

Oziroma na zemljepislovje spada Bolgarsko k drugotni skladbi in kredna tvorba tu premaguje. Bolgarska je krajina jako rodovita, in da si zemlja mnogo v prelogih leži, vendar daja žita vrh domače potrebe; izlasti v naplavinah dobriških je rodovitost ne navadna. Krajinsko lice je poprek krasno; na vzhodu ima sicer pustinjaško podobo in enoličnih rastlin, vendar na zahodu javlja se večja različnost logov, njiv in poljan, gor in nižav, tedaj je tudi krajinska lepota večja. Po vsej zemlji so raztreseni razni sledovi nekdanje omike in stavbarski spomeniki narodov, kteri so tod vladali, kakor Grkovi, Rimljanje, Bizantinci in Bolgari. Na cesti od Carigrada v Srbsko so že prvlje omenjena Trajanova vrata, ktera je dal presekati ta cesar v skalni ožini, da bi odprl cesto iz Traškega v gorenjo Meško, sedanje Srbsko. Nad toj ožino štrlijo razvaline viteških vrat, ktera je postavil Amian Marcellin. Od Črne vode, Kara-Su, blizu Razsove k Kostendžeju vlečejo se tako zvani Rimski nasipi, ktere je velel nasipati Trajan proti napadom severnih narodov. Mnogo bolgarskih mest že je bilo za Grkov in Rimljanov na glasu, postavimo Sredec (Ulpia Sardica), Drista, sedaj Silistrija (Dorosthena), Varna (nekdanji Odessus), Nikopolis, Babadag (Vallis Domitiana), Kostendže (Costantiana), in Tomišvar. Mnogo mest spomina na bojeve med Grkovi in Perzijani, pohod Aleksandrov, poznejše boje Slovanov z Bizantinci in Turki, posebno Varna, in zgodovinski hod prek Balkana med Ajtosom in Pravadjem, koder so prehajali v različnih dobah vojvode Darij, Aleksander in Dibič Zabalkanski. Slovanu ste posebno znameniti mesti Trnov in Prjeslava, nekdanji stolici bolgarskega carstva.

Podnebje je, da si južno, izlasti zbog nagle premembe letnih časov sila ostro (kroto), posebno zarad velikega razločka med

dnevnoj in nočnoj toploto, ki včasih ne godi človeškemu zdravju. Na spomlad lije naglo deževje, kar dela ceste nehodne, vendar nezmerno pomaga razvitju rastlinstva. Pa zato nastaja poletna sparjavica tako silna, ka celi krajevi javljajo žalostno prikazen, vsaj celo vretine se sposuše.

Bivalstvo.

Med mejami, ktere smo Bolgarskemu načrtali, biva v veliki večini slovanski narod, Bolgari, štejoči okoli 6 milijonov ljudij, zasidšji sedanja selišča v 6. in 7. stoletji; pristopivšim k krščanstvu dovolil je papež bogočastje opravljati v slovanskem jeziku; jihovim knezom se je reklo bojari. Poleg Bolgarov bivajo v zahodnem kotu Srbovi, po šegah in jeziku jim najbliže sorodni. Razve teh dveh pglavitih domorodnih pokolenij slovanskih nahaja se na Bolgarskem po mestih in raztepenih naselbinah čudovita zmes priseljencev iz drugih narodov in ljudstev. Sedanji Musulmani, pripadajoči zvečine k gospodujočemu narodu turskemu, prebivajo pglavito v mestih in nekterih večih dedinah, kder živijo bodi si kot uradniki ali kot grajščaki in plemiči, deroči davke z ljudstva in leneči; samič nekteri se bave malim trštvom. Pglavite jihove naselbine so Priština, za Manastirom glavno orožišče na zahodni strani, Niš, ki je glavno mesto enako imenovanega pašaluka, Šarkoj, Sredec, Zlatica, Lovec, Seljevo, Trnov, Nikopolje, Svištov, Ruščuk, Razgrad, Tutrakan, Šumen, Pravadj, Eski-Džuma, Varna, Mangalja, Drista, Razsova, Kostendže, Hrsovo, Mačin, Sačka in Medžidje, potle Drinopolje, Solun itd. Na raztočji Donave pred ustjem so naselbine Tatarov, ktere so Rusovi napodili od ustja Dnestra. Delijo se v pleme Orak-Ugli in Orombet-Ugli; gostoljubni so, marljivi ratarji in vrtnarji goječi mnogo čred, izlasti konje, negujo tudi obilno ulnjakov. Ondi so tudi naseljeni Arabi ujeti v boju z Mehmedom Ālimom. V Dobruči, posebno okoli Babadaga bivajo Kozaki, ne hoteči se podvrči naredbam, ktere je ruska vlada vvedla med zaporoškimi kozaki, preselili so se sem. Drugi Rusovi, kteri so zbog razkolništva v veri domovino zapustili in tu se naselili, zovejo se od Turkov Inad Kozak, t. j. kljubujoči kozaki. Iz teh ruskih naselnikov napravila je turska vlada za krimskega boja dva polka Kozakov. Grkovi, Židovi in Armeni mestoma naseljeni tirajo raznovrstno trštvo. Po gorah so kdekde brlogi hajdukov turskih in raznorodih, po ravninah se klatijo skupine Ciganov. — Bolgari so zvečine ostali verni verstvu Kristusovemu, in sicer kot pravoslavniki; okoli 50.000 (Suknarov) jih je sprejelo mahomedanstvo in samič okoli 60.000 jih je rimsko-katoliške vere. Za samostalnih svojih carjev imeli so svojega očaka v Trnovu, kteri ni bil podređen carigradskemu, pozneje pako, kakor drugi grški krščanje na Tur-

skem bili so podložni carigradskemu patriarhu, od kterega so grški menihi kupovali eparhije, vladništva, a ti vzpet prodajali popom za peneze župe. V najkesejših časih poskusil se je bolgarski narod poganjati za samostalno očaštvo v Trnovu, toda carigradski duhovni poglavinik je oviral oživenje tega za dušni in tvarni razvoj preimenitnega početja, opiraje se na grške vladike, imenovane fanariote, kterih kan je bil zadušiti vsako narodno gibanje, prečiti bolgarščino v učilnicah in crkvi. Te črnovestne napake v človeštvu so podobne krivicam delanim Slovencem od nemškutarskih vladik. Toda kljubu v nebo kričečim hudobam in krivicam počelo se je svitati okoli Balkana in narod slovanski sam svojo moč razvijaje v kratkem odrine proklete pošasti in grde mračne prikazni na oblačnem šče obzorji slovanskega juga. V bolgarskih Slovanih se je iznova živo zbudil spomin na zlato dobo Simonovo, na moč ondašnje carjevine bolgarske, in upravo narodno duhovništvo je netilo ta sveti ogenj o vsaki priliki. Znano je, ka sta se bolgarska očaka Arsenij III. in Arsenij IV. postavila narodu za vojvodi in na upor ga vodila. Turki so hitro spoznali, ka je pogibeljno sposobnemu in dušno krepkemu narodu bolgarskemu pustiti samostalno narodno duhovništvo, in zato radovoljno fanariotstvu prepustili gospodstvo nad Bolgari, in od one dobe do najnovejšega časa voljeni so bili samo Grkovi Bolgarom za vladike, t. j. lakotne pijavice za bolgarsko ljudstvo. Sedaj je pre v Carigradu sestavljena bolgarska sinoda iz duhovnikov in posvetnjakov in Bolgarom dan eksark, toda brž brez moči in oblasti, in tlačenje napreduje. Blanqui, znani popotnik po Bolgarskem, hote označiti gospodstvo fanariotskega popovstva ondi, rabil je te besede: Jihovi dušni pastirje so grozovitni levi, ki šče z njih zdirajo poslednjo krpico mesa, ktero so jim Turki pustili. Carigradski očač je pravilno tiral trgovino s crkvenimi uredi; ljudstvo je morano bilo največ obečavšemu kupcu stroške poplatiti, kedar je službo prevzel. Tako so ljudstvo gulili in tursko vojaštvo je v tem podpiralo fanariote, kteri menda prenehavajo. Za tlačene Belgare se bliža rešitva. — Nadvladik ima Bolgarsko v ožjem pomenu 5, namreč v Trnovu, Vidinu, sedaj eksark, Sredci, Varni in Dristi; vrh teh pa so Bolgari podložni na Traškem in Macedonskem onim nadvladikam in vladikam grškim. Na Bolgarskem, Traškem in Macedonskem je 13 nadvladik in 30 vladik, katoliški vladika v Beljinu, selu tri ure od Nikopolja pri Donavi, in v Filipopolji, kamor spada 7000 bolgarskih Pavličanov.

Gospodarstvo.

Bolgari so med vsemi južnimi Slovani najspodobnejši in najdelavnejši narod, bistrega duba, krepek in zdržljiv, in upravo zato se kaže

kljubu strašnim oviram dovoljen napredek v gospodarstvu. Poljedelstvo daja menda na petini zemlje razno žito, izlasti pšenico, koruzo in rižo, tobak, len in sadje. Na Macedonskem, kder bivajo Bolgari, po ravninah vardarskih in serskih, pripravlja se pavola, smokve, korenec in svila. Bolgari so odbrani vrtnarji, opravljajoči to službo po mestih in pri vseh turskih velikaših; vsaj iz vesi Ljaskovec v trnovski eparkiji hodijo vrtnarji na Vlaško in tujam v Banat najemat v poletji vrtov za svoj služ. Vино raste dobro. Na pašnikih, posebno v Dobruči, goje se velike črede konj, slabega goveda, velikih ovc in bivolv. Rudništvo je neznatno; Jantra nosi zlati pesek, okoli Sredca koplje se srebro, pri Eski-Džumi in Samokovu železo, pri Klisuri med (kotlovina). Obrtnost prideluje gunje, prestore in drugo volneno tkanino, platno, svilo, milo, vinski cvet; pri Razgradu dobiva se golun, pri Burgasu morska sol. Vsi dohodki iz poljedelstva znašajo do 20 milijonov goldinarjev, obrtni izdelki pa 3 milijone. Trgovina in obrtnost ste od Belgrada do Carigrada v bolgarskih rokah na vsem balkanskem poluotoku, nekaj tudi v grških in židovskih. Privoz obsega različne izdelke evropske obrtnosti: tkanine volnene, lenene, pavolne in svilne, razna železna in jeklena orodja, steklo, porcelan, kameno posodbo, in poprek predmete olikanejšega žitka. Izvažajo se poglavito vsaktera živina, pšenice na leto okoli 2 milijona drevenk, potem vino, železo in medenina, drva, strd, vosk, ribe in divjačina. Najživejša trgovina je kraj Donave po mestih: Vidin, Orehova, Nikopolje, Svištov, Ruščuk, Drista, Hrsovo, Mačin, Sakča in Tulča. Trgovina proti Črnemu morju je zaradi lagodnih cest slaba. Najživejše loke so: Varna, Balčik, Mangalija in Kara-Irman; obilno blaga se izvažajo iz lok Egejskega morja. Za prevoz ljudij služijo lahki voziči (kočuši), za tovor pa četirikolesni vozovi. Železnica drdra od Ruščuka do Varne in Črne vode — Kostendžeja.

Glede na politiško upravo podredjeno je Bolgarsko kot pokrajina beglerbegu vse Rumelske, in deli se na 4 sandžake: sredski, driški (sedež v Ruščuku), vidinski in niški.

Sredce ali Triadica (Sofia) ima se za poglavito mesto vse bolgarske pokrajine, leži med rekama Iskro in Nišavo v prostrani in rodovitni dolini, največje in najlepše mesto te pokrajine, šteje prek 8000 hramov in 50.000 stanovnikov. Stolica paše in grškega nadvladike ima več tvornic za svilo, pavolo in tobak. Samokov, mesto s trdnjavo med planinami, glasovito je zaradi železa, ki se tu koplje, ima stol grškega vladike in 10.000 bivalcev. Sladija, mesto s samimi Bolgari naseljeno pri reki Vidi, šteje 5000 ljudij.

Ruščuk, mesto pri Donavi, kder se v njo iztečeta beli in črni Lom, leži Gjurgjevu nasproti; na glasu je zbog trgovine in več tvornic; stolica vezira in grškega vladike, šteje 30.000 stanovnikov, med katerimi je 8000 Bolgarov. Trnov, v prijetni okolici pri reki Jantri, nekda prestolnica bolgarskih carjev in očakov, sedaj namestnika pašinega in nadvladike, šteje 2500 hramov in

12.000 bivalcev, ima dve učilnici, bolgarsko in grško. Gabrovo, mesto pod Balkanom samim, nedavno naseljeno od samih Bolgarov, ima 1000 hramov in 5000 stanovnikov, dve učilnici, 1839. l. je Neofit vvedel v učilnico učenje slovnice, katekizma in računstva, prvlje se je učilo samo čtenje časoslova, psaltira in poslanice ktereakoli poselnika; kinča je 6 cerkev. Razgrad s trdnjavo pri reki Lom, šteje 15.000 bivalcev, po večini Turkov. Eski-Džuma s 13.000 stanovnikov. Prjeslava s stolico grškega vladike.

Drista (Silistra), utrjeno mesto v kotu, kateri dela Donava in reka Drista, stolica vezira in grškega nadvladike, ima 20.000 bivalcev, dosta imenitno trgovino in platnarnico. Bazarčik, mesto pod Balkanom, po večini bolgarsko, znamenito po trgovini, šteje 13.000 ljudi, in ima tvornico za platno. Šumen (Šumlja), trdno mesto pri Črnem morji, od vseh strani okleneno nepristopnimi bregovi in klanci, pred 70 leti neznatno mesto, dnes stolica Muhafiz-paše, v mestu stanujo sami Turki, do 30.000, v predmestjih 6000 Bolgarov, potle Armeni, Židovi in Grki. Vsega bivalstva je 60.000 in 5000 hramov. 1836. l. so pruski merniki to mesto močno utrdili, da bi se lahko branilo veliki sili; trgovina je znatna, posebno s kotlovinsko posodbo. Varna, mesto pri Črnem morji, ima dobro loko in tira veliko trgovino; stolica paše in grškega nadvladike, šteje 8000 hramov in 25.000 ljudij. Rusi so to mesto v boju 1827. l. do zemlje razrušili, toda pruski zemljemerji so je na novo lepo in trdno sezidali; znamenito je zbog poraza 1444, kder je izdehnol Vladislav, kralj poljski in ogrski, boreči se s Turki. Severno od Varne razprostira se brezdrevena Dobruča, prerastena tolikoj travo, ka potniki v nji često zablujujo; ovdí stanuje mnogo nogajskih Tatarov, nekdanjih gospodarjev te okolice, oni so kočevniki in mnogo črede paso po tej travoj bogati ravnici. Severno od Varne je dnes neznatno mesto Tomišvar, kder je živel slavní pesnik rimski Ovidij Nason, v pregnanstvo poslan od cesarja Avgusta.

Niš, mesto v prijazni okolici s trdnjavo, stolica vezira in grškega vladike, šteje 2500 hramov in okoli 13.000 ljudij. Kanie piše, ka so se grozovitnosti in posilnosti paš in fanariotskih grških vladik proti Bolgarom tako množile 1860. leta in tožbe raztoženega in razkačenega krščanskega bivalstva tako glasno klicale za pomoč, ka je Sultan sam za potrebno spoznal svojega velikega vezira poslati na Bolgarsko kot izrednega razvodnika. Odstavljeno je bilo več paš, med temi niški, vladika trnovski in pirotski, ter več nižih uradnikov. Leskovac, skoz kateri teče Reka, malo više mesta Vetrnice, poleg bolgarske Morave, šteje 2900 hramov in 15.000 stanovnikov, po večini Bolgarov, glasovit po izvrstni in tenki konopljini. Vranja ima 1650 hramov in 8000 ljudij, zvečine Bulgare, in je tudi kakor Leskovec skladišče konopljine, Priština, stoji v onem ostanku stare Srbske, kateri je po isto osvobojenji zaostal pod turskoj vlado.

Vidin, močno utrjeno mesto pri Donavi, glasovito zaradi trgovine, ktera se tu tira po Donavi do Črnega morja in odtod nazaj, v mestu stanujejo skoro sami Turki, v predmestjih tudi krščani, stolica vezira in sedaj bolgarskega eksarka, šteje 25.000 ljudi; ima čitališče; na glasu so vidinski zlatarji in srebrnarji po ličnih zlatih in srebrnih tasah (skudelicah), dragih tršicah za smotčice, čarobnem glavnem kinču za odaliske; po prostih uhanah, vratnih verižicah, pojasnih sponkah v obliki dveh ščitov ali palmovih peres, čim se lišpajo bolgarske krasotice. Bolgari v predmestjih bivajoči napravljajo umotvore iz motvozine in kožuhovine našita sedla, bisake, kožuhe itd. Lovac (turski Lovdža), mesto pri reki Osmi, ima 12.000 bivačev in stolico grškega vladike. Svištov, veliko mesto pri Donavi in dobro utrjeno, ima 4000 hramov in 21.000 ljudi. Tu je učinjen bil mir med Turskoj in Avstrijskoj 1791 l. Osem let že ima polgimnazijo in od 1855. leta narodno čitališče, čegar namen tudi je duhovite mladiče pošiljati na obrazovališča izven Bolgarske; vzdržava sedanja in ustanovlja nova učilišča. To mesto je spalil in razrušil Rus 1811. Nikopolje, mesto pri vtoku Osme in Alute v Donavo, jako utrjeno, šteje 10.000 bivačev. Tu so Turki za Bajazeta I. 1396 l. kralja ogrskega Žigo razbili. Razve teh in mnogo drugih v pokrajini bolgarski ležečih mest šče je treba omeniti nekterih znamenitejših na Traškem in Macedonskem, koder je ljudnost skoro zdržema bolgarska. Drinopolje (Jedrena, Hadrianopolis), veliko mesto v ravni in močvarni okolici pri vtoku rek Tundže in Arde v Marico; stolica vezira vse Traške, grškega nadvladike in evropskih konsulov; šteje 160.000 stanovnikov, med kterimi tudi Bolgari; do 1853 prvorolnica sultanska; mir z Rusovi, ki so do sem prispeli 1829. leta. Filipopolje (bolg. Plovdiv, turski Filiba, Philippopolis od Filipa, oče Aleksandra Velikega nazvan), mesto na pobožji Marice, ima 80.000 bivačev, zvečine Bolgarov Grkov in Armenov, ki tu cincarijo, stolica paše, nadvladike grškega in katoliškega; velika gimnazija in pravoslavno bogoslovje bolgarsko; poglavito mesto rodovitnega „Zagorja“ bolgarskega; okolica je jako plodna pavolj, rižo, tobakom, murvami in vinom. Tatar-Bazarčik (imenovan Konica in Črna gora), mesto na desnem in levem pobožji Marice, ima 10.000 stanovnikov, zvečine Bolgarov, okolica je rodovitna pavolj, vinom in sviloj. Kazanluk, mesto pri Tundži ima 2000 hramov; krščani večinoj Bolgari imajo četeri crkve in bolgarsko učilnico. Vsa okolica je nasajena šipki, iz kterih se dela šipkov olej in šipkova voda. Slivno, mesto na južnem okrajku Balkana, naseljeno skoro s samimi Bolgari šteje 12.000 stanovnikov. Ajdos in Karnobat, mesti na južnem okrajku Balkana, nastanjeni z Bolgari. Kolofer, mesto, Šipka in Gabrovo pod Balkanom, veliki bolgarski seli s crkvami in učilnicami. Uzundževo, sicer malo mesto, pa glasovito zbog senmov meseca velikega srpna, kamor prihajajo trgovci iz Bosne. Stara-Zagora, mesto pri Tundži, ima dobre toplice

in 12.000 ljudij. Na Macedonskem: Solun, mesto lepo, trdno in visoko zidano na obali Egejskega morja pri zalevu, ki se zove solunski, za Carigradam prvo trgovinsko torišče, ima dobro in varno loko; stolica vezira, nadvladike grškega in evropskih konsulov, šteje 70.000 ljudij, med kterimi je več tisoč Bolgarov; tu se nahaja učilišče bolgarsko. Solunjanom je sv. Pavel pisal dve poslanici. Solun je rodišče prvih slovanskih verskih poselnikov, ss. Cirila in Metoda. Vodená, mesto bolgarskih stanovnikov pri Bistrici na krasnem položaji, šteje 1500 ljudij. V plodni in dobro obdelani ravnici, po kateri tečeti reki Struma in Mesto, in kder blizu 300.000 težakov Bolgarov biva, stoji mesto Ser kraj reke Zarma, stolica paše in grškega nadvladike, ima 20.000 stanovalcev, dnes je glasovito trgovinsko torišče. Drama, mesto plodno tobakom in pavolaj, ima stolico grškega vladike in 8000 bivalcev. Tu se pleto rdeče nogavice, razvažane pod imenom drama; tu je glasovito „Filipsko polje,“ znano v rimski zgodovini, kder sta Brut in Kasij 42. leta boreča se z Antonijem in Oktavijem nemilo umorjena bila. — Kostendil (stara Ulpiana), mesto močno utrjeno blizu reke Nasilice, stoji med Riljskimi gorami, ima stolico paše in grškega vladike, dobre žveplene toplice in 10.000 bivalcev. Karagjova, mesto v gorski okolici bogato na srebrno-mednih rudah, šteje 4000 ljudij. Veles (turski Kiprili) mesto pri reki Vardaru, prek ktere vodi stari kameni most, ima stolico vladike, glasovite senme, prideluje okoli 6000 tež žganice (teža znaša 80 ok), mesto za Trnovom v bolgarski pokrajini najbogatejše na vinu, ima 3800 hramov in 7000 ljudij. Melenik, pri veliki cesti vodeči v Ser, ima stolico vladike, bivalcev, samih Bolgarov je 5000, in narodno učilnico; tu se vrše znatni letni senmi z raznim orožjem in svileninoj. Bitelj (turski Toli-Manastir, Bitolja), mesto poleg Črne reke v prostrani ravnici; tu je stolica namestnega vladarja, ki se zove Rumeli Valesi, v činu muširskem, glavno poveljništvo, stolica bolgarskega vladike, 36.000 bivalcev, med kterimi okoli 16.000 Bolgarov; bogočastje se opravlja v bolgarščini. Prilip utrjeno mesto, šteje 7000 ljudij. Ta je prvostolnica junaka Kraljevića Marka. J. G. v. Hahn pripoveda v svojem potopisu: Več nego li bajka je, ka bi Kraljević Marko v teh krajevih kda vladal.“ Str. 177. Sode to izreko treba je vedeti, ka Nemeč Hahn slovanskega življa nikakor ne ljubi, zato so tudi nezanesljiva njegova poročila o bolgarskih bivalcih. Ohrid mesto s trdnjavo na bregu Pjeria, pri jezeru istega imena, ima 8000 stanovnikov, z večine Bolgarov in nekoliko Arbanasov, in vladiko v samostanu sv. Jurija. Južno-zapadno od Ohrida je samostan Sveti Naum, v njem je 100 postelj za potnike bodi si kterega koli verstva. Sv. Naum je bil Bolgar in učenec slovanskih poselnikov ss. Cirila in Metoda. Kostur, mesto na poluotoku jezera istega imena, ima stolico vladike in 10.000 bivalcev. — Skoplje, mesto dobro utrjeno na vtoku Psivne v Vardar, stolica paše in nadvladike, tudi katoličani so tu imeli svojega nadvladiko, ki sedaj stanuje v

Prizrenu. Tu je bila stolica nekterih srbskih vladarjev; šteje 20.000 ljudi. *) Kumanova, mesto pri vtoku Lipkove v Veliko ima glasovite senne. Egri-Palanka, mesto na glasu zaradi srebrnih in olovnih rud. Htetovo, mesto v gorski okolici, dosti hajdučki, šteje 1500 krščanskih in 1000 turskih hramov. V Železniku nahaja se viša ženska učilnica za učiteljice, v Carigradu viša ženska učilnica in čitališče.

Duševne in fizične razmere.

Zguba svobode in divjost posilnikov zavrla je Bolgarom na mnogo stoletij cesto vodečo k napredku, in kder se je nekda slovansko slovstvo počelo najprvle razvijati, ondi stoprv od nekoliko desetletij počina se vzpet živejše narodno gibanje. Toda ravno zato, ka je narod silno tlačén moran bil zaostati za drugimi, ohranil nam je marsikter obraz davnega žitka slovanskega javlja-joči se v narodnih šegah in običajih, kterih ni zatrl tuji živelj. Očáški žitek je ovde dosle ohranjen v svoji čistoti. Nekoliko sorodnih rodovin žive skupno v enem hramu ali tudi v eni dedini pokornih starejšini, ki ravna ne samo domača dela, nego tudi zastopa nekako duhovnikovo mesto, zvršavajoči mnoge posvečene obrede v narodnih običajih. Domačih plemičev Bolgari nimajo in turska vlada jim prepušča obilno mero samouprave, če le dačo plačujo. Poglavitne dače so: harač (glavnina, ktero daja vsak moškarec počenši od sedmega leta do smrti) plačuje se po razredih: bogatini po 60, srednjaki po 30, a ubožci po 15 grošev (a 8 kr.); desetina, deseti del poljskih pridelkov, takisto tudi deseta ovca; intisam, davek iz trgovskih pogodeb, potle desetina od sadja in zelenjadi, dvojni davek od vina in težka dača od svinj, po 15 grošev od svinje, nadalje davek od bučel, svile in velika dača od tobaka. Na granicah se pobira mitnica po 13% od domačih izdelkov. Pobiranje davkov je v najem dano pobiračem, kteri delajo nezmerne krivice in tlačenja kakor povsod na Turskem, kar daja povod nasilnim pretepom vsako leto se ponavljajočim in vzrokuje mnogo neprilik turski vladi.

Gostoljubje slovansko vrši se vsled pričanja vseh tujih potnikov pri Bolgarih z največo pazljivostjo; bolgarski vesniški hram je odprt vsakemu potniku, in postregši mu kolikor najboljše ločijo se od njega kakor od svojega brata. Med Bolgari vlada duh polne enakosti; bogastvo ne daja nikomur prednosti, le starost se

*) Dokaz, kako različni, tore malo zanesljivi so podatki o mestnih stanovnikih pri pisateljih, javljati mesti Skoplje in Kumanova; prvo ima po Jukiči 10.000 bivalcev, a po Hahnu 20.800, drugo po Jukiči 10.000, a po Hahnu 3500.

spoštuje vseobčno. Bolgar si navzoči najviših turskih uradnikov mirno sede in naloživši si pipo puši. Žene spoštujejo moške, vsaj ako bi žena imela sresti moža na poti, ogne mu se, dokler je ne mine, in potle stoprv dalje ide. V novejši dobi prenehava zapiranje žen po turskih mestih, ter se smejo svobodneje gibati. Žene pravijo svojim moževom stopani, a moževi ženam stopanke.

Bolgarske vesnice nahajajo se navadno blizu rek, potokov, vretin ali studencev, najčee pa, kder so gore in logovi. Jihovi hrami so prosti, vendar udobni, prostrani, s potrebnimi poslopji za gospodarstvo. Vsak Bolgar si sam stavi svoj hram; tako postavimo sred širokega prostora postavi se hram, z nekolikimi hišami (staji), priklet dovolje širok (kamen, lesen ali spleten in jilovicoj omazan) imenovan prust, ima skupno ognjišče, kder v poletji vsa rodovina obeduje in večerja. Druga hiša rečena podstrešnik, razdeljena je v menjše spalnice, ondi se hranijo dragše reči; tu se tudi nahaja hranilnik po imeni zadnjica ali zadnjik, kamor se shranjuje moka, sir, maslo, strd, suho sadje, suho meso, slanina in drugo. V nekterih hramovih imajo na drugi strani tudi posebno stánico za goste krasno urejeno. V spalnica h so posteljišča, odri, bodi si lesena ali pa prstena. Razve teh je tudi hranilnik (komora) bodi si na samem ali pa pod hramom imenovan zimnik, jizba, ponca (pivnica), kder se hranjuje vino, gruškovnica in vse za zimo prirejeno zelenje. V hramu med zidovi so tudi posebne shrambe brez oken, skrivališče ali jama, kamor v pogibelnih letih skrivajo drage reči. Vse hiše imajo okna ne jako velika, zimi kožami ali papirrom zakrita. Selski hrami s pročeljem (podokni) proti vzhodu ali jugu so navadama samo prizemni, strehe črepnate, slamnate ali trstene z velikimi kapovi, posebno na podoknih, kder je torišče nasipano in nabito visoko kakor postelja rečeno sejvan ali hajta, čudna bira prizemnih čeljustnikov; tu v poletji jedo, goste pričakujo, vsaj tudi spavajo. Okoli hrama je široko, plotom ograjeno dvorišče, kder stoje gospodarska poslopja: peštnik, v katerem se kruh peče, hlevi in žitnice. Poglavitni posel vesniških Bolgarov je poljedelstvo (ratarstvo), vrtnarstvo, sadarstvo in živinarstvo. Po mestih se skoro izključivo tira trgovina in roko delstvo. Seljaki svobodno razpolagajo z zemljo, ktero so podedovali od sprednikov ali pa kupili, in k vsaki občini spadajo obširna pozemstva. Šume in gore so razve nekih občinske, ki je vsakternik rabi po svoji potrebi; kder ni šum, kupujo se drva od sosednih občin, pa ne da bi se vlada v to mešala. Na Bolgarskem skoro ni človeka, kateri ne bi imel svojega zemljišča, vsaj tudi nekteri Cigani imajo svoja posestva. Bolgari običajno orjo plugom. Meseca malega travna, kedar so jim se voli napasli, zorjo najprvle praho, ter jo puste do Petrovega, 29. roznika; ta čas razorjo polje križem, ter je vzpet nehajo do velikega srpna, in te se tretjič prevrne. Kedar se bliža Krstov den, t. j. 14. kimovec, počinajo sejati ozimino ali zimščino (bolg. zimnica). Žene jemljo delež na vseh poslih, sami čori se ne smejo doteknoti, na kar

seljaki ostro pazijo zaradi praznoverja. Na jesen spravlja Bolgar zaloge drv, sena in moke, ženske pa predejo, šivajo in tčejo. Dekleta si posebno rada vzajemno pomagajo v vseh delih, in kedar je dovršena setev, napravljajo sedánke. Za gumnom namreč snide se nekoliko deklin in žen nališpanih in kiticami nakinčenih, zakurijo ogenj, ter si sposedejo okoli njega v polokrogu na drevena sedališča predoče in pesmi pojoče; potem prihajajo mladenci tudi ozaljšani in noseči za pasom nek godbeni nastroj, sposedejo se na nasprotni strani, pripevajoči in godoči. Pozimski čas so tolki (tlčka) v sobah. Kedar namreč ima gospodar ali gospodinja preveč opravice, skličejo se sosed. Sešedše se na večer deklina in dečki skupno delajo prepevajoči in na piščalke piskajoči. Po dovršenem delu jedo, pijo in plešo. Razve teh ima skoro vsaka ves in marsiktero mesto svoj posebni praznik, zbor kder se ne pleše samo, nego tudi telovajne in druge narodne igre vršijo. Pravi se, ka so ti zborovi ostanki davnih shodov, katerih so se nekda udeleževali isti carje in vojvode bolgarski, in kateri so se slavili na obširnih poljanah, kakor je pri Trnovu Mornopolje. — Svatovske šege so te: Prěvarjenje, kedar je mladenič seznanivši se z devojko od nje dobil bodi si kitico, ali ji je pri kladenci (curku vode) pripil, ali pa sta si dala jabelko, potem pošlje mladenič, momčik, k roditeljem svata ali svato, in kedar ste se stranki pogodili, vstanovi se menež, t. j. slavno zročenje prstena ali zlate narokvice nevesti, in na zajem krasne kitice rdečoj svilo ovezane. Po meneži nastopi godež zaročenje, kder se snidejo vsi sorodniki ženihovi in nevestini; potle venec, ki se navadno slavi v četertek. V petek jutro so zasévkke, kder se na tri sita presejava moka, iz ktere napravljajo s strdjo pomazani medénik, od tega se daja ženihu in nevesti, da bi se ljubila kakor bučele med. Na večer pa se zove na hleb, kder se gosti in igra. V soboto večer obrije se med mnogimi obredi ženihu brada, pošljejo se darovi duhovniku prose ga, da bi ja poročil. V nedeljo pa je končna svatovščina (vënčilo), spreved v cerkev in drugoč domov vodi de ver. Vsemu temu je pridruženo mnogo starinskih narodnih običajev in pregovorov, ki se zvečine bližajo jugoslavenskim šegam. Narodna obleka bolgarska, izlasti okoli Sredca podobna je kroju Slovakov ali Hrvatov okoli Zagreba, vendar s tem razločkom, ka mesto klobukov nosijo kalpake ali rdeče kape s kučkoj. Poprek jeste v običajih in žitku narodov jugoslovanskih od Jadrskega do Črnega morja nenavadna skladba, ktera bode določivna v važnih pitanjih bližnje bodočnosti.

Volški Bolgari kot Neslovani ne spadajo v to razpravo.

Zgodovina.

Balkanski poluotok je bil od temne starodavnosti naseljen s Trako-Iliri, narodom mnogobrojnim in mogočnim, kakor piše

Herodot in isto potrjuje drugi vredni grški in rimski pisci davne dobe. Filip Macedonski in njegov sin Aleksander Veliki sta ta veliki narod najbolje povzdignola. V 2. stoletju pred Kristom počeli so Rimljanje širiti svojo oblast na balkanskem poluotoku, in za rojstva rešnikovnega že je bil ves ta kraj v rokah vsesvetnih mogotcev; prvotni stanovniki morali so se vrči v njihovo sužnost ali pa se izseliti, a Rimljani so potem dobivali naseljence odinod, izlasti iz Italije. V kratkem je tod premahnola rimljanska omikanost, mesta s krasnimi poslopji so se množila, ceste popravljale: via egnatia vezala je Jadrsko morje z Arkipelagom. Domači bivalci podvrgši se rimljanski oblasti sprejeli so tudi njihov govor in šege. Te pokrajine so posebno krasno razcvetale od one dobe, kar je Konstantin Veliki prenesel cesarsko stolico iz Rima v Carigrad. Toda na skorem je bila ta oblast strta in poražena od nemškega plemena Vest-Gotov, kateri so 376 l. dobili privoljenje od cesarja Valenta, da se svobodno nasele v njegovi državi, po bitvi pri Hadrijanopolji dne 9. avgusta 378 l. zrušena je bila mogočnost bizantinskega cesarstva in Vest-Goti raztepeni po vsej državi, oplenišči in pobravši vse, kar je imelo vrednost, prešli so v zahodno rimsko cesarstvo in odondod na Italijansko, kder so osnovali Vest-gotsko kraljevstvo. Predno je 50 let minolo, pribruli so divji Huni in pod vojvodoj Atilom preobrneli vse v puštinjo. 446 l. sklenol je Teodozij II. sramotni mir, vsled kterega je vendar Atila zapustil opustošene krajeve, in nekde na Panonskem ukrepil svojo stolico, odkoder je grozovitno šibal in bičal zapadno Evropo.

Po Atilovi smrti okoli 476. l. pridrl je vzpet nemški narod Ost-Goti, pleneči, moreči in požigajoči največ po Traškem in Macedonskem, vsaj roke so odrezavali vsem, ktere so žive dobili v oblast. Ne našedši več ondi plena odlomastili so na Laško ter ustanovili Ostgotsko kraljevstvo. Bivalci balkanskega polotoka bili so deloma odgpani v robstvo, drugi pomorjeni, takisto se je Rimljanom godilo in Porimljancem, le nekoliko jih je ostalo poskritih v težejše pristopnih zakotjih. Toda ni bil konec napadom, nego rodovi z onkraj Donave tiščali so v to državo. da jo povse pokončajo, kar je cesarja Anastazija genolo, da si konči reši stolico in jeno okolje, okoli 500. l. postaviti jak zid od Silivrije pri Mramornem morji sezajoči do Črnega, 60 milj dolg, od Carigrada samo 40 milj oddaljen; vse pokrajine izven tega zida bile so na zvoljo ostavljene barbarom. Cesar Justinian od 527—568 odbil je sovražnike vzpet do Donave, utrdil svojo oblast, mesta nekaj ponovil, nekaj na novo pozidal. Prokop, njegov sočasovnik pravi, ka je 600 ukrepljenih mest na novo sezidal ali spopravil in napolnil z naseljenci, toda z malim vspehom, šče konec jegovega vladanja javila so se mnogoštevilna plemena, razrušivša nove bizantinske trdnjave, in za njegovega naslednika nastanila vse pokrajine ter se ondi za stalno naselila. Ta številna plemena bili so Slovani. Krajevi severno od daljne Donave in Črnega morja, v sedanji Ogrski, Romunski, Besarabiji, bili so konec 5. stoletja napolnjeni

s Slovani, Prokop je zove Slované in Ante, a gotski zgodovinar Jornand svedoči, ka ravno ondi je živel mnogočislni narod vindski (Vinidarum natio populesa), kteri, da si se deli na razna plemena, in vsako ima svoje posebno ime, vendar od davna se obče zovo Slovani in Anti. Hunske čete razgnale so mirno in veliko pleme slovansko iz njegovih davnih bivališč na severnovzhodni Evropi, kder je bila jega domovina od nekda. Velika panoga jih je vsled hunskih navalov prispela na pobrežja Črnega morja in Donave; toda tudi tu od grabiteljnih družin nadlegovani pričeli so se seliti prek Donave na balkanski poluotok in ondi zasedli pusta selišča. Te premembe so se vršile za Hunov, Gotov ali pozneje. Konec 5. stoletja nahajalo se je na balkanskem poluotoku mnogo naseljenih Slovanov, ki so dobivali na bizantinskem dvoru častne službe in dostizali na visoke časti. Iz začetka 6. stoletja srečavaš ondi glasovite vojvode, popečitelje in odlične uradnike. Svedok temu je Justin, vzpenši se na vladarski prestol s prostega seljaka in jegov sestranec Justinian (Upravda), rodом iz Brdnjana, sela v Dardanski pokrajini. Justinianov oča se je zval Istok, sestra Bëgle-nica; Justinianu so doma rekali Upravda. Slovanskost te okolice zagovarjajo krajna, rečna in mestna imena od 552 l. postavimo: Debre, Kleštevica, Milareka, Labica, Vračišta, Streden itd. Selitev Slovanov do 6. stoletja bila je mirna in brez šumota; velike družine in cela plemena prebrodivša Donavo iskala so selišča; vladar hote odbiti novi poroj poslal jim je nasproti ogromno vojsko, toda pokončana je bila od udarcev slovanskih. V kratkem so se nastanili po donavskih pokrajinah, in sred 6. stoletja kazali so se na jugu balkanskega gorovja. 548. l. pridrlе so čete slovanske do Dračja pri Jadrskem morji v Albaniji in zrušivši rimske trdnjave brez straha se razhajali. 551. l. preplavala je Donavo tolika množica Slovanov (Slavenorum catervae), kake prvlje ni bilo videti. Minovši Niš prispeli so do Soluna, ter ondi na zimovišči ostajali kakor da so doma. 559. l. novi slovanski polkovi razbivši cesarske čete pri Anastazijevem zidu prihruli so tјјam v okolico carigradsko. 578. napadlo je okoli 100.000 Slovanov Traško in druge bizantinske pokrajine. 583. javljajo se vzpet Slovani okoli Drinopolja in kraj reke Erginje notri do Anastazijevega zida. 657. Konstantin II zavojevavši Slovansko (ἐπιστρατεύσεν κατὰ Σλαβονίαν) porobil je ondi mnogo barbarov (Fecfan). A kde je bilo to Slovansko (Slovenija)? Zad Balkana in zad Dospatskih gor, prostirajoče se od Donave do Arkipelaga. Sred 7. stoletja obsezalo je Slovansko davne rimske in bizantinske pokrajine: malo Skitijo, dolnjo Mezijo, Daško, Dardanijo, Macedonijo, Epir in del Traške, a naskorem razširili so se Slovani po klasiški grški pokrajini in jo naselili. Konstantin Bagrenorodni svedoči, ka je okoli 746. l., kedar je na prestolu sedel Konstantin Kopronim, vsa Grška do najjužnejših bregov bila poslovanjena, in nek zemljepisec nekoliko let po Bagrenorodniku govori: I do dnešnjega dne nastanjeni so ves Epir in Helada in Peloponez in Macedonija s Slaveni.

Naseljeni in okrepljeni v teh okolicah Slovani, da si so imeli občno ime, vendar niso bili združeni v eno politiško telo, nego vsako pleme živelo je za se samostavno in se zvalo tudi svojim posebnim imenom. Grški in rimski pisci pripovedajo, ka so na balkanskem poluotoku šče od 7. stoletja bivala sledeča slovanska plemena: Severjani v Dobruči; sedem slovanskih rodov (septem generationes Sclavinorum) med Dobručoj in Timokom; Braničevci v sedanjem okrožji požarevskem v srbski kneževini; Kučevani okoli Kučaj-planine; Timočani kraj reke Timoka; Moravani, imajoči v oblasti okoli 30 mest živeli so nekde okoli Morave; Zagorci na jugu od Balkana do mesta Debel pri Črnem morji in drugi na Tesalskem in v Epiru; Dragoviči kraj reke Dragovice, in dosle se je ohranil naslov filipopoljskega prvostolnika (metropolite): *ἑξαρχος τῆς Θρακίας Δραγονίτιας*; Moraci na vzhodnem sklonu Rodopske planine; Sakulati sosedni bivalci mestu Solunu, kteremu so bili poplatni; Bŕzaci, najbrže južno od Ohridskega jezera med Ohridom in Biteljem; Smoleni na granici med Traškoj in Macedonskoj; Strumjani okoli reke Strumice; Renhini kraj reke Vardar; Vojniči okoli mesta Radovišta v Macedoniji; Velesiči v južnem Tesalskem. Milci in Ezerci živeli so na Lacedemonskem in v Heladi, hrabri in črstvo se boreči za svobodo proti Bizantincem; vrh teh šče se omenjajo Manijaci na južnem sklonu gore Tajget in Veseliči na Beotskem, njihov načelnik Okomir v Atenah. Za ta slovanska plemena nahajajo se verna in točna poročila, toda na balkanskem poluotoku živeli šče so drugi rodovi slovanski, za ktere bizantinski letopisci niso onda niti znali; itak nam zadovolja z navedenimi plemeni potrditi, ka so za onih časov živeli rodovi, kteri so govorili jeden jezik in zajedno s svojimi plemenskimi imeni nosili so jedno občno nazvanje Slovani (*Σκλαβῆνοι, Σκλάβοι, Σθκλάβοι*). — Vsa ta plemena razmestila so se po balkanskem poluotoku v 6. in v prvi polovici 7. stoletja, ne sestavljajoči enega politiškega tela ali zveze. Prikaz nove družine okoli polovice 7. stoletja na balkanskem poluotoku zjedinił je slovanska pokolenja v eno politiško celoto, slovansko državo, na rešitev samostalnosti in narodnosti slovanske, prikaz ne sicer mnogobrojnega, toda bojevnega plemena čuđskega ali finskega, rečenega Bolgari, skitajočega se med rekama Donom in Volgoj. Okoli 660. leta po smrti silnega mu načelnika Kubrata razdelila se je vsa družina med petero jegovih sinov, kterih dva sta ostala na podedovanih očinskih toriščih, drugi trije pa so indi si iskali bivališča; jeden je vodil svoje čete v Panonsko, dnešnje Ogrsko, drugi na Laško, naselivši se v beneventski oblasti, tretji pa je prilomastil k iztoku Donave, nekaj časa ondi ostavši. Vojvoda tej, tretji Kubratov sin, imenovan Asparuh, upoznavši se z razmerami na balkanskem poluotoku, prevedel je 679 l. svojo četo prek Donave na jug in nastanivši se v okolici mesta Varne, podvrgel si je v naglici Severjane in drugih sedem rodov slovanskih, naseljenih bivših med Balkanom, Donavoj in Črnim morjem ter prvi kamen

položil na združenje Slovanov v mogočno državo, rečeno bolgarsko carstvo. Vsa slovanska pokolenja zljila so se v eden narod in dobila ime države, v kateri se je zvršilo jih združenje, in se zove bolgarski narod, Bolgari. Ime je vzeto od male čudske čete, ktera je prinesla med razdrobljena slovanska plemena politiško jedinstvo, a po svoji inorodni narodnosti v kratkem zginola med mnogoštevilnimi Slovani, prelevša se v eden živelj, ne ostavivša nikakšnega sleda svoje drugorodne narodnosti. Tako se je razvil in vredil narod bolgarski, ne sprejemši od borilne čudske čete ničesar druga razve jedinega imena Bolgari, inai pa čistega slovanskega pokolenja. Sličen primer nahajaš pri Francezih, nosečih ime od nemške družine Franki, in pri Rusih od skandinavskega (vareškega) plemena, ktero se je zvalo Rus.

Bolgarska država razprostirala se je zaprva čez vse krajine med Balkanom in Donavoj tjam do pobrežja reke Morave, ktero je delilo Bolgarsko od Srbske, a pozneje je tudi obsegalo dnešnje Vlaško in južnovzhodni del Ogrskega. Slovansko ljudstvo v teh deželah naseljeno bavilo se je, kakor Slovani poprek, poljedelstvom in gospodarstvom. Bolgari so bili zurjeni v vojaštvu, divji sicer, vendar med Čudi najzvedenejši, pripravi za rokodelstva in trgovino. Okoli 200 let so Bolgari prisegali po tatarskem na goli meč, razsekavajoči pri tem pse na dvoje; pred vojskoj nosili so namesto zastave konjski rep; šče po 811. letu rabila se je lebanja cesarja Nikefora za kozarec, dokler naposled ni bolgarsko-čudski živelj 861. l. povse utonol v široko in globoko morje narodnosti slovanske.

Nektera slovanska plemena živoča na južnem Macedonskem, Tesalskem, v Epiru, Heladi in Peloponezu niso mogla stopiti v državno zvezo z Bolgarskoj, nego podvrgli so si je sčasoma bizantinski vladarje, in odcepljeni od bolgarske države pogrcili so se po stoletjih, in sedanji Grkovi so potomci slovanskega in albanskega roda.

Volški Bolgari. Ta svrž naroda bolgarskega zapustila je za seboj samič nekoliko penez, napisov in razvalin, pa nikakših pismenih spominov. Najstarša in najobširnejša sporočila o njih so davali arabski zemljepisci in potniki, katerih mnogi so kakor Ibn-Fodlan itd. sami hodili, potovali po zemlji volških Bolgarov, dalnje vesti o tem narodu donašajo ruski letopisi in naposled zgodovinarji raznih narodov, pišoči o Mongolih. Rusovi hranijo prilično zbirko njihovih penez, kovanih v mestu Bolgaru, potem snimke nekoliko nagrobnih kamenov z napisi v raznih jezikih in poslednjič nekaj malih ostankov razvalin pri vesi Bolgari in nekih drugih mestih pri Volgi. V desetem stoletji so pre Bolgari bili močen narod, imeli so mesta, tirali obširno trgovino, spoznavali se deloma k muhamedanstvu, deloma k krščanstvu, vladar jim je bil samovladec. V desetem stoletji živeli so Bolgari pri Volgi in pri drugih rekah v njo se valečih. Mojsij Horenski trdi, ka že so v drugem stoletji pred Kristom bivali v teh krajevih, ker odonod so prek Kavkaza napadali Armensko; to vendar samo dokazuje, ka so

Bolgari bili že v petem stoletju znani. Dežela se je resnično nekda širila daleč proti jugu in Hvalisi, odelek tega naroda, kočevali so navadno blizu Hvalinskega morja. Donavski Bolgari prispeli so, kakor svedočita Bizantincec Nikefor Grigaras pa Dioklej, iz krajin šče severnejših pri Volgi. Selišče volških Bolgarov je bilo na pobrežji Volge, kder vteče Kama ali nekoliko južneje, in ondi je nastala jih država v petem stoletju, če ne prvlje. Cesarji so menda bili prvlje samostalni vladarji manjših narodov, ktere so si Bolgari podvrgli. Krščanstvo so sprejeli v 10. stoletju, a islam se je vko-renil po predobljenji Derbenta po Arabih, kedar so musulmani zbog trgovine se spravljali proti severu. Bolgari so dospeli prvlje do omike nego li kateri koli drug narod severno-vzhodne Evrope, iznemši Kazare. Dežela njihova bila je skladišče trgovine, tirane med najsevernejšimi krajinami Evrope in Azije. Dovoljno znamenje te omike je to, ka so vsi hodili v škornjih; sutb všč vt sapožeht, pravil je vojvoda Dobrinja Vladimira Velikega, ktere je prevladal nekokrat s tursko pomočjo. Zgodovina resni, ka so Rusom bili nespravljivi sovražniki in podvrgli si nekaj slovanskih plemen. Bolgarski vladar je imel naslov carja, kana ali vladalca Slavjan. Prijemši 922. leta muhamedansko vero stopili so Bolgari z južno Azijo v mnogo ožejšo zvezo, in njihovo ime tijam do vpada Mongolov pogostoma se čita ne samo pri muhamedanskih piscih, nego i v ruskih letopisih. Grkovi zvali so zemljo volških Bolgarov Veliko, a Arabi Dáhele (notranjo), imenujoči zemljo donavskih Bolgarov Veliko. Konst. Porfyrogeneta zove jo Črno, a Nestor pravi tem Bolgarom Črni, menda od črne obleke, ktero so nosili bolgarski vladarji. Država bolgarska obsežala je mnogo menjših zemelj, kterimi so vladali posebni dedični vladarji, podrejeni več ali menje bolgarskemu carju ali kanu. Vsled pričanja Ibn-Fodlana bili so Bolgari, kakor i dva druga privolska naroda, namreč Burtasi in Kazari, narod deloma naseljen in ratarsk, deloma kočeven, žive zimi v drevenih kolibah po vesnicah in mestih, poleti pa pasoč i črede po stepah. Prostranost njihove države imela je v raznih dobah različne meje, sezala je od Urala po Suru in Oku in od Vjatke in Kame k vretinam Dona, Kopra in Samare; toda brez dvombe je, ka so med njimi živeli tudi drugi narodi, kakor Mordvini, Čeremisi, Čuvaši, Votjaci. Gospodujoča vera bila je mohamedanska. 922. leta bil jim je cesar Alms-Batvaz, vladajoč konec 9. in početkom 10. stoletja; znani šče so trije vladarji bolgarski, namreč Ahmed, Taleb in Mumen. Ta lebov novce je kovan 949–950 po Kristu, Mumenov pa 976., s poslednjim se je boril ruski Vladimir Veliki 989. l. Prašanje, k kteremu plemeni se štejo volški Bolgari, šče ni razozlano. Pisci je imajo za narod ugarski ali uralsko-čudski. Živeči se mesom in mlekom svojih brzih konj bili so vajeni jezdarji (jahači) in zurjeni strelci, in ni bilo dosti odaljene in nepristopne dežele, kamor ne bi bili zahajali na plen in jemanje. Bolgarska država bila je sestavljena iz mnogih pokolenij, upravljanih lastnimi knezi. Ta po-

kolenja so spadala k raznim plemenom, posebno k turskim, čudskim in slovanskim, ktera so zedinila državo pod eno vladarsko rodovino, najbrže tursko, ktera se je vendar poslovanila v Velikom^o gorodě, ki je postal jena stolica. Senkovskij misli, ka je slovanski del bolgarskega naroda bil poglavito skupljen v mestu Bolgaru, stolici države. Narečje kazanskih Tatarov šče dnes nosi na sebi znak vpliva slovanskega. Bolgari so plačevali davek svojemu vladarju kožami, menda juhtovinoj, ktera šče je sedaj v Aziji znana pod imenom bulga ali bulgari. Ta obrtnost šče dendenešnji sluje v kazanskem praviteljstvu. Med mestom Bulgarom, Karezmom in Korazanom tirale so karavane stalno trštvo. Zlatno tkanino in druge izdelke bizantinske so znali Bolgari, in trgovino tirali s kožami, volnoj, strdjo, orehi, juhtovinoj in mamutovimi kehlji. Poselstvo kalifovo je bilo obsipano srebrnimi novci: te so bili v Bolgaru penezi arabski in buharski, ki so onda obilno krožili na Ruskem; toda po sprejetji mahumedanske vere počeli so emiri bolgarski kovati svoje lastne peneze po vzoru arabskih z mahumedanskimi napisi in imenom gospodujočega emira. Pismo na njih je kufsko t. j. v obliki stare arabščine. Bolgari so pismo poznali dosti rano; Mukladiru poslana je listina, car bolgarski je čital pismo kalifovo in vezirovo pred poslanci.

Bolgari bili so poglavito tržni narod, vendar tudi bojevni, z Rusovi so se neprehoma trgali in tolkli. Od 1236. leta žulil jih je jarem mongolski. Ruski letopisi resnijo, ka je 1389. l. veliki knez Vasil Dimitrijevič s silnoj vojsko predobil Bolgar, Žukotin Kazan in Kremenčug, po mesečnem plenjenji se vrnil z bogatim plenom, tako, ka je Vasil Dimitrijevič te slovel kot osvojitelj Bolgarske, ktera je končno prešla pod vladu ruskih carjev za Ivana Vasiljeviča Groznega, ob enem s padom kazanske države; toda naslov kneza bolgarskega nosil je že dedek jegov, Ivan III. A sedaj je ondi, kder je nekda cvetlo obrtno, trgovinsko in bojevno Bolgarsko, videti samo bedne kočice Nohajcev, Čuvašev, Čeremisov in Mordvinov.

Bolgari zove se pri zahodnih narodih navadno neka sledba manihejska, kateri je dano ime naroda, v katerem je postala ali vzrastla, ter se odonod daleč na zahod razširila, posebno na Francezko. En odrodek te sledbe je prepovedal moževom vršiti zakonsko dolžnost. Pozneje je davano ime Bolgari različnim drugim sledbam krivoverskim brez razločka, kakor posebno Pavličijanom, Patarenom itd.

Бѣръзјаци ali Berziti so veja Slovanov bolgarskih, naseljeni v krajinah na razmejkju Albanske in Macedonske od Bitelja k Ohridu okoli Resna in Prespe; jih potomki so dnešnji Бѣръсјаци. Za cesarja Konstantina Pogonata okoli 669—675. l. plenili so z drugimi narodi slovanskimi: Dragoviči, Sagulati, Velegostiči in Vojniči krajine grške cesarjevine, zaletavajoči se na otoke in v malo Azijo; oblegli so tudi po suhem, in po morji mesto Solun, odkoder so vendar ničesar ne opravivši morali odrinoti.

Pregled zgodob do razrušenja bolgarske države. Zgodovina bolgarska ne imajoča domačih izvirnic je prekoredno kruljava in nezanesljiva (neprisna). Kaj se je godilo za vladanja Asparuhovega, zagrneno je temnim zakrivalom. Slovani na Meškem se nastanivši prispeli so sicer v podložnost bolgarskih vladarjev, vendar deželne urade so opravljali Bolgari in Slovani. Najprvle je šlo na to, da bi bizantinski dvor priznal novo državo. V ta namen prestopivši Asparuh Balkan stisnol je Konstantina Krasnobradega tako, ka je moral za mir prositi. Za množino naših grehov, pripoveda letopisec, in na veliko sramoto imena rimskega zavezal se je cesar plačevati letni davek ali poplatek. In čudili so se temu našinci bližnji in dalešnji, ka so ti, kateri so si vse narode od vzhoda do zapada in vzpet od južnih krajev k severnim krajinam, kakor se zemlja široko in daleko razprostira, poplatne učinili, premagani od grdega in šče le prikazavšega se ljudstva *). Toda mir med Bolgari in Grki je bil kratek; cesar Justinian Breznosi, odrekši dolžen poplatek in hote Bolgare svoji vladi podložiti, boril se je zaprva z njimi hlabro (687. l.), vendar bodočega leta razkropljen od njih iskal je v pobegu rešitev. 704. l. javlja se močen bolgarski vladar Terbel. Zvrženi cesar Justinian hoté se vzpet vzdíči na bizantinski prestol odšel je na Bolgarsko k Terbelu, obetaje mu velike dari in dčer za ženo, ako mu pomore na vladarski stol. Sedši Justinian po Terbelovi pomoči na cesarsko prestolje, dal je vladarju bolgarskemu množino draginj, zlata, in mu prepustil Zagorje, ktero se je razprostiralo na severni in južni plati Balkana od Slivna do pobježja Črnega morja, in bilo vedno povod svaje med Grki in Bolgari, dokler se je njihova država ohranila. Toda grozoviti in verolomni cesar, pretrgavši svojo besedo, podal se je v Bolgarsko na vojni pohod, vendar pri Arkialu potolčen vrnol se je sramotno domov 703. l. Bolgari so zahajali 711—718 tjam k vrtom carigradskim na plen; za česar delo je Teodozij cesar znova mir z njimi sklenol, vsled kterega je Zagorje na južni plati Balkana s primorskimi mesti Mesembrijo, Arkialom in Sozopoljem prepuščeno Bizantincem. Za Konstantina V. nastala je lagodna doba za Bolgare, in skoro bi bili podlegli bizantinskemu samovoljstvu. V krvavih bojavih so bili ves čas jegovega vladanja preganjani. Prvo netilo k bojevom dala so mesta na tleh bolgarskih, na kterih je Konstantin naselil krivoversko ljudstvo iz Azije. Kormezij, nastopivši vlado, primoral je te naselnike, da so dačo plačevali, združivši se s Slovani v Macedonskem, jel je vso Traško okrutno pleniti, zbog česar od cesarja vojskoj preganjan, primoran je bil na mir. 762. l. prišedši cesar v Bolgarsko na vojni pohod, povabil je stiskane Slované, da bi se preselili v Azijo; 200.000 Slovanov je posluhnolo jegov glas. Izselenjem toliko delavnih rok oslabelo je Bolgarsko, raztrgano še notranjimi svajami. V tej občinski nesreči

*) Stritter II. str. 508.

dolžili so Bolgari Kubratovce, kateri, razdelivši zemljo, iskali so svoj dobiček. Ljudstvo se vzdignovše, pomorivše in izgnavše vse naselnike, izvolilo si je mladega in smelega moža, Teletrisa, za vladarja. Ta mahoma zbravši ljudstvo iz Slovanov in Bolgarov, zahajal je na plen do okolice carigradske; toda srečavši se blizu Arkiala s cesarjem, bil je od njega sevsema pobit. Naslednik Sabin privijal se je plašljivo k cesarju za mir prose. Bolgari imajoči ga v sumu, ka je skrivoma porazumen s cesarjem, zavrgli so pogajanje za mir. Za Sabina, Pagana in Sabinovega namestnika se ni nič določnega pripetilo. Cerig je prvi med Bolgari prijel sv. krst 777. l. Po njem si je sedel na knežni stol bolgarski Kardam, kateri, utrdivši red, v deželi primoral je iznova Bizantince na poplatek. Na početku 9. stoletja prikazal se je na zgodovinskem pozorišču mogočni vladar bolgarski Krum. Država, kder je vladal, obsezala je ne samo Bolgarsko in Vlaško, nego i vse potisje do Pešti in Tater. Krum ni hlepel toliko po plenu, kolikor jegovi spredniki, nego po dobivanji mest in krajin; hotel je ustanoviti obširno državo bolgarsko, ktera bi se razprostirala od Bospora črez ves poluotok balkanski tijam do vretin Tise. Vse jegovo prizadetje je merilo na dobitje Carigrada. V boju nastavšem med Grkovi in Bolgari osvojil si je Krum trdno in znamenito mesto Sredec 809. leta. Cesarju pa se je posrečilo, vdreti na Bolgarsko in spaliti tako rečeni Dvorec kneza Kruma. Hote si česa pridobiti, jel je Krum s cesarjem se na videz za mir pogajati, kar je cesar Nikefor odrekel, razgnan je v uboči Balkana polnem zasek in zased. Zmotnjava za Bizantince je bila ogromna, in poraz neodvraten. Ne postanemo li ptiči, rekel je cesar, ne rešimo se pogibeli. Dne 25. malega srpnja 811. l. o svitanji napadli so Bolgari grški tabor in poklali, kogar so dobili, sam cesar je bil umorjen. Iz njegove lubanje napravljen je kozarec s srebrom obložen, iz kterege so boljari o godovih pozdravljani bili. Brž potem vzel je Krum mesto Debilte, sedaj Zagora, blizu Črnega morja, polastil se Mesembrije 812. l., in ne daleč od Adrianopolja porazil je povse Bizantince v veliki bitvi dne 22. rožnika 813. l. Zročivši obleženje tega mesta svojemu bratovi, odšel je sam, da si pridobi Carigrad, toda vide, ka bi trud bil zastonj brez velikih bojnih nastrojev, počel se je pogajati z Bizantinci za mir, zahtevaje od cesarja letni poplatek, množino krasnih oblek, določeno število odbranih ženim v harem, in silil na to, da bi jegovo kopje na Zlatih vratih izloženo bilo. Krum prispel je na dogovorjeno torišče zaradi pogajanja za mir brezorožen, sprevaan od četireh bojarov. Stopivši s konja in sedši na tla, počel se je pogovarjati z bizantinskimi polnomočniki, kar se je nagloma vsipal kup oboroženega ljudstva iz zasede. Krum je hipoma razumel pogibel, ter skočivši bliskoma na konja, ušel je izdajnemu naklepu, jegovi družniki pa so bili spomorjeni. Bolgari, takim hudodelstvom razkačeni, grozovitno so poplenili okolje bizantsko in druga mesta. Drinopolje udalo se je gladom, in brez-

številna množica ujetnikov po Traškem in Macedonskem odgnana je na Ogrsko 813. Privedenjem toliko krščanskega ljudstva na Bolgarsko, med katerim so bili vladike in drugi duhovniki, počelo se je seme krščanske vere trdno prijemat. Krum hoté venčati svojo bojovno delavnost, zbral je neznano veliko vojsko iz Bolgarov, Avarov in Slovanov, ter množino bojovnih nastrojov, in odpravil se je na Carigrad, kder je na krvotoku umrl dne 13. malega travna 815. l. Krum je hlepel izlasti po Bosporu, a jegova nastopnika Mortagon in Presjam pa sta poslovala na zahodu. Mortagon je mir sklenol z Bizantinci, na kar so se počele zazpre med Bolgari in Franki o granici v Panonskem, kder so že Bolgari do gorenje Panonske zašedši jo pustošili 828. – 829. l. Presjam se je bil z Vlastimirom, srbskim knezom, toda brez uspeha. Sin in naslednik Presjamov, Boris, ponovil je sicer prijatelj-ko pogodbo s cesarjevno Teodoroj 843. l., vendar ni nehal napadati ne samo grških krajin, nego i Panonsko. Srbovi so ga premogli in ujeli jegovega sina Vladimira. Ta nezgoda nagnola ga je k miru. Gospodstvo bolgarsko na Panonskem bilo je kratko; nižja Morava vendar in Kutmicivica spadali ste že onda k bolgarski državi. Najznamenitejša prigodba je krstitek kneza Borisa in jegovih velikašev 861. l.; nesrečni bojevi in druge nezgode, glad in pomor, naklonili so raztogočeno jegovo misel na krst, kder je dobil ime grškega cesarja Mihalja; grška samostanca Teodor Kufara in Metod, brat Cirilov, pridobila sta ga za krščansko vero. Pokrščenjem Borisovim premenil se je stan Bolgarskega. Prvotni Bolgari preseljenci čudski so se poslovanili. Vsled razsodbe vzhodnih očakov na občnem zboru v Carigradu prisojeno je Bolgarsko carigradskemu očaštvu. Mihalj Boris, zročivši vladanje staršemu sinovi Vladimiru, odšel je v samostan. Vladimir, predavši se razpašnosti in brezbožnosti, grozil je od oče početo blagonosno delo v klici zadušiti, zato stari Boris, zapustivši samostanske zidine, zvrigel je razuzdanega sina, in vladod dal mlajšemu sinovi Simonu okoli 888. l. Simon, v čednostih in dobroti srca podoben svojemu oču, plamenel je z gorljivostjo za cerkev božjo, pravi onjem životopisec Klementa bolgarskega. V Carigradu vzgojen in v vsem pismenem znanji zveden leščal se je Simon v zgodovini svoje dobe ne samo po zmagoslavji nego tudi kot prvi pisatelj med Slovani iz kraljevskega rodu. Zaprva je rabil naslov knežki, toda razširiv državo, priložil si je naslov carski. Simon zbog neugodnih razmer trgovinskih za Bolgare, vdrl je na Macedonsko, in veliko zmago dobil nad vojsko bizantinsko in Kazari jenimi zavezniki. Prestrašivši se zgube svoje vojske, najel je cesar Lev Magjarje, onda po Vlaškem se klateče, proti Bolgarom. Spočetka od njih preladan, pobegle je Simon v Dristo, Magjarji pa so pridrli do Preslavja 889. l., a bodočega leta so bili sevsema pobiti. Zmagavši Grke pri gradu Bulgarofigu na Traškem okoli 893. l. napravljen je mir, ki je držal do smrti cesarja Leva 911. l. Ko

se je cesar Aleksander krčil sprejeti in potrditi poprejšnjo pogodbo, vsaj celo bolgarske poslance osramotil, vnel se je nov poguben boj. Simon je oblegel nekterekrti Carigrad, povse uničil grško vojsko blizu Mesembrije dne 20. velikega srpnja 917. l. in dvakrat predobil Drinopolje, in naposled je 923. l. mir sklenjen. Srbovi so okrutno pokorjeni in njihova dežela obrnena v puščino; le na Hrvaškem bila je bolgarska vojska sevsema pobita 927. l. Po Simonovi smrti hiralala je slava bolgarske države očividno. Na osvojenje Carigrada in samostalno omiko slovansko niti več misliti. Peter, mlajši sin in nastopnik Simonov, ni iskal toliko podpore svojega prestola v narodu samem in primernem urejenju države, nego v sprijaznjenju s cesarskoj rodovino v Carigradu. Vladanje jegovo je sicer mirno bilo, vendar močeno z domačimi upori in razprami. Magjarji so vzpet ponavljali pogubne vpade čez Bolgarsko v Bizantinsko, Bogomili že so počinali družtvene razmere podkopati. Cesar Nikefor Foka, hote se mestiti na Bolgarih, pozval je na pomoč ruskega kneza Svatoslava, kateri 967. l. porazivši Bulgare, osvojil si je v kratkem 80 mest njihovih in glavno stolico Preslavje. Peter, pomirivši se s cesarjem, umrl je 968. l. Jegova sinova Boris in Roman, potlačivša odboj Šišmanicev, postala sta daritev na novo vnemšega se boja med Svatoslavom in cesarjem Ivanom Cimiskom. Jugodonavske krajine so se toliko priljubile ruskemu knezu, ka je kanil ondi ustanoviti stalni sedež svoje obširne države. Vse bogastvo prirode in znanja se pre steka v bolgarskem glavnem mestu, kot v središči dežele. Grško pošilja zlato, svilno tkanino, vino in sadje; iz Českega prihaja srebro in konji, Rusi pa prinašajo kozuhovino, strd, vosk in robove. Rusovi in neradi z njimi združeni Bolgari so potolčeni pri Drinopolji in Preslavji 971. l.; Boris ujet bil je v Carigradu javno zvžen s kraljevske dostojnosti, Roman pa ukopljen. Deželne trdnjave zasedla je grška vojska in Bolgarsko je privteljeno Grškemu. Po smrti hrabrega Cimiska 976. l. vzdignol se je velik odboj Bolgarov, kteremu načelnik je bil vojvoda Šišman in jegovi četrje sinovi. Trnov bilo je zibel vstanku. Ne može se nadejati, ka bi si pridobili podunajske trdnjave, vdrli so v druge kraje s Slovani naseljene, v Macedonsko, Tesalsko in Albansko, ktere so si skoro povse podvrgli. Samuel, zgubivši vso svojo rodovino, očo in brata, ustanovil je kraljevsko in nadvladuško stolico v Prespi, potle v Ohridu 981. l. Bojevnemu cesarju bizantinskemu Baziliju se je uspešilo po 30letnem boju, od 981. do 1011. l., razrušiti bolgarsko državo. Grozovitnosti so se godile nikoli slišane. Tako je Bazilij povrnol carju Samuelu 15.000 oslepljenih Bolgarov, pridavši vsakemu odelku enookkega vodnika. Bazilij je razglasil Bolgarsko za svoje, razpostavil cesarske namestnike, vladarje in upravnike po krajinah, naročivši samo narodne običaje in šege čuvati.

Zgodbe do podvrženja Bolgarov od Turkov. Iz narodne samostalnosti razvila se je ne samo znamenita trgovina, nego tudi ves

duševni žitek v slovstvu in državnem razcvetu. Toda dospevši pod bizantsko samovoljstvo živeli so bridke dneve. Bazilij II. je sicer ukazal, naj se Bolgari ohranijo pri svoji narodnosti in upravi deželni, in davek se je bral po toliko drevenk žita, prosa in toliko veder vina, kolikor spreg je treba bilo, da bi svoje njive v redu mogel opravljati. Bosanska crkev, da-si zvečine Grki upravljana, zdržala se je v neki samostalnosti, ker glavar jeni, nadvladika ohridski, bil je skoro sam svoj proti carigradskemu očaku. Vendar v Bizantinskem niso vladali zakoni, nego svojevoljstvo mnogobrojnega uradništva; gospodarjenje do 1081. l. bilo je podobno sevsema dnešnjemu turskemu. Kakor sedaj paše, delali so onda cesarski namestniki v Skoplji, Veriji, v Belgradu in indi. Ni tore čuda, ako so hrabri vojvode vse žile napinali, da narodu spravijo nekdanjo svobodo. Od sega dob postalo je Bolgarsko shajališče vseh nemirnikov in upornikov. Uporniški vodja Maniak prispel je iz Siciljskega, da zburi ljudstvo proti Bizantin-cem 1043. l. Ogri so se polastili Belgrada, a srbski kralj Mihalj kanil je obnoviti bolgarsko državo, toda po neskušanosti je blago početje spodletelo. Prilomastivši divji Pečenci delali so mnogo neprilik na Bolgarskem, dokler jih ni sevsema porazil Aleksij pri Črni reki dne 29. malega travna 1088. l.; itak so se ponavljali vpadi Pečencev in Komanov do 1108. l. Po tem letu premenile so se na balkanskem poluotoku stvari povse. Srbsko si je priborilo samostalnost, in sin ustanovnika srbske države, Števana Nemanje prijel je naslov in dostojnost kraljevske. V Carigradu so potem vladali v kratkem zaporedoma četirje cesarji, drug za drugim po nasilji prestol zasedši. V tej dobi je vstaneek Bolgarov in Vlahov globoko rano zasekal dostojnosti samovlade in varnosti glavnega mesta. Akoprem so Bizantinci prek 60 let vladali na Bolgarskem, vendar nijednega sredstva niso poskusili, da bi si ljubezen med bivalstvom bili pridobili. Vsaj Izak Angel, polastivši se vlade 1185. – 1195. l. izdal je ukaz, naj bi se govedo in svinje silama jemale v gorah balkanskih, hote toliko zbrati, da bi povratek krajin Braničeva in Niša, osvojenih od ogrskega kralja Bele III., mogel izplatiti. Eti razboj dal je povod hudemu razkačenju med Rumuni. Dva bratova, Peter in Asen, moževa habra in srčna, postavila sta se na čelo vstanku 1186. l. Križniki so prehodili cvetoče ravnine in „zelene gore“ Bolgarske, da bi prišli v Bizantijo. Cesar, vide rastoči upor, priznal je naposled samostalnost Bolgarskega, posebno ko je gledal raztrošena stegna in kosti svoje vojske po balkanskih klancih in potevih. Leto po zvrženji ničemurnega Izaka Angela s prestola bila sta Peter in Asen zavratno umorjena. Tretji juni brat Ivan ali Kilijan očrstil je bolgarsko državo bistroumnim državništvom in orožjem. Ta prebrisani Rumun poslal je poselstvo Inocencu III., naznanivši se za pravega sina rimskega po rodu in verstvu, in shodil si je od papeža dovoljenje, novce kovati in kraljevski naslov rabiti. V glavnem mestu Trnovu postavljen je nadvladika rimskega spoznanja,

kteremu sta bila podredjena dva prvostolnika v Prjaslavji in Velbuždi, in vladike v Skoplju, Prizrenu, Vidinu in Braničevu. Spomladi 1205. l. obsedel je Filipopolje, pridobivši Drinopolje na pomoč. Cesar Balduin bil je ujet. Ivan je nagloma umrl v taboru pred mestom Solunom 1206. l. Naslednik Ivanov, sestraneč Boril, vzel si je za ženo vdovo Ivanovo rodom Komanko, boj bil s Henrikom, cesarjem carigradskim, poltačeval čisto notranje razpre in preganjal smeje Bogomile. Sin obnovnika bolgarske države, Asena, Ivan Asen, vrnovši se iz Ruskega, kamor je bil pobegnot, porazil je Borila in obkolil ga v Trnovu. Po sedemletnem obleganji, od 1210—1217. l., Boril hote prhniti iz mesta, bil je ujet in oči mu izpehnene. Novi vladar se je leščal v celem redu svojih naslednikov, Bizantinci in Bolgari so ga enako ljubili. Prva skrb mu je bila novo ustanovljeno državo doma in zunaj učvrstiti, stopivši z Andrejem III., kraljem ogrskim, v prijateljsko pogodbo, vzel si je jegovo dcer Marijo za ženo; naklonil si je Teodora Angela Komnena močnega vladarja na Albanskem, v Epiru in na Tesalskem. Ko pa je dobitve hlepen Teodor nazval se cesar, s sosednimi deželami drzno postopal, vsaj v notranjo upravo Bolgarskega se mešal, postavil se mu je bolgarski car v bran, pobil ga in ujet 1226. l. Ne samo s Teodorom, nego i z vojsko ravnal je mirno in uljudao, kar je Asenu na daleč in na široko ljubezen in udanost pripravilo. Mesta Drinopolje, Dimotika, Beloros, Ser, rodovitna krajina pelagonska in Philip udali so mu se brez boja in brez razdražbe; a Albanska in Tesalska se podvrgli. Meje bolgarske države sezale so ta čas dotle, kakor za vladanje mogočnega Simona. Ko je Ivan Vatac, slavni car nikajski, 1234. l. boj napovedal carigradskemu viteštvu, pogajal se je ob enem na dvoru bolgarskem o ženitvi med svojim sinom Teodorom Laskarom in Helenoj, dcerjo Asenovo. Bodočega leta slavljenja je bila v Lampsaku svatošćina dična in sijajna. Skoro isto dobo stopil je srbski kralj Stevan Vladislav z drugo dcerjo Asenovo v hišni zakon. Vsled tega sredstva (posvaćenja) nastale so v verskem in političkem oziru določne zmembe. Trnovski nadvladika razglašen je po carskem in shodnem sklepu za samostalnega očaka bolgarskega. Vplivom dvora srbskega, kder se je negovala slovanska knjižnost, vzbudil se je tudi na Bolgarskem narodni duh. Kakor nekda bolgarski, tako so se sedaj rumunski vladarji poslovanili. Vatac in Asen, stopivša v braniino zvezo, polastila sta se Traške, ter jo med seboj razdelila. Latinska država z bivalstvom romajovskim, duševno in telesno iztrošenim in ne imajočim životnega zarodka, skrčila se je samo na Carigrad. Ko je Asen odtegal se od rimske crkve, pozvedel je ta važni korak papež Gregor IX., in nagovarjal ogrskega kralja Beo, da bi na razkolnika Asena in Vataca udril silnoj vojsko. Bela se je izgovarjal rekši, ka nima vzroka, napadati sorodnega uljudnega in odkritosrčnega prijatelja. Četiri leta po sv. Savi, kteri je v Trnovu doživel, preselil se je tudi Asen v večnost

1241. l. Po kratkem vladanji carja Kalimana prevzel je vlado jegov nezakonski brat Mihalj Asen od 1245. – 1258. l., Traška in macedonska mesta so mu se izneverila. Mladi vladar poskusil se je pogajati z dubrovniškoj občino, hote tem potem Srbsko si prilastiti; do orožja vendar ni došlo, ker kralj Števan Uroš dovolil je trgovcem dubrovniškim svobodnejšo trgovino, in poslužilo mu je pridobiti si Mihalja Asena samega, kateri si je jegovo dčér za ženo vzel. Po Vatačevi smrti razpalil se je triletni boj med Grki in Bolgari za mesta in grade na Traškem in Macedonskem, ter posredovanjem srbskega kralja mir napravljen na kvar Bolgarom, na kar se je vnelo veliko poburjenje med ljudstvom. Mihalj Asen je zvržen in umorjen 1258. l. Umorilec carjev, Kaliman, osvojivši si vlado, vzel je Asenovo vdovo za ženo. V kratkem je vdrl na Bolgarsko srbski kralj Števan Uroš, ki, zapodivši Kalimana, odločil je moža sestre Asenove, Mihalja ali Mico za vladarja.

Mica je bil lenjak in nasladnik, vse ga je črtilo. Ta čas je na Bolgarskem živel Konstantin Teh, sin Vladislava, kralja srbskega, mož časten in čislán; tega je meščanstvo trnovsko vzklikoma za vladarja oglasilo. Nekoliko časa se je Mica upiral Konstantinu, vendar naposled je pobegnol. Po Micini smrti osnoval je svak Konstantinov, Svetislav, neko nezavisno gospodstvo na Balkanu, in sprijateljil vladarja obeh narodov. Zbog nekíh mest nastal je dolg boj med Bolgari in Grki, kateri se je dotle vlekel, dokler niso Osmani pobili obeh tekmecev. Za hudih domačih nemirov in razbojništev stopil je na pozorišče nek vlaški pastir, Kordokuba. Potuje po deželi v puščavniški obleki, propovedal je, ka se v spanji pogovarja s svetniki, in je izvoljen, da bi Bolgarsko rešil tujega jarma. Oborožano ljudstvo se je zbiralo in paščilo pod njegovo zastavo. Res mongolsko krđelo je potolkel, carja Konstantina porazil in v bitvi se je znebil žitka 1278. l. Kordokuba na temeni obilne sreče dal se je v Trnovu za carja venčati. Bizantinski dvor je na to gñal, da se Ivan, Micin sin, okliče za carja; zato je Mongole na pomoč vzel proti Kordokubi, kateri je odbil oboji naval in Mongole prek Dunaja tiral do njihovih selišč. V tem se je raznesla poveda, ka je na Moldavskem umorjen. Na čelo nasprotne stranke se je postavil hrabri bojar Terter. Vrnovšega se Kordokubo in oblegajočega Trnov z vlaško vojsko odbil je edini branitelj Bolgarskega Terter, venčan za carja 1280. leta; Kordokuba pa je umorjen na povelje, kana mongolskega. Terter ni dolgo vladal samostalno; ker Mongolom samim so se priljubile obdelane krajine na Bolgarskem, vdvrši v nje, podvrgli so je svojemu kanu 1285. l. Terter je iskal zabod pri Bizantinih, in Smilca je postal podređeni vladar. Stoprv 10 let pozneje je Terterov sin Svetoslav v nasilnike izpodil in priboril Bolgarskemu poprejšnjo samostalnost 1296. Svetoslav, sicer miroljuben, vendar moral se je meča lotiti proti nesramni politiki bizantinski, prilastivši si v naglosti vse Zagorje s vsemi mesti in gradovi,

mir je napravljen s cesarjem Andronikom, kakega je Svetoslav predpisal 1308 l. Po kratkem vladanji Jurija Tertera, sina Svetoslavovega od 1322—1323. l., nastalo je polno bezvladje na Bolgarskem. Zagorje je podvrženo Carigradu, in Vojslav je ustanovil v nepristopnih balkanskih gorah nezavisno oblast; kralj srbski, Števan Uroš III., porazil je bolgarsko vojsko popolnoma. Nasledki tega so bili veliki, kamor za Bolgarsko, tamo za Srbsko; v isti meri, kakor je Srbsko rastlo, padalo je Bolgarsko. Ivan Aleksander je sicer bil, kakor pasem ondašnjih zgodeb kaže, povse nezavisen, vendar opiral se je na Srbsko, kakor slabši vladar na močnejšega. Mogočni car srbski Števan Dušan, pripravljaje se na predobitje Carigrada, prestrižen je s smrtjo 1356. leta. Istega leta je umrl tudi Ivan Aleksander, in Turki so se naselili v Evropi. Nova vladarja na Srbskem in Bolgarskem, Uroš V. in Šišman, bila sta negotna in nesposobna; močni vojvode so si razdelili juni državi v nezavisna samosilja, kar je Turkom zljajšalo podvrženje Jugoslovanov. V določivnih bitvah pri Marici 26. velikega srpna 1371. in na Kosovem polji 1389. leta prišla je vrhovna vlada na poluotoku balkanskem od Slovanov na Turke. Predobljenjem podunajskih trdnjav je dokončano podvrženje Bolgarskega 1393.—1396. l.

Bolgarsko pod Turki 1396.—1870. l. Bolgari so se Turkom podvrgli nekaj brezpogojno, nekaj vendar z nekimi pogodbami. Mestom silama vzetim naloženi so težki davki, dobrovoljno pa udavšim se samo vojaška služba. Iz začetka so Bolgari mirno živeli kakor nekda v zemlji po očevih podedovani, stoprv pozneje je počela turska vlada deliti Turkom poslavlivšim se v bitvah zemljišča v bolgarskih dedinah. Ti Turki, pozneje imenovani spahi (blagorodni vlasteli, grajščaki), delali so ljudem razne krivice, sileči je k mnogoterim rabotam, zahtevajoči grozno velike davke, vršeči vsake bire razuzdanosti z bolgarskimi deklinami itd., poprek ravnali so z Bolgari kakor s sužniki. Vsaj tudi mesta so bila za vojaško službo obvezana, a vojna služba premenjena v raboto tako, ka so vsako leto dolžni poslati v Carigrad neko število delavcev, kder jim različni paše delo nakladajo. Turska vlada, podvrgša si narode na balkanskem poluotoku, ni se brinila za domače poslove, če so davek plačevali in naložena jim bremena nosili. Grki pako, živoči bliže vlade v glavnem turskem mestu Carigradu, nego li odaljeni v gorah Bolgari, niso mogli zabiti davnega sovraštva, iskali so neprenehoma z raznimi zvijačami in mitami nagibati sultane na to, da bi uničili vsa prava Bolgarom. Kazali so izlasti na to, ka nezavisno bolgarsko duhovništvo je vzrok javljajočih se na Bolgarskem nemirov s Turki, in množečih se šajek hajduških, ktere napadajoče karavane jemale so jim novce in blago tursko. Za sultana Šelima II., od 1566—1574, so naposled dotle dognali, ka je Bolgarom, kteri so za svoje davne samostalnosti imeli lastnega tudi nezavisnega očaka v Prjeslavji, in po razrušenji tega mesta očaka v Trnovu,

zatrto trnovsko očaštvo, pri čemur so se godile neslišane okrutnosti; vsi odbranejši možje bolgarski so pobiti, vladikam glave odsekane, vsi duhovniki spovešeni, crkve zrušene in nekatere premenjene v mečete, in vse to je učinjeno na zahtevo grškega očaka carigradskega. Pa niti to šče ni bilo zadosti, — tudi poslednja bramba bolgarske narodnosti imela je biti uničena, in dne 16. prosinca 1767. l. za sultana Mustafe III. primoran je bil Arsenij, nezavisli dosle od Grkov nadvladika obridski s solzami v očeh in tresočoj roko podpisati svoj odstop na korist očaka carigradskega. Namesto bolgarskih nadvladik, vladik in duhovnikov razpostavljeni so grški, ljubimci očaka carigradskega, kateri ne umejoči bolgarski opravljali so ne samo božjo službo v grškem jeziku, nego tudi v bolgarskih učilnicah po grškem učili in bolgarsčino na razni način grajali, praveči, ka jezik in narod bolgarski nista sposobna za nikako omiko, ka imajo Grkom zahvaliti, ka šče jih Turki niso izstradali. Z druge strani niso zamudili, kolikor največ črniti Bolgarov pri Turkih kot upornikov in izdajalcev, katerim se ne sme verjeti, in ka Bolgare na uzdi drži le grško duhovništvo. Vrh tega drli so z Bolgarov velike vsote grozovitega tlačjenja od dveh strani narod ni mogel molče in potrpljivo prebiti, nego kazal je v različnih dobah nezadovoljnost, trude se konči nekatere žulečih okov zlomiti. Veče vstaje so te-le: Zavěra 1821. l.; vstaja 1836. l. pod vodstvom Jurija Sofelija, kateri, pridobivši si prijazen turske vlade, naznanil ji je, ka zbere 10.000 ljudi na popravek gradeb v Varni v boju z Rusovi 1828. l. porušeni; nabral je okoli 40.000 možij, kane osvoboditi Bolgarsko, kakor je učinil Miloš na Srbskem. Vendar vstanku se je prišlo na trag in izdan je po grškem prvostolniku trnovskem, Sofeli pa je z mnogimi Bolgari obešen. Vstanek 1841. leta v Brajli pod vodstvom Rakovskega, sedaj glasovitega pisatelja bolgarskega. On je kanil preiti Donavo in nenadama udriti na Turke, toda vse to je ovadila vlaška vlada. Upor v vidinski okolici 1849. l, imel je ta nasledek, ka so bili uradi po bolgarskem urejeni, kar je vendar pozneje vzpet odpravljeno. Mali in nerazmišljeni upor 1857. l. v trnovskem okrogu je vzbudil nek starec Nikola, Dedo Nikola. Tudi pokusi 1867. l. pod vodstvom Dimitrija, Bolgara iz Slivna, niso rodili povoljnega vspeha, ker potrebnega in primerne orožja so pogrešali. Bolgari že so mnogokrat polagali svoje tegobe pred sultana, izlasti po dokončanem krimskem boju, in 1867. l. skrivni središčni odbor, in čeravno je nekaj krivic odstranjeno, poglaviti vzrok nemiru in nezadovoljnosti vendar ni odvrnen, ker spletke carigradskega očaka dognale so vsekdar dotle, ka so vsi predloženi popravki bili zadušeni. Umel je on z jedne strani ušesa nabrusiti turski vladi, ka samo grško duhovništvo more Bolgare zadržati od popolnega podloženja pod Ruse, a z druge strani vzpet prepričati ruskega poslanca v Carigradu, ka bi Bolgari že davno se pokatoličili, ako

ne bi bilo grškega duhovništva. Nejednaka borba Bolgarov z brezvestnim grškim popovstvom trajala je do 1850. l.; ta čas Bolgari v novi žitek prebujeni, počeli so ustanovljati narodne učilnice čisto bolgarske, sprva po vesnicah, potle pa tudi v mestih; pošiljali so na svoje stroške mladence bolgarske v inozemstvo, da bi omikani domov se vrnoli in delali bodi si kot duhovniki in narodni učitelji, ali pa kot vračniki, kupei itd.; stavili so cerkve, kder so nameščali narodne duhovnike. Ko so bile po dovršenem kriskem boju vsem narodom in verstvom na Turskem priznane enake pravice, počeli so Bolgari z novimi močmi delati in ustanovili so meseca malega travna 1859. l. v Carigradu samem časopis *Blǎgarija*, ki je smrtne rane trgal grškemu popovstvu in fanariotom. Časopis je počel mahoma dotikati se verskih reči in duhovnih potreb svojega naroda, Bolgare navduševal, in nasledek temu je bil popolno odtrganje Bolgarov od duhovne nadvlade carigradskega očaka. Ko se je na velikonoč 1860. leta ljudstvo sešlo v Carigradu v svoji cerkvi k službi božji, in Hilarion, vladika makariopoljski, bi imel spomenoti ime očaka carigradskega, ljudstvo vstavše, počelo je kričati, da ne bi spominal toliko črtenega imena, in vladika Hilarion ni se smel protiviti volji ljudski. Ko pa je očak Hilariona zato posvaril rekši, ka bi kljubu kriku imel vendar svojo dolžnost kot podredjeni vladika spolniti, odgovoril mu je Hilarion, ka hote odvrnoti večje zlo, zvolil je menjše. Kedar je narod pozvedel ta razgovor, prepovedal je Hilarionu vsako občenje z očakom, in zvolil Hilariona za načelnika bodoče samostalnega narodnega duhovništva. Vzglede carigradskih Bolgarov posneli so drugi na Bolgarskem samem, in gotovo v kratkem ne bode več mesta, ktero bi ostalo pod duhovno vlado carigradskega očaka. Bolgari so zročili turski vladi spomenico, kder so pojasnjeni vzroki takega ravnanja. Srd na Grke in fanariote je toliko nakipel, da bi voljni bili, rajše se združiti s papinci, in podvrči se rimskemu papežu, samo da jim pripozna staroslovenščino za cerkveni jezik in se ne meša v njihove narodne poslove. Glavni kan naroda bolgarskega meri na to, da bi znebiti se pred vsem fanariotskega ižesa vseobčnoj omiko in razvijajočim se slovstvom spolnili praznine postavše med njimi in drugimi narodi vsled stoletne sužnosti, in da bi očiščeni in utrjeni mnogoterim trpljenjem zedinjeni s svojimi rodniimi sosedi nastopili mesto, ktero jim ide po vsi pravici med narodi.

Bolgarski jezik.

Bolgarsko-slovanski jezik se je razlegel do prihoda Magjarjev na Ogrsko*) in Erdeljsko med vsemi slovanskimi narečji najdalje, namreč od Pešti do Črnega morja; na jugu je segal tako globoko na Grško, ka se grški pisatelji tožijo o njegovem raz-

*) Do Pešti, kder se je rokuval s slovenščino, in zbog bolgarščine ime mestu Pešt m. Peč.

širjenji celo po Peloponeškem. Tudi v malej Aziji se je mnogo naselbin bolgarskih nastanilo in šče dnes so nekatere ohranjene. O razprostranjenji bolgarščine v sedanji dobi kažejo navedene zemljepisne črtice. Da si je za svitanja dostovernih zgodeb slovansčina v 9. stoletji v bolgarskem narečji najpopolnejša bila, mora se priznati, ka je dnešnja bolgarščina, če tudi naravna in neposrednja dčl matere starinske bolgarščine, ktero sta pisala prva slovanska poselnika, Ciril in Metod, ohranila po slovniškem ustroji najmenje podobnosti. Neovržljivi jezikobrodni razlog o naravnem nasledstvu stare bolgarščine dajati skupini žd in št, kterih mesto prvotni dj (Vuk ђ) in č nima nijeno drugo slovansko narečje. Najso-rodnejše narečje nekdanji bolgarščini javlja se mila in krasna naša slovenščina, oslabilvša polne samoglasave v poluglasave ѣ in ѥ,*) ki se pravita jer in jerek. Jer je oslavljen u, jerek pa i. Ta oslab seže pred zgodovinsko dobo slovanskega jezika, ker najstarši pisni spomeniki ga že imajo. Za zgodovinskega časa v tem nadaljujo Slovenci korotanski in Bolgari, prvejši oslabljujo polne samoglasave v nena-glašenih ali ostro naglašenih slovkah v ѣ: сѣровъ iz surov; drugi pa v ѥ, glaseči se kakor pol a, in v ѥ, glaseči se podobno k e: водѣ, душѣ, iz voda, duša. Cirilščina, to je slovenski jezik, v katerem sta slovanski modrc Konstantin, pozneje Ciril in jegov brat pisala crkvene knjige, smela bi se imenovati stara bolgarščina, toda pomisliti je, ka narod, od ktereга so čudski Bolgari sprejeli slovanski govor, bil je veja slovenskega pokolenja, kar opravičuje ime stara slovenščina; sosedstvo z Bolgari je stari slovenščini nekatere jezikove prikazni preinačilo: žd, št v supraslskem rokopisu, česar brižniski spomeniki nimajo, torej delovanje bolgarščine na sosedno slovenščino. Drže se največega znatelja slovanskega govora viteza Miklošića, opiraje se na zemljepisne razmere one dobe in na svoje drobne skušnje med obema narodoma drzno velimo, ka je starinski bolgarski jezik, kakor ga razkrivajo pismeni podatki, slovenska bolgarščina, žd in št, kterih poslednji že peša v sedanjem bolgarskem golču, pa najbrže sprejem od predslovenske bolgarščine, kar se toliko leže zanesljivo resni, ker teh skupin pogrešajo druga slovanska narečja. Ako se v srbščini čita: sveštenik m. svećenik, vzrok je iskati v bližini, vsaj sosedstvu obeh narečij.**) Primerja li se slovenska bolgarščina stari slovenščini, postavimo Ostromirovo evanđelije supraslskemu rokopisu, ne kaže se v oblikah skoro nikakši razložek; vse inačejše lice se javlja, ako prisposodbljamo brižinske spomenike, napisane najbrže pred Cirilovoj

*) Omeniti je, ka panonski ali južnovzhodnji Slovenci ne znajo Metelkovega poluglasa, ki se čuje v celjskem okrogu, nego govore polne glasove; korotanski pa ga znajo.

**) Zdi se, ka št, žd ustopa mesto č, dj, ker Mil. piše brakja, megju, nokl, ščo. Kopanovci pa v 180 selih okoli Skoplja, Komanova in Vranje govore: nečju, a ne nekju (nečem), kar meri na č proti št.

dobo z latinskimi črkami od človeka, kateri ni vedel gladko niti slovenski, mešaje **b** in **p**. V njih se odkrivajo slovenske posebnosti že onda poznamljavajoče slovenščino kot narečje; sicer neizpravna pisava in premalo črk moti zgled jeni: na pomoki biti, choku, imoki, posledge; **t**; v moku, sodit, poruso, itak poronso vuensih; nacnem, clanam, modlim, pulti; stradacho, mega, memu svetemu, = na pomoči biti, imoči, hočo, posledje; **т**, v moko, poročo, večih, načnem, klanjam, modlim, pl̃ti, stradaho.

Za soglas **é** in **dj** = **ž** niti cirilica nima pismen, zato je Vuk bil moran hote pisati govorni narodni jezik, izumeti **ѣ** in **ѣ** in latinica sprejemši **é** plete in gnete s **ѣ**, piše ga **gj**, **dj**, **dž** in šče **gy** mesto da povzeme **ž**, sicer šče je **dj** najpravičnejše, da si se tudi razločno govori: orodje. Krepka in obilnih oblik stara slovenščina počela je nagloma popuščati v raznih narečjih, najhuje pa v bolgarščini. Najstarše dosle razkrite listine samo toliko glasno pričajo, ka se je večina sedanjih posebnosti bolgarskega narečja prikazala v kratkem po prvem razrušenju bolgarske države 1010. leta. (Kanitz 1018). Tako post. v listini carja Jasena (tako piše Kanitz) 1186.—1196 l. v Šafarikovem izdanji ne pazi se nalašč na razliko med **i** in **y**, med **а** in **е**, mehkega **ь** poprek ni, nego samo **ь**, in sicer često neredno; tujih besed je obilno, skaženje v sklanjanji in sprezanji pa šče malokde opazljivo, najbrže zato, ka se je pisec držal bolje pisnega nego li občnogovornega jezika bolgarskega. Isto velja o pisatelji listine carja Konstantina Jasena 1259.—1278. l., kateri se je trsil pisati po vzoru knjižnikov starše dobe. Kder pa se ne opažuje ta težnja, ondi se javlja bolgarski jezik v XIII. stoletji že grdo skažen. V listinah carja Mihalja Jasena 1253. l. in carja Šišmana 1287. l. zanemarija se poprek, osobito pa po razmernikih jako pogostoma sklanja: budutъ vъ dubrovnikъ, mesto bаdаtъ vъ dаbrovnicē. Vrh tega pomalja se v obeh podvoj razmernika sъ: sъš nimъ, m. sъ nimъ; pred primerjavnikom razmernik po, kateri položen pred postavnik označuje primerjavnik in pred istim naj vrhovnik: poširok, najširok, = širši, najširši. Oziroma na te in podobne prikazni tako davnih dob sme se po pravici domnevati, ka je skaženje bolgarskega jezika v podonavskih pokrajinah do XVI. stoletja že bilo dokončano, to je, ka se je govor onda navadni malo kaj ločil od sedanjega. V sedanji bolgarščini zginola sta nosnika **а** in **е** sevsema, in sicer **а** je klesnol v **ъ** ali **а** (narodn. pes.: lakъ, madri, sednal), po **ј** pa v **ь**, **е** pravilno v **е**, redše v **ъ** ali **ь**. Nedavno spomrviši Bolgari na Erdeljskem*), čijih govor je srednik med staroj in novoj bolgarščinoj, ohranili so nosnika **а** in **е** skoro povsod v sredini besede (v pisavi an, on, včasih en, pa za **е** en, včasih an): manž, bande (= mož, bode, strsl. mažъ, bаdētъ, novobolg. mъž, bъde; menso, vidant = meso, vide, strsl. mесо, vidētъ, novo-

*) Naš nekdanji gimn. učitelj imenoval je Erdelj Preklozje, lat. Transsilvania, kar se nam zdi prilično in pravilno.

bolg. meso, vidst; porončenie = poračeniye, novobolg. porčči; na konci navadno zastopa oba nosnika a: digna, za, strsl. dvignā, vžze *); n se nahaja omekčan: bolenije = bolenje; ē je ea, ia, a in e: beseada, goliam, grasno, čleče, = besēda, golēm, grēšno, človēče: V tem govoru je ohranjena sklanja z večimi primeri v enojnikovem roditelju, dajalniku in množnikovem dajalniku: boga, gospodina; veri, duši, sinu, svetu; baštem, bašten-tem, slugim. Zapostavljeni spolnik nastavši iz kazalnega zaimena tь rabi se v tem narečji takisto že v davnih spisih**) kakor v novi bolgarščini: čliako-t, veara-ta, nebe-to; (nauki-te sь hran-t-tь na duh-t, nauki so hrana duhu): sьnt-tь uječeva duh-t i tēlo-to; čjolēkt-tь mlogo zlo struva na dobičeta-ta; slavij-tь pej u gradin-t-tь; orelt-tь je car-tь na ptici-te. Nameso roditelja in dajalnika rabi se razmernik na z občnim sklonom, imenovalnikom in mesto prisvojivnih prilogov: kuče-to je belēkt-tь na vernos-tь; as dadoh knig-t-tь na bašta-tь; zori-te na slnce-to sь gorešti. O izvoru spolnika (členka) tako sodim: spolnik je prisiljen nastopiti zaradi točnosti in ležejše razumljivosti ondi, kder pešajo ali so spreminola sklonila, primeri v nemščini die Frau, der Frau, der Frau, die Frau; grščina je primorana bila sprejeti spolnik, ker ima premalo sklonov, ināči pa je z latinščino, ki zmaga šest sklonov; pri glagolu ne rabi grščina zaimena, ker ima sprego po izbor močno, nemščina pa tudi ta na pomoč jemlje soča po opešani spregi preslaba, da dostojno postreže umljivosti. Ako spolnik na konci besed pristavlja, razklada se iz vpliva jezikov drugih, Bolgarom sosednih, nekdanjih bivalcev poluotoka balkanskega, ki takisto delajo. Glasoviti pisatelj bolg. G. S. Rakovsky v knjigi: Gorsky pačnik ne rabi členka: tь, ta to, kar po pravem ni drugo, negoli ji, ja, je: bēla-ta rāka = bēla-ja rāka. V glagolu je bolgarščina ohranila nekatere staroslov. odlomke, katerih mi Slovenci v sedanjem svojem govoru pogrešamo: tь v 3. osobi množnikovi sedanjega časa kazalnikovega: nes-tь, ne-sejo, neso, fal-tь, hvalijo, strsl. nesāt, hvalēt; šče več se poslavlja tem, ka rabi enostavni minovnik dovršeni in vršilni: ne-soh in ne-sēh, falih in falēh, nsl. ponesel sem in nesel sem, strsl. nesoh in ne-sēah, hvalih, hvaljaah. V prvi osobi sed. enojnikovi se prilaga osobilo tь, ъ ali m, v mn. m ali mi: bod-tь, piš-tь, dēlam; bodem-tь pišem-tь dēlami; v minovniku tudi — me:

*) Bandovci, nek rod bolgarski, naseljujoči 500 vesij v kosturski okolici, izgovarjajo šče on: bondam-tь, ronka = bađa, rāka; vsaj celo rēnka = rēka. Oni se imajo za stare Bolgare.

**) Omeniti mi je, ka Haložan in murski Poljanec tudi rabi zapostavljeni spolnik pri krstnih možkih in ženskih imenih in prilogih v ženskem spolu pred krstnim imenom: Vanasti, Vidasti, Francasti; Micasta, Nežasta: našata Micasta, vašata Zalasta; da bi se prav pisalo: naša ta Micasta, ne pritegnem, ker Haložan ne rabi v svojem pravilnem govoru spolnika.

upotrebihme, pesmi Milad: grižehme. Inači jako okruljena zaostaja za drugimi slovanskimi narečji, ne zmogša več niti nedoločilnika, kateri se opisuje, ali razpušča v pridruženi stavki: onzi, deto ište, da nauči edin lucčk jeziki, trêbuva da znaj dobrê majčinijt si jeziki; takisto namenilnik: toj ide, da kaže na Ivanъ, či . . . on pride praviti Ivanu ka . . . V opisnem bodočniku jemlje se nedoločilnikova osnova in štъ, štešъ, šte, štemъ, štete, štъtъ, strsl. hoštъ, eši, etъ, itd., novosl. čem, češ, če. Glagoli I. vrste v osnovi na soglasnik odmetajo ta, tedaj ple štъ, bodem pletel ali plel. Drugi način opisanega bodočnika je združenje nesprezljivega štъ s sedajnikom: štъ pišъ, štъ pišeš, štъ piše: Kakvo vino štъ pijete, crъveno ili bêlo? Bodočnik dovršeni se glasi: štъ bъdemъ ali štъ sъmъ pisal, a, o itd.: te štъ bъdъtъ upekli hlêbъtъ. Obrazec večih razlik med bolgarščino in slovenščino:

Nosnik а je v bolgarščini navadoma т, včasih а: ртъ, лакъ, двigna, nsl. pôť, lôk, strsl. pať, lať, dvigna.

Nosnik е je e ali ѣ: редъ (retъ), видъtъ, nsl. red vide, strsl. rêdъ, vidêtъ.

Mesto а je dostikrat е: тревъ, чesъ, nsl. trava, čas.

Soglas ѣ (ѣ, ѣ) je e in tudi ja, а: telo, mljako, vendar i mlêko, caluni, indi cъluyam nsl. telo, mleko, strsl. cêluj; je menda narečno.

Včasih f m. h: ftela imaf m. htela imah; f m. v: mrtof, mrtev primeri sl. splov, m. sploh.

Soglas ч m c: reči m. reci.

Slabi soglasje se spremenjajo v močne na konci: bokъ glatъ, retъ, mъšъ, slov. bog, glad, red, mož; odtod se kaže, ka т, ѣ nimata v teh primerih glasa; vendar bogъtъ, gladъtъ, redъtъ, mъšъtъ.

Predstavni g m. j: gi, gale m. je, ale; gjarebicъ; primerjaj prekmursko gizditi-jezditi; g se poprek rado predstavlja in vstavlja, jaz bi ga tudi štel k zevnim soglasom, kakor v samostavu pogum menda iz poum; primerjaj tudi tujko pogmerati, (gmeten?); galun.

R m. l: izceri, m. izceli.

Prestav r-a za а včasih: gardinъ, stъrnъ m. gradinъ stranъ.

Spolnik, ali boljše členek zapostavljen samostavom, prilogom, številnikom in zaimenom je zbog opešane sklanje kazalno zaimetъ: gradъtъ, carъtъ, knigъtъ žena-ta, caricъtъ, krêmarica-ta, oko-to, vino-to, momiče-to.

Pozguba sklonov razve imenovalnika in zvalnika in nameršanje rodilnika in dajalnika z razmernikom na in sklonom imenovalnikom: domъtъ na bašta, očin dom; poznati na cêlъ svêtъ, znani vsemu svetu. Vendar morejo se navesti primeri za vse sklonove v enojniku iz Miladinovih narodnih pesmi: V. Mikl.

Sprega tudi ne zna več dvojnika; deležje sed. tvorno se je redkoma ohranilo: pleteeki itd. M. (igreškom, oreškom, pečeškom pleteškom; igraje, orje itd.) — deležje min. tvorno I. rabi časnik „Narodnost“: pojavivši sъ str. 113. II.; narodne pesmi je pogre-

šajo, ako ni deležje prilest v stavku: Tebe prilest bēst klala Mil. 494.; za deležje sadanje trpno daja „Narodnost“ primere: nezavisimi narodi; neprimirimi, češ, ka je posnem ruščine, rabi se itak v bolgarskem časniku. Trpno minovn. deležje na n včasih samo kaže pri glagolih 4. vrste vpliv j-ev na predhodni samoglas: pozlakeni Mil. 500, rožden; vendar pogošče pozlaten, edinoroden. Dnes tore bolgarščina ponuja vzglede vseh peterih deležij. Kakor je omenjeno, namenilnik in nedoločilnik sta brez sledu spreminola, v stavku: ne mogz ze, ne morem vzeti, je odpahnena končnica ti. A staroslovenski časovi so popolno ohranjeni. Osobila M. 230. Sicer pa časniki in narodne pesmi pričajo, ka ni končni a, a vsele z, b, nego tudi poln samoglas kljubu učenju nekterih slovničarjev.

Ka se bolgarščina razgranja v razrečja malih različnosti, kakor se godi v vsakem jeziku le nekoliko zemljopisne obširnosti, nikar ni nenadejana prikazen, toliko menje, ker mnoga stoletja ni bilo občnega vezala, knjižnega jezika, zbog nedostatka narodnih učilišč in vednega orožnega kresanja.

Bolgarsko slovstvo.

Safařík je pisal 1849. leta, ka ni bolgarskega slovstva, ter dostavil, ka je osodi v rokah jegova bodočnost; toda 20 let kesneje počina se krepko razvijati, ter obeta nagel napredek. Početek bolgarskemu slovstvu je položen s krščanstvom, ktero je v Podonavji mestoma mnogo pred Cirilom in Metodom korenike poganjalo. Rokopisi so bili prece pogrešno napisani za one dobe grškoj in latinskoj abecedo, kar samostanec Hrabr svedoči, toda za našega časa ni duha ne sluha o njih; sicer misliti je, ka razve po vse potrebnih reči za vršenje bogočastja niso obsezali ničesar druga. Od prve zgodovinske dobe krščanske, namreč od 861. do 1019. l., to je do razrušenja bolgarskega carstva po cesarji Baziliji cvetla je na Bolgarskem staroslovenska bolgarščina, imaje najstarši spomenik „Ostromirovo evanĝelije“, prepisano 1056. in 1057. l. Sv. Ciril ustanovivši 861—862 slovansko azbuko preložil je ali sam ali s svojim bratom pred odhodom v veliko Moravo svojim rojakom za rabo, nekoliko čtenij sv. blagovestij in poslanic. Na Moravskem stoprv je dalje prevajal bogoslužebne knjige: časoslov ali brevir, oktoih ali spevnik, paremejnik ali čitanje iz starega zakona, žoltar, služebnik in trebnik, inachi potrebnik, činovnik in čini ali ritual. Našima poselnikoma so v tem delu mnogo pomagali najizvrstnejši ju učenci Angelar, Gorazd, rodom Moravec, Klement, Naum in Sava. Ako Ostromirovo evanĝelije javlja nektare rusizne, razklada se ta prikazen iz več ali menje zmenjenih prepisov. O sv. Metodu svedoči Klement, ka je prepiranja svojega brata z Mahomedani in židovi na Kozarskem, nahajajoča se v starih rokopisih prestavil iz grščine v bolgarščino, razdelivši je v osem go-

vorov; drugi jegov životopisec in učenec obeh, najbrže Gorazd, pravi, ka je po bratovi smrti vse kanoniške knjige sv. pisma, nomokanon ali knjigo crkvenih zakonov in paterikon ali kratko sporočilo o žitku in delih najslavnejših puščavnikov raztolmačil bolgarski. Po Metodovi smrti 885. l., dne 6. malega travna Vihing od nekda strastni neprijatelj slovanskega bogočastja, pridobivši si zaupnost Svetopolkovo, zlorabil je svojo moč na pregon slovanskih učiteljev, med temi Gorazd, namenjen za Metodovega naslednika v nadvladilstvu, in Klement, poznejši vladika veliški. Ta in mnogi drugi ne mogoči prebiti protivenstva v Moravi, preselili so se na Bolgarsko, kder se je slovensko pismo in bogoslužje ohranilo po svoji potrebsčini in okusu še več stoletij, kajti slovansko slovstvo se je razvijalo na domačem zemljišči toliko prijetnejše, kolikor silnejše se je tudi delalo na popolno jegovo zatiranje. Pet najodličnejših učencev Cirilovih in Metodovih trudilo se je o povzdigi slovstva in o razširjenji in ukrepljenji kraljevstva božjega med Bolgari. Imena nekterih od njih nosijo crkve in samostani, ali po njih ustanovljeni ali olepšani, ali pa samo njim na čast postavljeni. Pisekom se je med njimi najbolje poslavil sv. Klement, zapustivši mnogo izvirnih in prevedenih spisov; pravi se, ka so Bolgari vse svoje bogoslovne knjige od njega prejeli. Jegov životopis je na svitlo dan Miklošičem na Dunaji 1847. Najznamenitejša dela so: Pohvalni govori na svetke vsega leta; Žitki sv. oč in pentikostar. Poleg krajšega in staršega životopisa v grščini napisanega in izdanega od Šafařika (Památky hlah. pismen. St. LVII.) „izumel je sv. Klement druge podobe pismenske, razložnejše od onih, ktere je modri Ciril izduhtal“; odkoder sklepajo prijatelji glagolici, ka ta po pravem prihaja od sv. Cirila, cirilica pa od sv. Klementa. Sv. Gorazdu, odbranemu znatelju grščine in latinščine, pripisuje se najstarša panonska zvana in Šafařikom na svetlo dana legenda o sv. Metodu. Sv. Naum je nagovarjal Konstantina, najbrže vladiko preslavskega, na prevajanje knjig, kar je radostno učinil predstavivši 898 l. Izbor govorov na nedeljske blagovesti od Ivana Zlatoustnika in Izidora Pelusiotnika, potem 906. l. Četiri govore Atanazija aleksandrijskega proti Arijcem. Najodličnejši pisatelj za carja Simona je brez dvombe Ivan eksark bolgarski, poslavljaje se nad druge tudi tem, ka sijajna doba bolgarskega slovstva za carja Simona bi težko bila se dnes prileščala iz one goste in debele teme, ktera jo je prvlje tlačila, ako ne bi bil nemrljivi gojitelj starobolgarskega slovstva Kalajdović 1824. l. priobčil svojega dela pod njegovim naslovom ali kot Ivan eksarh bolgarskij (v Moskvi). Spisi Ivana eksarka kažejo, ka ni bil samič prevajalec kakor večina jegovih vrstnikov, nego tudi samostalen in rodoviten pisec. Jegova dosle znana dela so: šestodnev ali razlaga zgodeb sv. pisma o stvarjanji sveta po sv. Baziliji i Severianu Gabalskem; nebesa ali bogoslovje Ivana Damascena in dialektika po istem so sicer samo prevodi, toda

jako svobodni, napolnjeni obilnimi plodovi jegovega prebrisanega in bistrega duha. Odtod in iz izvornih predgovorov poprek žarko blišči velika popolnost starobolgarske proze onega časa. Tudi slovnico je bolje izdelaval, nego li ikdo pred njim, obrnovši grško razpravo Ivana Damascena o osmih plemenih govora na materinščino dosti učeno; več o tem je delal jegov vrstnik, samostanec Hrabrŭ. Duhovnik Grigorij, inachi neznan, predstavil je za rabo carju Simonu kratko zgodovino posvetno in crkveno iz grščine, kder je popis o razrušenji Troje mestoma popolnejši, nego li izvor k nam dospevši. Naposled bodi častno in dostojno imenovan med najstarejšimi pisatelji bolgarskimi, kteremu ide ponajveč zaslug za obširna slovstvena početja, veliki vladar bolgarski car Simon, kteri si je sence ovil neposušljivim vencem ne samo na morivnem bojišči proti sovražnikom svojega naroda in države, nego i na mirnem, tihem polji znanstvenem, v borbah za prosveto, omiko in oblaženje srca in misli. On ni samo v slovstvenih poslih dajal potrebno obrambo in podporo sv. Klementu in Ivanu eksarku, nego i sam se je tekmil z njima v spisavanji. Prevod 136 izbranih govorov iz Ivana Zlatoustnika z nekterimi pristavki pod napisom Zlatostruj ima se za njegov plod. Prekrasni dokaz bujnega razcvetanja bolgarskega slovstva za carja Simona ohranil se je do dnešnjega dne v dičnem Sborniku kneza Svatoslava, napisanem 1073. l. in ohranjenem sedaj v novojeruzalemskem samostanu blizu Moskve, zloženem in zgotovljenem za carja Simona. Takim načinom se je od 861—927. l. zogatilo bolgarsko slovstvo izvrstnimi plodovi raznega zadržaja. Simonov vek bil mu je zlati vek. Že za poslednjih let vladanja carja Simona in šče več za carja Petra počeli so nekteri nakipene domišljivosti burniki med Bolgari gnjusiti čistoto krščanskega učenja in tem motiti domači mir. Načelnici tem, največ Bogomili širili in sejali so seme zmot in razper živov in pisanoj besedo, kterim se je na isti način katoljško duhovništvo v odpor stavilo, in tudi inachi ni nehalo slovstveno delati tjam do prepada bolgarske države za Ivana Vladislava do 1019. leta, toda siva megla odeva to dobo do sedanjega hipa. Rokopisov cirilskih iz XI. in XII. stoletja imajo na obilje razne knjižnice evropske, izlasti ruske, ki tudi po posvedočenji prepisačev sežejo v starejšo dobo, čeravno so nekteri napisani na ruskih tleh, posebno za velikega ljubitelja knjig Jaroslava vladajočega od 1019—1054. l., vendar večina nosi na sebi čisti značaj bolgarskega izvora. Isto velja o mnogih glagolskih rokopisih, slovečih zbog pristnosti in starosti jezikove nad najstareše cirilske: evangelistar Assemanijev, četvero-evangelij Viktora Grigoroviča v Kazani in samostana zografskega na Atoni itd. Po razpadu bolgarske države do njene obnove po Jasenu 1186. l. usekane so bridke rane jeziku in slovstvu. Grozno vihreči bojevi, razsajajoči od te dobe do razvala bolgarskega carstva po Turkih 1392 l. ovirali so celjenje ranam; izlasti jezik je prisiljen bil v naglici sprijeti obliko, katero sedaj

kaže. Duhovni premah bolgarskega naroda je v strašnih in mnogoletnih burah največ pripomogel, ka se je crkvena cirilica ohranila ne samo pri Srboyih, Hrvatih in Rusih, nego i pri neslovanskih Rumunih in Šcipetarjih dolge čase kot crkveni in uredni jezik. Vlahobolgarskija gramoty izdane v Petrogradu 1840. l. postavimo sezajo globoko v 17. stoletje. Slovani čislajoči čestito cirilščino najbrže nalik Nestoru, kateri jo je razglasil za isti jezik z ruskim (словѣнскѣ языкѣ i русскѣй јединѣ јестѣ) dali so ji šče oblast dalje vladati nad svojimi narečji, primešavajoči jo v nja po neprirojenem poti. Zgodovinska in starinoslovna vrednost se poslavlja tudi v rokopisih poznejše dobe dostojno, krasnoslovna pa celo malo tudi v najstarših, ker zvečine so samo prevodi. Dobrovskega slovnica: „Institutiones linguae slav. dialecti veteris, svet ugledavša 1822 na Dunaji, za ono dobo dobra knjiga dnes več ne zadovalja, izlasti, ker ne zna nosnikov a in ę. Rabo nosnikov je dokazal prvi A. Vostokov že 1820 l. iz Ostromirovega evanġelija, pridobivši si tem in drugimi deli posvečenimi slovanskemu jezikobrodju nemrljivih zaslug. Isto ide več ali menje Jerneju Kopitarju, P. J. Šafariku in vitezu Miklošiču. Veleučeni Miklošič izdal je dosle v vseslovanski slovnici svoji „Vergleichende Grammatik der slav. Sprachen“ glasje, oblištvo, besedje samo za staroslovenščino in pet snopičev skladnje; najboljšo delo, kar jih dosle zmaga Evropa v tem področji, da si pok. A. Schleicher izvrstno tolmači v svoji slovnici prikazni staroslovenskega jezika. Najvrednejše in bučelskoj marljivostjo znošeno delo je Miklošičev „Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum emendatum auctum, dovršeno 1865. l., ki šteje 1171 strani in je najporabnejše delo za vsakega slovanskega pisatelja in slovanskega učenjaka poprek. Na objasnjenje staroslovenščine mnogo pomagati slavni deli Vostokovi: Slovarъ cerkovno-slavjanskago jazyka. Sanktpeterburg 1858—1861 in Opisanije ruskih i slovenskih rukopisej rumjanovskago muzeuma. Sanktpeterburg 1842. Isto tudi Šafarikov spis: Rozkvět slov. literatury v Bulharsku (Čas. muz. 1848. d. I., str. 1—32. in Památky hlah. pisemnictvi; na dalje: Bodjanskij, Gorskij, Grigorovič, Sreznevskij in na Českem Hattala. Častno in koristno je, ka se je cirilščina, ki je prirodni zaklad jezikobrodju slovanskemu, kakor po priliki gotščina germanskemu, vzpela, gotovo vsled vpliva Miklošičevega v Avstriji na čisanje in čast, ka je sedaj, namreč od 1850. leta dolžen vsak pripravnik za učiteljstvo, kateri kani kako slovansko narečje učiti na vsi gimnaziji, spričati se znanostjo staroslovenske slovnice in izurjenostjo v prevajanji popravljenjo izdanih rokopisov cirilskih. Od 1814—1842 dali so na svetlo nekteri iskreni rodoljubi, med njimi Hadži loahim, Cvetko Panadjurec, Berovič, Nenovič, Stojanovič, Hristaki, Neofit, Popovič, Krestovič in drugi v različnih inozemnih mestih, v Budimu, Braševu, Bukurešti, Belgradu in Kragujevoi, do 25 pobožnih knjig izlasti za mladezen.

Novo-bolgarsko slovstvo počelo je poslednjih 20 let dolže bolje korenike poganjati trdom časnih in blagih narodnjakov, gorečih in plamenečih za blagost, osvobojenje in razvoj sorodjakov na narodni podlagi; učilišča se ustanovljajo, čitalnice snujó, časniki širijo, knjige obilno tiskajo, tudi na Dunaji, jezik se zaljša, sprejemlje deležja v staro slavo. Časniki nam znani so: „Narodnost“, politiški list, izhajajoči vsak teden enkrat v Bukuresti v velikanski obliki, vrednik in izdavatelj mu je J. Kasabov, pečatnica pa V. N. Raduleska. „Otečestvo“ menda tudi hodi na svetlo v rumunski prvostolnici. „Dunajska zora“ v Djurdjevu, „Makedonija“, „Pravo“, „Patnik“, „Svoboda“, „Tapan“, v Carigradu „Nezavisimost“ v Bukureštu. Čitalnice se obilno rode den na dnoma imajoče namen ne samo uriti se v čitanji časnikov bolgarskih in knjig, nego tudi mladezen pošiljati v boljša evropska učilišča, da se priprave za učitelje in poprek narodne učenjake in korenjake, da se naobrazijo za dušne voditelje blagemu zatiranemu narodu bolgarskemu; mnogo je ustanovljenih čitališč izven Bolgarskega, izlasti na Rumunskem. Med bolgarskimi knjigami je osobite vrednosti za nas zbirka narodnih pesmi: „Bolgarski narodni pèsni“ sobrani od bratja Miladinovci. B. Zagreb 1861. *) Toda za nas bi treba bilo polnejšega slovarja in tolmačenja pogostih turčizen kakor jih ima naš Oroslav v rokopisu, in te pesni bi se dale ugodno razkladati po čitalnicah, kedar so dolgi večeri. Beli den so tudi ugledale narodne pesmi in poslovice 1842 l. v Pešti od Bogojeva Reznova v Moskvi 1855 in od Verkoviča v Belgradu 1860. „Pogled v vrhu proishaždenjeto na Bolgarskyj-Narod“ i načaloto na Bolgarskaia istorija ot G-n Drinova; „Bolgarska starina ot Rakovskij“. „Bolgarskyj hajduk ot Rakovskij“. „Pokršćenieto na Prèslavskyja dvor pri car Borisa (drama) ot D. P. Vojnikova“. Učilniških se je mnogo natiskalo tudi na Dunaji. Najteže čakamo na J. A. Bogorov bolgarsko-francezki slovar, francezko-bolgarski že imamo; da ga na skorem donese dobra sreča! Slovar je pre na beli den spravlil Najden Gerov, delo Neofita, Rakovskega. Logika na Balg. ot V. S. Veron Viena. Kratka bolgarska istorija od Dobrja P. Vojnikova, 1861 v Beču. — Periodičesko spisanie na bolgarsko-to knjižovno družestvo. Stojanov 1870. Narodni pesniki: P. R. Slavejkov, Dobroplodnyj, Palauzov, Grujev, Hristaki, Radulov in drugi. A. in D. Kyriak Cankov izdala sta bolgarsko malo slovnico v nemškem jeziku in priloženi slovarček, latinskimi črkami, kar se nam ne zdi pri-

*) Žalosten je konec bratov Miladinovcev. Fenerci in Cincari platili so nadstojniku carigradske ječe Arifu begu 10.000, reci deset tisoč funtov šterlingov zato, da Dimitrij in Konstantin več ne prideta na videlo belega dne in resnično ostrupljena sta bila oba skoro isti hip, namreč Dimitrij v četrtek, a Konstantin v petek.

lično in dostojno; jaz poprek ne glasujem za pisavo cirilščine latinicoj ker kdor ne zna čitati cirilice, za njega niso taka dela, pomilujemo tore, ka naš veliki Miklošić ne rabi več cirilice v IV. knjigi primerjalne slovnice. Kratki slovnici sta izdala, Neofit 1835 a Hristaki 1836. Sv. pisma novi zakon je dvakrat natiskan, v Londinu 1828 in v Smirni 1840, toda obojekkati potlačen. Ubogi podjarmljeni narod! kda se ti pošlje spasiitelj? „Novyj zavët“ v Čarigradu 1866; starega zavëta posamne pole sem videl natiskane. „Čitališče“. „Gorskyj putnik“ od G. S. Rakovskega. Novi Sad 1857. Zlatnyj izbor pr. od H. J. Krautova. Belgrad 1870. a pomnožen po D. H. J. Smrikarovem. Sedaj zmagajo obilno učnih knjig, atlantov, koledarjev*) itd. Kar je ustanovljeno (sušca 1857) „Obščestvo na Blgarska ta pisymenost“ — osnovatelj D. Cankov, K. Marinov i K. Slačev, popravlja se vidno pravopis, in kaže se, ka premore prepričanje, ka samo na zakladu stare bolgarsčine in jenega pravopisa dospeje novo slovstvo do zaželenega razcveta, iz tega ozira se skoro povse skladamo s pisavo časopisa „Narodnost“. menje zbog ѣ, ѥ, ѧ z bratoma Miladinovci; čeravno se vse tri pismenke enako menda tudi glase, itak bode se treba držati pravil stare bolgarsčine, da se ne zabrede v dvoumja in dvoličnosti, vsaj se v razrečjih šče opažuje nektera, dasi drobna razlika med navedenimi glasovi. — Stopaj čerstvo mili mi, pa mrzko tlačeni narod bolgarski na častno pozorišče in hiti v kolo mnogobrojnih bratov; vsemu temu pogodba je kakor pri vsakem narodu, kteri gažen hoče stresti tuje igo, dušni razvoj, narodna zavest in omika.

*) Odlični koledar „Lêtostruj“ ili domašen kalendar. Izdava knjigarnica Hr. g. Danov in tov. na Dunaji. Za 1870. leto ima od strani 209—224 obilno raznih učiliščnih in drugih bolgarskih knjig, atlantov, alik itd. naznanjenih. Bolgarsko slovstvo razvija se zaskakoma.

Kazalo.

	Stran
Občni pregled.	
Vvod	1
A. Zgodovina slovanstva :	
I. Pregled najstarejših zgodeb slovanskih	3
II. Notranje razmere starih Slovanov	5
III. Slovanske starožitnosti	10
IV. Razširjenje Slovanov na jug in zapad	14
V. Pregled daljši zgodovine narodov slovanskih	17
1. Slovani baltiški in polabski	20
2. Čehi	22
3. Poljaki	24
4. Rusi	26
5. Poljsko in Rusko	28
6. Jugoslovani	30
VI. Staroslovanski redi in običaji	32
VII. Slovansko bajeslovje	37
VIII. Slovansko narodno pesništvo in jegovo slovstvo	45
B. Slovanska vzajemnost :	
I. Slovanska zavest v slovstvu za starejših dob (do XVIII. stoletja)	52
II. Vzajemnost med posameznimi narodi slovanskimi za dob starejših (do XVIII. stoletja)	59
1. Čehi in Poljaki	60
2. Poljaki, Rusini in Rusi	64
3. Čehi in Rusi	71
4. Čehi, Poljaki in Jugoslovani	73
5. Rusi in Jugoslovani	75
III. Slovanska vzajemnost na polju vednostnem in literarnem za novejših dob	82
IV. Slovanska vzajemnost v življenju praktičnem v novejših dobah	111
1. Avstrijski Slovani. Slovanski shod l. 1848	112
2. Spor poljsko-ruski	118
3. Slovanska ideja na Ruskem. Slovanski shod v Moskvi leta 1867	134
V. Konečno premišljevanje	141

Slovinci.

Vvod	151
Bivališča	151
Število	153
Jezik	154
Vera	156
Politične razmere	156
Fizične in duševne razmere	157
Narodno gospodarstvo.	
Pridelki	162
Obrtnija	166
Trgovstvo	167
Pospesjevala narodnega gospodarstva	168
Politična zgodovina Slovencev	169
Zgodovina slovenske literature	187
Zgodovina umetnosti pri Slovencih	194

Hrvati in Srbi.

Vvod	201
Bivališča	202
Ljudje	206
Vera	208
Politične razmere	212
Fizične in dušne razmere narodove	217
Narodno gospodarstvo	232
Zgodovina Hrvatov in Srbov.	
1. Hrvati	244
2. Srbi	263
Hrvatsko-srbska književnost	280
Zgodovina hrvatsko-srbske umetnosti	306

Bolgari.

Bivališča	315
Bivalstvo	320
Gospodarstvo	321
Duševne in fizične razmere	326
Zgodovina	328
Bolgarski jezik	344
Bolgarsko slovstvo	349

NARODOPISNI ZEMLJEVID SLOVENSKE IN HRVATSKO-SRBSKE ZEMLJE.

